

तमसो मा ज्योतिर्गमय

SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY

81.9

R 1 F

SRI

Jayapura Raja Vamsyavali.

(A History of the Solar Dynasty of Jeypore-Orissa.)

BY

Mahopadhyaya, Vidyabhushana

Pundit Ramanatha Panda Sarma,

DURBAR POET OF JEYPORE.

PUBLISHED BY

JEYPORE SAMASTHANAM.

PRINTED AT THE VAVILLA PRESS.

MADRAS.

1938

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
at the 'Vavilla' Press,
Madras - 1938.

॥ जयपुरसूर्यवंश्यावलिः ॥

जयपुरसंस्थानदर्भारपण्डित, महोपाध्यायविद्याभूषणोपाधिक
श्रीरामनाथनन्दशर्मणा विरचिता ॥

तेनैव कृतया विवृत्याख्यया व्याख्यया सहिता

सेयं

श्रीझाडखण्डवादुषा बहादुर राजाधिराजमहाराज साहित्यसम्राट्, डि. लिट्.,
इत्यादिबिरुदाङ्कित श्री श्री श्री विक्रमदेववर्मभिः जयपुराधीश्वरैः
स्वीयवंशानुचरितविविदिषूणां विदुषां परितोषणाय
तेभ्यो वितरितुं मुद्रयित्वा प्रकाशिता ॥

मन्द्राजनगर्या 'वाविळ्ळ'यन्त्रालये

१९३८

PRINTED BY V. VENKATESWARA SASTRULU
OF V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT 'VAVILLA' PRESS, MADRAS.—1938.

श्री श्री श्री जयपुरसंस्थानाधीश्वर साहित्यसम्राट् श्रीविक्रमदेववर्मा

कुमारमहाराजा श्रीरामकृष्णदेववर्मा

FOREWORD

BY

Kumar BIDYADHAR SINGH DEO, B.A., B.L., M.R.A.S.,

(Author of Nandapur, a forsaken kingdom.)

The students of Indian History do always attach less importance to non-historical Indian literature. These are very often neglected by students who fail to realise that they contain much of the historical data which cannot be found elsewhere. Sir George Grierson has expressed such a view on many an occasion in connection with his monumental works. Our modern Oriental Research Scholars have proved beyond doubt that the Indian Puranas and Kavyas are full of historical materials which may be examined carefully to trace the missing links in the history of our mother-land. In the following collection which is the work of Pandit Ramanath Nanda Vidyabhusan who adores the Pandit sabha of Dr. Maharaja Sri Vikrama Dev Varma, D. Litt., Sahitya-Samrat, Utkal Vikramaditya of Jeypore Raj (Orissa), has rendered a valuable service to the field of classic literature and general history as well, by picking up scattered accounts from different Palm-leaf manuscripts and Oriya unpublished Puranas relating to the origin of the Nandapur or Jeypore Raj family. Nandapur was the old name for Jeypore in the Pre-British period and it existed since the time of the Nandas of Pataliputra.

The tiny thinly-populated modern town of Jeypore had in its olden days a prosperous condition which rivalled a city like Ujjain in those days (vide J. B. O. R. S. September-December 1930).

Nandapur is also mentioned in three Brahmi inscriptions found in the excavations of Amaravati and Bhattiprolu.

Budhist crystal inscription mentioned by Rea (Archosurv. India, New Imperial series Vol. XV. P. 11 and plate V) records a gift by

the women from Nandapura and novices from Suvanamaka (Suvarna-mukhi) in the Aya Sakasathi Committee of Glanakarya. Thus Nandapur has its own hoary antiquities which cannot be minimised by the historians who have failed in their attempt till now to trace back the link that established connection between the main kingdom of the Orissa Gajapatis and their dominion in the south *i.e.*, the Deccan.

“ Political history in India has not been unicentral but multi-central, cannot be traced and studied as a whole, but only in parts, fragments, in missing links, interruptions and isolated restorations, in the different histories of her many regions and people”. R. D. Banerjee and others who are considered as authorities on the history of Orissa have done a great injustice to the cultural and political history of Orissa by not studying its whole history from the standpoint of ‘ fragments,’ ‘ missing links ’ and ‘ isolated restorations’; although such scholars are reckoned at present to have left monumental works about the past greatness of Orissa. Every historian says that the period between the death of Pratap Rudra Deva and the final conquest of Orissa by Akbar’s General, Raja Mansing, is almost a dark one and nothing can be said definitely which way the political wind blew at that time in Orissa. That is what Nanda Vidyabhusan’s commendable work in Sanskrit indicates indirectly for the general information of the historians who are eager to know something about the said dark period. Mr. Monomohon Chakravarty who is more or less authority on the accounts of the Northern Circars missed on his main path to trace the destination where the side-track of Nandapur or Jeypore leads to, in order to have a regular connecting and unbroken history of the Orissa kingdom up to the Moghul period through a particular single channel.

As the Raghuvamsa, in the form of Kaviya literature, rings with the praises of Raghu’s Digvijaya which is nothing but an account of Samudra Gupta’s conquering expedition, so also Ramanath Vidyabhusan, a classic author of no small erudition, puts the whole history of the origin of the present Suryavamsa line of

Jeypore (Orissa) in beautiful Sanskrit verse in which an up-to-date historian may collect enough pebbles on its shore to build the complete history of Orissa. The late Mr. K. P. Jayaswal remarked that the cultural history of India was nothing without the cultural history of Orissa. If that is the theory propounded by a learned scholar of the type of Jayaswal, there is no wonder that a keen student of Ancient India and culture may find something substantial in this work to feed his own cultural ambition in the domain of research and antiquities.

It is learnt from the accounts of Feristha (Briggs edition) and from that of the Marhatti and Telugu literature and from the writings of the Officers under the East India Company that one Viswanatha Gajapati concluded a treaty with Sultan Kooly Kutb of Golconda by which the modern district of Ellore was given away to the Muhammadans and the river Godavary became the boundary between the Hindu kingdom of Orissa and the Musalman kingdom of Golconda (also vide Historical inscriptions of Southern India, page 248).

This Viswanatha has been called in the fifth Report on the affairs of the East India Company (1812) as "the last great Prince of the house of Gajapathy, who in 1571, united under his sceptre all the ancient domains of the kings of Orissa." This Viswanatha Deo is found in the line of the Chiefs of Nandapur or Jeypore and was fourth in descent from Vinayaka Deva, the founder of the Suryavamsa line in 1443 A.D.

Like Pratap Rudra Dev Gajapati, Viswanatha Deo made the neo-Vaisnavic cult as the state religion of his kingdom. It was preached in his reign that Krishna could be realised only by means of "a love as ardent and all-absorbing as the conjugal passion." The Viswanathapur Dana-Sasana in Puri owes its existence to the grant of Viswanatha Gajapati. Carmichael in his Manual of Vizagapatam says "He was a very great potentate and in emulation of the God Krishna thought proper to marry one hundred and sixteen wives."

He is believed to be the author of Avatar-Vada of Chaitanya in Orissa who had passed through the Nandapur Kingdom in the course of his pilgrimage towards the south.

This aspect of the subject attaches much importance to the Suryavamsa line of Jeypore with which the learned Pandit is much concerned in relation to his work on the same.

The said Surya Vamsa line of Jeypore traces its origin to Jammu (Kashmir) as far back as many centuries ago. Kumbhiraja Deo, a descendant of Kanakasena of the solar race was once King of Jammu. He had three sons, and the second of them Vinayaka Deo, who would not succeed his father while the eldest was alive, repaired to Benares on a pilgrimage where it is *traditionally* believed, he made a penance, and after 21 days of rigid fast saw the God Visweswara in his dream who bade him to go to Nandapur where he would secure the throne of that kingdom in the south. Vinayaka Deo immediately proceeded towards the south without delay and reached the place whither he was enjoined to proceed by the God Visweswara. On reaching the place, he entered the temple of Sureswara or Sarveswara at Nandapur and in the course of his usual prayer he mentioned the object of his visit to the place. The very night the God Sureswar or Sarveswar appeared in a dream to the king of Nandapur which was then ruled by the rulers of the Silavamsa line, and said that an accomplished prince was present at the temple and that he was best qualified to receive the hands of his (king's) only daughter named Lilavati. As the Silavamsa ruler had no male issue he thought that he had better make the prince his son-in-law by marrying his only daughter. With this resolve the king of Nandapur appeared at the temple and saw the prince Vinayaka Deo who related to him (the king) the circumstances that led him to the place. There-upon the king took Vinayaka Deo to his palace and made him his son-in-law, entrusting to him the management of the State. After the death of his father-in-law, Vinayaka Deo became the ruler of Nandapur, and extended the boundaries of his kingdom as far as the river Krishna (so says the family papers of Jeypore).

His descendants later on removed the capital of the Raj from Nandapur to Jeypore (the modern town of Jeypore in Koraput district) which was formerly the capital of the Nandodbhava family that was ruling over these tracts called "Gondarama."

The Jeypore family is well known for their great patronage of art and literature and other sciences.

The great Pandit Simha-Bajpeya flourished in the court of Viswanatha Gajapati and had the honour of being received by the Emperor Akbar. One of the descendants of Vinayaka Deo had the privilege of acquiring the title of 'Sangita-Sahitya Ratnakara, (the ocean of music and learning).

It is a great pleasure to me as a student of antiquities to see that such an undiscovered and neglected work has been brought to light by Pandit Ramanath Vidyabhusan in Sanskrit and with proper commentaries which reminds one of the flourishing days of the history literature in classic under Sri Harsha, Bana, Dandi, Chand Kavi and other old poets of renowned fame.

The work is very sound and satisfactory, particularly in point of classic literature and local history in general, in bringing out the distinctive features of Orissan culture and civilisation, and in describing the parts played by this region of the country in a particular period when a fresh lustre was given to the extinguishing Hindu-power of the Gajapatis after the fall of Pratap Rudra Deva Gajapati of Orissa.

FORT, JEYPORE,
(KORAPUT DISTRICT.)
MAY, 1938.

}

B. SINGH DEO.

महामहोपाध्याय, कळाप्रपूर्णेत्यादि विरुदाङ्कित श्रीताता सुब्बारायशास्त्रिभिः

विरचितः

उपाध्यायः

श्री श्री श्री जयपुरसंस्थानाधीश्वर साहित्यसम्राट् विक्रमदेववर्म
महाराज महोदयानां नियोगः

तत्र भवता प्रतिभानवता कविप्रवरेण महोपाध्याय विद्याभूषण रामनाथ नन्द-
महाशयेन विरचितस्यास्य जयपुरराजवंशावलिनाम्नः प्रबन्धराजस्योपोद्धातविरचनाय मां
प्रावर्तयत् ॥ श्रीमहाराजमहोदयानां नियोगः, विषयौत्कृष्टं, कविप्रदर्शितं काव्यरचना-
कौशलं चेति त्रिष्वेकैकमेव मां प्रोत्साहयितुमीष्टे, किमुत समवायः ।

अस्मिन् काले संस्कृतभाषापरिचये विरलीभूते संस्कृतभाषायां काव्यविरचनमेव
महतः प्रमोदस्य स्थानम् । तत्रापि दानधौरेयतया, वीरपुरुषनिधानतया, विद्यापक्षपातित्वेन,
धर्म्यपथानुवर्तित्वेन च बहोरपि कालादनुवर्तमानस्यास्य जयपुरराजवंशस्य चारित्रोपवर्णन-
मस्य प्रबन्धराजस्य आमोद इव हेम्नः महत्तरमतिशयमादधाति । शैली चास्य ध्वनिप्रधानैः
शब्दार्थैरौचित्यसहकृताभिर्वर्णनाभिश्च नितरां सहृदयहृदयाह्लादिनीत्यत्र मन्ये नकोऽपि विप्रति-
पद्यत इति ॥ अस्मिन् ध्वनिकाव्ये श्लेषादिशब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणाञ्च भूयसोप-
लम्भेऽपि ते पृथग्यत्नानपेक्षया कवेरहंपूर्विकया परापतन्तः मुख्यं व्यपदेशमासाद्य काव्य-
विशेषस्यास्य निरतिशयच्छायामादधानाः सहृदयहृदयावर्जकतां नातिपतन्तीति सुस्पष्टमेव
सूक्ष्मदर्शिताम् ॥ 'अनन्तगोभूती'त्यादि पद्यं विरचय्य कविप्रवरोऽयमेकयैवोक्त्या अनन्ता-
नामर्थानां बोधनक्षमा अनितरभाषासाधारणा शक्तिः संस्कृतभाषायामेवास्तीति प्रकाशयन्
चिरन्तनकविभिरनुमीलितपूर्वमानितरसाधारणं गौरवं गीर्वाणभाषाया आविरकरोदिति
महाप्रमोदस्थानमेतद्गीर्वाणभाषाप्राधान्यमभ्युपगच्छताम् भारतवर्षीयाणाम् ॥ कविप्रवरोऽयं
प्रबन्धरत्नमिदं स्वयमेव व्याख्याय निगूढानप्यर्थान् सामान्यजनानामपि सुज्ञत्वमापाद्य
लोकस्य बहूपाकरोदिति न रिक्तं वचः ॥

ग्रन्थोऽयं सहृदयहृदयङ्गमतया पाठकानामाह्लादं सञ्जनयन् सुचिरं सारस्वतपथे-
स्थानुमर्हतीत्यभिप्रैमि ॥

इति निवेदयिता ॥

विजयनगरम् }
५-६-३८ }

ताता सुब्बारायशास्त्री,

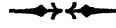

जयपुरसंस्थानदर्बारुपण्डित महोपाध्याय विद्याभूषणोपाधिक

श्रीरामनाथनन्दशर्मा ॥

॥ भूमिका ॥

इह खलु भारतवर्षे दक्षिणोत्कलप्रतिष्ठिते सौराष्ट्रे देशे श्रीकूर्मगोदावर्योरन्तराळे नन्दपुरजयपुरनामभ्यां दिगन्तपरिकीर्तितं एतन्महाराज्यं न केषां चिदप्यविदितं भारतेतिहासविदाम् । अत्र हूणशकस्य पञ्चदशशताब्द्याः पूर्वं पुरुषपरिपाट्या कस्यापि राजवंशस्यानुपलम्भेऽपि शिलावंशीया राजान आसन्निति प्राचीननन्दपुरीयराजवंशावलि-पुस्तकेभ्योऽवगम्यते ॥ वर्णितं चैतत् “ तदीश्वरो नन्दपुरेस्त्यनीश्वरः शिलाकुलस्याग्रतमोऽपि सोऽन्तिम ” इत्यत्र पद्ये तद्याख्याने चास्माभिः । तत्पूर्वं क्रिष्टस्य दशमशताब्दीमारभ्य नन्दवंशीया राजानः स्वसाम्राज्यं विस्तारितवन्तः । ततःप्रभृत्येवात्र नन्दपुरनाम्नः प्रसिद्धिरिति केचिद्वदन्ति । तत्रापि पञ्चाद्वा जयपुरनाम्नः प्रसिद्धिरित्यत्र किमपि मानं नैव लभामहे । तद्यथा तथास्तु परं त्वत्र महामण्डले चतुरशीतिदुर्गण्यासन्निति किंवदन्ती । तत्र जयपुरनन्दपुरनामभ्यां दुर्गद्वयं चिरात्प्रसिद्धं प्राधान्यतः । अत्र च नन्दपुरे द्वात्रिंशत्पुत्तलिकायुक्तसिंहासनस्य पुरा प्रतिष्ठितत्वेन अद्यावधि समुन्नततत्स्थानस्य तन्नाम्ना परिचीयमानत्वात् अन्यत्र तदभावात् शककर्तुर्विक्रमादित्यस्येवेयं प्रथमा राजधानी । तत्पश्चादुज्जयिन्यादिरिति केचित्कथयन्ति । किं तर्हि इतिहासग्रन्थेषु अनेकेषां विक्रमाणामुपलम्भात् कोऽयं विक्रमः किं जातीयः कदा कुत्र वा तसिंहासनमलञ्चकार तत्समस्तनिर्णये विचारचातुरीधुरीणाः पुरातत्वविद एव प्रमाणम् ! विक्रमविषये यत्किञ्चिद्विचारितमस्माभिः “अथासुमित्रे”त्यादिपद्यव्याख्याने द्रष्टव्यं तज्जिज्ञासुभिः । शिलावंशावसाने क्रिष्टीय-पञ्चदशशताब्दीमध्ये काश्मीरदेशादागतो विनायकदेव एतच्छिहासनारूढ आसीत् । स तु सूर्यवंशीय इति प्राचीनताळपत्रपुस्तकेषु बहुपूपलभ्यते । तत्रापि राठोरवंशीयोऽयमिति चिरन्तनास्समामनन्ति । हिन्दीभाषया हि पार्श्वप्रदेशो राठशब्देनाभिधीयते । युवनाश्वस्य पार्श्वे भित्त्वा मान्धातुरुत्पन्नत्वात् तत्प्रभृत्येव सूर्यवंशे राठोरपदप्रसिद्धिरिति राजस्थानहिष्टरि-नामकादीतिहासग्रन्थेषु । केषुचिच्च ताळपत्रपुस्तकेषु सङ्करवार इति सङ्करवार इति शङ्करवार

इति च तद्वंशबोधकतया लिखितमस्ति तेन च सीकरवारशब्दस्येदं रूपान्तरं । सीकरवार-
 वंशश्च भारतवर्षप्रसिद्धषट्त्रिंशद्वाजवंशेष्वन्यतमः स तु सूर्यवंशावान्तरभेद इति कैश्चि-
 त्प्रतीयते । अत्र सङ्करसङ्करशब्दौ शङ्करशब्दस्यैवापभ्रंशावित्यस्मन्मतं ; प्रतिपादितञ्चैतत्
 “ स शङ्करस्यैव कृपाम्बुसेचना ”दित्यत्र पद्ये । अस्मादेव विनायकदेवादारभ्य विद्यमान-
 साहित्यसम्राट्पदोपेत श्रीविक्रमदेववर्मपर्यन्ताश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः सूर्यवंश्या राजानोऽत्र
 सिंहासनारूढास्समुपलभ्यन्ते । ते चात्र पृष्ठान्तरे वंशवृक्षे नामतो निवेशिताः
 द्रष्टव्याः । तत्र विनायकदेवात् चतुर्थः परमभागवतो विश्वनाथदेवः गङ्गातो गौतमीपर्यन्तं
 सर्वत्रोत्कलमण्डले स्वसाम्राज्यं विस्तारितवान् । श्रीचैतन्यमतश्च प्रचारयामासेत्यादि तत्कथा-
 बाहुल्यं अनेकेतिहासतत्त्वविदा राजजामात्रा. B. A., B. L., M. R. A. S. इत्युपाधि-
 धारिणा कुमारश्रीविद्याधरसिंहदेवेन आङ्गभाषया विरचितनन्दपुरेतिहासग्रन्थादाव -
 वगन्तव्यं । आदर्शे तदनुपलम्भात् नास्मत्सन्दर्भे लिखितं । एवमन्यत् । इतः पूर्वं क्रिष्टीये
 (१८७५) वत्सरे समुत्पन्नस्य राज्ञो विक्रमदेवस्यावसरे तदीयश्रद्धासाहाय्यादिसमुत्सा-
 हितैः, 1 पूज्यतमश्रीवैद्यराजविनायकमिश्रशर्मणा, 2 विद्याभूषणोपाधिककृष्णनन्द-
 शास्त्रिणा, 3 क्षत्रियवरविक्रमराजपाहिलबाबु इत्यनेन, 4 आङ्गपण्डितकामराजुपन्तुलुगारु
 इत्यनेन चेति चतुर्भिर्मिळित्वा राजकोशात् तदितरस्माच्च नन्दपुरराजवंशीयपुस्तकानि
 नानाभाषामुद्रितप्राचीनेतिहासग्रन्थांश्च सम्पाद्य तेषु चिरव्यासङ्गात् बहुपरिश्रमेण जयपुर-
 सूर्यवंश्यावळिनामकं पुस्तकमुत्कळभाषया सङ्गृह्य लिखितमासीत् । तत्संस्कृतभाषया मुद्रा-
 पयिषुणा तेनैव राज्ञा समयान्तरे सादरमादिष्टेन मया तत्सारसङ्कलनया यथाबुद्धिविभवं
 वंशस्थचतुश्शत्या विरचितेऽस्मिन्काव्यबन्धे श्लेषबाहुल्यात् सुबोधाय विशदव्याख्या
 विरचिता । नियत्या तत्कालमेवायं महाराजः स्वर्गसोपानमारुरोह । तदानीं शतार्थदलैः
 कोरकितोऽयं प्रबन्धः सान्ध्यसहस्रदळभावमाधत्त' तत्पश्चाद्वाजलक्ष्म्या समृज्ज्म्भितः तत्पुत्रो
 रामचन्द्रदेवः । तत्समये किञ्चिदंशैः संवर्धितोऽपि नालं विकासाय । अथेदानीं सकलगुण-
 निधाने साहित्यसम्राट् महाराजश्रीविक्रमदेववर्मणि रविकुलनलिनापरांशुमालिनि सिंहासनो-
 दयमासाद्य जयपुरनभोमण्डले प्रकाशमाने सति तत्करसम्पर्के प्राप्य मान्द्राजीयवाविल्लु-
 यन्त्रालयपद्माकरे मुद्रणात् लोके स्फुटतया प्रकाश्यतां नीतः । अस्य ग्रन्थस्य देवनागरा-

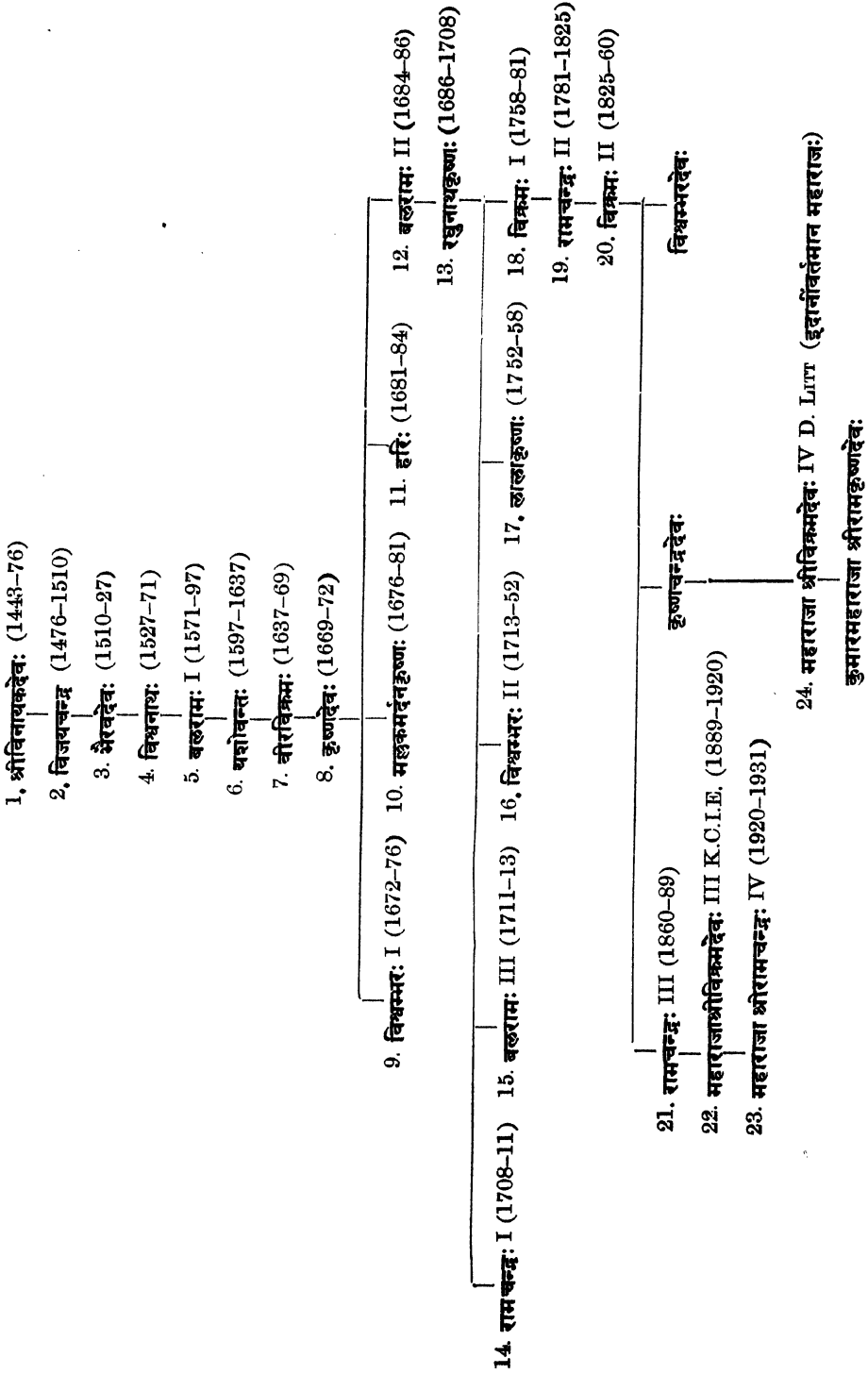
क्षरैर्मुद्रणाय तदुपयोगिप्रतिलिपिप्रदानैर्वर्षद्वयपर्यन्तं बह्वायासं स्वीकृत्य साहाय्यं प्रयच्छतां,
 1 जयपुरस्थाङ्गपाठशालाप्रधानाध्यापक, पुरातत्वकोविद, गोडवर्ति रामदासुपन्तुलु महा-
 शयानां 2 जयपुरस्थाङ्गपाठशालाप्रधानान्ध्राध्यापक, उभयभाषाप्रवीण, कोङ्कूरु लक्ष्मीनरसिंह-
 शास्त्रिणाञ्च धन्यवादपूर्वकमात्मनः कृतज्ञतां प्रकटयामि ; यद्यप्यत्र मनुष्यबुद्धिकृत-
 दोषात्, लिपिदोषात्, मुद्रणदोषाद्वा अन्यथाकृतं तत्सर्वं कृपया क्षमध्वमिति विद्वद्भ्यः
 सविनयमभ्यर्थयेऽहं प्रबन्धरचयिता ॥

3-8-1938. }
 जयपुरम्. }

म. वि. रामनाथनन्दशर्मा.

GENEALOGY OF THE JEYPORE KINGS.

॥ विषयाणां सूचिका ॥

विषयाः

	पृष्ठसंख्या
उपोद्धातः महामहोपाध्याय श्रीताता सुब्बारायशास्त्रिभिर्विरचितः ...	१
भूमिका कृतिकार विरचिता ...	१
Genealogy of Jeypore Kings.	
जयपुर महाराजानां वंश वृक्षः ...	...
कविवंशप्रशंसा ...	१
सूर्यनमस्कारः ...	५
अवतारिका ...	९
वैवस्वतमनोर्वर्णना ...	११
इक्ष्वाकुमुखवर्णनम् ...	१४
रामचन्द्रस्य चन्द्रेण साकं श्लेषेण वर्णनम् ...	१५
कुशमारभ्य सुमित्रपर्यन्तं पुराणराजवर्णनम् ...	३०
विक्रमार्कमहाराजस्य वर्णनम् ...	४४
विक्रमान्वयजात महाराजवर्णनम् ...	४८
जयपुरराजवंशस्य प्रथमचारित्रिकपुरुषस्य श्रीविनायकदेवस्य वर्णनम् ...	६१
तस्यैव विनायकदेवस्य निर्याणम् ...	७७
अनन्तरकथा—विजयचन्द्रः ...	७८
दुर्गानारायणस्तवः ...	८१
विजयचन्द्रस्य पुत्रोभैरवदेवः ...	९३
विश्वनाथः भैरवदेवस्य पुत्रः ...	९३
तत्पुत्रो बलरामदेवः ...	९३
तत्पुत्रः यशस्वान् ...	९४
तस्य पुत्रो वीरविक्रमः नन्दपुरीं विहाय जयपुरराजधान्यङ्गीकरणम् ...	९५
शबरी नदीतटमहाद्भुतवर्णनम् ...	९७
शबरीतटयात्रावर्णनम् ...	१०२

शिवलिङ्गवर्णनम्	...	...	१११
शिवस्तवः तस्य गुप्तिश्वर इति नामकरणम्	...	...	११५
कृष्णदेवः	...	...	१२७
विश्वम्भरः I प्रथमः	...	...	१२८
मल्लकमर्दनकृष्णः	...	...	१३०
हरिः	...	...	”
बलरामः	...	...	”
रघुनाथकृष्णः	...	...	१३१
रामचन्द्रः I प्रथमः	...	...	१३२
बलरामः	...	...	”
विश्वम्भरः II द्वितीयः	...	...	१३३
लालाकृष्णः	...	...	१३५
विक्रमः I प्रथमः	...	...	१३८
रामचन्द्रः II द्वितीयः	...	...	१४१
विक्रमः II द्वितीयः	...	...	१५०
भगवतीवर्णनम्	...	...	१५४
रामचन्द्रः III तृतीयः तस्य चन्द्रेण साकं श्लेषेण वर्णनम्	...	...	१६३
महाराजश्री विक्रमदेवः (K. G. I. E. III) तृतीयः अस्य सूर्येण साकं श्लेषेण वर्णनम्	...	...	१७२
महाराजश्री रामचन्द्रः IV चतुर्थः अस्य मनुना साकं श्लेषेण वर्णनम्	...	...	१८४
राजनीतिः अर्थत्रयोपेता	...	...	१९१
तद्राज्यपरिपालनावर्णनम्	...	...	२००
तस्य लोकान्तरगमनम्	...	...	२०७
महाराजश्री विक्रमदेवः (IV. D. Lt) (वर्तमानमहाराजः) तस्य ब्रह्मणा साकं श्लेषेण वर्णनम्	...	...	२०८
अनेकार्थकश्लोकः तस्य व्याख्यानम्	...	...	२१७
विक्रमदेवस्य जन्मादिचरित्रवर्णनम्	...	...	२४०

श्रीः

॥ जयपुरराज्यवंशावलिः ॥

॥ कविर्वंशप्रशंसा ॥

नेत्रत्रयाकलितमिन्दुकलावतंसम्
गौराभमक्षरवपुर्विकचाब्जसंस्थम् ।
ईशं¹ महः किमपि तत्सकलार्थसिद्धौ
वाचाङ्गणस्य सततं शरणं ब्रजामः ॥

॥ १ ॥

स जयति भुवननिवासो भगवान् लक्ष्मीविलासभूर्यस्य ।
उत्पद्य नाभिपद्मान्मरीचिमुख्यान् ससर्ज तान् ब्रह्मा ॥

॥ २ ॥

ततो मरीचेः किल कश्यपाख्यो
मुनिः कलागर्भसमुद्भवोऽभूत् ।
इमाः प्रजा योऽदितिमुख्यकानां
दाक्षायणीनामुदरेष्वसूत ॥

॥ ३ ॥

तस्मात्ते मुनयः क्रमात्समभवन् येत्वाख्यया निध्रुवो
ऽवत्सारोऽपि च काश्यपः प्रवरतां प्राप्तास्तथा व्युत्क्रमात् ।
आसीद्वंशधरस्सकश्यपमुनेर्गोत्रोद्भवः काश्यपो
यस्मात् काश्यपगोत्रिणः क्षितितले ते कोटिशो ब्राह्मणाः ॥

॥ ४ ॥

आसीत्कश्चित्तेषु नन्दोपनामा
नन्दाख्यं तं केचिदाङ्पूर्वमाहुः ।
साम्नाङ्गीतैर्नन्दयन् लोकजातं
यातः ख्यातिं यः क्षितौ कौथुमीयः ॥

॥ ५ ॥

1. ईशम् शिवात्मकम्; गणस्य ईशम् गणेशात्मकम् वाचाङ्गणस्य ईशं मातृकासरस्वत्यात्म-
कम् वा (इति टीका).

तदीयकुलजाः क्रमात् गतनन्दनामाङ्किताः
 श्रुतिस्मृतिसदागमाद्यखिलशास्त्रपारङ्गताः ।
 सदाचरणशालिनो नृपकुलेषु सम्मानिन-
 स्तथोत्कलमहीतलं सकलमप्यलङ्घ्यक्रिरे ॥ १६ ॥

तस्मिन् वंशपयोनिधौ समुदभूत्सम्पूर्णचन्द्रोपमो
 नन्दोपाह्वयवन्दितो द्विजवरो दामोदराख्यस्सुधीः ।
 क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे सुकृतिनां धाम्नि प्रधाने पुरा
 यो वासं कृतवान् सुशासनवरे विद्याधराख्ये पुरे ॥ १७ ॥

लक्ष्मीगर्भसमुद्भवोऽस्य तनयश्श्रीदेव्यसिंहाह्वयो
 देव्याराधनलब्धसिद्धिविभवो यो भूतलं पर्यटन् ।
 प्राप्तो नन्दपुरेऽन्न वन्दितयशाः सर्वज्ञताद्यैर्गुण-
 प्रामैर्प्रामगणं विविन्द विदधद् दुर्गोत्सवाद्याः क्रियाः ॥ १८ ॥

शान्तायां जनयाम्बभूव स सुतौ तौ धर्मपत्न्यां क्रमात्
 व्यायांस्तत्र विनायको विनयधीनैपुण्यपुण्यार्जकः ।
 नो दीनो ननु दीनबन्धुरपरो मल्लः पटुर्भोजने
 यो लजा दधिभोजनार्थममितां भूमिं नृपाल्लब्धवान् ॥ १९ ॥

तावागत्य कुटुम्बिनौ जयपुराधीशेन सम्मानितौ
 वृत्तिं भूमिधनादिकामिह चिरं लब्ध्वा सुखेनोषतुः ।
 यद्वंशानुजनुर्धृतः क्षितिभृतां तत्पूरुषानुक्रमा-
 द्विद्यन्ते सह दानमाननिकरैरद्यापि सम्पूजिताः ॥ ११० ॥

हीन्युप्रान्स विनायकोऽन्वजनयत्रेतानिभानप्सर-
 देव्यांतेषु गृहाश्रमेऽपि मुनिवत्सर्वेश्वराख्योऽप्रजः ।
 नाम्नाऽन्वस्तु महेश्वरोऽतिमतिमान् कार्यक्षमो मध्यमः
 ख्यातोऽभूत्पुरुषोत्तमश्चरमजो धीरो द्विजेषूत्तमः ॥ १११ ॥

सत्कर्मादिरतो नृपाथभिमतः कैलासकूटाभिधे
 यद्वंशाख्यानगरे सज्ञासनमुवं प्रामात्मकं लब्धवान् ।

तस्माच्छ्रीपुरुषोत्तमास्समभवन्पुत्रास्त्रयोरेवती-
देव्यां भव्यगुणैस्त्रिमूर्तय इवासेव्यास्समस्तैरपि ॥ १२ ॥

तन्नाख्यायत चन्द्रशेखर इति ज्येष्ठो वरिष्ठस्तताम्
तत्पञ्चाब्जनिमान् जयाभिघसुधीर्निस्सन्ततिर्यो मृतः ।
अन्त्यः फकिरनन्द इत्यभिहितो यः पट्टयोषीत्यपि
ख्यातो यस्य सुताः स्मृता हरिहरश्रीरायगुर्वादयः ॥ १३ ॥

शुद्धेनाप्यथ चन्द्रशेखरसमुत्सृष्टेन तत्तेजसा
सिद्धो गर्भकटाहमध्यकलितो मुक्ताख्यदेव्या भृशम् ।
यः प्राक् सञ्चितपुण्यसञ्चयपरीपाकस्समुद्भासितः
सोऽयं श्रीप्रहराजनन्दपदभाक् श्रीमाधवाख्योऽभवत् ॥ १४ ॥

यो गङ्गायमुनाप्रधानहिमवत्पादस्थतीर्थोदकैः
सन्तर्प्यात्मपितृन्समर्च्य बदरीकेदारनाथादिकान् ।
सेतौ संस्थितरामनाथमभिषेच्याथ स्वहस्तेन च
स्वार्थं साधितवान् परिभ्रमणतो भूमेस्सभार्यस्त्वयम् ॥ १५ ॥

विद्यावित्तकुटुम्बरूपगुणधी सद्धर्मकर्मादिभिः
साधीयांसमुदाहरन्ति सुधियोऽप्यन्यत्र यद्भुत्रचित् ।
तस्मात्केवलमाधवप्रतिनिधेइश्रीमाधवात्साधवः
चत्वारो जनितास्तुता गलमणीदेव्यां समायां श्रिया ॥ १६ ॥

ज्येष्ठस्तत्र गरिष्ठसद्गुणयुतो देवद्विजाराधन-
श्रद्धालुर्विबिधक्रियासु चतुरो दामोदराख्योऽभवत् ।
अन्यो वैद्यकसारसङ्ग्रहमुखग्रन्थप्रणेता महा-
पात्रेति प्रथितस्त्वमातृकुलभृच्छ्रीवैद्यनाथस्तुधीः ॥ १७ ॥

श्रीमातापितृपादपाळितवपुस्ताभ्याञ्च संलालितो
भ्रातृभ्यां नरसिंहनामचरमभ्रात्रा च संसेवितः ।
आराध्यात्मगुरुन्प्रसाद्य च परां विद्यां तथासिद्धिभाक्
'विद्याभूषण' इत्युपाधिगमद्योऽसौ तृतीयात्मजः ॥ १८ ॥

- न्यायव्याकरणैकदेशनिपुणो वेदान्तसिद्धान्तवित्
 ज्योतिर्नीति ससाङ्ख्य योगमतिमान् साहित्यतन्त्रश्रमी ।
 श्रौतस्मार्तकथायथार्थकथकस्सभ्यस्सतां सेवकः
 सोऽयं नन्दकुलोद्भवो द्विजवरश्श्रीरामनाथः कविः ॥ ११९ ॥
- श्रीमद्विक्रमदेवनाम नृपतेः कामं मते संस्थितः
 पूर्वेराकलितां विराह्यपुरश्रीसूर्यवंश्यावलिम् ।
 हृद्यैः पद्यचयैर्निबध्य विविधम्लिष्टार्थभावाधिक-
 छिष्टैस्तद्विष्टुतिङ्करोति कृतिनां बोधाय मोदाय च ॥ १२० ॥
- महाकविबचश्छायामनाश्रित्य गतश्रमाः ।
 निर्दोषे कवितामार्गे यायिनो विरला जनाः ॥ १२१ ॥
- सव्याख्यानमिदङ्काठ्यं समीक्ष्य साधुबुद्धयः ।
 शोधयेयुः सदोषश्चेद्भास्वरा हि तमोहराः ॥ १२२ ॥

॥ जयपुरराजवंशावलिः ॥

१. नमस्सवित्रेऽस्य निरस्यते तम-
स्समस्तलोकाभितवर्णिकर्मणाः ।
सुसिद्धये साधुपदाथसन्ततिः
स्वतेजसा भासयते विवस्वते ॥

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये, इत्यादि प्रामाण्यात् काव्यस्यानेकश्रेयस्करत्वेन प्रारिप्सितस्यास्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये शिक्षाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकस्य विशिष्टेष्टदेवतानमस्कारात्मकस्य मङ्गलस्यापि 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुख'मित्युक्तेः प्रबन्धमुखलक्षणतया अस्मादी श्रीविवस्वामस्यते ॥

१. नम इत्यादिना—यद्यपि ग्रन्थकरणादिकार्यारम्भे विघ्नविघातविघासफूर्तिप्रदत्वेन गणेश-सरस्वत्यादेः प्राधान्येनाराधनमनुष्ठीयते शिष्टैः । तथापि 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः सप्रजापति-स्रङ्गस्य सूर्य आत्मा जगतस्तस्युपश्च' इत्यादि श्रुतेः 'सथीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्भिःसुः । सर्वात्मा सर्वगस्तुक्ष्मस्सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठित' मित्याद्यागमाच्च । तस्य सर्वात्मकत्वावगमात् । 'विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मजे' इत्यादिना सिमूर्तिरूपत्वस्यापि प्रतिपादनात् गायत्री विधानेषु निखिलदेवतानाम् सूर्यमण्डल-मभ्यस्थितत्वकथनाच्च सूर्याराधनेनैव सर्वदेवताराधनसिद्धेः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षस्यैव प्रथमोपस्थित-त्वाच्च प्रत्यक्ष भूतस्य क्रियमाणप्रबन्ध विषयीकृतवंशादिभूतस्य च भगवतश्श्रीसूर्यस्यैवात्त नमनं युक्तमिति मन्तव्यम् । विवस्वते नम इत्यन्वयः । विवो रश्मिः तद्वते प्राशस्त्ये मनुप् रश्मिमत्वेन सदा प्रकाशशालिने इत्यर्थः । बहिरन्तस्समीपहारिणे इति यावत् । श्रीसूर्याय नमः । मदीयो नमस्कारः कायिक वाचिक मानस-रूप त्रिविधोऽप्यस्तु इत्यर्थः । 'कायिको वाचिकश्चैव मानसश्चित्रविधस्समृतः । नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञै रूतमाधम मभ्यम' इत्युक्तेः । ननु त्रिविधोऽपि नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृत इत्युक्तेः प्राधान्येन व्यपदेशाभवन्तीति न्यायाच्च कायिक नमस्कार एव व्याख्यातुं युक्त इति चेन्न । प्रत्यक्षे कायिकस्य परोक्षे वाचिकस्य अन्त-निष्ठपक्षे मानसस्य नमनस्य प्राधान्यमित्यभिप्रायात् । एतदेव रहस्यं ध्वनयन् श्लेषेण त्रिविधोऽप्यर्थः प्रदर्शयते । सवित्त इत्यादिना । तत्त प्रत्यक्षपक्षे किम्भूताय । सवित्ते सुवति प्रेरयति लौकानिति सविता । 'पुत्रेण' इति धातो लौदादिकस्य तृच् प्रत्ययान्तस्य रूपं । तस्मै लोकोप्यवहारप्रवर्तकायेत्यर्थः । तद्वर्तकत्व-मेव विशादी क्रियते समस्तोऽद्यादिना-समस्ताः सम्यक् अस्ताः अभ्यापृताः दुरालोकतया निश्चेष्टं सुसा इति यावत् । ये लोकाभितवर्णाः भुवनमभ्यस्थित ब्रह्मक्षत्रविद्वृश्रादिरूपाः । लोकाभिता लोकाभिताः ते च ते वर्णाभेति विग्रहः ॥ 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । तेषां पानि कर्माणि यजनपालन वापि

तेषां । अथवा समस्तलोकैराश्रितानि यानि वर्णकर्मणि यजनादिधर्मकर्मणि । कर्मभिरेव जगतां परिपाल्यमानत्वादिति भावः । तेषां सुसिद्धये सुखसाधनाय प्रवर्तनायेति यावत् । स्वतेजसा निजकिरणरूपकान्त्या अस्य लोकस्य तमः नयनावरकम् नैशान्धकारम् । निरस्यते निरस्यतीति निरस्यन् तस्मै दूरीकुर्वते । अत एव साधु सम्यक् यथा तथा । पदार्थेऽसन्ततिम् घटपटादिपदार्थजातं भासयते प्रकाशयते नयनगोचरतया व्यवहाराद्योपयुज्यते इत्यर्थः । तथा प्रत्यक्षरूपाय विवस्वते नमस्तकलरूपकाधिकनत्या तं नमामीत्यर्थः ॥

२. इदानीम् परोक्षे तावत् व्याख्यायते । सूते लोकानिति सविता । तस्मै जगज्जनकाय । 'सर्वलोकप्रसवनात् सविता सतुकीर्तित' इति बह्विपुराणम् अस्य निजसृष्टस्य जगतस्समस्तसृष्ट्यादौ तदावरकंभ्वान्तम् । निरस्यते । परज्योतिस्वरूपेण खण्डयते । अत्रार्थे ज्योतिषिकाः । 'तमस्त्रोमावृते विश्वे जगदेतच्चाराचरम् । राशिप्रहोडुसङ्घातम् सृजन् सूर्योऽभवत्तदा' इति । 'सङ्कर्षणोऽपसृष्ट्यादौ तासु बीजमवाप्त्यजत् । तदण्डमभवद्धैमम् सर्वत्र तमसावृतम्' । इत्युपक्रम्य । 'आदित्योऽह्यादिभूतत्वात् प्रसृत्यसूर्य उच्यते । परज्योतिस्समः पारं सूर्योयम् सवितेति च । पर्येतिभुवनान्येव भासयन् भूतभावनः । प्रकाशात्मा तमोहन्तामहानित्येव विश्रुत' इति च सूर्यसिद्धान्ते । समस्तलोकाश्रितवर्णकर्मणाम् समस्तलोकाश्रितानिखिलभुवनवर्तिनां येषां ब्राह्मणादयः तेषाम् कर्मणाम् । यजनादीनाम् । समस्त लोकैर्निखिलजनै राश्रितानाम् वर्णकर्मणाम् चातुर्वर्णोचितधर्माचारादीनाम् वा इत्यर्थः । सुसिद्धये अव्यभिचारितया व्यवस्थितये । स्वतेजसा निजरेतसा 'शुक्रतेजोरेतसी चेत्यमरः । साधुपदार्थे सन्ततिम् । साधुपदस्य साधुशब्दस्य । अर्थोऽभिधेयरूपाया सन्ततिः सत्सन्तति रित्यर्थः । अथवा साधूनाम् सज्जनानाम् पदम् क्षाणम् । 'पदम् व्यवसिति क्षाणे' त्यादिकोशात् । अर्थात् दुष्टनिग्रहश्च । तदर्थोत्तन्निमित्तिका । तत्प्रयोजनिका वा । या सन्ततिः तां मन्वादि पुत्रपौत्रपरम्परामित्यर्थः । 'अर्थः प्रयोजने मांक्षे वित्तकारणवस्तुषु' इति 'सन्ततिः स्यात् पङ्क्तौ गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणामिति' चकोशात् । भासयते प्रकाशयते उत्पादयते इत्यर्थः । नमः तथाभूत मागमप्रसिद्धम् । परोक्ष्यम् तम् वचसा प्रस्तामीत्यर्थः । एते नास्मिन् प्रबन्धे सूर्यवंशीय राजस्तुति विषय इति विषयसूचनञ्च वेदितव्यम् ॥

३. आत्मनिष्ठपक्षे सूते प्रेरयति सर्वस्य बुद्धिमिति सविता । तस्मै सविते बुद्धिप्रेरकायेत्यर्थः । धियो यो नः प्रचोदयादिति श्रुतेः बुद्धिप्रेरकत्वेन सुतरामन्तर्यामित्वमवगम्यते । अस्य द्युत्पित्सोर्लोकस्य ममापीत्यर्थः तमः अज्ञानम् प्रमादादिहेतुकम् गुणविशेषम् वा 'प्रमादमोहो भवतस्समसोऽज्ञानमेव चे'ति भयवदुक्तेः । स्वतेजसा निजप्रभावेणैव निरस्यते अपहरते । आराधनानुसारेणेति भावः । समस्तानाम् निखिलानाम् लोकानिखिलानाम् । लौकिकशब्दानाम् । वर्णाः पदम् प्रयोगार्हा इत्याद्युक्तेः । पदम् यत्तदेवशब्दः वैदिकलौकिकपदशब्दभेदेन शब्दानालौकिकेऽपिलौकिकशब्दानामेव काव्यादौ प्रयुज्यमानत्वादिति भावः । कर्मणो प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया सन्ध्यागसादेशादीनाम् शोभनासिद्धिर्विष्पित्येसात्समै सुसिद्धये शब्दव्युत्पादनज्ञानदात्रे इत्यर्थः तथा साधूनि प्रयोगार्हाणि यानि पदानि सुष्ठुवन्तरूपाणि तेषाम् । अर्थानाम् वाच्यकल्पयतात्पर्यैश्च यरूपाणाञ्च सन्ततिम् समूहम् भासयते बुद्धौ स्फोरयते विवस्वते परज्योतिस्वरूपिणे परमात्मने नमः नमस्तत्वेन अन्तर्बुद्धीमनसा भावयामीत्यर्थः ॥ समस्तलोकप्रितवर्णकर्मणाम् सुसिद्धये इत्येतदहं नमस्कारप्रयोजनतया वा समन्वेतव्यम् । 'एकशब्दः सुप्रयुक्तः सन्प्रकृतः स्वर्गलोके च कामपुत्रवतीति श्रुतेः यथा मेव्युत्पत्तः शब्दा ज्ञाताः सन्तः प्रयुज्जेरन् तदर्थमिति तत्रार्थः । 'प्रचोदयामाणकम् सन्तः जगद्विद्वन्सिद्धि च । तयोमपीय भगवान्' इत्याद्युक्तेः निरस्यतेवर्णकर्मणाम् । 'प्रचोदयामाणकम् सन्तः जगद्विद्वन्सिद्धि च । तयोमपीय भगवान्' इत्याद्युक्तेः निरस्यतेवर्णकर्मणाम् । 'प्रचोदयामाणकम् सन्तः जगद्विद्वन्सिद्धि च । तयोमपीय भगवान्' इत्याद्युक्तेः निरस्यतेवर्णकर्मणाम् ।

शब्दार्थप्रतिपत्तिसाधनत्वमप्यस्तीति साधीयस्तन्नमनमिति भावः । अत्र प्रथमपक्षे दृष्टमेव सूर्यमुद्दिश्यतस्य द्वितीयपक्षे श्रवणम् तृतीये मननम् ध्यानम् चेति त्रिविधाराधनमुक्तं भवति तथा च श्रुतिः 'आत्मावागरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति ॥

४. अथ प्रकारान्तरेण स एव समर्थ्यते । अस्य जगतः सवित्ते जनिकर्त्तं ब्रह्मरूपेणेत्यर्थः । तथानिरस्यते संहारते रुद्ररूपेणेत्यर्थः । अत्रापि अस्य जगत इति योज्यम् । निरस्यत इत्यत्र लादेशेन शक्त्वा नलोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधेपि भजेजन्मोश्चरणयोः ब्राह्मणस्य कुर्वन् इत्यादाविवशेषषष्ठ्या द्वितीयाप्रतिनिधित्वात् । तमसा अज्ञानेन समस्तानाम् सम्यक् अस्तानाम् विमोहितानाम् इति यावत् लोकानाम् तदाश्रितवर्णकर्मणाञ्च सुसिद्धये सुस्थितये साधु सम्यक् पदार्थसन्ततिम् साणकारणसामग्रीम् विष्णवादिभेदचतुष्टयरूपामित्यर्थः । स्वतेजसा निर्जाशरूपेण भासयते कल्पयते विष्णुरूपेणैवेत्यर्थः । विष्णवादि भेदचतुष्टयभिन्नेन विष्णुरूपेण अज्ञानाश्रित लोकादीनाम् परिपालनादिना संस्थापकायेत्यर्थः । अत्रार्थे प्रमाणम् । 'पूर्काशेन स्थितौ विष्णुः करोति परिपालनम् । मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च । सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिङ्कृते स्थितः । सत्वङ्गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तम' इति विष्णुपुराणम् । एवं भूताय विवस्वते ब्रह्मरुद्रविष्णुरूपिणे श्रीसूर्याय नम इत्यर्थः । 'एवं विवस्वान् विबुधे सूर्ये' इत्यादिकोशात् विवस्वच्छब्दस्य देवतासामान्यवाचकतया देवतान्तरपरत्वेनापि व्याचिर्यासायांप्रमाणपटुभिरार्थिकैर्यथायथम् विशेषणानि समर्थयितव्यानि इति ॥

५. एतावता जीवेश्वरयोर्भेदपक्षे तस्य सर्वेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकतयापि नमस्यत्वमुपपाद्यद्दानीम् 'सूर्यआत्मा जगतस्तस्थुषश्च अयमात्मा ब्रह्म एष उद्येव सर्वदेवाः । आत्मेत्येवोपासीत अलङ्घ्येते सर्वेषु कर्मवन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । आदित्यान्तर्गतम् यच्च ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । हृदये सर्वभूतानां जीवभूतस्स तिष्ठति इति । तथा 'गवां सर्पिः शरोरस्थम् नकरोत्यङ्गपोषणम् । निस्सृतं कर्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् । एवं संहिशरीरस्थः सर्पिवत्परमेश्वरः । विनाचोपासनां देवो नकरोति हि तन्मृषु' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च जीवात्मभूतस्यापि तस्योपास्तेरावश्यकत्वात् वेदान्तसिद्धान्तरीत्यातत्त्वम् पदार्थयोर्भेदप्रदर्शनमुखेन महावाक्यार्थोत्तमखण्डब्रह्मात्मस्वरूपम् । तदेवांपास्यत्वेन प्रस्तूयतेनम इति । अस्य जगतः सवित्तेमायावच्छिन्नतया सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तृत्वं । उत्पादकत्वरूपार्थवाचकोऽपि सवितृशब्दः स्थितिप्रलययोर्प्युपलक्षकः । तत्पदवाच्यसर्वज्ञत्वादि विशिष्टपरोक्षेश्वरचैतन्यरूपायेत्यर्थः । यज्जगन्ति सूतेसुयते सुवतिवातत् सवितृ तस्मै इत्यनेन तत्पदार्थेलाभः । तस्य जगत्कर्तृत्वादी च 'यतोवा इमानिभूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यद्यन्यन्तमिंसं विद्वान्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेत्यादिश्रुतिर्मानम् । एतेन तस्य तदस्थत्वं सम्भाष्यते । तथाभूताय ते सुभ्यम् त्वम् पदवाच्यकिञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टपरोक्षचैतन्यरूपायेत्यर्थः । ते इत्यनेन साक्षात्त्वम् पदार्थेलाभः । विवस्वतेऽप्रशस्तरस्मिन्त्वेन परज्योतिस्वरूपाय । तदेव ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतेः । तत्पदलक्ष्यपरमात्माभिन्नत्वमपदलक्ष्य प्रत्यक् चैतन्यरूपसर्वोपाधिबिनिर्मुक्ततुरीयब्रह्मात्मने इत्यर्थः । नमः वाच्यत्वेनभिन्नरूपम् तदेव लभ्यत्वेनैकरूपंभातेपद्य नमस्कारेण सम्भावयामीत्यर्थः । अत्रसवित्ते ते इति विशिष्टवाचकयोस्तत्त्वपदयोरेकस्मिन् विवस्वत्पदबोध्यज्योतीरूपचैतन्ये सामानाधिकरण्यात् विशिष्टार्थयोश्च परस्परभेदव्यावर्तकत्वात् विशेष्यविशेषणभावसम्भवात् । उभयोरेपि तयो रेकत्ववाक्यार्थान्वये विरोधात् । जहदजहद्व्युत्पत्त्या विरुद्धपरोक्षत्वात् परोक्षत्वादि विशिष्टां शपरित्यागेन अविरुद्धज्योतीरूपशुद्धचैतन्यमात्मत्वं बोधकतया तेनसमं तयोर्लक्ष्यलक्षणभाव सम्भवाच्च । उक्तसम्बन्ध लयेण परज्योतिस्वरूप निर्बिंशेष प्रत्यक् चैतन्यमेव तुरीयत्वेन

वाक्यार्थः सम्पद्यते । तदुक्तम् । सामानाधिकरण्याच्च विशेषणविशेष्यता । लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थ प्रत्यागत्मनामिति । संसर्गोवा विशिष्टोवा वाक्यार्थो नास्व सम्मतः । अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थोविदुषा मतमिति च । अस्व परोक्षत्वादि विशिष्टम् सवितृपदस्य वाच्यम् । अपरोक्षत्वादि विशिष्टं तेपदस्य वाच्यम् । एतदुभयविशिष्टं परञ्ज्योतीरूपम् सविद्येते विवस्वते इति पदसमुदायात्मक वाक्यस्य वाच्यंभवति । उक्तोभयवैशिष्ट्या नवच्छिन्नम् एतदुभयवैशिष्ट्यात् तदुभयवैशिष्ट्यात् यत्परञ्ज्योतीरूपम् बुद्धचैतन्यम् । तदेव सितयवाच्यार्थो-पेक्ष्यातुरीयमित्यवगन्तव्यम् । एवं जीवेश्वरयोरेक्यंप्रदर्श्य सर्वं खल्विदम् ब्रह्म इत्यादि श्रुतेः । तस्यैव जगदभ्यासाधिष्ठानभूतस्य स्वसत्तयैव स्वाभ्यस्त जगत्सत्तानिर्वाहकत्वमिति ध्वनयन्नाह । समस्ते त्यादिना । समस्तानाम् लोकानाम् तमःप्रधानविक्षेप शक्तिमदज्ञानपरिकल्पितलिङ्गादि चतुर्दशभुवनानाम् । विक्षेप-शक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तम् जगत्सृजे दित्यक्तेः । आश्रितानाम् तदन्तर्वर्ति चतुर्विधभूतप्रामाण्यम् वर्ण-कर्मणाम् रूपादिगुणकर्मणाञ्च । वर्णशब्दो रूपसामान्यवाचकः । अस्व गुणसामान्यस्य प्युपलक्षकः । सुसिद्धये शोभनासिद्धिः प्रतिष्ठायस्मिन् तस्मै विवर्ताधिष्ठान रूपायेत्यर्थः । यथा हि । रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुसत्ता-नातिरिक्त सत्ताकत्वम् । तथा ब्रह्मविवर्तस्य जडसमूहात्मकस्य जगतो ब्रह्मसत्तानतिरिक्त सत्ताकत्वम् । अधि-ष्ठान सत्तातिरिक्ताया आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात् । तथा च ब्रह्मैव सत्यम् जगन्मिथ्येति वेदान्त सिद्धा-न्तविदः । ननु घटपटादेरेव सर्वदा भानम् न तु कदाचिदपि ब्रह्मण इत्याशङ्काम् तृणोक्तुर्वैनाह । सा-ध्वित्यादिना । पदार्थसन्ततिम् घटपटादिपदार्थजातम् स्वतेजसा स्वाभासेन चिदाभासेनैवेत्यर्थः । साधुसम्यक् भासयते । किङ्कत्वा तमः विषयावरकमज्ञानम् निरस्य बुद्ध्या दूरीकृत्य इति प्रथमपादस्थेनान्वयः । तेनैत-दुक्तम् भवति । अन्तः करणावच्छिन्नस्यैव तस्य चैतन्यस्य अन्तः करणवृत्त्याविषयदेशमभिव्याप्यबुद्ध्या तद्ग-ता तदापरोक्षत्वं रसरम् स्वाभासेनैव घटादिजडपदार्थाभासकत्वम् न तु घटादेः स्वयम् प्रकाशमानतेति । तदुक्तम् । 'बुद्धितस्य चिदाभासौ द्वयपि व्याप्नुतो घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेदिति' । अस्मायं विशेषः । चैतन्यम् तावत् विविधम् । प्रमेयचैतन्यम् प्रमाणचैतन्यम् प्रमातृचैतन्यञ्चेति । तत्र घटाद्यवच्छिन्नम् चैतन्यम् प्रमेयचैतन्यम् । तदेव विषयचैतन्यमित्युच्यते । अन्तः करणवृत्त्यवच्छिन्न-चैतन्यम् प्रमाणचैतन्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नम् चैतन्यम् प्रमातृचैतन्यम् । तत्र यथा तडागोदकम् छिद्राभिरग्न्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्देव चतुष्कोणाद्याकारंभवति । तथा तैजसमन्तः करण-मपि चक्षुरादिद्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशकत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । इति वेदान्तिनः । एवं सति तथाविधवृत्त्या बुद्धिपदवाच्यम् तैजसान्तःकरणम् । तदवच्छिन्न-चैतन्यञ्च द्वे अपि घटादिविषयम् व्याप्नुतो यदा तदानीमेव तैजसान्तःकरणेन घटाद्यवच्छिन्न-चैतन्यावरकेऽज्ञाने निरस्ते सति घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य च । उभयोरपि एकरूपतया भासो भवति । तेन चाभासेन जडोऽपि घटादिः स्फुरति । अन्तःकरणाविभेदेनैव चैतन्यभेदः न तु स्वरूपतः । अन्तःकरणादिसितथानवच्छिन्नत्वे । अस्मापि तुरीयत्वम् बोध्यम् । तादृशनिर्देशोच्यते तुरीय-चैतन्य साक्षात्कारपर्यन्तमेवहि । संसारदशायाम् घटादीनाम् स्थायित्वभेदभ्रमश्च । यत्तद्धि । इतिमिव भवति । तदितर इतरंपश्यतीतिश्रुतेः । ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरन्तु । यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कल्पयेदिति श्रुतेः । अखण्डब्रह्मात्ममेवावतिष्ठते । इति सर्वमनवद्यम् । अस्मिन् प्रबन्धे सर्वमेव वंशस्थम् वृत्तम् । एतदुपरिष्ठात् स्फुटी भविष्यति ।

स्वाभिमतदवतानमस्कारात्मकमज्ञानावरणानन्तरं स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥

२. तनोमि वंशस्थसुवृत्तराजकः

रवेगुणालङ्कृतराीतिमाजकः ।

भ्रुताभिरामञ्जगतीप्रतिष्ठितं

पदे चतुर्वर्णगणेन संश्रितम् ॥

२. तनोमीति । रवेः सूर्यस्य वंशे तिष्ठतीति वंशस्थम् । सूर्यवंशप्रतिष्ठितमित्यर्थः । सुवृत्तम् सुचरितञ्च 'वृत्तं पद्ये चरित्ते' लिष्वतीति दृढनिश्चले इत्यमरः । यद्वाजकम् राजसमूहः । गोलोक्षीद्वोरभराजेत्यादिना समूहार्थे बुभु त्तनोमि । नामगुणादिप्रख्यापनेन विस्तारथामीत्यर्थः । किम्भूतम् तद्वाजकम् । गुणैः दयादाक्षिण्यादिभिरलङ्कृतापरिष्कृतायारीतिः प्रचारः तस्याः भाजकम् । भजतीति तथाभूतं तत् श्रुतेषु शास्त्रेषु अभिरामं मनोरमम् शास्त्रसम्पन्नमिति यावत् । जगत्याम् लोके प्रतिष्ठितम् प्रतिष्ठा सञ्जाता अस्येति तथा भूतम् तत् । तारकादित्वादित्त्वं । जगतीलोकोविष्टपम्भुवनम् जगदित्यमरः । पदे । साणे विषये । 'पदं व्यवसितिलान्गमस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । चतुर्णाम् वर्णानाम् ब्राह्मणादीनाम् गणः चतुर्वर्णगणः । तद्धितोत्तरपदेत्यादिना समासः यद्वा चत्वारो ये वर्णानाम् गणाः ब्राह्मणादिभेदसङ्घाः । तेषां समाहारश्च तुर्वर्णगणम् समाहारे द्विगुरेकवचनम् सनपुंसकम् । तेन ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यशूद्ररूपसङ्घचतुष्टये नेत्यर्थः संश्रितम् सेवितम् जनसंरक्षणे राज्ञामेव प्राधान्यादिति भावः तथाभूतम् सूर्यवंशप्रतिष्ठितसद्वृत्तराजकदम्बकम् नामगुणादिप्रख्यापनेन प्रस्तौमीत्यर्थः । रवेः वंशस्थेत्यादौ वंशशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः न च देवदत्तस्य गुरुकुलमित्येव नित्यसापेक्षत्वादेव न दोष इति वाच्यम् । नित्यसापेक्षत्वाभावेऽपि सत्त्वाढकम्प्राणोपानाम् किमोदनः शालीनामित्यादौ समासदर्शनेन गमकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । गमकत्वञ्च विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधसमानप्रकारकशाब्दबोधजनकत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तारः । एवमन्यत्तापि बोध्यम् ॥

अथेदं काव्यं वंशस्थवृत्तेनैव निबन्धयत इति तदपि प्रकृतत्वात् श्लेषेण प्रस्तुयते । तनोमीत्यनेनैव । अस्मिन् पक्षे रवेः रविमनुकृत्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा रवेः द्वादशाक्षरसङ्घायामनुकृत्येत्यर्थः । सूर्यपर्वीयाणाम् द्वादशसङ्घायाबोधकत्वात् वंशस्थवृत्तस्यापि द्वादशाक्षरत्वादिति भावः । राजैव राजकः स्वार्थे कन् श्लेष इत्यर्थः । वंशस्थारथोयः सुवृत्तानाम् राजकः । तं वंशस्थनाम सप्तश्लेषमित्यर्थः । तनोमि शब्दार्थविशेषैर्विस्तारथामीत्यर्थः । किं कृत्वा गुणा भोजः प्रसादादथः अलङ्कृतानि अनुप्रासोपमाद्यलङ्काराः भावे क्तप्रत्ययः । रीतयो गौडीवैदर्भ्यादयः । तद्वाजकम् तद्युक्तम् अतएव श्रुतेन श्रवणमात्रेणाभिराममनोरमम् । श्रुतेतिभावेकः । तं तथाभूतम् कृत्वा तनोमीति सम्बन्धः । किं स्वरूपम् तत् जगत्यां जगतीनाम च्छन्दसि प्रतिष्ठितं प्रख्यातम् । द्वादशाक्षराया वृत्ते जगतीच्छन्द इति च्छन्दश्शास्त्रम् । तथा पदे एकस्मिन् श्लोकपादे वर्णोत्पन्ना गणा वर्णगणाः । चत्वारो ये वर्णगणा जतजरूपाः । जतौ तु वंशस्थमुदीरिततराविति तल्लक्षणात् । तेषां समाहारश्चतुर्वर्णगणम् तेन संश्रितम् सेवितम् जतजरूपगणचतुष्टयेन युक्तमित्यर्थः । गणास्तावदभिरामाङ्कन्दोभ्यन्ते यथाभ्यरस्तजज्ञौलीन्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः । समस्तवाक्यायम् व्याप्तम् श्लोकव्यमित्वा विष्णुना तस्य मन्त्रिगुणिलुभुञ्जन्कारोभादिगुरुः पुनरादि लघुर्धः यो गुरुमभ्यगतो रक्षमभ्यः सोन्तगुः । कश्चित् सोन्तकः । गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः । इति रविजनित वंशस्थवृत्तम् । रविसङ्घायाक्षर-

३. अचारु दृष्यश्च वचोऽपि चेदिदम्
सताम्प्रयात् भवणातिथेयिताम् ।
स्खलत्पदार्थं भवबालभाषितं
भृशं विधत्ते श्रुतिविदोऽपि किम् ।
४. यदुद्भवकानुगतः हि कापथा
विलञ्जलस्रोत इहातिपावकम् ।
तदन्ववाये समनून् जनुष्मतो
नुसृत्यनैतत् किमुपावयिष्यति ॥

निरूपित वंशाख्यवृत्तेनैव वर्णितुं युक्तम् । सारूप्यादिति तथा । तदुभयन्तनोमीति प्रच्छेपेण वचनम् । तदस्य श्लेषालङ्कारः । तनोमीति ग्रन्थविस्तृति करणस्य परोपकारार्थत्वात् तज्जनित श्रेयसोपि । यत् करोषि यद्भासि यज्जुहोषि यदासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति । भगवदुक्ते रीश्वरेऽर्पितत्वात् परगामि क्रियाफलमिति परस्मैपदप्रयुक्त मिति प्रतिपत्तव्यम् ॥

साहङ्कारम्परिहरन् स्वग्रन्थप्रचारार्थम् सतः प्रार्थयते ॥

३. अचार्विति । इदं काव्यरूपं वचः मद्गचनम् । अचारु शब्दार्थयोश्चमत्कारशून्यतया न सुन्दरम् । दृष्यं दोषार्थम् च कचिदिति शेषः श्वेत् स्याद्यदि सतां सज्जनानाम्परगुणग्रहणप्रवणानामिति यावत् । श्रवणेषु कर्णेषु आतिथेयिताम् । अतिथौ साधव आतिथेयाः इक् । तेऽस्य सन्तीति आतिथेयि तस्य भावस्तत्ताता आतिथेयसम्बन्धित्वम् । कृदादिषु भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधाननियमात् । श्रवणगोचरतामिति यावत् । प्रयातु प्राप्नोतु । प्रार्थनार्था लोट् । ननु अचारुतादिसत्त्वे श्रवण सुखकरम् नस्यादित्यपि नानाः नीच मित्यर्थान्तरन्यासेन समर्थयते । स्खलदिति । पदानिचार्याश्रयपदार्थाः । स्खलन्तोऽशुद्धा अस्फुटावापदार्थाः यस्मिन् तत् । तथाविधमपि नवं प्रथमोदितं यद्बाल भाषितं बालकभाषणम् कर्तृश्रुतिकानुक्तम् कर्णकुतूहलम् । कर्मश्रोतुणामिति शेषः । भृशमत्यन्तप्रविधत्ते न कुरुते । किं अपि तु विधत्तप्य कचिच्छब्दार्थसौष्टवाभावे दोषसङ्गादपि नूतनकल्पितत्वेन बालोक्तिरिव श्रोतानानन्दयिष्यतीति भावः ॥

४. ननु श्रवणमात्रफले बालभाषणादौ न सर्वेषां प्रकृतिस्स्यात् । निरर्थत्वात् पण्डितैरनादतत्वात् । इत्याशङ्क्याह ॥

यदिति । यस्मिन् सूर्यवंशे । उद्भवो जन्म यस्य सः । सत्सासावेकौ भगीरथ इत्यर्थः । तमनुगतम् अनुसृत्यागतम् कापथेभ्यः कुमार्गेभ्यः तत्संसर्गादित्यर्थः । आविलमनच्छम् । व्यञ्चोद्भवा विषयः कदम्बा कापथः समा इति । कलुषोऽनच्छ आविल इति चामरः । तथा भूतं जलस्रोतः वारिप्रवाहः गङ्गा रूपमित्यर्थः । जलपदेव उद्भवमपि व्यज्यते । इहलोके अतिसयेन पावपतीति अतःपाव भवतीतिशेषः । इतिव्यथावदे तदन्ववाये स सासा- वत्यस्येभ्यः सूर्यवंशे । वंशोऽन्ववाय इत्यमरः । जनुष्मता जनुष्मन् पञ्च अस्तीति मनुश् तान् समनून् । नुसृत्येति सङ्घितात् । बहुवचननिर्देशावनेच- भीरमादी

५. नवीनवीरात्मनि धर्मरक्षणे

कृते कृतेहः स्वयमादिपूरुषः ।

बभूव भूमे रवनाय धर्मयु

र्मेनु र्मेनुष्याधिपतिस्सप्तमः ॥

६. अनन्दि तच्छासनया नयाश्रितै

रनीतियुक्तैश्च सुरासुरादिभिः ।

सदा प्रशस्यापि मही महीयसी

तथा प्रशस्या सविधा विधायिनी ॥

नित्यर्थः । अनुसृत्य गुणकोतेनादिना । तानाश्रित्य एतत् महच्च इत्यर्थः ॥ नपावयिष्यति । किमु इति काकुः । अर्थात् सूर्यवंशानुसृत मेतत् काव्यं श्रवणदर्शनावगाहनादितो गङ्गास्त्रांत इव सर्वान् पावयिष्यत्येव । तथा च नास्य श्रवणमालफलता नापि निरर्थता चेति भावः ॥

अथार्दा वैवस्वतमेव मनुं पञ्चभिः श्लोकैः प्रस्तौति । भगवदवतारविशेषत्वप्रदर्शनमुखेन ॥

५. नवीनेत्यादि । कृते कृतयुगे । धर्मस्य चातुर्वर्ण्योचितस्य । रक्षणे संस्थापने विषये नवीनवीरात्मनि नूतनवीरशरीरे । तेन धर्मरक्षणादि कृत्येषु विलसितुमित्यभिप्रायः । युद्धधर्मदयादानरूपचतुर्विधवीरलक्षणस्य मनुपञ्चत्वेन तथाविध शरीरस्याभूतपूर्वत्वाच्चवीनमिति विशेषणमुपात्तम् । कृतेहः कृता ईहा स्पृहा येन स तथाभूतः । इच्छाकाङ्क्षास्पृहेहातृडित्यमरः । आदिपूरुषः जगतो वर्ण्यमानवंशस्य वा मूलभूतः पुरुषः भगवान् श्रीसूर्य एवेत्यर्थः स्वयं स्वदिनेवेत्यर्थः । सप्तमः सप्तसङ्ख्यापूरकः चतुर्दशानां मध्ये इत्यर्थः मनुः मन्वात्मना जातः सन् भूमेः पृथिव्याः अवनाय रक्षणाय । धर्मम् यातीति धर्मयुः धार्मिकः । सृगञ्चादित्वात्कुः । यद्वा धर्मशब्दादत्यर्थे णुप्रत्ययः । तथा मुरधबोधार्दा निष्पादितत्वात् । धार्मिकोभूत्वा मनुष्याधिपतिः नृपतिः बभूव । आत्मावै पुत्रनामासीदिति श्रुतेः । भगवान् सूर्येण स्वपुत्रमन्वात्मनाविभक्त्यं सनुष्याधिपतिं रासीदित्यर्थः । चतुर्दश मनुनां मध्ये कतमस्वइत्याकाङ्क्षार्था सः सप्तम इति वान्ते सप्तम्वेत्यम् । चतुर्दशमनवो यथा । विष्णुपुराणार्दा । मनुः स्वायम्भुवोनाम मनुः स्वारीषिवस्तथा । आत्तमि स्तामसिर्मेव रैवतश्चाक्षुषस्तथा । एतेषु मनवोऽतीताः सप्तमस्तुरवेस्तुतः । वैवस्वतोऽयं यन्वैतस्सप्तमोवर्तते युगम् । सावर्णिर्दक्षसावर्णो ब्रह्म सावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णो रुद्रस्तु सावर्णो रौच्यभौत्यवदिति । अत पादचतुष्टयेपि यमकम् । धर्मादर्थस्ततः कामः कामात्पुत्रसमुत्पत्ति रिति स्मरणात् अर्थादेः धर्ममूलकत्वात् । धर्ममूलकत्वमेव इत्युक्ते धर्मस्य राजशासनाधीनत्वात् मर्नाः शासनहेतुकतत्फलसमृद्धिम् दर्शयति ॥

६. अनन्दीति ॥ तस्य मनोः शासना तच्छासना तथा । जिजम्साच्छासभातोण्यां सप्तमेति युष् । मनोः सद्धर्मप्रवर्तनानुकूलयाज्ञया इत्यर्थः नयाश्रितैर्नीतिमाश्रितैः धर्माचारनिरतैरिति यावत् अतएव कर्मविशुद्धिः इत्यर्थः अतिवृष्टि रनावृष्टि मूचिका शकलभास्त्रुकाः । प्रत्यासत्ताञ्च राजानः बभूव इत्ययस्मृताः ॥ इत्युक्तप्रकारः तस्यैव न भवन्तीत्यवतीतियुक्तः तैस्सुरासुरादिभिः देवदैत्यादिभिः । आवेचद्वान्म प्यादिभि-

७. पदैश्चतुर्भिः ककुभां चतुष्टयं

पिधाय धर्मो वष्टुधे तदा विभु ।

न वेधि तद्दामनपादसम्मिते

क भूतलेऽधर्मैः संस्थितिः ॥

८. तथा च तस्मिन्सति केवलान्वयि-

न्यधर्मकूटप्रतियोगिनि स्थिते ।

ननु स्वतो धर्मविरोधिनी सतः

सुप्रतिष्ठैः संस्थितिः क तर्क्यताम् ॥

रपि । अनन्दि नन्दितम् । नन्दतेभीषेच्छुः । चिण्भावकर्मणोरिति च्छेश्चिण् । चिणो लुगिति । तशब्दस्यलुक् । भावश्चैकैः कृतैः । सदा सर्वदा प्रशस्त्यानि प्रशस्त्यानि शस्त्यानि धाम्यादीनि यस्याः सा तथाभूता । अतएव महीयसी अतिशयेन महती । पूर्वापेक्षया विपुलतरेत्यर्थः । महीपृथिव्यपि विधा विधायिनी समष्टि-
दायिनी सती लोकानामितिशेषः । विधा समृद्धा चित्यमरः । तथा तेन प्रकारेण शस्यसम्पन्नताद्यनुरूपे-
णेत्यर्थः । प्रशस्त्या प्रशंसनीया । प्रपूर्वात् । शंसुस्तुताविति धातोः । कर्मणि क्वप् आसबभूवेत्यर्थः । असनयाश्रितै-
रनीति युक्तैरिति ॥ अप्रशस्त्यापि प्रशस्येति विरोधः । तत्परिहारस्तूकरूप इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । पाद-
चतुष्टये यमकञ्चेति द्रष्टव्यम् ॥

धर्मं समष्टिं दर्शयतिः—

७. पदैरिति । तदा मनुराज्यसमये धर्मः वृषरूपत्वात् चतुर्भिः पदैस्सत्यादिभिः । कृते धर्मेश-
तुष्पाच्च सत्यदानं तपोदया इति गारुडोक्तेः । यद्वा तपः परम् कृतयुगे सेतार्या ज्ञानमुच्यते । द्वापरं यज्ञमे-
वाहुर्दानमेकङ्कलौयुगे । इत्युक्तरूपैश्चतुर्भिश्चरणैः । ककुभांम् पूर्वादीनां दिशाम् । दिशस्तु ककुभः काष्ठे
त्यमरः । चतुष्टयम् कर्म चतस्रोऽपि दिश इत्यर्थः । पिधाय आच्छाद्य । विभुर्व्यापको यथातथा । क्रिया-
विशेषणञ्चेत् । वष्टुधे वृद्धिङ्गत्वात् । विभुरिति धर्मविशेषणत्वे सर्वमूर्ते संयोगिरूपस्य विभोर्वद्धेन क्रिया-
म्वयात् । अक्ष कविराशङ्कते नेति । वामनः रामादेर्गात्रि विष्णुः । सएव वामनः । सर्व-
पुरुषः । तस्य पादेन एकैर्नैव चरणेन सम्मिते परिमिते । भूतले भूमण्डले । अधर्मं पदैक संस्थितिः अधर्म-
पादैकसम्बन्धः । क कुल तच्च वेधि न जाने । विभुपदचतुष्टयेनाच्छादिते क्षुद्रभूतले । अधर्मपादसम्ब-
न्धे ॥ वकाशसम्भावनापि नास्तीति भावः । यथा सत्ये धर्मेशतुष्पाद इति क्रमेणोत्तरस्य युगेषु एकैकपाद-
द्वासवद्यात् । कलावेकपादो धर्मः । तथा अधर्मोऽपि कला चतुष्पाद इति क्रमेण सत्येभ्येक पाद इति
सत्यसिद्धिः । तथा च सत्ये अधर्मपादसम्बन्ध सर्वेषु तदसम्बन्ध कल्पनादतिशयोक्तिरिति ॥

ननु एकपादमिते भूतले धर्मपादचतुष्टयस्येव अधर्मपादैकस्य सम्बन्धे को विरोध इत्याशङ्कानिरा-
साय उक्तमेवार्थं प्रमाणीकृत्य विज्ञापयति ॥

८. तथा चेति । तथा च । च च । इति द्वागुसमासाभरणेन । तथाच शब्दः पूर्वोक्तार्थं उच्य-
करण रूपार्थं वर्तते । इति संक्षिप्तसारभ्याकरणम् । अभ्यपद्येनैव सिद्धेः कैश्चिदयम् शब्दो न मन्वते ।

९. सुशासितुस्त्वार्यपरापणे मनो-
गुणैर्निबद्धानितरां नरास्सुराः ।
चिरं विचेरुर्विनिमय्य केवलं
दिवंभुवं सद्बविषामृतेन च ॥

१०. विशिष्ट शिष्टाचरणं बहुक्षितौ
स इत्थमास्थाप्य च सत्यमक्षिणोत् ।
तथैव तत्सन्ततयस्तदन्तरे
बभूवु रिक्ष्वाकुमुखाः क्षितीश्वराः ॥

तथाच तद्देव सति सत्पदार्थे भावस्वरूपे इति यावत् । केवलान्वयिनि केवलम् अन्वयोऽस्यास्तीति केवला-
न्वयी । तस्मिन् सर्वेषु विद्यामाने इत्यर्थः ॥ विमुक्त्वापन्नत्वादिति भावः । अधर्मकृतस्य अधर्मपुत्रस्य ।
प्रतियोगिनि प्रतियुज्यत इति प्रतियोगो विरोधः । सोऽस्यास्तीति । तथाभूते तस्मिन् धर्मे स्थिते सतीत्यर्थः ।
ननु इति प्रश्ने । सुतार्किकैः सदसद्विवेकशालिभिर्नैयायिकै रित्यर्थः । स्वतः स्वरूपतोऽसतोऽसत्पदार्थस्य ।
धर्मस्य विरोधोऽस्यास्तीति धर्मविरोधी । तस्य अधर्मस्येत्यर्थः । सत्त्वम् स्थितिरूपम् । इह भूतले क ।
कश्चिन्नपि स्थले इत्यर्थः । तस्यैताम् तर्केण प्रमितिर्विषयीक्रियताम् । तथाविधधर्माधिकरणे भूतले न
काप्यधर्मसत्त्वम् प्रमाणमावहतीत्यर्थः । भूतलम् यद्यधर्म सम्बन्धि स्यात्तर्हि । तथाविधधर्मसम्बन्धि न स्या-
दिति विषयपरिशोधकेन तर्केण उक्तधर्मसम्बन्धस्य अधर्मसम्बन्धाभाव साधकत्वसिद्धेः प्रतियोगिनं दृष्ट्वा
प्रतियोगी निवर्तत इति न्यायाद्विरुद्धयोस्तयोरेकत्वं समावेशयोगाच्च । सर्वथा प्यधर्मपादसम्बन्धशङ्का
निरस्येति भावः ॥

धर्मकर्मणा स्वर्गादि सुखसमृद्धिं दर्शयति ॥

९. सुशासितुरिति । स्वार्थस्य स्वद्रव्यस्य परापणे परस्मै वितरणे विषये सत्पातविनिषोगाद्येत्यर्थः ।
सुशासितुः सुष्टुशासकस्य मनोगुणैश्शौर्यादिभिरेव रज्जुभिः । गुणोर्मूर्ध्नामप्रधानरूपाद्वा सूद इन्द्रिये । त्यागे-
शौर्यादि सम्भ्यादि सत्त्वाद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्रादावपि वद्याञ्चेति मेदिनी । नितरामतिशयेन निबद्धा नियमेन
बद्धाः नरा मनुष्याः सुरादेवाश्च ऋणेत्यर्थः । सद्बविषा मन्त्रपूतहृद्येन । अमृतेन पीयूषेनच दिवं स्वर्गं भुवं
पृथिवीञ्च केवलं विनिमय्य । दानादानाभ्यां तयोर्विनिमयं कृत्वा चिरं चिरकालपर्यन्तम् विचेरुः संचरित-
वन्तः । नराः यागादि सञ्चितपुण्यचयैः स्वर्गं लब्ध्वा तस्मात्तभोजिनश्चिरम् समचरन् देवा अपि निरन्तरम्
वगतोषु हविर्भोजिनः पृथिव्यामेवासञ्चित्यर्थः । मनुराज्यसमये सर्वेपि वज्रादिरताः स्वर्गगामिनश्चेति
फलितम् । दिवम्भुवम् । विचेरु रित्यत्र अकर्मकधातुभिर्प्रागे देशः कालो भावो गन्तव्योऽभ्याचकर्मसंज्ञक इति
वार्तिकोत्पत्त्याकर्मत्वम् ॥

मनोदेव शि । चारण्यवस्थापकत्व मिति दर्शय कुपसंहरति ।

१०. विशिष्टेति । समनुः क्षितौ पृथिव्याम् । बहु नानाविधम् । विशिष्टाश्चक्रचरणः । विशिष्टम्
ब्राह्मणादि वर्णभेदेन भिन्नम् यत् सत्साचरणः । वेदोक्त तत्त्वानु सम्भानेन विहित कर्मकारिणः शिष्टाः तेषा-

११- न तेषु कस्या श्रुतपारदृश्वता
 न तेजसा पादिन विश्ववश्यता ।
 न वासवान्ता पुवशुद्धगात्रता
 न वासवेनाधिगता न मिश्रता ॥

माचरणमाचारः तत् आस्थाप्य उपदेशेन प्रचार्यं पृथिव्याम् स्थापयित्वेत्यर्थः । इत्थं मुक्तप्रकारेण सत्यम् कृतयुगम् । अक्षिणीत् क्षपयामास सत्येमजुरेव राजासीत् । सत्यसन्धिमारग्य सेतायामिक्ष्वाकुप्रभृतय इति भागवतमतम् । तदन्तरे तस्य मनोरनन्तरम् इक्ष्वाकुमुखाः इक्ष्वाकुपधानाः । तत्सन्ततयस्तस्य मनोरेव पुलपीत्सादयः । तथैव तेन प्रकारेणैव मनूपदिष्ट मागेणैवेत्यर्थः । क्षितीश्वराः क्षिति शासका बभूवुः ॥

इक्ष्वाकुमुखानेव विशिनष्टि ॥

११. नेति । तेषु इक्ष्वाकुमुखेषुमध्ये इत्यर्थः । निर्धारणे सप्तमी । कस्य कस्यापि राज्ञ इत्यर्थः । अभुत-
 पारदृश्वतापारं दृष्टवान् पारदृश्व । दृशेः कनिविति कर्मण्युपपदे भूते कनिप् । श्रुतानाम् शाखाणाम् पारदृश्व
 नभवति यस्तस्य भावस्तत्ता न नासीदित्यर्थः । सर्वेपि शास्त्रपारदर्शिन एवेत्यर्थः । प्रकृतदाह्यैसम्पादनार्थम्
 नद्वयं एवमुत्तरत्वापि । तेजसा तेषु कस्यापि प्रतापेन विश्ववश्यता विश्वस्य जगतो वश्यता स्वायत्तता नापादिन
 सम्पादितैवेत्यर्थः । सर्वेपि तेजाविभवे नजगद्दृशकारिण इत्यर्थः । अपादीति । आरूपूर्वात्पद्यतेः कर्मणि लुक्
 चिण् तस्य लुक् । असवान्ताप्लवशुद्धगात्रता सद्योपागस्तदन्ते आप्लवःवस्नानम् आप्लवाव आप्लवः स्नानमित्यमरः ।
 अवभृथस्नानमित्यर्थः । तेनशुद्धम् गालम् शरीरम् यस्य 'सः । सवान्ताप्लवशुद्धगात्रः ' तथाभूतो न भवति
 यस्तस्य भावस्तत्ता । न वा नापीत्यर्थः । तेषु कस्यापीति सर्वैल योज्यम् । सर्वेपि यज्वान इत्यर्थः । मिश्रतामैसी
 तेषु कस्यापीत्यर्थः । वासवेनेन्द्रेण नाधिगता न प्राप्ता न दुष्टनिग्रहादीं दत्तसाहायकत्वेन सर्वेषामपीन्द्रेण
 बद्धसत्यत्वमेवेत्यर्थः । इक्ष्वाकुप्रभृतयो वशरथपर्यन्ता नैव वर्णिता मूले प्रन्थगौरवभयात् । ते नामतोऽत्र
 प्रदर्श्यन्ते । यथा इक्ष्वाकुपुत्रो विकुक्षिः (२) तत्पुत्रः ककुत्स्थः । एवम् ऋमेण । (३) अनेनाः (४) पृथुः (५)
 विश्वगन्धिः (६) चन्द्रः (७) युवनाम्बः (८) श्रावः (९) वृहदश्वः (१०) धुम्धुमारः (११) दृष्टाश्वः (१२)
 हयैश्वः (१३) निकुम्भः (१४) कृशाश्वः (१५) सैनजित् (१६) युवनाम्बः (१७) मान्धाता (१८) पुरुकुत्सः (१९)
 सप्तवस्युः (२०) अनरण्यः (२१) हयैश्वः (२२) प्राकणः (२३) सिबन्धनः (२४) सत्यव्रतः (२५) सिन्धुः (२६)
 हरिश्चन्द्रः (२७) रीहितः (२८) हरितः (२९) चम्पः (३०) सुदेवः (३१) विजयः (३२) ऊरुकः (३३) वृकः (३४)
 वाङ्कुकः (३५) सगरः (३६) असमक्षाः (३७) अंशुमान् (३८) भगीरथः (३९) श्रुतः (४०) नाभः (४१)
 सिन्धुद्वीपः (४२) अयुतायुः (४३) अतुषर्षः (४४) सौदासः (४५) अक्षकः (४६) मूलकः (४७) दशरथः (४८)
 पृथ्वीकः (४९) विश्वसद्वः (५०) खड्गाङ्गः (५१) खड्गाङ्ग एव विकीर्णनामेति । वेणुः (५२) । दीवीबाहुः (५३)
 रघुः (५४) अजः (५५) दशरथः (५५) इति ॥ इतः परम् रामचन्द्रमारग्य सुनिष्ठास्यम् आभवतोऽकरीत्यैव
 मूले वर्णितमिति । इक्ष्वापि इक्ष्वाकु प्रभृतयो वशरथान्ताः पञ्चपञ्चाशत्पुत्राः श्रीमद्भागवतं सत्यव्रतस्योत्पत्त
 वेदितव्याः । इति ॥

१२. जगत्पिता दाशरथिर्भवन्नथो
कुलेऽमलेऽस्मिन्विमलाशयो हरिः ।

बभार हारभिजराजवीजिनाम्
स नायकत्वं जगदेकनायकः ॥

१३. जगौ यदीयम् ननु रामनाम
तद्दिधामुनीनाञ्जपतां तदन्वहम् ।
मुमुक्षतां तारकामन्त्रं मुख्यता-
मनङ्गसूक्तत्वमथो वृषस्यताम् ॥

इदानीम् भगवत्पूर्णावतारम् रामचन्द्रम् वर्णितु मारभते ॥

१२. जगत्पितेति ॥ अथो अथानन्तरम् इक्ष्वाकुप्रभृति पञ्चपञ्चाशत्पूर्वखानन्तर मित्यर्थः । यद्वा इतः प्रभृति कात्स्न्येन वंशवर्णनात् । कात्स्न्यार्थकं सदारम्भार्थकोवा । अथो शब्दः । मङ्गलानन्तरारम्भं प्रथमं कात्स्न्यैष्वथो अथ इत्यमरः । जगत्पिता जगज्जनकः । अत एव निखिलस्य ब्रह्माण्डस्य एकनायकः मुख्यप्रभुः । एके मुख्यान्य केवला इति । अधिभूनीयको नेताप्रभुः परिवृढोऽधिप इति चामरः । विमलाशयः अवतारा-न्तरापेक्षया निष्कपटाभिप्रायः । हरिः श्रीमन्नारायण एव ननु तदन्य इत्यर्थः । दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः । अत इम् । दशरथपुत्रात्मना जातस्सन्नित्यर्थः । स राम इत्यर्थः । अमले अशुद्धिरहिते । अस्मिन् कुले सूर्यवंशे । हारो मुक्तावली स इवाचरन्तो हारन्तः । आचार किबन्ता द्वारशब्दाच्छ तृप्रत्ययः । ते च ते निज राजवीजिनः स्वकीयराजकुलोत्पन्नाश्च राजवीजी राजवंश्य इत्यमरः । तेषां हारायमाणं स्ववंशीय-राजन्यानां मध्ये नायकत्वं हारमध्य मणित्वम् नेतृत्वञ्च बभार धृतवान् । तेषां सनायकत्वम् नायक सहित्वम् वा पुर्णोपेत्यर्थः । नायको नेतरिश्रेष्ठे हारमध्य मणावपीति विश्वः । इहाचार क्लिपा निजराज वीजिनाम् हारसादृश्यं प्रतीतेः नायकत्वमित्यत्रापि नायक इव नायक इति हारमध्यमणिसादृश्यस्य नेतरि कल्पितु मुचितत्वा दुपमालङ्कारः । एवम् योजगत्पिता स दाशरथि रिति अखिलैकनायकोऽपि तदेक देश नायक इति च विरोध इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

किञ्चान्तरात्पुनराहारायां नाम्नः प्रकाशनमुखेन तन्माहात्म्यं दर्शयति ॥

१३. जगाविति । तत् वेदागमप्रसिद्धम् यदीयम् यस्यदाशरथेः सम्बन्धि । रामनाम रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति अन्वर्थं ज्ञानवेद्यम् द्विधा द्विप्रकारीभूय मुमुक्षताम् मोक्षमिच्छताम् । मुचमूर्क्षण इति धातोः सगन्ताच्छत् प्रत्ययः । अतएव अन्वहम् प्रतिदिनम् तन्नाम जपताम् रामरामेति जल्पतां मुनीनां मननश्रीलामुनयः तेषां । तारयतीति तारकम् तन्मन्त्राणां मुख्यञ्चेति कर्मधारयः । तस्य भावः तत्ता ताम् । जगौ प्राच । इणोर्लिटि गाढा देशः । गत्यर्थे धातूना इयाप्यर्थेता प्रसिद्धा तारकमन्त्रो बभूवेत्यर्थः । अथोप-क्षान्तरे । वृषस्यतां वृषस्यन्तीति वृषस्यन्त स्तेषाम् । कामुकीत्वनापन्नाना मित्यर्थः । अथवृषयो मैथुनेच्छावा मिति वृषस्यपरे वृषशब्दादमुगागमः । ततः शतृप्रत्ययः ननु मैथुनार्थम् वृषमिच्छतीति वृषस्यति गौरिति व्याकरणे प्रयोगदर्शनात् । तथा मनुष्यविषये कथम् सङ्गच्छत इति चेत् । अन्ता- रूपमकृत्यवैपरित्यागेन

१४. जगत्तया नन्दनिधानमन्दर-
स रामचन्द्रोऽखिलललामन्दितः ।
अमन्दसौन्दर्यं तरङ्गमन्दिल-
स्समुद्रतां सान्द्रगुणैरविन्दत ॥

१५. क्रमात्कलामिस्तद्व्याप्तिं रात्मनो-
भिराम रूपोऽयमखण्डतां दधत् ।
सलक्षणः सन्नकलङ्कितघृति-
स्समाश्रयत्कारिणः शंसितां दिशम् ॥

मैथुनेच्छैवार्थे इति गृहाण । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकीति कोशः । स्वरसतः सङ्गच्छते तथाच लक्ष्मणम् सावृषस्यन्तीत्यदि प्रयोगो भट्टिकाव्यादौ दृश्यते । अथवा वृषं नरमिच्छन्त्यात्मनो मैथुनार्थमिति तथा । वृषो नरो वृषः काळ इत्यनेर्थमञ्जरी । तथा भूतानाम् मुनीनां अनङ्गसूक्तत्वम् अनङ्गस्य कन्दर्पस्य सूक्तम् स्तोत्रमन्त्रादि तत्त्वम् । तद्भावमित्यर्थः जर्गा ननु इत्यवधारणे । कामार्थादिकामसूक्तम् जपन्ति । तथा च नैषध चरिते कामसूक्तजपव्रतीति प्रयोगः । रामचन्द्रस्य रूपलावण्यमोहिता मुनयोऽपि तत्सम्भोगार्थिन आत्मनः स्त्रीत्वलिप्सवो बभूवुरिति पुराणादि प्रसिद्धम् । तथा च रत्नाकरे । यत्सौन्दर्यमुदीक्ष्य जीर्णमुनयो वाताम्बुपर्णाशना धैर्यं नार्थं इवापसार्य सहसासन्त्यज्य लज्जामपि । सम्भोगञ्जित वस्त्रुरित्यभिदधे पौराणिकैः स्तःकवा रामस्यक्रुण कामरूपविभवः स्त्रीमात्रनेत्रप्रिय इति ॥

इतः प्रभृति विंशतिभिः श्लोकैः सामेव चन्द्रेण संक्षिप्य विशिनष्टि ॥

१४. जगदिति । जगताम् त्वयम् जगत्त्वयम् । तस्य लोकत्वयस्यापि आनन्दानाम् । निधीयते अस्मि-
न्निति निधानम् । तच्च मन्दिरञ्चेति कर्मधारयः । परवल्लिङ्गं दृन्द्व तत्पुरुषयो रिति परवल्लिङ्गता । वेदाः प्रमा-
णमिति बह्लिङ्गभेदो बोध्यः । सर्वेषां मानन्ददायकत्वा स्त्रिल्लजगदानन्द भाण्डागार स्वरूप इत्यर्थः । यद्वा
जगत्त्वयानन्द एव निधानम्, पद्मशङ्खादि रूपोनिधिः । तस्य मन्दिरमाश्रयभूतः । एतेन समुद्र सारूप्यमपि
घटते । अत एव निखिललोकमन्दितः सकलभुवनमिष्टुतः । सराम श्रन्द्र इव रामचन्द्रः । तथा प्रसिद्धनामा
दाक्षरथि रित्यर्थः । अमन्द मनस्वम् । लोकाति शार्थीति यावत् । यत् सौन्दर्यम् । तदेव तरङ्गोलहरी सामा-
न्यम् । तेन तुन्दिलः पिचण्डिलः पुष्ट इति यावत् । तथाभूतःसन् सान्द्रानिरन्तरा ये गुणा दयादाक्षिण्या-
दयः । अन्यस्य ह्लादकत्वादयः । तैः समुद्रताम् गुणैः सुरगणैः समुद्रभाषम् अविन्दत प्राप्तवान् । गुण-
समुद्रोऽभूदित्यर्थः । अत रामचन्द्रपदेन रमणीयचन्द्ररूपार्थोऽपि व्यज्यते । तस्य उत्तरत्वापि स्त्रेयणवर्धि-
तत्वात् । अक्षरूपकस्त्रेयोपमादयोऽलङ्कारा वेदितव्याः । तत्र प्रकृतस्य रामचन्द्रस्य अप्रकृतस्य चन्द्रस्य च
स्त्रेयात् प्रकृता प्रकृतस्त्रेयः । परेतु प्रकृतयोरेव स्त्रिष्टये स्त्रेयालङ्कारः । एकस्या प्रकृतये तस्य व्यङ्ग्यत्वेन प्रकृ-
तोपर्थोपाय रामचन्द्र इत्यादौ रामचन्द्र इव रामचन्द्र इति सादृश्यरूपेणा व्यङ्ग्योपमेति प्रायः ॥

१५. क्रमादिति । अभिरामरूप मनोज्ञरूपः अर्थ रामः क्रमात् काळ तमेण शिक्षाव्ययन क्रमेण वाः
समाश्रयत्कारिणः कलामिः । गीतनृत्नादिसिद्धि- च्छेपिकारतभिरित्यर्थः । कलावृत्तादिकस्त्रेया इति कोशात्

१६. स वायसोद्वेगमयं हि कौशिकम्
सहैत्य घस्त्राधिकजातसाध्वसम् ।
अमोघकृत्य भिशितं नभश्चर-
म्पलाशनेष्वाकलयन्नतोषयत् ॥

आत्मनः स्वस्य अखण्डताम् परिपूर्णताम् दधत् दधानः सकल शास्त्रसम्पन्न इत्यर्थः । यद्वा आत्मनः । परमात्मनः । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनी'ति कोशात् । सकलाभिः कलाभिः सर्वैरप्यंशैः अखण्डताम् दधत् परिपूर्णतम इत्यर्थः । तस्य परिपूर्णतमत्वे प्रमाणम् यथा । 'सर्वैर्चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात्सर्विस्मृत' इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । तथा सलक्षणः लक्षणेन निजकनिष्ठभावा सहितस्सन्नित्यर्थः । कौशिकेन विश्वामिन्नेण शंसिताम् कथितां प्रदर्शितामिति यावत् । दिशम् दिक् मार्गम् समाश्रयत् सम्यगाश्रितवान् । स्वयागरक्षार्थम् विश्वामिन्नेण येन मार्गेण नीतस्तेन मार्गेण गतवानित्यर्थः । अथ सर्वशास्त्रसम्पन्नोऽपि विश्वामिन्नेण शंसितबलातिबलादि विद्यासरणिञ्च प्राप्तवानित्यर्थः । गुह्याण ह्ये इमे विद्ये बलामतिबलां तथेति विश्वामिन्नेण तन्नामकास्त विद्याद्वयम् रामाय दत्तमिति रामायणम् ।

अथ चन्द्रपक्षे-अभिरामरूपोयम् चन्द्रः क्रमात् शुक्लप्रतिपदादितिथिषु कलावृद्धिक्रमात् सकलाभिः कलाभिः स्वषोडशशरूपैः 'कलातुषोडशोभाग' इत्यमरः । आत्मनो निजशरीरस्य अखण्डतां परिपूर्णताम् दधत् दधानः अतएव सलक्षणस्सन् लक्षणेन कलङ्केनसहितस्सन्नपीत्यर्थः । 'कलङ्काङ्गी लाञ्छनञ्चिह्नं लक्ष्म च लक्षण मि'त्यमरः । अकलङ्कता कलङ्करहिताद्युतिज्योत्स्नारूपा कान्तिर्यस्य सतथाभूतस्सन् सकलकलापूर्णत्वेनाक्षेणकान्तिरित्यर्थः । कौशिकशंसिताम् कौशिकेन शक्रेण शंसिता आत्मीयत्वेन कथिता । कौशिकः शंसितो यस्याम् सा वा ताम् दिशम् । पूर्वदिशमित्यर्थः । समाश्रयत् । पूर्वदिश्युदीयायेत्यर्थः । पूर्णचन्द्रकर्तृकपूर्वदिकर्भकसमाश्रयणमिव रामकर्तृकविश्वामिन्नदर्शितदिक्पार्श्व कर्मकातीतकालीन समाश्रयणमिति वाक्यार्थः । एव मुत्तरत्वापि यथायथं सर्वत्र समर्थनीयम् ॥

ननु कौशिकेन साकङ्कत्वा किं कृतवानित्यत आह

१६. सवायेति । अयं रामः सवाय सवो यागस्तस्मै तत्कर्तुं मित्यर्थः । क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी । सोद्वेगम् उद्वेगेन सहितम् त्वरायुक्तमिति यावत् । तथाघस्त्राधिकजातसाध्वसम् । घस्त्रा हिंसाः 'घस्त्रस्तु दिवसे हिंसे' इति कोशात् । तेभ्यो यागविघ्नानुक्त राक्षसेभ्य इत्यर्थः । अधिकं जातं साध्वसं भयं यस्य तम् । 'भ्रीतिर्भीस्त्राध्वसम्भयमि'त्यमरः । तथा भूतम् कौशिकं विश्वामिन्नं सहैत्य सहायीभूय । निशितं घर्षितं अतएव अमोघम् सफलं कृत्यंलक्ष्यवेधनरूपं यस्य तं नभश्चरम् नभसि चरतीति नभश्चरो बाणः 'पृषत्कबाण-विशिखा अजिह्वगखगाशुगा' इत्यादि बाणपर्यायेषु खगादिशब्दानां पठितत्वात् । तं पलाशनेषु पलम् मांसमशनं भोजनं येषां ते पलाशनाः क्रव्यादाः राक्षसा इति यावत् । तेषु आकलयन् प्रयुञ्जानस्सन् । कलिघातोरनेकार्थताकलिवली कामधेनु रित्युक्तेः । अतोषयत् । बाणप्रयोगैराक्षसान् हत्वा यागसंरक्षणेन विश्वामिन्नं सन्तोषितवानित्यर्थः ॥

१७. यदीयपादम्परिरम्य जीवन-

स्थितिं समाश्रित्य शिलाविलासिनी ।

स चापमङ्गोलसदङ्गसङ्गति-

प्रसारं रजनकस्य सेवितः ॥

अन्यत्त सोयं चन्द्रः वायसोद्वेगं वायसेभ्यः काकेभ्य उद्वेगः क्लेशो भयं वा यस्य तम् । 'उद्वेगः स्तिमिते क्लेशे भये मन्थरगामिनी'ति शब्दाणवः । अत एव घत्ते दिवसे अधिकजातसाध्वसं अत्यन्तदिवाभीत मित्यर्थः । उल्लूकानां दिवान्धत्वात् काकानां तस्य प्रबलत्वाच्चेति भावः । तथा भूतं कौशिकं कौशिकनामानं तं प्रसिद्धं नभश्चरं पक्षिणं उल्लूकमित्यर्थः । 'कौशिको नकुले व्यालप्राहे गुग्गुलु शक्योः । कोशज्ञो लूकयोश्चस्याद्विष्वा-मिलमुनावपी'ति विश्वः । निशिराक्षौ सदैव्य तत्सहायोभूत्वा । निशि पेचकानाम्प्राबल्यादिति भावः । पलाशनेषु पलप्रधानान्यशनानि पलाशनानि तेषु मांसभोजनेषु विषयेः अमोघकृत्यम् अमोघं सफलं कृत्यं कार्यं यस्य तं तथाभूतमाकलयन् विदधत् सन् अतोषयत् आनन्दयामास । निशा संञ्चारिणां मांसाशिना मुल्लूकानां दिवा वायसभयक्लान्तानाञ्च । स्वयं निशाकरत्वेन सहायीभूय तान् मांसाशनादिस्वकर्मसाधनक्षमान् कृत्वापरितोषयति स्मेति समुदितोर्थः ॥

निशाकरत्वात्संभ्रानन्तरं मिथिलामपुरीकृतस्य रामस्य तन्मध्येकृत्यानि दर्शयति ॥

१७. यदीयेत्यादि । शिलापाषाणरूपा अहल्यायदीयपादं यस्यायं यदीयः । वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः । स चासी पादश्च तम् जनकपुरीगमनसमये मार्गैयस्य रामचन्द्रस्य सम्बन्धिनं पादपत्र मित्यर्थः । परिरम्य आलिङ्गय जीवनस्य स्थितिं रवस्थानम् ताम् पुनः प्राणधारणा सङ्गतिमित्यर्थः । समाश्रित्य प्राप्य विलासिनी पुनः स्वभर्तृसमागमादिना विलासवती स्त्रीरूपिणीत्यर्थः । आसीदिति शेषः । सत्ययुगेच्छगर्गातमरूपिणेन्द्रेण सतीत्वपरिभ्रष्टा इत्या स्वभर्तृ गौतमशापेन पाषाणदेहा बभूव । पुनः सेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य पादस्पर्शात् शापाङ्गिनिर्मुक्तासती पुनः पूर्वरूपा मानवी बभूवेति रामायणम् । स रामः जनकस्य तन्नाम्नो महर्षेः करप्रसारैः इत्ययोः प्रसारणक्रियाभिः चापस्य शिवधनुषो भङ्गेन भङ्गेन हेतुना उल्लसत् हर्षोच्छ्वनमित्यर्थः । यदङ्गम् निजशरीरम् तस्य सङ्गतिम् संश्लेषम् । जनककरप्रसारणकरणकलिङ्गनमित्यर्थः । सेवितः प्राप्तवान् । गत्यर्थे कर्मकत्वात्कर्तरि ल्कः ! गृह्णीकृत सीताविवाहार्थम् शुल्करूपेण स्थितस्य शिवधनुषो भङ्गना जनकेनालिङ्गनादिना सम्मानितो बभूवेत्यर्थः ॥

अन्यत्त । शिला चन्द्रकान्तशिला यदीयपादम् यस्य चन्द्रस्य सम्बन्धिनम् रश्मिम् । 'पादारङ्ग्य-क्रितुर्थांशा' इत्यमरः । परिरम्य संलिङ्ग्य चन्द्रिका सम्पर्कं लब्ध्वेति यावत् । जीवनस्य जलस्य स्थितिमिव स्थितिम् प्रतिष्ठाम् । 'जीवनं भुवनं वनमि'ति जलपर्याये अमरः । द्रवभावमित्यर्थः । समाश्रित्य लब्ध्वा विलासिनी विकसितुम् श्लिष्टितुम् शीलम् यस्या स्सा । तथा भूता जलवत् स्त्राविणी बभूवेत्यर्थः । चन्द्रकिरण संयोगेन चन्द्रकिरणेण द्रवी भवतीति प्रसिद्धिः । सेवितः पूजितः सर्वैरित्यर्थः । स च चन्द्रः करप्रसारैः निजकिरण प्रसारणैः । जनकस्य निजतातस्य समुद्रस्येत्यर्थः । भङ्गैरङ्गै रल्लसन्ति उद्गच्छन्ति यानि अङ्गानि जलमुपावयवाः तेषां सङ्गतिम् संश्लेषम् आप प्राप्तवान् । चन्द्रोदये हि समुद्र उत्तरङ्गो भवतीति प्रसिद्धिः ॥

धनुर्भङ्गनन्तरं सीतां परिणीतवानित्याह ॥

१८. रसोदया कैरवहासशोभिनी
कुमुद्वती पूज्यतया च भाविनी ।
पतिं यमासाद्य जगत्प्रसादना-
द्वितीयमूर्तिं मुदमाददे तदा ॥

१९. अलेख नक्षत्रपराभवज्वलत्
प्रभाभिराप्तावितदिकचयश्चयः ।
स्वमार्गगन्भार्गव मात्भतेजसा
समाप्तुवन् ग्लापयति स केवलम् ॥

१८. रसोदयेति । तदा शिवधनु भङ्गोत्तरकाले कैरवस्येव हासेन शोभत इति कैरवहास शोभिनी कुमुदहास प्रकाशिनी स्वाभिमतवरत्नाभादिति भावः । कुमुद्वती कुशपत्नी कुशनाम्नो रामसुतस्य पत्नी नाम कुमुद्वतीति पुराणादि प्रसिद्धम् । तत्पूज्यतया तत्पूजार्हताया तच्छ्रवणतया वा । उपलक्ष्यमाणा इत्थम्भूतलक्षणे वृत्तीया । पूज्यौ श्वशुर पूजार्हा विल्यमरः । भाविनी भवित्री भविष्यदर्थे णिनिः । तथा स्वरूपा रसोदया रसायाः पृथिव्या उदय आविर्भावो यस्याः सा । भून्दिनी सीतेत्यर्थः । 'रसा विश्वम्भरा स्थिरे' त्यमरः । जगतां भुवनानां प्रसादने प्रसन्नताकरणे विषये प्रसादयतीति प्रसादना प्रसन्नता कर्त्री वा । भावे कर्तारि वा ल्युट् । अद्वितीया केवला मूर्तिः शरीरम् यस्य तम् तथाभूतम् यम् रामचन्द्रमित्यर्थः । पतिमासाद्य निजभर्तारम् कृत्वा प्राप्य मुदम्प्रीति माददे गृहीतवती । प्रीता बभूवेत्यर्थः ॥

अक्षयत् । चन्द्रोदयसमये रसाज्जला दुदयो यस्यास्सा एव रसोदया अनुरागादिमती स्वभर्तुश्चन्द्रस्योदय दर्शनादिति भावः । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिकादां विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे कीर्ये देह धात्वन्तु पारदे' इति विश्वः । कैरवस्य हास एव हास स्तेन शोभिनी । पूज्यतया समस्तस्याह्लादकत्व सौरभत्वादि गुणैः पूजनीयतया भाविनी स्थितिमती । भावः सत्ता सोऽस्या अस्तीति । मत्वर्थीय इनिः । तथा भूता कुमुद्वती कैरविणी जगत्प्रसादनाद्वितीयमूर्तिम् । जगदाह्लादकैकविग्रहं यम् चन्द्रम् पतिम् निजवल्लभमासाद्य मुद माददे प्रोहसिता बभूवेत्यर्थः । कुमुद्वतीत्यत्र कौ पृथिव्याम् मुत् प्रीति विद्यते यस्यास्सेति । काचन नायिका च क्षीलिङ्गाक्षिता व्यज्यते इत्यवधार्यम् ॥

सीतापरिणयानन्तरप्रत्यावृत्तस्य रामस्य पथि परशुराम विजयं दर्शयति ॥

१९. अलेखेत्यादि । यत्र रामः नास्ति लेखनम् सङ्ख्या बोधकाक्षर विन्व्यासोऽङ्गविन्व्यासो वा । तेषां ते अलेखना असङ्ख्याता ये क्षत्राः क्षत्रियाः तेषां पराभवेन पराजयेन हेतुना तेषां पराभवो वाभ्यस्ताः तथाभूता इति वा ज्वलन्त्यो वाः प्रभास्तेजोविशेषा स्वाभिः आह्लावितो व्यासो दिक्चयो दिक् समूहो येन तं तथाभूतं स्वमार्गं स्वकीयं गमनमार्गं प्रविष्टं भार्गवं भृगुवंशे भवो भार्गवः तं । परशुराममित्यर्थः । आत्म-तेजसा निजतेजोविशेषेण समाप्तुवन् प्राप्तं कुर्वन्निव व्याप्तुवन् । केवलं सदैवो भावेन ग्लापयति स तपेजोपहारेण म्कानीचकारेत्यर्थः ॥

२०. नतत्वभाजो ननुपक्षपातिता-

भृतोविमातुस्समयस्य निश्चयात् ।

तनूजलक्ष्म्या नियमात्कृतोच्छ्रिते

विमान नानास्य वभूव कर्हिचित् ॥

अभ्यस्य । अलेखानि अपरिमितानि यानि नक्षत्राणि तारकाः तेषां पराभवो निस्तेजस्कृतया पराजयो याम्य स्थाभूताभिर्ज्वलत् प्रभाभिर्दीप्यमान कान्तिभि रारुणवितो दिक्चयो येन तं । स्वमार्गं निजकक्षा वृत्तः अमणशालिनं मार्गं च शुक्रं । ताराग्रहविशेषमित्यर्थः । शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविरित्यमरः । स्वतेजसा ज्योत्स्ना रूपेण समाप्नुवन् आच्छादयन् केवलं ग्लापयति स्म । नितरां म्लानी चकारेत्यर्थः ॥

२०. अथ स्वगृहमागतस्य समयान्तरे पितुः सत्यरक्षार्थं वनगमनं सूचयन्नाह ॥

न तत्त्वेति । तत्त्वं भजतीति तत्त्वभाज् । न तत्त्वभागिति निषेधार्थनकारेण साकं सुप् सुपेति समासः । नैकधेत्यादिवत् । तस्याः मन्थरा वचनादीनां यथार्थानभिज्ञाया इत्यर्थः । ननु इति अवधारणे । अत एव पक्षे अन्याय्य सहाय्ये पातोऽभिनिवेशः पक्षपातः स्नेहसम्बन्धाद्यनुरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे आनु-
प्रायप्रयोगाच्चेकीर्षेति यावत् । तद्वत्तापक्षपातिता तां विभर्तीति पक्षपातिता भृत् । किपि ह्रस्वस्यपिति कृति तुक् । तस्याः स्वपुत्र भरतैक सहायिन्या इत्यर्थः । ततश्च समयस्य । समयोऽधीन शपथज्ञान विश्वासहेतुषु इति विश्वः । शनैश्चरयुद्धे स्वसारथ्येन प्रीतस्य भर्तुर्देशरथस्य यदा यद्दरिष्यसि तदा तद्दास्यामीति सत्यप्रति-
ज्ञारूपस्येत्यर्थः । निश्चयात् निश्चयं कृत्वा । व्यञ्जोपेपञ्चमी । तत्समयस्यायमेव समय इति निश्चित्येत्यर्थः । नियमात् । नियममनुसृत्य चतुर्दशवत्सरं रामोवनं गमिष्यति भरतो राजा भविष्यतीति प्रतिज्ञानिश्चयं कृत्वेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत् पञ्चमी । नियमो यन्त्रणा याञ्च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते इति मेदिनी । तनूजस्य निजा-
ङ्गजन्मनो भरतस्य लक्ष्म्या राजलक्ष्म्याः कृता उच्छ्रितिः प्रवृद्धिर्यथा तस्याः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्स-
मासः । उच्छ्रितिं क्षिप्तु सञ्जाते समुत्पन्नप्रवृद्धयोरिति मेदिनी । तथाभूताया विमातुः कनिष्ठमातुः कैकेय्याः सकाशादित्यर्थः । अस्य रामचन्द्रस्य विमानना अवमानना कर्हिचित् कदाचिदपि न बभूव । विमातुरनु-
मत्येव वनं जगामेत्यर्थः ॥

अभ्यस्य । न तत्त्वं कुटिलत्वं । 'नतं कुटिलनञ्चयोरिति कोशात् । तत् भजतीति तथा भूतस्य । पक्षे एकस्मिन् पक्षे कृष्णपक्षे इत्यर्थः । पातः पतनं । क्षयित्वेन न्यूनत्वमिति यावत् । तद्वत्ताम् विभर्तीति पक्ष-
पातिताभृत् तस्य । तथा नियमात् शुक्रपक्षे कलावृद्धिं नियममनुसृत्य तनूज लक्ष्म्याः शरीरजन्मशोभायाः
कृतेच्छ्रितेः प्रवर्द्धकस्य । अत्रापि पूर्ववत् समासः । अतएव निश्चयात् । कलाहास वृद्धिनिर्णयवशात् ।
समयस्य कालस्य विमातुः विशेषेण परिच्छेदकस्य । स्व कलापच योपचयैः तिथिपक्षमासादिभेदेन काल-
परिच्छेदकस्येत्यर्थः । विपूर्वकात् मास्माने इति धातोः कर्त्तरि तृन् प्रत्ययः । तथा भूतस्यास्य चन्द्रस्य ।
कदाचित् विमानना नासीदित्यर्थः । कुटिलत्वे पक्षे क्षयित्वेपि क्षयवृद्धिवशात् कालज्ञापकतया लोकोपकार-
कत्वादितिभावः ॥

२१. अथापि शीतोज्ज्वललक्षणत्विषा
विशेषपक्षश्रियमाकलय्य सः ।
वनोल्लवणाभः खरदूषणार्दनो
व्यधत् रात्रिश्चरदर्पवर्धनम् ॥

२२. कुरङ्ग रङ्गस्फुरदङ्गचारुता-
नुकृष्टचित्तापतिमुत्सृजन्त्यहो ।
गुरोस्समस्तस्य हृतापि पूजिता
प्रियाहितेन द्विषतादिवौकसः ॥

२१. वनं गतस्य रामस्य कृत्यमाह

२१. अथेति । अथापि वनगमनस्वीकारानन्तरमपि स रामः शीता जनकजा । शीता दशाननरिपोः सहधर्मिणी चेति तालव्यादौ धरणिः । उज्ज्वलतीति उज्ज्वलस्तेजोविभवशाली यो लक्षणो निजानुजश्च तयोस्त्विषा रुचा विशेषेण विभेदेन बाहुल्येन वा । पक्षश्रियं पार्श्वशोभाम् । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे' इति मेदिनी । आकलय्य सम्पाद्य । वने अरण्ये । उल्लवणा प्रव्यक्ता आभा यस्य सः । स्फुटम् प्रव्यक्तं मुल्लवणं मित्यमरः । तथा खरदूषणौ राक्षसविशेषौ अर्दयतीति खरदूषणार्दनः । खरदूषणादेर्हन्तासन् । रात्रिश्चरार्णौ राक्षसानां दर्पवर्धनं गर्धच्छेदनं व्यधत् चक्रे । 'वर्धनं च्छेदने वृद्धावि' त्यमरः ॥

अन्यत्र । वनैः सलिलैः । वने सलिलकानने इत्यमरः । उल्लवणा आभा यस्य सः । अविन्धनत्वादित्यर्थः । अतएव खरं तीक्ष्णगुणः तिम्रं तीक्ष्णं खरं तद्वदित्यमरः । तदेव दूषणं दोषः तत् उल्लवणदोषमित्यर्थः । अर्दयति विनाशयतीति । तथाभूतः स चन्द्रः शीता शीतगुणविशिष्टा उज्ज्वललक्षणा विकाशिलक्षणा विशदलक्षणा वा । 'उज्ज्वलस्तु विकाशिनि । शङ्करे विशदे दीप्ते' इति डैमः । तथा भूता या त्विद् कान्तित्वया विशेषेण पक्षयोः शुक्लकृष्णरूपयोः श्रियं शोभा आकलय्य रात्रिश्चरार्णौ रात्रौ चरन्तीति रात्रिश्चरः चरेष्टः रात्रेः कृतिविभाषेति मुम् । तेषां निशाविहारशालिनां जीवजातानामित्यर्थः । दर्पो गर्वो हर्षो वा । तथा पाणिनि स्मरणात् । उत्सृज्यत्वं दर्पे इति नीलकण्ठः । तस्य वर्धनं वृद्धिं व्यधत् ॥

खरदूषणवधानन्तरं मायामृगदर्शनं सीताहरणं चेत्याह ॥

२२. कुरङ्गेति । कुरङ्गस्य मायामृगस्य मायया मारीचघृतसुवर्णमृगरूपस्येत्यर्थः । रङ्गेषु क्रीडनेषु स्फुरत् प्रकाशमानम् यदङ्गं सुवर्णमायावयवघटितशरीरं तस्य चारुतया मनोहारित्वेन अनुकृष्टं आकृष्टं चित्तम् यस्याः सा तथा । अतएव पतिं निजभर्तारं राममित्यर्थः । उत्सृजन्ती तन्मृगाहरणार्थं प्रेषयन्ती एवम्भूता समस्तस्य गुरोर्जगत्पितृरामचन्द्रस्येत्यर्थः । प्रियासीतेत्यर्थः । पूजिता समस्तस्य मानिताऽपि । हीत्यवधारणे । तेन प्रसिद्धेन दिवौकसः देवान् द्वेष्टीति द्विषन् तेन सुरद्विषा रावणेनेत्यर्थः । हृता विमानमारोप्य कङ्कान् नीतेत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्यं पतत्सर्वमेवाश्चर्यजनकमिति भावः ॥

२३. अथो रथाङ्गाह्वयदम्पती विप-
द्विधानहेतुर्निशि सङ्गभङ्गतः ।
सपद्मिनी भर्तृसमुद्भवश्रियं
विलोप्यतारारमणं व्यकल्पयत् ॥

अन्यत् । कुरङ्गस्य मृगस्य रङ्गो यस्मिन् । एतेन पशोरप्याकर्षकत्वेन सर्वोत्कृष्टसौन्दर्यशालित्वं
व्यज्यते । तेन न व्यर्थविशेषणता । तथाभूतस्य स्फरदङ्गस्य चास्तथा अनुकृष्टचित्ता । अत एव पतिं स्वभर्तारं
बृहस्पतिमित्यर्थः । उत्सृजन्ती परित्यजन्ती । समस्तस्य स्वपर समुदायस्य देवसङ्घस्येत्यर्थः । गुरोः निषेकादि-
कृदभ्यापकस्यैव बृहस्पतेः । 'उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ सनिषेकादिकुङ्करुः । गीर्षति धिषणो गुरु' रिति
चामरः । प्रियाभार्या तारेति यावत् । दिवोकसः द्विषता देवद्वेषं कुर्वता तेन चन्द्रेण ह्यतापि सम्मुक्तापि
पूजिता हि लोकपूजितैवासीदित्यर्थः । अहो महानुभावानां चरितं लोकातिगमिति भावः ॥

अथ सीताहरणानन्तरं किं कृतवाप्राप्तः तदेवाह ॥

२३. अथो इति । अथो सीताहरणानन्तरम् स रामः निशि रात्रौ सङ्गस्य मिथुनीभावस्य भङ्गतः
रथाङ्गाह्वय दम्पतीनां सङ्गभङ्गं विधायेत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्वस्य सीतासङ्गभङ्गाद्वा तद्वैशुर्षादिति
भावः । रथाङ्गाह्वय दम्पतीनां चक्रवाकमिथुनानां विपद्विधाने रात्रिचिच्छेदरूपविपस्थुत्पादने विशेषे हेतुः
कारणं । सीताविरहव्यामोहितेन तत्सन्देहं पृच्छता रामेण उत्तरमप्रयच्छन्तो मैथुनासक्ताः शक्रवाका रात्रौ
सङ्गभङ्गाय शशा इति रामायणम् । तथाभूतः सन् । रमयतीति रमत इति वा रमणः । नन्यादित्वाह्वयः ।
ताराया मर्कटी विशेषाया रमण स्तारारमणो वाली वालिनाम्नो मर्कटराजस्य पत्नीनाम तारेति प्रसिद्धम् । तं
विलोप्य शरप्रयोगेण विनाश्य पद्मिनीनां नलिनीनां भर्ता सूर्यः तस्मात्समुद्भवो जन्म यस्य स सुग्रीव इत्यर्थः ।
सतु सूर्यरेतसा जातो वालिनः कनिष्ठभ्रातेति पुराणम् । तस्य श्रियं सम्पदं राजलक्ष्मीमित्यर्थः । व्यकल्पयत्
विशेषेण कल्पितवान् । वालिनं हत्वा सुग्रीवे वानरसाम्राज्यलक्ष्मीं समर्पयामासेत्यर्थः ॥

अन्यत् । अथो । अथानन्तरं कालस्थेन । निशि सङ्गभङ्गतः वियोगाद्देतोः । सङ्गभङ्गं प्राप्यस्थिताना-
मिति वार्थः । रथाङ्गाह्वयदम्पतीनां विपद्विधाने हेतुः निशिचक्रवाकानां सङ्गभङ्गादस्य च निशाकरत्वा-
पुद्गीपन विभावत्वाच्च । तद्विपद्विधानहेतुत्वमित्यवगन्तव्यम् । स चन्द्रः पद्मिनीनां नलिनीनां भर्तृसमु-
द्भवा निजभर्ता सूर्येण हेतुना जाता या श्रीः शोभा तर् । विलोप्य । पद्मानाम्मुद्भवेन सा म्ळानीकृत्य ताराभि
रस्मि न्यादि सप्तविंशतिभिः । अभ्याभिरपि तारकाभिः रमणं क्रीडाम् । व्यकल्पयत् । तस्य तारापत्तित्वा-
दिति भावः ॥

२४. स च प्रियाया श्रितेषु मुह्यतो
निघेरसानां नियते निबन्धनात् ।
प्रभूतिमानस्य ननु प्रभञ्जना-
द्वियोगिनः कामसहायता ज्ञतः ॥

२५. दशास्यगोत्रावल्योद्गतत्वेषो
मरुमहासम्मदानरंहसः ।
अविद्धधाराः शरधिम पदायकिम्
महारथस्य व्यदधन्न वाजिनः ॥

अथ रामस्य हनुमत्साहाय्यं दर्शयति ॥

२४. सेति ॥ प्रभञ्जनात् पवनात् । 'पवन पवमान प्रभञ्जना' इत्यमरः । प्रभूतिमान् पवनाज्जात इत्यर्थः । स प्रसिद्धो हनुमानित्यर्थः । वियोगिनः सीता विरहिणः । अत एव प्रियायाः सीताया श्रितेषु । तथाऽशोकवनिकास्थिति रूपादिषु स्वसन्देशेषु मुह्यतः मोहम् गच्छतः अस्य रामचन्द्रस्य । रसानाम् जलानाम् निधेः समुद्रस्य नियते नियमात् । 'नियति नियमे दैवे' इति विश्वः । निबन्धनात् नियमपूर्वकं सेतुबन्धनम् कृत्वेत्यर्थः । नन्विति प्रश्ने । काम् असहायतामसाहाय्यं गतः प्राप्तः नकामपीत्यर्थः । सीतासन्देशहरणं सेतुबन्धनादिना सर्वमेव साहायकम् कृतवानित्यर्थः । एतेन रामस्य हनूमद्वत् करणम् । सीतासन्देशप्राप्तिः सेतुबन्धनेत्यादि कर्माण्युक्तानीति ॥

अन्यत्र ॥ स च चन्द्रोऽपि नियते दैवस्य निबन्धनात् । प्रतिबन्धाद्धेतोः प्रवासादा गन्तुमसामर्थ्यादिति भावः । रसानाम् निधेः स्थानभूतायाः अनुरागादि गुणयुक्ताया इत्यर्थः । प्रियाया निजवल्लभायाः श्रितेषु दुःसह विरहवेदनाम् प्राप्य शयनासनादिषु विषये । मुह्यतः तस्मृत्वा मोहम् गच्छतः वियोगिनः विरहिणः पुरुषस्य प्रकर्षेण भूति भवनम् यस्य तथा भूतम् यन्मानम् प्रभूतमभिमानमित्यर्थः । यद्वा प्रकृष्टा भूतिः । सम्पत्तिः सेवयन्मानम् । तस्य मानधनेति प्रयोगदर्शनात् संपत्तिवद्गृहीतस्य मानस्येत्यर्थः । प्रभञ्जनादामर्दानात् सर्वस्यापि तथा विधस्य वियोगिनो मानभङ्गम् कृष्वेत्यर्थः । कामस्य कन्दर्पस्य सहायताम् गतः कामसहायो बभूवेत्यर्थः । चन्द्र चन्दनरोल्म्बस्ताद्युद्दीपनम् मतमिति स्वस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः ॥

सेतु बन्धानन्तरम् कृत्वा गत्वा रामेण राक्षसकुलम् निहतमिति ध्वनयन्नाह ॥

२५. वृत्तास्येत्यादि ॥ रमन्ते लोका अस्मिन्निति रथः । इति कुबिनीरमिकशिम्यः कथन् । महाश्रावसौ रथश्चेति महारथः निखिलजगदाधारस्वरूप इत्यर्थः । महान् रथो यानभूतो हनूमान् यस्य स इति महान् रथो नन्दिबोधो रावणवधसमये यस्य स इति । वा महारथः । यद्वा । 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । अक्षयप्रवीणश्च महारथ इति स्मृत' इत्युक्तलक्षणो महारथः । तस्य रामचन्द्रस्येत्यर्थः । दशसहस्रयकान्यास्मानि मुक्तानि यस्य सदशास्योरावणः । तस्य गोलस्य वंशस्य राक्षसकुलस्येति यावत् । अवलघात् अवसत्यः । वनाशनात् । उद्गता उत्तेजिता त्विद् । कान्तिर्येषाम् ते तथाभूताः अतएव मरुताम् देवानाम् ।

२६. स्वदारविद्रोहकृदप्ययं तथा
 क्षयसमासाद्य विभीषणं स्वयम् ।
 विमृष्टरुक्त्वेन च सीतयामिळ-
 न्प्रापि सर्वैरनिमेषलोचनैः ॥

‘मरुतो पवनामरावित्यमरः । महान् यः सम्मदः प्रमोदः । ‘प्रमोदामोदसम्मदा’ इत्यमरः । तस्य दाने वितरणे विषये । रंहो वेगो येषाम् । ते तथोक्ताः । असुराक्षिहृत्य सुरप्रमोददानव्यग्रा इत्यर्थः । अविद्धा अकुण्ठिताधारा अग्रभागा येषां ते । तथा असुरकुलोच्छेदनेनापि निःश्लिष्टिताग्रभागा इत्यर्थः । तथाभूता वाजिनो बाणाः । ‘वाजीबाणाश्वपक्षिषु’ इति मेदिनी । शरधिं शराबाणाधीयन्ते अस्मिन्निति शरधिस्तं तूणीरं पदाय स्थानाय । तादर्थ्यं चतुर्थी । न व्यदधन् किं इति काकुः । अपितु व्यदधन्नेव राक्षसवधार्थं रामेण प्रयुक्ताबाणा राक्षसा-
 क्षिहृत्य देवानानन्दयित्वा स्वयमेव तूणीरं विविशुरित्यर्थः । अवन्ध्यरामबाणानां स्वयं तूणीरं प्रत्यभिगमनं रामायणादावभिहितम् ॥

अन्यत्र । महारथस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य अस्य चन्द्रस्य । यद्वा अस्य चन्द्रस्य यो महारथो महान् यान-
 विशेषः । तस्य तत्सम्बन्धिनां ये दशवाजिनः दशसङ्ख्ययाका चोटकाः । अष्टादशान्ता एकाद्याः सङ्ख्ययाः सङ्ख्ये-
 यगोचरा इत्युक्ते दशशब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वम् । चन्द्रस्यदशाश्वत्वमुक्तं । यथा । दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्यो-
 माधिदैवतमितिग्रहयागतत्वे सोमभ्याने । ते किम्भूताः । गोलायां पृथिव्यां । ‘गोलाकुःपृथिवी पृथ्वी’त्यमरः ।
 पृथिव्युपरिभागे इत्यर्थः । वलयाकाराणि यानि उद्गतानि ऊर्ध्वप्रदेशेगमनानि । भावेक्तः ! गोलावलये
 भूमण्डलोपरिप्रदेशे यान्युद्गमनानि वा तैः । त्विट् प्रभा येषां ते तथोक्ताः । भूगोलोपरिखगोलभ्रमणशालिन
 इत्यर्थः । मरुतः पवनस्य यो महान् सम्मदः शीघ्रगामित्वेन गर्वातिशयः । ‘मदोरेतसि कस्तूर्यां गर्वं हर्षं भदा-
 नयोरिति मेदिनी । तस्य दानं खण्डनं यस्मात् । दौऽवखण्डने इति धातोर्भावेत्युद् । तथाभूतं रंहो वेगो येषां
 ते । तथा । पवनाधिकजवा इत्यर्थः । अविद्धा अप्रतिहता धारा गतिविशेषा येषां ते तथा । अश्वानां गतिविशेषा
 धाराशब्देनोच्यन्ते । तथाच । ‘आस्कन्दितं धोरितकं वलितं रेचितं प्लुतम् । गतयोऽमीपञ्चधारा’ इत्यमरः ।
 तथाभूताः सन्तः । शराणि जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति शरधिः । समुद्रः । ‘शरस्तु तेजने बाणे दध्यग्नेनाशरम्
 जले’ इतिविश्वमेदिन्या । तं पदाय पादमात्रप्रमाणाय । नन्यदधन् किं । अपितु विदधुरेव । अतिविस्तृतमपि
 समुद्रं तदूर्ध्वप्रदेशे शीघ्रगत्या पादप्रक्षेपक्रियामालोलङ्घय प्रदेशमिव तमुलङ्घय तावन्मात्रेण प्रमाणितं
 कृतवन्त इत्यर्थः ॥

इदानीं रामस्य रावणवधादिप्रकारं दर्शयति ॥

२६. स्वदारेत्यादि ॥ स्वदारेषु निजभार्यायां सीतयामित्यर्थः । ‘भार्यां जायाथपुंसुञ्जिदारा’ इत्यमरः ।
 विद्रोहो बलादपहरणं रूपानिष्टचिन्तनं यस्य सस्वदार विद्रोहो रावणः । तं कृन्ततीति स्वदारविद्रोहकृत् ।
 कृतिच्छेदने इति धातोः । कर्त्तरि क्प् । रावणहृन्तेत्यर्थः । अयंरामः स्वयं आत्मनैव विभीषणं तत्रामानं रावण-
 कनिष्ठभ्रातरं तथा तेन प्रकारेण । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । यावन्मम कथालोके तावद्वाञ्छं
 करोत्यसौ इति स्वकथवरूपेणेत्यर्थः । अक्षयमविनाशिनं कृत्वा समासाद्य संस्थान्य । सीतया निजकान्तस्य
 मिळन् सङ्गच्छन् । विमृष्टरुक्त्वेन । विमृष्टा विरहकान्तिभ्यां रुक् । कान्तित्यस्य तस्य भावसत्त्वं । तेन

२७. विहायसाऽसावथ दक्षिणापथम्

विहाय गच्छभिजराज्यदिङ्मुखः ।

क्षितौ शितच्छत्रपरिस्फुरद्

रराज राजात्मपदप्रपूजितः ॥

अधिककान्तिशालित्वेन हेतुनेत्यर्थः । सर्वैर्देवासुरदानरादिभिः कर्तृभिः । अनिमेषलोचनैः नास्ति निमेषः पक्ष्मपरिक्षेपो येषां तैश्चलोचनैः । अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्तित इत्यग्निपुराणम् । निर्निमिषनयनैः करणभूतैरित्यर्थः । अपायि पीतः । पिबतेः कर्मणि तन् चिण् तलोपः । सीतासङ्गमनेन प्रोज्जासितं रामं सर्वे सादरमप्यदक्षित्यर्थः । एतेन रावणमारणं विभीषणे राज्यदानं सीतासम्मिलितत्वं इत्यादिविषया उक्ताः ॥

अन्यत्र ॥ अयं चन्द्रः स्वदाराणां दाक्षायणीनामश्विन्यादीनां विद्रोहकृत् रोहिण्यामधिकप्रेमा-सक्तया तासामपकारकत्वेन विद्रोहीत्यर्थः । अत एव स्वयं आत्मनैव तथातेन रूपेण दक्षाज्ञालङ्घन-तच्छापोद्गावन रूपेणेत्यर्थः । विभीषणं विशेषेण भयानकं क्षयं क्षयनामकरोगविशेषं । राज्यङ्गणमिति यावत् । समासाद्य सम्यक् प्राप्य तत्प्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः । सीतया सीतानाम्भ्या देवनद्या मिलन् । तज्जलेन स्नातः सन्नित्यर्थः । विमृष्टा धीता त्यक्तेति यावत् । रुक् रोगो यस्य तस्य भावः स्वत्वं । तेन निरुग्णतया हेतुना सर्वैरनिमेषलोचनैः नास्ति निमेषो येषां । तथा भूतानि लोचनानि येषां ते । अनिमेषलोचना देवाः । 'पुरम-स्थारविनिमिषा' वित्यमरः । तैः अपायि पीतः अमृतशरीरं तं देवा पपुरित्यर्थः । अक्षेयं पौराणिकी वार्ता । पुराकिल चन्द्रोऽश्विन्यादि सप्त विंशति दक्षकन्या विवाह्य रोहिण्यामेव बद्धप्रेमा रममाणः सन् भर्तृवाङ्-म्यमलभमानाभि रश्विन्यादिभिः स्वदुःखं विज्ञप्तेन दक्षेण भार्यासु समप्रेम्णा वर्तितव्यमिति तदाज्ञा भ्रष्ट-कारितया क्षयरोग ग्रस्तो भवेत्यभिज्ञेपे तेन क्षीणे चन्द्रमसि निरौषधिलतार्या पृथिव्यां यज्ञभागमप्राप्नु-वन्तो देवा व्याकुलीभूय जगत्क्षयकारणं चन्द्रं क्षयं बहणे विज्ञाप्य तदाज्ञया चन्द्रस्य पक्षोपचयाय दक्षं प्रसाद्य ब्रह्मणा सह चन्द्रभागगिरिं गत्वा तत्र सीता नाम्भ्या देवनद्या जलेन चन्द्रमसं संस्नाप्य नीरुजं अमृतपरिपुष्ट शरीरं तं पपु रिति कालिकापुराणे विंशाध्यायादिवु द्रष्टव्यम् । तत्र च द्वाविंशाध्याये । 'एतं देवसमाभूता सानौ तस्य महागिरिः । तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनद्विधेः । स्नापयित्वा यथा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः । चन्द्रं पपुर्ब्रह्मवाक्यात्सर्वे ते सिदिवीकस' इति सीतानदीप्रादुर्भावप्रकारश्च तत्र तस्मादलोकितव्य इति ॥

रावणवधाद्यनन्तरं रामस्यायोध्यागमनादिकमित्याह ॥

२७. विहायेति । अथ रावणवधानन्तरं अस्मै रामः दक्षिणापथं दक्षिणदिक्त्वात् । विहाय त्यक्त्वा निजं स्वकीयं राज्यं राष्ट्रं यस्यां दिशि तन्मुखसदभिमुखोभूत्वा विहायसा आकाशमार्गेण पुष्पकयानमा-रुह्येत्यर्थः । क्षितौ पृथिव्यां शितच्छत्रेण श्रेतातपसेण राजाचन्द्रभूतेन परिस्फुरत् जाज्वल्यमानं ययुः शरीरं यस्य स तथाभूतः राजेति आत्मपदेन स्वकीयचिह्नेन । राजेति निजबोधकत्वाद्येन वा । प्रपूजितः समर्पितः । राजभिः क्षितितलवर्तिभिः समक्षैरपि पार्थिवैः । आत्मपदे आत्मनः पादपद्मे प्रपूजित इति वा । यद्वा राजेति पृथक्पदे राजासन् । आत्मपदे निजस्थानेन अयोध्यायां प्रपूजितः सर्वैरपि लोकेतरादितो भूत्येत्यर्थः । रराज देवैः ॥

२८. स चन्द्रिका चास्तु दत्तार्णव-
न्तरस्फुरत्स्फारवपुर्मनोहरः ।
अलक्षि साक्षादिव देवदीर्घिका-
प्रवाहमध्यस्थमहासितोपलः ॥

अन्यत् । अथ समथान्तरे । स्वस्त्योत्तरायणे इत्यर्थः । असौ चन्द्रः दक्षिणापथं दक्षिणगोलमार्गं विहाय क्रमेण परित्यज्य निजराज्यदिक्मुखः । निजं राज्यं राष्ट्रं आधिपत्यं वा यस्यां सा तथा भूता या दिक् उत्तरा दिक् । वायुदिग्वा । उत्तरादिक् चन्द्रदिगित्यागमोक्तेः । वायुदिगाधिपतिश्च चन्द्र इति ज्यौतिषिकाः । तस्यां दिक्षिमुखं माभिमुख्यं यस्य स उत्तरादिगभिमुख इत्यर्थः । गच्छन् उत्तराक्रान्तिमवलम्बमानः स क्षित्यर्थः । क्षितौ पृथिव्यां शितच्छन्नं श्वेतातपसमिव परिस्फुरत् प्रकाशमानं वपुर्बिम्बालम्कशरीरं यस्य स पृथ्वि-शितच्छन्नेन परिस्फुरद्गुणः । अतएव राजेति । आत्मपदेन स्ववाचकशब्देन । ' राजा श्रेष्ठे नृपे चन्द्रे ' इत्यादि-कौशात् । पूजितः निजराजशब्दाभिवाहितः सन्, रराज । राज्ञां छत्वादिचिह्नितत्वेन स्वस्यापि तथात्वा-न्निजराजशब्दं सार्थचकारेत्यर्थः । चन्द्रस्य तद्गुणो वा क्षित्यधिकरणकत्वाभावात् क्षितेः स्फुरणक्रियायां सम्बन्धः । शितच्छन्नसारक्षस्य लोकबुद्धिपरिकल्पितत्वात् तथा तस्य चन्द्रवपुः स्फुरणस्य सम्बन्धे बाधका-भावात् । क्षितिपदेन क्षितिस्थजनां लक्ष्यन्ते गमकत्वेन समासविधिः । क्षितौ राजात्मपदप्रपूजित इति वा बोध्यम् ॥

अथ राजपदारूढं रामचन्द्रं मुक्षेक्षते ॥

२८. सेति । चन्द्रिका इव ज्योत्स्नापुष्पाविव चास्तरे अतिरुचिरे ये प्रकीर्णके चामरे । ' चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । तयो रन्तरे मध्ये स्फुरत् प्रकाशमानं स्फारं विपुलञ्च यद्गुणः शरीरम् तेन मनोहरः मनोरमः । श्वेतचामरद्वयबोध्यमानं तन्मध्यप्रकाशितशरीरं इत्यर्थः । स तथाभूतो रामः देवदीर्घिकायाः मन्दाकिन्याः । ' मन्दाकिनी विष्वक्का स्वर्णदी सुरदीर्घिका ' इत्यमरः । प्रवाहमध्ये तिष्ठतीति देवदीर्घिका प्रवाहमध्यस्थः महान् समुद्रतश्च योऽसितोपलः श्यामवर्णमणिः । महामरकतमणिरित्यर्थः । ' उपकोप्राव-रकधोरिति हैमः । असितोपलपदेन मरकतमणिरूपार्थो रामस्य तद्गुणत्वादिति बोध्यम् । साक्षात्प्रत्यक्ष इव अलक्षि कक्षितः लोकैरिति शेषः । ' साक्षात्प्रत्यक्षं तुल्ययो रित्यमरः । अस्त रामस्य समुच्छ्रितत्वेन श्याम-वर्णत्वेन च । महासितोपलसाम्यं महासितोपलस्य मन्दाकिनी मध्याख्यतत्त्वकथनात्त्याज्यत्वेन समुद्रपदार्थः । सतप्रवाहद्वयसाम्यञ्च श्वेतचामरद्वयस्येति तथोर्वेक्षितः । द्रुष्टुमिरिति बोध्यम् । मात्तोपमा शङ्कया । यथो रूपमानोपमेयभावः प्रसिद्धस्तैवोपमायाः प्रसरात् । अस्तु अप्रसिद्धस्यैवकल्पनाभिः श्लेष-लङ्कारः । चमन्थसापे श्लेषश्च ॥

अन्वयः । चन्द्रिका एव चास्तरेप्रकीर्णकानि मनो रचामरराजे चन्द्रमण्डलचतुःपार्श्वभिः सत-चन्द्रिकाणां मणिकत्वात् । तदन्तरे तेषां मध्ये स्फुरत् प्रकाशमानं स्फारं विपुलञ्च वपुर्बिम्बालम्कशरीरं तेन मनोहरमित्याकर्षकः सः चन्द्रः । देवदीर्घिकायाः साक्षात्प्रत्यक्षत्वात् प्रवाहमध्यस्थो यो महान् सितोपलः शरीरकोपलः स्फटिकोपलो वा । सितोपलः स्फटिकं इति राजनिर्घण्टः । शरीरकोपल इत्यन्वये । स इव साक्षात्-

२९. रसैः कथायस्य सुधोपमाविधुः

स रामरूपोऽनवदद्भुता गुणैः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रित-

ज्वलत्प्रभावस्थिरकीर्तिमण्डलः ॥

कश्चि । अयमाकाशगङ्गा प्रवाहमभ्यस्थितः सितोपलः किं इति कोकै रुज्येक्षयतेत्यर्थः । चन्द्रिकाप्रवाहयोः शौक्ल्येन प्रसरणक्रियावैशिष्ट्येन च साम्यम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । पूर्ववत् श्लोके चन्द्रे राजत्वारोपादक्षापि चन्द्रिकासु प्रकीर्णकवारोप इति रूपकञ्चेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

रामस्य गुणादिकं सर्वोत्कृष्टमिति दर्शयति ॥

२९. रसैरिति । यस्य रामचन्द्रस्य कथाश्चरितानि रसै रस्वादैः सुधोपमा अमृततुल्याः सुधैव उपमा यासामिति विग्रहः । यद्वा सुधाया उपमा उपमानभूताः सुधाधिका इत्यर्थः । एतेन इतरमाधुर्य-गुणवैशिष्ट्यवस्तूना सुपमा सुधा । तदुपमानभूता रामकथेति व्यतिरेको व्यज्यते । सरामरूपो रामावतारो विधुर्विष्णुः । 'विधुर्विष्णो चन्द्रमसी' त्यमरः । गुणैः शौक्यौदार्यादिभिः । अद्भुतः अलौकिकातिशायि महिम्ना चमत्कार जनकोऽभवत् । बभूव । अद्भुत प्रकारमेव दर्शयति । सुवर्णैति । सुवर्णनिर्मितो दण्डः सुवर्णदण्डः । स च एकं सिता तपत्रं च ते कृते । तत्कृता विति प्यन्तात्कर्मणि क्तः । प्रभावः कोशदण्डजस्तेजो विशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यस्तेजः कोशदण्ड जमित्यमरः । स च स्थिरं निश्चलं कीर्तिमण्डलं च ते तथा भूते यस्य येनवा तथा भूतः । अन्ये राजानः कोक प्रसिद्धच्छ्लेषेणैव राजोपचारभाजः । अयं तु ज्वलत्प्रभाव रूप सुवर्णदण्डोच्छ्रितस्थिरकीर्तिमण्डलरूपच्छ्लेषेणापि राजोपचारभागिति लोकातिगतया अद्भुत इति बोध्यम् । रूपकालङ्कारः ॥

अन्यत्स । रसैः सङ्गिता उपलक्षितावा कथाः प्रबन्धकल्पनाः । 'प्रबन्धकल्पना कथे' त्यमरः । यस्य चन्द्रस्य सुधोपमा सुधैव उपमा यासर् तथा भूताः । रसपुष्टेयं कथा चान्द्री सुधैव मधुरा इति यस्य चन्द्रस्य सुधा उपमात्वेन दीक्षत इति भावः । स रामरूपो रमणीयरूपो विधुश्चन्द्रः । गुणैः सर्वैकाल्हादककाम्बेस-त्वादिभिः अद्भुतोऽभवत् । कथं भूतः । शोभनो वर्णः शुक्लरूपं यस्य सः । सुधुवर्ण्यत इति वा सुवर्णः । चौरा-दिना इवैवर्ण्येन इत्यवन्तं खातोर्णिजन्तात् परजित्यच् । सचासौ दण्डश्च सुवर्णदण्डः । स च एकं सिता-तपत्रं च ते कृते ज्वलन्ती दण्डाकारेणाथः प्रसरन्ती या प्रभाज्योत्सना रूपा काम्निः सा च अवस्थिरा अवस्थि-त्तिवैशिष्ट्या कीर्तिः प्रसादः काम्निर्वा यस्मिन् तत् । 'कीर्तिः प्रसादयत्सो' रिति मेदिनी । काम्ण्यामयीति शब्द-रत्नावली । तथा भूते मण्डलं निर्जन्मश्च ते यस्य स तथा भूतः । अत्र दण्डाकारेण परिदृश्यमानाथः सृत-ज्योत्स्नापरं दण्डत्वखारोपणं मण्डले छत्तत्वेति । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । इति ज्ञेयम् । इदं पद्यं श्रीहर्ष सुको शिष्टप्रामर्षि ज्ञमरोच्छिष्टं पुष्पमिव कतिपयवर्षैर्विन्धासैः पुनः संस्कृत्य भगवति रामचन्द्रे चन्द्रे चरितं मिति सद्गुणैव द्वाहद्वीमर्षार्थं साधनत्वात् पूर्वोपेक्षयास्य वैशिष्ट्येति सुधीनि मीम्यमेव । इत्यमरः ॥

३०. अशेषलोकेश्वरशीर्षं सञ्चर-

मणिप्रभाभासुरपाद एष सः ।

स्वतेजसाऽऽशानिवहं विभासय-

नवाप नक्षत्रगणंस्सहायिताः ॥

३१. यदीयपादादमृतं ह्युपेयुषो

द्विजान्परं तद्विदुषो विशेषतः ।

असारसंसारफलैकहेतुको

न बाधते जातु परिभ्रमकम् ॥

३०. साम्राज्यं दर्शयति ॥ अशेषेति । अशेषाणां निःशेषाणां लोकेश्वराणां जनाधिपानां । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । भूमण्डलवर्तिनिखिलराजानां मित्यर्थः । शीर्षसञ्चरन्तीभिर्मंसकेभ्यो निर्गच्छन्तीभिः मणिप्रभाभिः रत्नकाम्बित्भिः शीर्षेषु सञ्चरन्तः सङ्गताः ये मणयः तेषां प्रभाभिरिति वा । भासुरौ जाज्वल्यमानौ पादां चरणौ यस्य तथा भूतः । स एष रामः । स्वतेजसा निजप्रतापेन आशानिवहं दिक्समूहं विभासयन् विशेषेण प्रकाशयन् । निजतेजो विभवेन निखिलदिग्गत जनसमूहं वशीकुर्वन्नित्यर्थः । नक्षत्रगणैः क्षत्रियाणां सङ्घैः सहायिताम् सहायोऽस्यास्तीति सहायी तस्य भावस्तत्ता तां । नावाप न प्राप्तवान् । सहायमनपेक्ष्यैव जगद्दशं कृतवा नित्यर्थः ॥

अन्यत् । अशेषाणां लोकानां भुवनानां ईश्वरः प्रभुः । अशेषलोकेषु ईश्वरपदवाच्योवा शिव इत्यर्थः । तस्य शीर्षं सञ्चरन्तः मणिप्रभावज्जासुराः पादा रश्मयो यस्य सतथोक्तः । 'पादा रश्म्यश्चिद्रतुयांशा' इत्यमरः । स एषः प्रत्यभिज्ञातश्चन्द्रः स्वतेजसा निजकाम्या आशानिवहं विभासयन् दिक्समूहं प्रकाशयन् नक्षत्रगणैः तारासमूहैः सहायितां सहायवत्वं अनुचरसम्बन्धित्वमिति यावत् । अवाप प्राप । यस्य जगत्प्रकाशकस्य नक्षत्रगणा अनुचरा एव बभूवुरित्यर्थः । यद्वा सद्देति पदच्छेदः । नक्षत्रगणैस्सह अयिता अयः शुभावहो विधिरस्यास्तीति अयो । तस्य भावस्तत्ता तां अवापेत्यर्थः । 'अयः शुभावहोविधि' रित्यमरः ॥

३१. रामस्य चिदात्त्वमिति दर्शयति ॥ यदीयेति । यदीयपादात् यस्य रामचन्द्रस्य सम्बन्धिर्न पादपद्मं ध्यात्वेत्यर्थः । स्यच्छोपे पञ्चमी । अविशेषतः विशिष्टेऽभेदतः । प्रकृतिपुरुषयोर्मिहितत्वे एकत्वेन ब्रह्मत्वमिति विशिष्टाद्वैतमतसिद्धास्तात् । जीवेश्वरयोरविशेषतो वा । जीवेश्वरयोरुपाधिबन्धाद्भेदः । न तु स्वरूपत इति अद्वैतिनः । यद्वा जीवेश्वरयो विशेपतो भेदतः । ईश्वरो नित्यज्ञानाधिकरणं जीवावतिरिच्यत इति द्वैतवादिनः । परं केवळं सर्वोपाधिबिनिर्मुक्तं जीवातिरिक्तं वा । तत् ब्रह्म रामरूपमित्यर्थः । विदुषो जानतः । विदेः शतृषुः संसारणञ्च । अतएव असृतं मोक्षं । 'असृतं सलिके मोक्षे' इति कोशात् । उपेयुषः प्राप्नुवतः । उपेयिषानित्यदिनानिपातः । हीति अवधारणे । तथाभूतात् द्विजात् ब्राह्मणादीन् । असारं सारदहितं यद् संसारफलं संसारणक्यं हेतुकृतं । 'सत्ये हेतुकृते फल' मित्यमरः । तत्त्वैको मुक्तो हेतुः कारकः ।

३२. सुवृत्तता ह्यादनमार्दवादिस-

द्रुणैः स्वस्पर्शकरैश्च तर्पणैः ।

यथा समस्तस्य सशस्तता मगात्

तथा नकश्चिद्भविता नवाऽभवत् ॥

ततः स्वार्थेकम् । यद्वा संसारफलं मिथ्याज्ञानजन्यवासनोपलब्धिः । संसारो मिथ्या ज्ञानजन्यवासनेति नैयायिकाः । तदेव एको हेतुर्गण्य सः । बहुव्रीहीद्योतकः कम्पत्ययः । तथाभूतो यः परिभ्रमकृमः सांसारिक-
व्यापारासक्तिः जगद्भ्रमेण विषयजगद्गोह इति यावत् । जातुकदाचिदपि न बाधते । आमुक्तेः संसार इति सिद्धान्तादिति भावः । ज्ञानकाण्डे शूद्राणां मनधिकारात् द्विजानि कम् । ज्ञानाम्मुक्तिरिति श्रुतिः ॥

अन्यस्य । यदीयपादात् यस्य चन्द्रस्य सम्बन्धिकरिणात् । अमृतं पीयूषं । पीयूष ममृतं सुधेत्यमरः । उपेयुषः पिबत इत्यर्थः । इति निश्चितम् । जोत्नापेयाचकोरै रिति कविसमयसिद्ध मित्यर्थः । अत एव । तत् ज्योत्स्ना मृतं कर्मपरं श्रेष्ठं निखिलस्वाद्यपेयद्रव्यादधिकमिति यावत् ॥ परः श्रेष्ठ रिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले इति मेदिनी । तथा कृत्वा विदुषः जानतः द्विजान् पक्षिणः । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । चकोरा इत्यर्थः । असाराणि तदमृतापेक्षया निः साराणि यानि संसारफलानि सांसारिकप्रसिद्धचूतफलादीनि तान्येव एको हेतुः मुख्यं प्रयोजनं यस्य सः । तथा भूतः परिभ्रमकृमः । परिसर्वतो भावेन भ्रमणायासः । जातु कदाचित् न बाधते । नपीडयति । चन्द्रिकामृतं लभमाना चकोरा इतरफलार्थिनो नैव भवन्तीत्यर्थः । चन्द्रिकायाः सामृतत्वेन तत्पायिनां चकोराणां ममृतपानो किर्नविरुध्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥

३२. सुवृत्ततेति । स रामः सुवृत्तता सुचरित्वा । शोभनं वृत्तं वेदबोधिताचारपरिपालनं वा । तथावृत्ताभ्ययनार्थपदव्याख्याने । भरतेनोक्तत्वात् । तद्यस्य तस्य भावस्वप्ता । आह्लादनं आह्लादकता मृदो-
र्भावो मार्दवं कोमलता च । तदादयो ये सद्गुणाः प्रशस्तगुणास्तैः । सुखः सुखकरः । सिधुद्रव्ये पापं पुण्यं स्वार्थेचेत्याभेदानात् । स्पर्शो दानं येषां ते सुखस्पर्शाः । 'स्पर्शो वर्गाक्षरे दाने' इति हैमः । स्पर्शनं प्रति-
पादनमिति अमरः । ते च ते कराः 'बलयश्च बलिहस्ताशवः करा' इत्यमरः । प्रजाभ्योऽत्यल्पकरग्रहणैरित्यर्थः । तर्पणैः प्रीणनैश्च पूतैः कृत्वा । यथायेन प्रकारेण समस्तस्य शक्तता । समस्तलोके प्राशस्त्यं अगात् प्राप । समस्तस्य तर्पणैरिति वा योज्यं । तथा तेन प्रकारेण कश्चित् कोपीत्यर्थः । न भविता न भविष्यति । न वा अभवत् नापि बभूव । भवितेत्यत्र लुट् । सद्गुणादि प्राशस्त्येनानन्य सहशो बभूवेत्यर्थः ॥

अन्यस्य । स चन्द्रः सु वृत्तताह्लादनमार्दवादि सद्गुणैः वर्तुलाह्लादककोमलत्वादि साधुगुणैः सुखः स्पर्शः स्पर्शगुणो येषां तैः । करैः किरणैः तर्पणैः तथा भूत किरणकरणकप्रीणनैश्च । यथा समस्तस्य शक्तता-
मगात् तथा कश्चिद्वन्द्यः न भविता न वा भवत् । पूर्ववदर्थः ॥

३३. अयं हितायैव ममेति मोदिनीम्
क्षिपन्स सन्तापमुखे हि मेदिनीम् ।
अनन्य साधारणसच्चरित्रता-
विचित्ररूपस्समये तिरोदधे ॥

३४. कुशाभिधोऽस्याथ सुतः कुशाग्रधीः
कुशीलदेशं कलयन् कुशस्थलम् ।
सुशीलपालः कुशलः कुशासनेऽ-
कुशान्दधे राज्यधुरं निरङ्कुशम् ॥

३३. अयमिति ॥ अन्यम् साधारणम् समानम् यस्य तत् अन्यसाधारणम् तन्नभवतीत्यनन्यसाधारणम् । तथाभूतम् चरित्रम् स्वभावो यस्य तस्य भावस्तथा तथा विचित्ररूपः अद्भुतरूपः स रामः समये मानुषलीलापरित्यागसमये 'अयम् रामो ममहिताय पथ्याय इति ममैवेष्ट साधनार्थमास्ते इति बुध्या इत्यर्थः । मोदिनीम् प्रमोदयुक्ताम् मेदिनीम् पृथिवीम् तल्लस्य जीवजातमित्यर्थः । एतेनास्य लोकानुरागित्वरूपशोभास्यो गुणो व्यज्यते । उक्तञ्च । शूरता दक्षता सत्यम् महोत्साहोऽनुरागिता । नीचे ष्टणाधिकेस्पृष्टा यतः शोभेति ताम् विदुरिति । सन्तापमुखे स्वविरहजन्यदुःखमुखे क्षिपन् स्वविरहेण लोकजातम् सन्तापग्रहम् कुर्वन्नित्यर्थः ॥ इत्यवधारणे तिरोदधे अन्तर्हितवान् वैकुण्ठम् जगामेत्यर्थः ॥

अनन्य ॥ अनन्यसाधारण सच्चरित्रता विचित्ररूपः सचन्द्रः समये निशावसाने अस्मा चक्रवर्त्मनःसमये । अयम् चन्द्रः ममहिताय शैत्याह्लाद कथादिगुणैः ममैवानुकूल्यसम्पादनायेति मोदिनीम् मेदिनीम् सन्तापमुखे सूर्यकर समस्तिसुखे क्षिपन् । सूर्यकरजन्य सन्तापग्रहाम् कुर्वन्नित्यर्थः । तिरोदधे अस्मा चक्रवर्त्मनो बभूवेत्यर्थः ॥ अत सर्वत्र भूतकालीनचन्द्रस्यैवोपमानता बोध्या । तेन न भद्रप्रकमता इति

स मासोक्त्या रामचरितं वर्णयित्वा इदानीम् वंशकथन परिपाठ्या तत्पुत्रः कुश इत्याह ॥

३४. कुशाभिध इति । अथ रामतिरोधानानन्तरं कुशास्य तृणविशेष स्या प्रवत् सूक्ष्माधीः बुद्धिर्वस्वस कुशाग्रधीः । तीक्ष्णबुद्धि रित्यर्थः । अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीवधिया सुमी । नैव शब्दायुक्तेः पारं किमन्ये जडबुद्धय इत्यादि प्रयोग दर्शनात् । कुत्सितं शीते स्वभावो येषां ते कुशीका दुर्बुत्ताः तेषां देवाः स्वानमित्यर्थः । कुश स्थलं कुशाग्रधानानि स्थलानि यस्य तं तथा भूतं कलयन् कुर्वन् । दुर्बुत्तोऽपि सने न तद्देशं तृणधुरं कुर्वन्नित्यर्थः । सुशीलपालः साधुपालकः । अत एव कोः पृथिव्याः शासनं क्षितिः । गोलाकुः पृथिवी पृथ्वी त्याघमरः । तस्मिन् विषये कुशकः समर्थः । तथा भूतोऽस्य रामचन्द्रस्य कुशाभिधः सुतः । कुशैमी जैनीयत्वात्तदास्यो ज्येष्ठपुत्र इत्यर्थः । उक्तञ्च रामायणे । यत्सयोः पूर्वजो जातः सकुशैर्मन्त्र संस्कृतैः । विनौजैनीयः तदा कुश इत्यस्य नाम तत् इति । अहृत्सा मक्षीणां दुर्भेरा मित्यर्थः । राज्यधुरं राज्यस्य रजस्य । अस्मा चक्रवर्त्मनः कस्य वा । धुरं भारं । पूर्वा सुखभारवो रिति ईमः । निरङ्कुशं नास्त्वङ्कुशाकङ्क्य प्रतिबन्धको यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तस्य निर्वोच इत्यर्थः । दधे बभार । संघ्राट्भू इत्यर्थः । राज्यमिति राजस्यत्वात् कर्माद्यर्थे परस्मैपुनरोहितादिन्वोचगिति यच्च प्रकथनः । तस्यैव च सुकम् । यथा अमन्यकीने ।

३५. भ्रमाङ्गगत्यास्सदसद्विवेकतो

विही-प्रपीडकम् ।

विलीनयन् दुर्जयमात्मतेजसा

प्रबोधवत्तेन च यो व्यलीयत ॥

३६. उदारबुद्धिस्समभूततोऽतिथि-

र्य आदर-प्रतिष्ठातिथिः ।

सुतं महिम्ना निषधं महीभृतं

निषेधयन्तं निषधं विवेद सः ॥

स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रञ्च दुर्गं कोशोषलं सुदृढम् । परस्परोपकारीवं ससाङ्गं राज्यमुच्यते । पौरश्रेण्या सहाष्टा
ङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित मिति ॥

तमेव विधिनष्टि ॥

३५. भ्रमादिति । यः कुशः सञ्चासञ्च सदसती तयोर्विवेकः । विवेचनम् तस्माद्विहीनम् साध्यं
साधुविचाररहित मित्यर्थः । अन्यत्रापि । सदसञ्च-यामनिर्वचनीयमिति वेदान्तिनः । तथा भ्रमात् परिभ्रमणं
कृत्वा जगत्याकोकस्य प्रपीडकं पीडादायकम् । अन्यत्र । जगत्याः भ्रमात् रज्जौ सर्पभ्रमवत् ब्रह्मणि जगद्भ्रमेण
प्रपीडकं । आत्मानं कलुषीकुर्वीणं । अत एव अज्ञानमिव अविद्या वदिव स्थितमित्यर्थः । तथा भृतं दुर्जयं
तस्मान्न मसुरं इदमभ्यज्जाने विशेषणीयं दुःखेन जयो यस्य तत् दुर्जयं निरन्तरं ज्ञानाभ्यासादि बद्धायास
साध्यमिति तत्कार्यः । आत्मतेजसा निजपराक्रमेण । तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्परा-क्रमरेतसोरिति मैदिनी ।
अन्यत्र ब्रह्मात्मनस्तेजसा । ज्योतिर्मयात्मनीत्यर्थः । विलीनयन् विलीनं कुर्वन् तेन दुर्जया सुरेण च । अन्यत्र
अज्ञानेन सह प्रबोधवत् प्रबोध इव । तेन सुख्यं क्रियाचे ह्यतिरिति वति प्रत्ययः । ज्ञान वदिवेत्युल्लेखा ।
व्यलीयत विलीनो बभूव । उक्तञ्च तत्वबोधे । अज्ञानं कलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासा द्विनिर्मलं कृत्वाज्ञानं स्वयं
नश्ये जलेकसकरेणुव दिति । यथा ज्ञानमज्ञानं निरस्य तेन समं स्वयमपि विनश्यति । तद्वत् कुशोपि
दुर्जयं रणेहत्वा तेन ताडितः स्वयमपि हतोऽभूदित्यर्थः । उक्तञ्च रघुवंशे सप्तदश सर्गे । जवान समरेवैत्यं
दुर्जयं तेन चावधीदिति ॥

कुशास्यपुत्रोऽतिथिः सत्युक्तो निषध इत्याह ॥

३६. उदारैरिति । ततः कुशात् अतिथिः सञ्चार्या । राजा समभूत् बभूव । योऽतिथिः उदारा महती
सरखावा बुद्धिर्यस्य स तथा । उदारो दातु महतोः । दक्षिणे सरको दाराविति चाग्रः । आदरात् नित्यं
समर्पिताः पूजिता अतिथयो येन सः तथा भूतो बभूवेत्यर्थः । सोऽतिथिः महिम्ना निजमहत्त्वेन निषधं
सदाख्यं महीभृतं महीं विज्रतीति महीभृत् सं पर्वतं निषधपर्वत मित्यर्थः । निषेधयन्तं प्रतिषेधयन्तं ततो-
ऽधिक मित्यर्थः । निषधं सुतं निषधनामानं पुत्रं विवेद ज्ञाने । विदुषामे इत्यत्रिहत् । निषेधाक्रयासा-
भतिरेको-रः ॥

३७. दधद्विशेष स्वगुणकवेद्यतां

नभोनिभस्तत्तनुजो नभोऽभिधः ।

ततान लाकाद्भुतत्रत्यमेव किं

न पुण्डरीकं तनुषो विकासयन् ॥

३८. अवर्ततधेमपदादिधन्वना

स सितान्भोजमिधेति पुत्रवान् ।

ततोऽप्यनीकोऽजनि देवपूर्वको

व्यभादनीको भुवि यस्य भाधिकः ॥

निषधपुत्रो नभास्तत्पुतः पुण्डरीक इत्याह ॥

३७. दधदिति । विशेषै रतिशयितैः स्वगुणैः स्वकीयदयादक्षिण्यादिगुणैः एको वेद्यः अद्वितीयत्वेन ज्ञेय स्वस्यभावस्वत्ता ताम् । दधत् । निजगुणोत्कैकप्रख्यातिवानित्यर्थः । अभ्यस्त विशेषः । एकेन्द्रियग्राह्यत्वे-
नासाधारणः यः स्वस्य गुणः शब्दरूपगुणः । 'आकाशस्य तु विशेषः शब्दो वैशेषिको गुण' इति नैयायिकाः ।
तेन एक वेद्यतां एकत्वेन वेदनयोग्यतां दधत् । आकाशस्य शब्दगुणकस्वरलक्षणादिति भावः । अत एव नभो-
निभ आकाशसदृशः । ततश्च नभा इत्यभिधा नामधेयं यस्य सः । तत्तनुजः तस्य निषधस्य तनुजः नभोनामा-
पुत्र इत्यर्थः । तनुषः निजशरीरात् पुण्डरीकं पुण्डरीकनामानं पुत्रं । सितान्भोजमिधेति च व्यज्यते । पुण्ड-
रीकं सितान्भोज मित्यमरः । विकासयन् जनयन्नित्यर्थः । अभ्यस्त विकसितं कुर्वन् लोकेऽद्भुताभ्यतिशयितानि
कृत्यानि कार्याणि यस्य तं तथाभूतं कृत्वा । अभ्यस्त लोकाश्चर्यजनककृत्यं न ततान न । विस्तारयामास ।
किमिति काकुः । अपितु ततानैवेत्यर्थः । आकाशाच्छित्तान्भोजविकसनस्यात्यन्तासम्भावितत्वात् तस्माद्दृश्य-
प्रदर्शनादद्भुतत्वमिति ॥

पुण्डरीकस्य पुत्रः क्षेमधन्वा । तत्पुत्रो देवानीक इत्याह ॥

३८. अवर्ततेति ॥ सपुण्डरीकः । धन्वानि चापानि सम्बन्धमिति धन्विनः । धन्वातु महद्वेशे
नाङ्गीषम् चापे स्थलेषु चेति मेदिनी । श्रीधारादिस्वादिनिः ॥ तेषामग्रगतेन पुरोगामिना प्रधानेनेत्यर्थः ।
क्षेमपदम् आर्तौ यस्य तथाभूतो धन्वेति वाचकशब्दो यस्य सः । क्षेमपदादिधन्वा तेन क्षेमधन्वात्थेनेत्यर्थः ।
पुत्रवान् प्रशस्त पुत्रोऽस्यास्तीति प्राशस्त्ये मतुप् । तथा अवर्तत बभूवेत्यर्थः । ततः क्षेमधन्वनः देवइति
पूर्वो यस्य सः । अनीकः देवानीक इत्यर्थः । अजनि जातः । दीपजनेति चिण् । जनिवप्योश्चेति दृष्ट्यभावः ।
यस्य देवानीकस्य अनीकः सैम्यम् । बरुथिनी बलम् सैम्यम् चक्रज्ञानीकमक्षिया मित्यमरः भाभिः प्रभाभिः
अधिकोऽति शयितः सन् । भुवि व्यभात् विशेषेण बभौ देवपूर्वकोऽनीक इत्यस्य देव इति पूर्वः प्रथमावय-
वार्थो यद्येति देवरूपाद्यवयवार्थविशेषितेन अनीक रूपोत्तरावयवार्थेन देवानीक इति संज्ञितोऽवयवविरूपावयव-
बोधः । अवयवविशिष्टस्य सम्मिलिता अवयवपुञ्जस्य वा । अवयववस्वरूपत्वात् । परेतु देवशब्दपूर्वकोऽनीक-
शब्दः तस्य च प्रकृतोऽन्वया सम्भवात् कक्षण्या देवानीक रूपार्थोप्राह्य इत्येवमेतारशब्दके व्याख्यन् ॥

३९. अभूदनीहो महितस्तदाजस्ता
यमप्य नीहा रिपवो निरीक्षितुम् ।
स पारियात्रञ्जनयाम्बभूव यो
महत्त्वं सत्त्वा नत पारियात्रकः ॥

४०. अजायतास्मात्प्रबलो बलस्थल-
स्ततः प्रतापाकुलिताखिलस्थलः ।
स वज्रनाभं रिपुगोत्रभेदने
विवेदवज्रादधिकप्रभं सुतम् ॥

देवानीकस्य पुत्रोऽनीहस्तपुत्रः पारियात्र इत्याह ॥

३९. अभूदिति ॥ तत् तस्मात् प्रजापतिव्यत्यर्थः । ओजसा तेजसा । महितः पूजितः । अनीहः तन्नामापुत्रोऽभूत् । उद्भूव । यम् अनीहम् रिपवः शत्रवः निरीक्षितुम् द्रष्टुमपि । काकथा बोद्धमित्यर्थः । अनीहाः नास्ति ईहा स्पृहा येषाम् ते तथा भूता आसन्नित्यर्थः । स्पृहेहा तृट् वाञ्छा लिप्सामनोरथ इत्यमरः । सः । अनीहः पारियात्रम् । पारियात्र नामानम् पुत्रम् जनयाम्बभूव जनयामास ॥ यः पारियात्रः महत्त्व-मौञ्ज्यम् सश्वम् सारवत्त्वञ्च तान्याम् । आनतोऽवनतीकृतः पारियात्रः पर्वतविशेषो येन स तथा भूतोऽभू दित्यर्थः । द्विमवाक्षिषधो विन्ध्यो मात्स्यवान् पारियात्रक इत्येते पर्वतविशेषा अमरेणोक्ताः ॥

पारियात्रस्यपुत्रो बलः । तत्पुत्रः स्थलः । तत्पुत्रो वज्रनाभ इत्याह ॥

४०. अजायतेत्यादि ॥ अस्मात् पारियात्रात् प्रकृष्टम् बलम् सामर्थ्यं सैन्यम् वा । यस्य स तथा भूतः । स्वौल्य सामर्थ्यं सैन्येषु बलमित्यमरः । बलो बलनामा पुत्रोऽजायत ॥ ततः बलात् प्रतापेना कुलि-तानि व्याप्तानि, अखिलस्थलानि निखिल भूप्रदेशा येन तथा भूतः स्थलः स्थलनामा पुत्रः अजायतेत्यर्थः । बलस्थल इति भागवतादौ तथैवोल्लेखात् बल इत्येकस्तत्पुत्रः स्थल इति तौ द्वौ वा । पारियात्रस्य पुत्रो बल स्थल नामा इत्येको वा । इति संशयोजायते । न च द्वित्वे बलशब्देन सविसर्गेणैव भाष्यम् । खर्परे शरिषा विसर्गलोपो वक्तव्य इति वार्तिकोक्त्या तत्र स्थलशब्दे परे विसर्गलोपस्यापि वैकल्पिकत्वात् । आधुनिक सूर्यवंश सङ्ग्रहपुस्तकेषु बलस्य पुत्रः स्थल इत्युल्लेखादुक्तव्याख्या समीचीना । बल स्थल इत्येकस्य पक्षे ततः प्रसिद्धात् । उक्तगुण विशिष्टाद् अस्मात् पारियात्रात् बलस्थलोऽजायते त्यन्वयः । न च ततोऽस्मात्प्रबलो बलस्थलोऽजायतेति वाक्यार्थे परिसमाप्तौ प्रतापेत्यादि विशेषण समन्वयार्थम् । पुनः सकिन्भूत इत्याकाङ्क्षा-वास्तुत्यापितायाम् सत्याम् समाप्त पुनराचो दोष इति शङ्कयम् । नास्ति बल स्थलपद द्वयसार्थक्याय प्रबल इति प्रतापा कुलितस्थल इति विशेषण द्वयस्योपासत्वात् इति । सः स्थलः बलस्थलोवा । रिपवो गोत्राः पर्वता इव दुर्भेद्यत्वात् । यद्वा रिपुगोत्राणि वैरिकुलानि तान्मेव ते वैरिभूतपर्वताः तेषाम् भेदने विदारणे विन्धे । वज्रात् कुलिशात् अधिकाप्रभातेजोविशेषो यस्य तम् । तथा भूतम् वज्रनाभम् वज्रस्य नामा यस्मा-दिति सुत्पत्त्या तथा सार्थं नामावम् पुत्रम् विवेद लब्धवान् । विदुःशम इत्यस्मात्करीरि किद् ॥

४१. बभूव नाम्ना स्वगणोऽस्य नन्दनः
 प्रभूत धाम्ना स्वगणस्य नन्दनः ।
 ततः प्रसृतो विधृतिर्महाबलो
 महाहवे यो धृतिमानिवाचलः ॥

४२. हिरण्यनाभोऽस्य तनूद्भवोऽभव-
 द्रुणैर्वरेण्योऽमित पुण्यकर्मकृत् ।
 सपुण्य मायुष्य यशस्य साधुस-
 त्क्रियम्महेष्वासमसूत तं सुतम् ॥

४३. अभूत्सुतोऽस्य ध्रुवसन्धिराहया
 भयाद्धि यस्मिन्ध्रुव सन्धयोऽरयः ।

वज्रनाभास्य स्वगण स्तस्य विधृतिः पुत्र इत्याह ॥

४१. बभूवेति ॥ अस्य वज्रनाभस्य नन्दनः पुत्रः नाम्ना स्वगणः स्वगण नामेत्यर्थः । प्रभूत धाम्ना प्रचुर प्रभावेन । धामशक्तौ प्रभावे चेति विश्वः । स्वगणस्य स्वसैन्यस्य ज्ञाति समूहस्य वा । स्वोज्ञातावात्मनीत्यमरः । गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे सङ्घाया सैन्यप्रभेदयोरिति मेदिनी । नन्दयतीति नन्दनः । नन्दिग्रहीत्यादिनास्युः । आनन्ददायको बभूवेत्यर्थः । ततः स्वगणात् विधृतिः तन्नामापुत्रः प्रसृतो जातः । यो विधृतिः । महाबलः महासत्वः । अत एव महाहवे घोरसङ्ग्रामे । सङ्ग्रामाभ्यागमा इवा इत्यमरः । अचल इव धृतिमान् धैर्यवान् बभूवेत्यर्थः ॥

विधृतेः पुलो हिरण्यनाभ स्तस्य पुत्रः पुण्य इत्याह ॥

४२. हिरण्येत्यादि ॥ अस्य विधृतेः तनूद्भवस्तनुजः हिरण्य नाभः हिरण्य नाभाख्यः गुणैः दया वाक्षिण्यादिभिः वरेण्यः सुख्यः । इत्यन्वयवरेण्याश्चेत्यमरः । अत एव अमितानि अपरिमितानि पुण्य कर्माणि यागादीनि करोतीति अमितपुण्य कर्मकृत् । क्विप् चेति क्विप् । अभवत् । स हिरण्य नाभः । आयुषेहिता आयुष्याः । यत्प्रत्ययः । तथा यज्ञसेहिता यज्ञस्याः । साध्यः मनोज्ञ रूपाश्च । तथा भूताः सत्क्रिया आरम्भादि प्रशस्त करणविशेषा यस्य तम् क्रियास्तावत् । आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनम् सम्प्रधारणम् । उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नवक्रिया इत्यमरोक्तः । इषवो बाणा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽने नेति इष्वासी धनुः धन्वी वा । इष्वासी धन्वधम्बिनोरिति षैमः । महानिष्वासी यस्य महर् आसीत् इष्वासश्चेति वा महेष्वासः । तं तथा भूतम् पुण्यम् पुण्याख्यम् तम् प्रसिद्धम् पुत्रम् अस्त जनयामासेत्यर्थः ॥

पुण्यस्य सुतो ध्रुवसन्धिः सत्सुतः सुदर्शन इत्याह ॥

४३. अभूदिति ॥ अस्य पुण्यस्य सुतः आहूया नाम्ना ध्रुवसन्धिरभूत् । यस्मिन् ध्रुवसन्धौ अरवः शस्यः भयात् । ततो भयं प्राप्तेत्यर्थः । ध्रुवम् निश्चितम् सन्धिः । धनदानादनामर्त्यादानम् येषाम् ते । तथा भूताः । कृत्स्नसन्धिकारो बभूवु इत्यर्थः । अस्मात् ध्रुवसन्धेः अम्बिकायाः अगवत्या अम्बिकायाः ।

सुदर्शनो दर्शित भक्तिरम्बिका
पदद्वयेऽस्मादति शक्तिमानभूत् ॥

४४. ततोऽग्निवर्णोऽजनि योषिदावली
श्रितस्सदा कामकळात्तूहली ।
सुतोऽस्यशीघ्रः कृतकृत्य शीघ्रधी-
रभून्मरुस्तत्कृतकृतपोनिधिः ॥

४५. श्रुतान्वितोऽनेन च लोकविश्रुतः ।
प्रसुश्रुतोनाम सुतस्स स्रयते ।
ततोऽपि सन्धिसमजायतावनी-
म्बुभोजसन्धि प्रणयी च योऽग्रणीः ॥

सृष्टानी चण्डिकाम्बिकेत्यमरः । पदद्वये पादपद्मयुगले दर्शिता भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानम् येन सः । अत एव अतिशक्तिमान् अति शयित सामर्थ्यं विशिष्टः । अति शयेन प्रभावोऽसाह मन्त्रजरूप शक्तिव्यधिशिरी वा । अभूत् । यथा च तस्य चण्डिकाराधनेन प्रभावादि प्राप्तिः । देवीभागवतादौ द्रष्टव्या ॥

सुदर्शनस्य पुत्रोऽग्निवर्णस्तत्पुत्रश्शीघ्रस्तत्पुत्रो मरुरित्याह ॥

४४. तत इति ॥ ततः सुदर्शनात् । सदा अनवरतम् योषिदावलीभिः रमणीश्रेणिभिः श्रितः सेवितः सन् । कामकळार्याम् कन्दर्पसम्बन्धिशिल्पे । कळास्यात्कालशिल्पयोरिति कौशात् । कुतूहली कौतुकी । तथा भूतोऽग्निवर्णः तन्नामापुत्रः । अजनि जातः । अस्याग्निवर्णस्य सुतः शीघ्रः शीघ्राख्यः । कृतकृत्येषु । विहित कार्येषु । शीघ्राधीशुद्धिर्यस्य सः । कृतानि कृत्यानि येन सचासौ शीघ्रधीश्रेति वा । विशेष्यविशेषण समासः । तथा भूत आसीदित्यर्थः । तत् तस्मात् शीघ्रादित्यर्थः । कृतम् सत्ययुगम् करोति प्रवर्तयतीति कृतकृतम् । सत्य-प्रवर्तकः । निधीयन्तेऽस्मिन्निति निधिः । तपसाम् निधिराश्रयभूतः । योगयुक्तत्वात् । मरुर्मरुनामापुत्रः । अभूत् । अयं हि अद्यापि यांगयुक्तः कलाप्रग्रामे वर्तते कलेरन्ते राजा भूत्वासत्यम् प्रवर्तयिष्यतीति आगव-तादावभिहितम् ॥

मरोः पुत्रः प्रसुश्रुतः । तत्पुत्रः सम्भिरित्याह ॥

४५. श्रुतान्वित इत्यादि ॥ अनेन मरुणा श्रुतान्वितः शास्त्रसम्पन्नः । अत एव लोकेषु भुवनेषु विश्रुतः प्रख्यातः । प्रसुश्रुतोनाम नामेति सम्भावनायाम् । प्रसुश्रुत इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । सुतः पुत्रः स्रयतेस्य । प्रसवितः । सुचातोः स्य योगे भूतार्थे कर्मणि लट् । ततः प्रसुश्रुतादपि सन्धिः सम्भिवनामा पुत्रः । समजायत । यः सन्धिः । सम्बन्धी सन्धिकार्ये । धनदानादिनाशत्रुकृतप्रतीत्यपाचनायामित्यर्थः । प्रणयोऽस्यास्तीति प्रणयी । स्नेही । अत एव अग्नेर्विद्यते सर्वैरिति अग्रणीः क्विप् । अग्रग्रामाम्बामिति जस्यम् । सर्वप्रधान इत्यर्थः ॥ तथा मरुस्तन् । अवनीम् भूमिम् बुभोज पाकयामास ॥

४६. पुनश्च बाल्यादि रसप्रसेवन
प्रसक्तचेतोऽपि तत्प्रचितः ।
सरत्नगर्भामलगर्भविम्बितः
सुतात्मनानिजपुत्रस्वरूपेण ॥

४७. ततो महस्वानभवन्महाप्रभः
प्रभूर्महस्वानिव विश्वदीपनः ।
सविश्वसाहभयनप्रसादनम्
स्वतेजसी द्योतमिबोदपादयत् ॥

४८. समस्तराजन्यगुणकभाजन-
म्प्रसेनजित्संज्ञमसावजीजनत् ।

४६. पुनरिति—ससन्धिः पुनश्च पुनरपि । बालस्य कर्मबाल्यम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो षगिति षक् । आपोऽशान्नेवेहाल इत्युत्केः षोडशवर्षावधिकम् यत्कीडनादिकर्म तदेव बाल्यशब्देनोच्यते । तदादेय एव रसाः । आदिपदेन यौवनोचितकर्मादयो गृह्यन्ते तेषाम् प्रसेवने प्रकर्षेणास्वादनेविषये प्रसक्तमनुरक्तम् । यच्छेतस्मिन्नम् । तस्यापरितोषेण तृप्त्यभावेन कर्षित आकृष्टिं प्रापितः । कृषि धातोर्णिजन्तात् कः । अत एव । सुतात्मनानिजपुत्रस्वरूपेण । आत्मा वै पुत्रनामासि इति श्रुतेः । स्वयमेव पुत्रात्मना ज्ञात इत्यर्थः । रत्नानि गर्भमध्ये यस्याः सा रत्नगर्भा पृथिवी । रत्नगर्भापृथिवीति द्वेमचन्द्रः । तस्या अमले स्वच्छे गर्भे कुक्षौ विम्बितः सजातविम्बः । पृथिव्याम् । प्रतिकलितः सञ्चित्यर्थः । अमर्षण इति नामवान् अभूत् । अमर्षणनाम लक्ष्मणानित्यर्थः । सन्धेः पुलोऽमर्षण इति फलितम् ॥

अमर्षणस्य पुलो महस्वान् तत्पुत्रो विश्वधाडिति कथयति ॥

४७. तत इति । ततोऽमर्षणात् । महस्वान् । अभवत् उत्पन्नो बभूव । स किं भूतः । महती प्रभा तेजोविशेषो यस्य सः । विश्वं दीपयतीति विश्वदीपनः । कृत्यल्युटोर्बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । लोकप्रकाशक इत्यर्थः । प्रभूर्लोकधिपः । प्रभुः परिवृढोधिप इत्यमरः । अत एव महस्वान् सूर्य इव स्थित इत्यर्थः । महस्वत्साहभयान्महस्वानिति नाम तस्य साथैकमिति भावः । स महस्वान् । स्वतेजसः निजरेतसः । शुक्रं तेजो रेतसीषित्यमरः ॥

अन्वयः स्वदीप्तितः । नेजप्रभावात् । तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोरिति मेदिनी । नयनानि चक्षूषि प्रसादयतीति नयनप्रसादनः तम् नेत्रान्मन्दहायकमित्यर्थः । विश्वसाहम् विश्वम् साहयतीति विश्वसाह तम् । तन्नामानम् पुत्रम् द्योतमिव प्रकाशमिव । प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः । उदपदयत् । उदप-
दयामास । यथा सूर्यैः स्वतेजसोद्योतमुत्पादयति तद्वत् सोऽपि तादृशम् तमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

विश्वसाहः पुत्रः प्रसेनजित् । तत्पुत्रकक्षक इत्यह ॥

४८. समस्तेति । अस्ती विश्वसाह समस्मानाम् निकलनात् । राजन्यगुणानाम् कश्चिन्मुणानाम् । राजन्यः क्षत्रियो विराडित्यमरः । दुष्टनिग्रहो साधुपालनादीनामिति वाक्यम् । एक भाजनम् सुखम् वाक्यम्

परासुवातस्य बुभुक्षुतक्षक-
स्तदुद्भवोऽभण्यत तेन तक्षकः ॥

४९. प्रधानवंशादमुतो बृहद्वल-
स्समुद्भवन्मौक्तिकभावमावहत् ।
प्रकाशयामास बृहद्रथमपृथक्
स च उरुक्रियस्य कान्तिसञ्चयम् ॥

५०. दुरुहसत्वोऽस्य मुरुपवानभू-
दुद्विष्टादात् गुरुप्रियस्सुतः ।
सवत्सवृद्धादिसमानुवर्तिनम्
सवत्सवृद्धं समवाप नन्दनम् ॥

प्रधानभूतमित्यर्थः । प्रसेनजित्संज्ञम् प्रसेनजिज्ञामानम् पुत्रम् अजीजनत् जनयामास । जिज्ञन्ताज्जनिधातो लुकिणिश्रीतिच्छेदश्च । चञ्चिचेति द्वित्वम् । सनवल्लुपुनि चक्रपरेत्यादिनासन्वत् कार्यम् सन्वत् इत्यभ्यासा-
कारस्य इकारः । दीर्घोऽल्वोरिति दीर्घश्च । तदुद्भवः तस्मात् प्रसेनजितः उद्भवो जन्म यस्य सः । जनिकृत्पत्ति-
रुद्भव इत्यमरः । तस्युल इत्यर्थः । पराणाम् शत्रूणाम् असवः प्राणाः पुंसि भूमन्यसवः प्राणा इत्यमरः । तद्रूपो
वातः परासुवातः तस्य शत्रुप्राणपवनस्य बुभुक्षुर्भोक्तुमिच्छुः । भुजिधातोः सनन्तादुः । सचासौ तक्षकः
सर्पविशेषश्च तद्रूपः । शत्रुप्राणापहारीत्यर्थः । तेन हेतुना तक्षकस्तक्षकनामा अभण्यत । लोकेरिति शेषः ।
तक्षकनाम्ना हृतयेत्यर्थः ॥

तक्षकस्य पुत्रो बृहद्वलस्तपुत्रो बृहद्रथइत्याह ॥

४९. प्रधानेति । क्लीबे प्रधानम् प्रमुखम् प्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरः । प्रधानमुत्तमोर्वशोऽम्बवाधो
यस्य स एव प्रधानवंशः श्रेष्ठवेणुरित्येत्यर्थः । तस्मात्तथाभूतात् अमुतोऽमुष्मात् पञ्चम्यां तदित्त्वं तक्षका-
दित्यर्थः बृहद्वलः तस्मान्ना पुत्रः समुद्भवन् जातः सन्नित्यर्थः । मौक्तिकभावम् मौक्तिकत्वम् विशुद्धत्वादि-
गुणवत्त्वेन तत्सादृश्यमिति यावत् । आवहत् बभार । आहपूर्वाद्बृहतेर्लृक् । स च मौक्तिकभावापन्नो
बृहद्वलः । स्वकायात् निजशरीरात् पृथक् पृथक्त्वम् उच्यते इत्यर्थः । बृहद्रथम् । तस्मान्नामन् पुत्रम् ।
कान्तिसञ्चयम् प्रभापटलमिव प्रकाशयामास । मौक्तिकाद्बहिर्निः सृतः कान्तिसञ्चयो यथा पृथक्त्वेन
प्रकाशते । तस्मात्सोऽपि तद्वदित्यर्थः ॥

बृहद्रथस्य पुत्र उरुक्रियस्तपुत्रो वत्सवृद्ध इत्याह ॥

५०. दुरुहेति । अस्य बृहद्रथस्य दुःखेन उद्यत इति दुरुहम् । कर्षणि सक्रयत्ययः । गीतउद्वेगकां
कथय वा । अथः इत्यमरः । दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत्वम् बलम् यस्य सः । शोभनम् रूपम् । अज्ञान्य-
भूमिस्तान्नेन केनचिज्ज्ञानादिना । येन भूषितवज्जाम्बित तद्रूपमिति कथ्यते इत्युक्तलक्षणम् । तद्विद्यते यस्य
स तद्रूपवत्त्वं रूपसम्पत्तिं ज्ञातीत्यर्थः । गुरुप्रियम् । पत्न्यादीनां प्रियः । आह्लाकारित्वादिगुणेन प्रियकरः ।

५१. समस्तः तोपकृतां दषद्वयु-
गुणश्रिया व्योमवदानुवन् जगत् ।
स्मृतः प्रतिव्योमपदेन तत्सुत-
स्सभानुभम्भानुमभासयत्सुतम् ॥

५२. ततो दिवाको भवति स सत्कवेः
प्रबन्धवत्सद्गुणशाल्यदोषभाक् ।
ततोऽर्थवत्सभ्रुतिरागभाक् श्रिया
प्रदर्शनीयोऽजनि बाहिनीपतिः ॥

उरुक्रियो नाम नामेति सम्भावनायाम् उरुक्रिय इति प्रसिद्धनामेत्यर्थः । तथाभूतः सुतः अभूत् । स उरुक्रियः । वत्साः पुत्रादिकल्पाः शिशवइत्यर्थः । वत्सः पुत्रादिवर्षयोरिति मेदिनी । तैः । सहिता ये वृद्धादयः । आदि-
पदेन यूनान् परिग्रहः । तैस्तेषु वा समम् तुल्यम् । अनुवर्तितुम् शीलम् यस्य सः । स वत्सवृद्धादिसमानु-
वर्ती तम् । शिशुषु शिशुवत् युवसु युववत् वृद्धेषु वृद्धवदनुवर्तिनमित्यर्थः । वत्सवृद्धम् तस्मानामन् नन्दनम्
समवाप प्राप्तवान् ॥

वत्सवृद्धस्य पुत्रः प्रतिव्योमस्तत्पुत्रो भानुरित्याह ॥

५१. समस्तेति । तत्सुतः तस्य वत्स वृद्धस्य पुत्रः । समस्तानाम् भूतानाम् प्राणिनाम् अन्यत्र
वाग्वादीनाम् महाभूतानाम् उपकृतौ उपकारविषये । वपुः शरीरम् दधत् दधानः उत्पन्न इत्यर्थः । एतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतेः आकाशस्याभ्युत्पत्तिमत्त्वात् तस्य चावकाशदानादिना वाग्वादिसक-
लभूतोपकारकत्वमिति ज्ञेयम् । अत एव गुणश्रिया शौर्यादिगुणसम्पत्त्या । अन्यत्र शब्दरूपगुणसम्पदा
जगत् भुवनम् व्योमेन तुल्यः व्योमवत् आकाशइव आमुवन् व्यामुवन् प्रतिव्योमपदेन प्रतिरूपम् व्योम
पदेनेति द्युत्पत्त्या तथाभूतस्ववाचकशब्देन । स्मृतः रम्यातः आसीदिति शेषः । सप्रतिव्योमः भानोः सूर्यस्य
शेष भा कान्तिर्यस्य तम् । अतएव भानुम् भानुनामानम् सुतम् स्वपुत्रम् अभासयत् प्रकाशयामास ।
आकाशमन्तरा सूर्यस्य प्रकाशासम्भवात् तद्वेतुर्कं तत्प्रकाशनमिव तद्गुणात्सामान्यस्य तस्य प्रकाश-
नमिति भावः ॥

भानोः पुत्रो दिवाकस्तत्पुत्रो बाहिनीपतिरित्याह ॥

५२. तत इति । सत्कवेः सत्पण्डितात् । अन्यत्र सत्कवयितुः । ततः तस्माज्जनोः । सद्गुणैः शौर्या-
द्यैर्दिभिः । अन्यत्र औजः प्रसादादिभिः । शाक्यते स्थाप्यत इति सद्गुणशाली सद्गुणयुक्तइत्यर्थः । दोषां
रागद्वेषादयः । अन्यत्र पदपदांशवाच्यार्थरसगताः काव्यदोषाः । तद्भाक् न भवतीति अदोषभाक् दीपशून्यः ।
तस्माभूतो दिवाकः दिवाकनामः । प्रबन्धवत् काव्यसन्दर्भवदेवेषुलोका । एव चतरसापे । भवतिस्य
उरुभूत् । समयोगे भूतार्थे लट् । ततः दिवाकात् । श्रुतौ वेदे रागभाक् अनुरागी अन्यत्र अचणानुरक्तः ।
स्वर्वाचकसन्दर्भरेत्यर्थः । यद्वा श्रुतिः न जादिस्वरादम्भका रागः श्रीः ॥ १०० ॥ तज्जतीति । तथा
यदकाशेर्वावाकापयति ॥ १०० ॥ श्रुतिश्चावत् इतिश्रुतिप्रकारा उपकृतः । गान्दी वाक्यिकारसाच

५३. ततोऽनुभावादियुतोविभावव-
त्सदस्य सङ्गी सहदेव आबभौ ।
अखण्डतां विभ्रदलौकिकश्रिया
मुतोऽपि वीरो रसवद्वयभासत ॥

५४. अमुष्य वृहदश्वआलस-
द्रसोदरान्ते हरिदश्वबिम्बवत् ।
ततस्तनुष्मानुभानुमान्प्रति
प्रभो नभोऽब्धौसमभावि भानुमान् ॥

सुमुखी चित्ता विचिता बना । मातङ्गी सरसामृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शाङ्करवी कला कलरवा माला विशाला जया । मासेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्तिताः ॥ इति ॥ रागलक्षणमप्युक्तम् । यथा यैस्तु चैतसि रज्यन्ते जगत्तितयवर्तिनाम् । ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः । इति अधिकम् सङ्गीतरत्नाकरादीं द्रष्टव्यम् । श्रिया कान्त्या । अन्यत्र वेशरचनादिना । श्रीवेशरत्नाकरोमेत्यादिकोशात् । प्रदक्षिणीयः मनोज्ञः । अन्यत्र अभिनेयः । तथाभूतो वाहिनीपतिः । तन्नामा पुत्रः । अर्थे इव अभिनेयप्रबन्धात्तदर्थे इव । अजनि जातः । प्रकाशितो बभूवेत्यर्थः ॥

वाहिनीपतेः पुत्रः सहदेवः तत्पुत्रो वीर इत्याह ॥

५३. तत इति । ततः तथाविधात् वाहिनीपतेः । अनुभावादियुतः प्रभावादिसम्पन्नः अनुभावः प्रभावे स्यात्सताञ्च मतिनिश्चये इत्यमरः । अन्यत्र अनुभावाः भावबोधका भ्रूक्षेपकटाक्षादयः । तदादिभिर्भूतः सहितः । आदिपदेन व्यभिचारिभावादेः परिग्रहः । सहसि साधवः सद्यः अप्वयवः । तत्र साधुरिति यत् । तेषाम् सङ्गी संसर्गी अन्यत्र रङ्गप्रविष्टसहृदयसभ्यसंसर्गी । सहदेवः तन्नामा पुत्रः । विभाववत् नान्यथादिव्यवहारवद्भव इव । आबभौ आभाति स्म अविशेषात् काव्यार्थावगमान्तरम् । विशेषतो विभावादिप्रतीतेः काव्यार्थाद्विभाव इव तद्विधात्समाप्तादृशः सप्रसूयतेत्यर्थः । रत्याद्यद्वोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोरित्यादि तत्स्वरूपभेदादिकम् साहित्यदर्पणादीं द्रष्टव्यम् । अमुतोऽपि तथाभूतात् सहदेवादपि अलौकिकश्रिया लोकातिगसम्पत्त्या । अन्यत्र लोकोत्तरचमत्कारवत्तया । अखण्डताम् परिपूर्णताम् अन्यत्र एकरूपताम् विभावादिसङ्घातखण्डनज्ञानतावात्म्यादिति भावः । दधत् विभ्रत् । वीरस्तन्नामपुत्रः रसवत् वीररसइवेत्यर्थः । व्यभासत विकसितो बभूव । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तेः । अनुभावाद्येकरूपतापन्नविभावाद्रसनिष्पत्तिरिव तादृशात्समाप्तादृशस्य तस्योत्पत्तिरिति भावः ॥

वीरस्य वृहदश्वः तस्य पुत्रो भानुमान् इत्याह —

५४. अमुष्येति । अमुष्य वीरस्य । वृहदश्वः तन्नामा सूनुः पुत्रः । रसायाः पृथिव्या उदरमेव रसोदरम् अलगाभः । तदन्ते तन्मध्ये । हरिवश्वबिम्बवत् सूर्यबिम्बइवआलसत् चिल्लास । ततो वृहदश्वत् तनुष्मान् । शरीरी तदुत्पन्नइत्यर्थः । भानुमान् तन्नामा पुत्रः । नभोऽब्धौ आकाशरूपसमुद्रे । प्रति

५५. सुतं प्रतीकाशमतिश्रियाऽश्विनी

सुतप्रतीकाशमसावस्यत ।

ससुप्रतीकेन रतीशसौषमम्

वमंतप्रतीकेन सुती स मोदते ॥

५६. सदैव देवद्विजपूजने रतः

सुतस्ततोऽभून्मरुदेवसंज्ञितः ।

ततोऽपि स्रत्याऽप्यात्सदक्षिणी

बभौ सुनक्षत्रइवाङ्गवान् सवः ॥

गता प्रभा यस्य स प्रतिप्रभः प्रतिविम्बितकान्तिस्सन् । भानुमान् समभावि सूर्यइतिसम्भाष्यते स्मेत्यर्थः ।
ननु इत्यवधारणे । यस्य प्रतिविम्ब एव सूर्यात्मना नभोऽब्धौ वितर्क्यते स्मेत्यर्थः ॥

भानुमतः पुत्रः प्रतीकाशस्तपुत्रः सुप्रतीकइत्याह ॥

५५. सुतमिति । असौ भानुमान् अतिश्रिया अतिशयितशोभया अश्विनीसुतप्रतीकाशम् स्ववैद्य-
सदृशम् । स्ववैद्यावश्विनीसुतौ । स्युरुत्तरपदेत्वमी निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादय इति चामरः । तथा
भूतम् प्रतीकाशम् सुतम् असुयत सुयते स्य । दैवादिकस्य पूरुधातोर्लङ्किरूपम् । स प्रतीकाशः । रतीशस्य
कन्दर्पस्य सुषमैव सौषमम् स्वार्थेऽणु सुषमा परमाशोभेत्यमरः । यद्वा सुषमस्य भावः सौषमम् सौन्दर्यम् ।
सुन्दरम् रुचिरम् चारु सुषमम् साधु शोभनमित्यमरः । तत् वमन्त उद्विरन्त इव प्रतीका अवयवा यस्य ।
अङ्गम् प्रतीकोऽवयव इत्यमरः । तेन तथाभूतेन सुप्रतीकेन तच्चाङ्ग पुत्रेण । सुतोऽस्यास्तीति सुती पुत्री सन्
मोदते स्य सुमुदे ॥

सुप्रतीकस्य मरुदेवस्य पुत्रः सुनक्षत्र इत्याह ॥

५६. सदैवेति—ततः सुप्रतीकात् । सदा सदैव । देवद्विजपूजने विषये रत आसकः मरुदेव
इति संज्ञाजाताऽस्येति तथा । मरुदेवनामेत्यर्थः । सुतः अभूत् । ततः मरुदेवादपि सृतिः प्रसृतिरुत्पत्तिरिति
यावत् । तदाश्रयणात् तामाश्रित्येत्यर्थः । अन्यस्य सृतिः सोमाभिषवभूमिः । अभिषुषते कम्पयते सोमो-
ऽस्यामिति सृतिः सोमाभिषवभूमिरिति विष्णुपुराणव्याख्याने रत्नगर्भाचार्यैः । त्यागज्जर्मविशेषोवा ।
सत्याभिषवः सधनज्ञसेत्यमरः । तदाश्रयणात् उक्तवर्त्यः । स प्रसिद्धः । दक्षिणी दक्षिणवर्णः कः ।
दक्षिणीः पुरुषैः सहितः सवदक्षिणीवा । दक्षिणेसरकोदारावित्यमरः । अन्यस्य दक्षिणवाक्योन्मत्तान्
सहितः । यशोगन्धर्वस्य दक्षिणाऽप्सरसः इति सृतिः । सुनक्षत्रकामाऽङ्गाः । अङ्गान्वा
मूर्तिमान् सगो भाव इव बभौ ॥

५७. शरीरतोऽस्यावततारपुष्करः
स्फुरन्प्रभावानिव पावकोऽरणेः ।
सुतोऽमुतो जायत गार्हपत्यतोऽ-
न्तरिक्षनामाहवनीयलक्षणः ॥

५८. ततो दिदीपे सुतपा महातपाः
सुतः प्रदीपादपरप्रदीपवत् ।
अमित्रजित्पुत्रमजीजनत्सथोऽ
प्यमित्रजिन्मित्रजिदोजसोर्जितः ॥

५९. भवन्बृहद्राज इतो विभूतिमान्
दधद्रतिश्चक्रिणि राजशेखरः ।

५७. सुनक्षत्रस्य पुलः पुष्करस्तपुलोऽन्तरिक्ष इत्याह ॥

शरीर इति ॥ अस्य सुनक्षत्रस्य शरीरतः देहात् प्रभावान् कान्तिमान् अतएव स्फुरन् जाज्वल्य-
मानः पुष्करः पुष्करनामा पुलः । अरणेः मन्थनदारुविशेषात् । 'निर्मन्थ्य दारुणित्वरणिर्द्वयोरि' त्यमरः
पावको वह्निरिव अवततार अवतीर्णोऽभूत् । गार्हपत्यतः गार्हपत्याग्नि स्वरूपात् पितृत्वादिति भावः ।
उक्तञ्च मनुना । 'पितावै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृत' इति । अमुतः पुष्करात् आहवनीय इव
लक्षत इति आहवनीयलक्षणः । बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट् । आहवनीयस्य लक्षणमेव लक्षणं यस्य स इति वा
तद्रूपोऽन्तरिक्ष नामासुतः । अजायत जज्ञे । गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थम् संस्क्रियते योऽग्निः स आहवनीय
इत्युच्यते । उपमारूपकयोः संसृष्टिः ॥

५८. अन्तरिक्षस्य पुलः सुतपास्तपुलोऽमित्रजिदित्याह ॥

तत इति ॥ ततः अन्तरिक्षात् महत्तपो यस्य सः महातपाः । आम्नहृतइत्याकारोन्तादेशः । कठोर-
कर्मा । अतएव सुतपाः सुष्ठु तपो यस्य इति व्युत्पत्त्या तथा प्रसिद्धनामा सुतः । प्रदीपात् अपरश्चासौ प्रदीप-
श्चेत्यपरप्रदीपः । तद्वत् दिदीपे बभौ । दीपादीपान्तरमिवाजायते त्यर्थः । स सुतपाः । अमित्रजिज्ञामा पुलः
अमित्रजित्पुलः । शाकपार्थिवादिस्वाम्भ्यपद लोपः । तम् । अजीजनत् जनयामास ऊर्जोबलं सञ्जातोऽस्य
ऊर्जितः ऊर्जस्बलः । 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेष्वि'ति मेदिनी । यः अमित्रजित् अमितान् शत्रून् जयतीति
अमित्रजित् शत्रुहन्ताऽपि । भोजसा तेजसा मिलन् सूर्यम् जयतीति मित्रजित् । उभयस्यापि कर्त्तरि क्तिप् ।
तथा बभूवेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे उपमा । उत्तरार्धे विरोधश्चेत्यनयोः संसृष्टिः ॥

अमित्रजित्पुलो बृहद्राजस्तपुलो बर्हिरीत्याह ॥

५९. भवन्निति । इतः अमित्रजितः विभूतिमान् उत्पत्तिमान् ऐश्वर्यवान् वा । अन्यस्य भग्गलित-
शरीरः । 'भूतिर्भस्मनिस्पत्तादित्यादि' कोशात् । चक्रिणि विष्णौ सर्पे च । रतिम् प्रीतिम् दधत् दधानः ।

अभासयद्बर्हिषमात्मनस्सरु-
ग्भरेण दुक्पात्तमलाक्षतस्सरम् ॥

६०. कृतञ्जयोऽस्याजनि तेजसांनिधी
रणञ्जयो जात इतो जयान्वितः ।
ससञ्जयम् सञ्जनयाम्बभूव यं
जगज्जनाः प्राञ्जलयोऽनुसंययुः ॥

६१. सुतोऽस्य नेत्रालिविभासित प्रभो
बभूव शाक्यः क्षितिपाकशासनः ।
अभूत् प्रसिद्धस्तरसौजसाश्रिया
धिया च शुद्धोदइतो जयन्तवत् ॥

‘चक्री कोके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे चरुवर्तिनी’ ति हैमः । राज्ञाम् नृपाणाम् शेखरः शिरोमाल्यमिव, राज-
शेखरः । ‘शिखास्त्रापीडशेखरा’ वित्यमरः । नृपश्रेष्ठ इत्यर्थः । अन्यत्र चन्द्रशेखरः । ‘राजा प्रभौ च नृपतौ
क्षत्रिये रजनीपता’ विति मेदिनी ॥ अत एव भवन् भव इवाचरन् । आचारकिबन्ताद्भवशब्दाच्छतृप्रत्ययः ।
शिवसदृश इत्यर्थः । स प्रसिद्धो बृहद्राजः । आत्मनः स्वय्यात् । रुग्भरेण कान्त्यतिशयेन हेतुना । दक्पातम्
दशोः पतनम् दुग्बिषयतामिति यावत् । अलक्षितः अप्राप्तः स्मरो येन तम् । दुर्लक्ष्यकन्दर्पमित्यर्थः । अन्यत्र
आत्मनः स्वस्य दशो भालनेलात् पातो यस्य तम् । अलक्षितः भग्नसाकृतः स्मरो येन तम् । बर्हिषम् बर्हि-
नामानम् पुलम् बद्धिमिवेति च व्यज्यते । ‘बर्हिश्शुष्मा कृष्णवर्मेत्यादि बद्धिपर्यायेष्व’ मरः । अभासयत्
प्रकाशयामास उपमालङ्कारः ॥

बर्हिषः पुलः कृतञ्जयः । तत्पुत्रो रणञ्जयस्तत्पुत्रः सञ्जय इत्याह ॥

६०. कृतञ्जयेत्यादि ॥ अस्माद्बर्हिषः तेजसाम् महसाम् निधिः स्थानभूतः कृतञ्जयः कृतञ्जयनामा
पुत्रः अजनि जातोऽभूत् । इतः कृतञ्जयात् जयेन अन्वितः जयान्वितः सर्वदा जययुक्त इत्यर्थः । रणञ्जयो
रणञ्जय नामापुत्रोऽजातः जज्ञे । स रणञ्जयः सञ्जयम् तन्नामानम् पुलम् सञ्जनयां बभूव सञ्जनयामास । यं
सञ्जयम् । जगज्जनाः जगन्मध्यस्थितनिखिलजनजातमित्यर्थः । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयस्सन्तः । अनुसंययुः
अनुगता बभूवु रित्यर्थः ॥

सञ्जयस्य पुलः शाक्यः । तस्य पुलः शुद्धोद इत्याह ॥

६१. सुत इति ॥ अस्य सञ्जयस्य सुतः शाक्यः शाक्यनामा । नेत्रालिविभासितप्रभः नेत्राणाम्
नायकगुणविशिष्टानाम् पुरुषाणाम् आक्षिप्तु पङ्क्तिषु विशेषेण भासिता प्रकासिता प्रभाकान्तिर्यस्य येन वा स
तथाभूतः । अन्यत्र नेत्रालिमि नैयनपङ्क्तिभि विभासितप्रभः । अतएव क्षितौ पृथिव्याम् । पाकशासन इव
क्षितिपाकशासनः । बभूव क्षितीम्भ्रो बभूवेत्यर्थः । इतः शाक्यात् तरसा शौर्येणा ‘द्रविणम् तरः सहीबक-
शौर्याणी’ त्याद्यमरः । ओजसा बलेन कान्त्या वा श्रिया शोभया धिया बुद्ध्या च प्रसिद्धः कोके प्रक्यातः । तथा

६२. धराति शुक्त्युज्ज्वलमाक्तिकद्वितिः
क्षितीश्वरोऽस्माञ्जवति स लाङ्गळः ।
ततस्वशक्त्या विततात्मवैभवोऽ-
भवन्महासेन इव प्रसेनजित् ॥

६३. अभूत्ततः क्षुद्रक आदृतप्रभो
रणप्रवीणो रणकस्तदात्मजः ।
स निग्रहानुग्रहयोरजीजन-
त्सुतं समर्थं सुरथाभिधानकम् ॥

भूतः शुद्धोदः शुद्धोदनामा पुत्रः जयन्तवत् जयन्तेन इन्द्रपुत्रेण तुल्यः । तेन तुल्यादिना वतिप्रत्ययः ।
'जयन्तः पाकशासनि रित्यमरः । अभूत् । पाकसशासनसदृशात् शाक्यात् जयन्त समानधर्मः शुद्धोदनामा
पुत्रः समजनीत्यर्थः ॥

शुद्धोदपुत्रो लाङ्गळस्तपुत्रः प्रसेनजिदित्याह ॥

६२. धरेत्यादि ॥ अस्मात् शुद्धोदात् । धरापृथिवी सैव अतिशयिता शुक्तिरिव अतिशुक्तिः मुक्ता-
स्फोटसदृशा । 'मुक्तास्फोटः क्षियाशुक्ति' रित्यमरः ॥ तस्याम् उज्वलम् जाज्वल्यमानम् यत् मौक्तिकम्
मुक्ताफलम् । तस्य द्युतिरिव द्युतिर्यस्य स तथाभूतः । अन्यत्र धरे कैलासपर्वते अतति सन्ततम् क्रीडतीति
धराती । 'अततातत्यगमने इत्यस्मात् कर्तरीन्' । शुक्तिभिः कपालशकलैः शुक्तिः । 'कपालशकले' इत्या-
दिभेदिनी । उज्वलः प्रकाशमानश्च मौक्तिकद्युतिः । मौक्तिकस्य । द्युतिरिव शुभ्रा द्युतिर्यस्य स तथाभूतश्च
क्षयाणाम् विशेषणत्वेऽपि उत्तरोत्तरम् प्रतिपूर्वपूर्वस्य विशेष्यत्व विचक्षया विशेष्यविशेषणसमासः । अतएव
क्षितौ ईश्वरइव क्षितीश्वरः तथाभूतो लाङ्गळः लाङ्गळनामा पुत्रः । भवति यत्र बभूव । ततः लाङ्गळात् । स्वश-
क्त्या निजसामर्थ्यात् अन्यत्र आयुधविशेषेण । विततम् विस्तृतम् आत्मनः स्वस्य विभवएव वैभवम्
स्वार्थेऽण् । तद्यस्य येन वा स तथाभूतः प्रसेनजित् तन्नामा पुत्रः महासेनः कार्तिकेय इव अभवत् ॥

प्रसेनजित्पुत्रः क्षुद्रकस्तपुत्रो रणकस्तपुत्रः सुरथ इत्याह ॥

६३. अभूदिति ॥ ततः प्रसेनजितः । आदृताः प्रजा येन स आदृतप्रजः । प्रजावत्सल इत्यर्थः ।
क्षुद्रकः तन्नामा पुत्रोऽभूत् । तदात्मजः तस्य क्षुद्रकस्यात्मजी नन्दनः रणकः रणकनामा । रणप्रवीणः युद्ध-
विशारदः । अभूदित्यर्थः । सरणकः निग्रहो निरोधो दण्डो वा अनुग्रहोऽनिष्टवारणपूर्वकमिष्टसाधनम् ।
'अभ्युपपत्तिरनुग्रह' इत्यमरः । तयोः समर्थः क्षमतापन्नः तस्सुरथ इति अभिधानं नाम यस्य तस्सुतम्
पुत्रम् अजीजनत् जनयामास ॥

६४. स्वमन्त्रशक्त्याऽखिललोकमित्रता-
मवाप पुत्रोऽस्य सुमित्रनामवान् ।
अमी प्रयत्नादिह सङ्गहीकृताः
पुराणरत्नाकरतः सुरलवत् ॥
६५. अथासुमित्रेऽप्रभराजमण्डले
शकान्धकारैर्विकलीकृतेऽखिले ।
ज्वलन् द्वितीयोऽर्कहवावनीतले
सविक्रमार्को जनिमाप तत्कुले ॥

सुरथस्य पुत्रः सुमित्र इत्याह ॥

६४. खेति ॥ अस्य सुरथस्य सुमित्र इति नाम तद्वान् शोभनानि मित्राणि यस्येति द्युत्पत्या सर्वेषाम् शोभनम् मित्रमिति वा । अन्वयैनामेति द्योतनाय । प्राज्ञरूपे मत्तुर् । सुमित्रनामा पुत्रः स्वमन्त्र-शक्त्या निजगुप्तवाद प्रभावेण । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र' इत्यमरः । अखिललोकमित्रताम् निखिलजनमै-त्रीम् । अवाप प्राप । अमी राजानः कुशादयः सुमित्रान्ताः षष्ठी परिमिति पुरुषाः प्रयत्नात् भागवते प्रसिद्ध-त्वेनाभिहितत्वादेतेषाम् सङ्ग्रहणे एव प्रकर्षेण यत्नम् विधाय । व्यञ्जोपे पञ्चमी । पुराणान्येव । रत्नाकरः । रत्नाधारभूतः समुद्र इव । ततः तस्यात् । पञ्चम्यान्तसिद्ध । केवल भागवतरूपपुराणरत्नाकरतो वा । सुरल-वत् सुरत्नैस्तुल्याः तेन तुल्यम् । क्रियाचे ह्यतिरिति वृत्तिप्रत्ययः । शोभन रत्नानीव इह सूर्यवंशावलीप्रबन्धे । सङ्गहीकृताः असङ्गहाः सङ्गहाः सम्पद्यकृताः सङ्गहीकृताः सञ्जयीकृताः सञ्जयेणोक्ता इत्यर्थः । सङ्ग्रह इति कर्तृर्थच् । अप वा सम्यक् ग्रहः सङ्ग्रहो येषामिति वा साधनीयः । 'समाहृतिस्तु सङ्ग्रह' इत्यमरः । यथा रत्ना-करे असङ्ग्रह्यतानाम् रत्नानाम् सत्त्वात् तन्मभ्यात् कियन्ति एव रत्नानि गृह्यन्ते तत्सङ्ग्राहकैः तथा सूर्यवं-शीयानामसङ्ग्रहात्त्वेन सर्वेषाम् तेषामलभ्यत्वात् तान् सङ्गहीतुमशक्यत्वाच्च तन्मभ्यात् केचन एव सार-भूताभागवतोक्ता अत्र समाहृत्य निबद्धा इत्यभिप्रायः । तेन रामायण भारत मत्स्यगरुडपुराणादिषु केषाञ्चि-दधिकानामपि तद्वंशीयानाम् राज्ञामुपलभ्यत्वेऽपि न क्षतिः । न च निबन्धान्तरेषु एकत्रीकृत्य सङ्ग्रहा-त्त्वेन ते सर्वे निबद्धाः सम्तीति वाच्यम् तेषाम्ते भगवतो रामचन्द्रस्यावतीर्णत्वात् कलौ सहस्राधिक-वर्षाम्ते सुमित्रस्योत्पत्तेः युगैकस्यानेकवत्सरपरिमितत्वेन तन्मध्ये इक्ष्वाकुप्रभृतीनाम् कुशाप्रभृतीनाम् वा तावतामेव राज्ञाम् सम्भवस्या सम्भावितत्वात् । अष्टवशात्तेषाञ्चिरजीवित्वेन तथासम्भवेपि प्रधानविवक्षाया एव तत्र नियामकत्वात् । अन्यथा तत्पुराणादिष्वपि न्यूनाधिकतया तदुल्लेखात्तेषा मप्रामाण्यापत्तिः । यत्न तु पुराणादिषु कश्चिन्नामविनिमयोदश्यते तत्र लेखकभ्रमस्य व्यक्त्यन्तरसम्बन्ध नामान्तरसम्बन्ध वा कल्पनया समाधेयम् । न्यूनाधिकता तु तत्र तत्र तेषाम् प्रधानविवक्षयैव । एवमुत्तरस्यापि तत्र तत्रोक्ति हास-रसिकैः प्रतिपत्तव्यम् ॥

सुमित्रानन्तरम् तद्वंशे विक्रमादित्यस्योत्पत्ति रित्याह ॥

६५. अथेति । अथ सुमित्रानन्तरम् । असुमित्रे सुमित्र एव शोभनो मित्रः सूर्यइव तस्याभाषी यस्मिन् तत् असुमित्रम् तस्मिन् अप्रभम् निष्प्रभम् तेजोबलहीनमिति यावत् यत् राजमण्डलम् नृपतिसमूहः तदेव क्षीणत्वेन निष्प्रभ चन्द्रमण्डलमिव यस्मिन् 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपता'विति मेदिनी

तस्मिन् तथाभूते अखिले समग्रे अवनीतके भूतले । शकाम्बकारैः शका म्लेच्छजातिविशेषाः । ततः शकान् सयवनान् काम्भोजान् पारदास्थेत्यादिपुराणम् । ते अन्धकारा इव सैः । विकलीकृते विद्वलीकृते पीडित इति यावत् । तथाभूते सति तत्कुले तस्मिन् सूर्यवंशे तस्य सुमित्रस्य कुले वा द्वितीयोऽर्कः सूर्य इव ज्वलन् प्रकाशमानः स प्रसिद्धो विक्रमार्कः विक्रमेण शक्तिसम्पत्त्या अर्कः सूर्य इव तथा प्रसिद्धनामा । विक्रमादित्यनामा नृप इत्यर्थः । जनिम् जन्म आप प्राप । जन्मग्रहणं कृतवानित्यर्थः । 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिर्द्भव' इत्यमरः । तत्कुले इत्यनेन सुमित्रात् कतिपुरुषानन्तरमित्यर्थः । अलेदम्बोप्यम् । सूर्यवंशीया राजानः सुमित्रपर्यन्ता एव क्रमादयोऽप्यासिंहासनमलं चक्रुः । सुमित्रानन्तरम् प्रबलैः शकैर्यवनैश्चाक्रमितमासीद्भारतभूमण्डलम् । ततश्च तेजोबलहीना भरतखण्डवासिनो नृपतय इत स्ततो भूत्वा विलुप्तप्राया आसन् एवं गच्छति काले सुमित्रात् कतिपुरुषानन्तरं तद्वंशे समत्पन्नो विक्रमार्कः शकाभिहत्यसावर्भौमो बभूवेति चिरन्तनीकथाऽस्नानुसन्धेया । विक्रमविषये किञ्चिदल विचार्यते । सच गन्धर्वसेनस्य राज्ञो धारानगराधिपतेः पुत्र इति भेतालपञ्चविंशतिकथा निबन्धादा । गन्धर्वसेनश्च चन्द्रभानुनाम्नो राज्ञः पुत्र इति तस्मादेवावगम्यते । एतेन म्लेच्छै राक्रमितेऽयोऽप्यामण्डले सुमित्रस्य पुत्रादयस्तत आगत्य धारानगरे स्वराज्यं स्थापयामासुः । तद्वंशे समुत्पन्नो विक्रमादित्यः स्वप्रतापविभवेन शकान् विजित्य उज्जयनीनगरे स्वराज्यं कृतवानिति प्रतीयते । परे तु नायं गन्धर्वसेनो धारानगराधिपतिः । किन्तु स तस्य जामाता । धाराधिपतिस्तु स्वस्य सन्तत्यभावात् स्वदौहित्राय विक्रमादित्याय भर्तृहरये च राज्यंप्रादात् । किञ्चित्कालानन्तरम् विक्रमादित्यः धारानगरं विहाय उज्जनीकृत्वा तत्रापि स्वज्येष्ठभ्रातरं भर्तृहरिम् राज्यभाराय राजानम् प्रबोधय कदाचित् स्वयं विन्ध्यस्योत्तरदिशि सञ्चरन् दक्षानगरं प्राप्य तत्र स्वशौर्येण तद्राज्यं लब्ध्वा तत् परिपालयन् विक्रमनगराभिधया तदाह्वस । इति सिमुनिकल्पतरौ । एतेन उज्जयिन्यधिपतिर्गन्धर्वसेनो भवेत् । तत्पुत्रो विक्रमादित्यः धारानगराधिपतेश्चन्द्रभानुनाम्नो राज्ञो दौहित्रस्यादिति प्रतीयते । तत्रैव च विक्रमादित्यश्चन्द्रगुप्तनाम्नो द्विजस्य पुत्रः चन्द्रगुप्तद्विजस्तु यथा ब्रह्मराक्षसात् महाभाष्यमधीत्य वणैक्रेणे चतस्रो भार्याः उदूह्य तासु वररुचि विक्रमार्कं भट्टिभर्तृहरिनामकान् चतुरः पुत्रान् क्रमेणोत्पादयामासेत्यादि तद्विस्तरस्यैव द्रष्टव्यः । ग्रन्थगौरवभयात् प्रयोजनाभावाच्च नात्र लिख्यते । केचित् ब्राह्मण्यमभवद्द्वाराद्विमिहिशेज्योतिर्विदाम ग्रणीः राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् । वैश्यायां हरिश्चन्द्रवैद्यतिलकोजातश्चक्रुकृतीशूद्राया ममरः षडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः इति ॥ अन्ये तु चन्द्रगुप्तनाम्नो राज्ञः पुत्रो विक्रमार्क इति कथयन्ति । स तु चन्द्रगुप्तो बहुधाभ्रयते । स तु उक्तप्रामाण्या ब्राह्मण इति केचित् । तदन्धे न मन्येन्ते । चन्द्रगुप्तद्विज पुत्रस्य विक्रमादित्यस्य चक्रवर्तित्वासम्भवात् । कुतः प्रथमं चन्द्रगुप्तस्य द्विजस्य राज्यमासीन्न वा । आद्ये राज्ञोऽस्य बहुभृत्यस्य एकाकितया ब्रह्मराक्षससमीपम्भाष्यधनार्थं गमनं तत आगुम्नसमये स्वसिरसिपुस्त कभारग्रहणादि तत्तदरिद्रकृत्यादिकमुपहास्यपदेव स्यात् । अन्धे तस्य राजाभावेन पुत्रेण विक्रमादित्येनापि राज्यं कुतोपि न कथमप्युपलब्धमिति । तस्य राज्यपरिपालनं वणैर्न चक्रवर्तित्वकथनञ्चायुक्तं स्यात् । तस्मात् प्रसिद्धः शककर्ता विक्रमादित्यो नास्य पुत्र केचित् । महावंशनामकादिबौद्धग्रन्थेषु चन्द्रगुप्तस्य उत्तमक्षत्रवंशसम्भूतत्वमुपपादितम् । नन्दस्यौरसः पुत्रः कश्चिन्नाम्ना चन्द्रगुप्त आसीदिति बृहत्कथाकारोऽपि । अयं नन्दस्तु मगधवंशोत्पन्नानां नवनन्दानामन्तिमः । परेतु 'शर्मादेवश्च विप्रस्य चर्मा राजा च भूभृतः । गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारये' इति यमोक्तेः । 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं चर्मान्तं क्षत्रियस्य वै । वैश्यस्य गुप्तं संयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मन' इति स्त्र्यन्तरप्रामाण्याच्च । 'चन्द्रगुप्तपदे गुप्तपददर्शनात्सतु वैश्यपदेति जगदुः । रूपकप्रणेता विशाखदत्तस्तु चन्द्रगुप्तं वृषलत्वेनासकृच्चिदिशति । तदनुयायिनश्च नन्देन परिगृही-

तायां अवरजतिसम्भूतायास्मुरानाम्भ्यां समुत्पन्नोऽयं मौर्यश्चन्द्रगुप्तो वृषल एवेति वदन्ति । तथाच विष्णु-पुराणे चतुर्थांशे मागधानां राज्ञां वंशानुकथनप्रकरणे । नवैताश्चन्द्रान् कौटिल्यो ब्राह्मणस्समुद्धरिष्यति इत्यन्तेन नवनन्दानभिधाय तेषामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । कौटिल्य एव चन्द्रगुप्तमभिषेक्ष्यतीति चन्द्रगुप्तस्य मौर्यवंशीयत्वप्रतिपाद्य तस्यापि पुत्रो बिन्दुसारो भविष्यति ॥ तस्याप्यशोकवर्धन इत्यादि मौर्यकुलमभिहितम् । किन्तु चन्द्रगुप्तस्य पुत्रो विक्रमार्क इति नोक्तम् । राजस्थानीयेतिहासादौ तु तुभार-वंशे । विक्रमादिपत्तयेऽप्यतिरिति प्रदर्शितम् । स तु वंशः यदुकुलोत्पन्न इति केचित् । पाण्डुकुलोत्पन्न इत्यन्ये । भविष्यपुराणे तु अग्निवंशवर्णने तन्मध्ये प्रभरवंशोत्पन्नात् गन्धर्वसेननाम्नो राज्ञः वीरमतीनाम्भ्या देवा-ङ्गनायां समुत्पन्नो विक्रमादित्य इति । भविष्यपुराणीक कलियुगीयवंशानुचरिताधिकं सर्वं न व्यासोक्तम् । तत्र बहुत्र व्यभिचारदर्शनात् कियदंशास्तत्र केनचित्प्रक्षिप्ता इव लक्ष्यन्ते । अतस्तदप्रमाणमिति केचित् । व्यासोक्तत्वेन तस्य प्रमाणत्वे उक्तरूपाङ्गित्वेन कलियुगान्तरीय विषयत्वेन वा तत्सर्वं कल्पनीयमिति । एवं विक्रमविषये बहुधा किंवदन्ती सत्त्वात्तत्सर्वं यथाकथंवाऽस्तु । किं तत्र । नन्दपुरीय सूर्यवंशाबलौ-चिरन्तनैर्विक्रमादित्यस्योल्लेखात् तत्सङ्केतत्वेन नन्दपुरदर्शेचिरात् पूर्वैः प्रतिष्ठापितस्य इतिहासोपान-युक्तराजसिंहासनस्य स्थानचिह्नादीनामथावधिपरिदृश्यमानत्वात् पुराणप्रसिद्धानां सूर्यवंशीयानाम्मध्ये प्रधानस्य सेतायामवतीर्णस्य भगवतो रामचन्द्रस्य कलौ तद्दंशसमुद्गतानामितिहासप्रसिद्धानां मध्ये-प्रधानस्य विक्रमस्य च उभयोरपि निजसूर्यवंशप्रभवत्वविस्मृतिः । कदापि माभूदितिषुच्चा जयपुरदुर्गस्थि-तैर्नन्दपुराधीश्वरैरिदानीन्तनैरपि चिरात् पुरुषानुक्रमेण परिवर्तिताभ्यां तदुभयनामभ्यामभिहितत्वाच्च सूर्य-वंशे एवास्य विक्रमार्कस्योत्पत्तिरिति वयम्प्रतीमः । न चास्य सूर्यवंशीयत्वमिति कुलाप्यनुल्लेखात्तदप्रमाण-मिति वाच्यम् ॥ अङ्गभाषायां मुद्रितस्य राजस्थानहिचरितीतिप्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य द्विचत्वारिंशत्पृष्ठायां सुमिश्रस्य सन्ततिविक्रमादित्य इति क्लिप्तत्वात् स्वस्य सूर्यवंशीयत्वं प्रख्यापयतां नेपाळदेशसाम्राज्यपुरम्भराणामपि विक्रमादित्यसन्ततित्वप्रसिद्धेच्च । नचैतस्य सर्वसम्मतत्वाभावादप्रामाण्यमिति वाच्यम् । एतज्जि अपूर्वीक-प्रकाराणामपि परस्परानभिमतत्वेन तेषामप्रामाण्यं कै न वायेत । न हि कोपि शृङ्गमादिकया कस्मिन्नपि वंशे विक्रमार्कं प्रदर्शयेत् । परञ्च विक्रमार्कं इति विक्रमादित्य इति च नास्ति सूर्यपर्यायाणामुपलब्धत्वात् सतु सूर्यसम्बन्धीति सूर्यवंशे एव तस्योत्पत्तिरिति वक्तुं युज्यत इति युक्तमुत्पश्यामः । किञ्च विक्रमसभा-रत्नभूतेन कविना कालिदासेनापि विक्रमवंशकथनेचचयैव रघुवंशकाव्यार्चिमितम् ॥ तत्र अग्निवर्णवर्णनपर्यन्तं कथ्यते ॥ तदुत्तरभागः केनचिदपहृतो वा कालक्रमेण विलुप्त आसीदिति प्रतीमः । अन्यथा भगवतो राम-चन्द्रस्य वर्णनादेव विरम्येत । तदुत्तरवंशवर्णने प्रयोजनाभावादित्यलम्पह्लवितेन । अथ सर्वस्मिन्नपि मते विक्रमादित्यस्य नन्दराज्यकालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वात् नन्दाम्नाः क्षत्रिया गता इत्याद्युक्तेर्नन्दकालाव-धिकमेव क्षत्रियकुलसत्त्वं । तदुत्तरं तदुच्छेदश्चेति प्रतीतेः कथं सूर्यवंशीयविशुद्धक्षत्रियकुले तस्योत्पत्तिः सङ्-च्छतामिति माभाषिष्ठाः । तादृशोक्तेः प्रमाणत्वे नन्दः अन्तो येषां ते क्षत्रिया इत्यनेन नन्दवंशीयक्षत्रियाणा-मेवोच्छेदप्रतीतिः स्याच्चतु निःक्षिणक्षत्रियाणाम् । अन्यथा जातेरप्युच्छेदापत्तेः । जातेर्नित्यत्वेन क्षत्रियव्यक्ति-मन्तरा क्षत्रियत्वजातेरन्यत्वासम्भवादिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु नन्दाम्नाः क्षत्रिया इत्यनेन नन्दकालपर्यन्त-मेव प्राचुर्येण क्षत्रियधर्मसत्त्वम् । अनन्तरं क्रमेण तद्वर्मेकोपद्रव्याद्यर्थे उच्छेयः । तेन कलावेकपादो धर्म-व्याविसङ्गच्छतः । अन्यथा क्षत्रियाभावे क्षत्रियधर्मपादस्यासत्त्वप्रसक्त्या तदसङ्गतं स्यादित्येवमादि । कलौ क्षत्रियसत्त्वात्प्रतिपाद्यपुराणवचनानि बहुनि सन्ति । तद्वेकमेव प्रयोजनाभाव इत्येकम् ॥

६६. यदीययानेऽब्धितरङ्गभङ्गिभिः
पतत्पटेप्रा-तरत्तसङ्कटे ।
अनृत्यदानर्तधरातले ज्वल-
त्प्रतापदण्डो परिकीर्तिनर्तकी ॥

६७. गजालिभित्तौ ध्वजचित्रितेऽस्त्रदी-
पिते हयोद्धूतरजोवितानिते ।
शताङ्गपर्यङ्किनि सङ्गराङ्गणे
जयश्रिया शङ्कितयाप्यलिङ्गि यः ॥

६८. अधीरया कामशराभिदग्धया
तथा गलद्गालदुकूलबन्धया ।

तमेवं विक्रमं विशिनष्टि ॥

६६. यदीयेत्यादि ॥ यदीययाने यस्य विक्रमार्कस्य सम्बन्धि जैत्रयात्रायाम् । उपचितशक्तेः कृतमूल-
राहुरक्षणस्य शश्वोरास्कन्दनाय 'यात्रायान' मिति भरतः । अब्धीनां समुद्राणां चतुर्णामित्यर्थः । तरङ्ग-
भङ्गिभिः लहरीभ्याजैः 'व्याजच्छलनिभेमङ्गि'रिति रभसः । पतन्तः पटाः सुचेलका यस्मिन् । 'सुचेलकः
पटोऽस्त्री' त्यमरः । तस्मिन् तथाप्रभृतानि प्रदेशान् भूतानि । भयात्सन्धिस्तुभिर्भूपतिभिर्दीयमानानीति
यावत् । यानि रत्नानि तैः । सङ्कटे संवादे सङ्कीर्णत्वेन दुष्प्रवेश्ये इति यावत् । 'सङ्कटं ना तु संवादे' इत्यमरः ।
आनृत्यन्त्यस्मिन् योद्धारो नटा वेति आनर्तः । समरस्थानमेव नृत्यस्थानम् । 'आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीच-
द्विदोषयो' रित्यमरः । तथाभूतं यद्धरातले तस्मिन् । प्रताप एव दण्डः प्रज्वलितत्वेन यष्टिरूपः । तदुपरि
कीर्तिरेव नर्तकी । सा अनृत्यत् ननर्त । व्रष्टारोहि नृत्यभूमौ नर्तकयाद्युपरि रत्नवस्त्रादिकं क्षिपन्तीति
तथोक्तिः । एतेनास्य स्वप्रतापार्जितनिखिल धराधिकृतस्वमभिहितम् ॥

तस्यैव शौर्यसम्पत्तिं द्वाभ्यां दर्शयति ॥

६७. गजेति ॥ योऽपि यश्च विक्रमः । गजालिङ्गस्तिपङ्क्तिरेव भित्तिः आवरणम् यस्य तस्मिन् ।
ध्वजैः । पताकाभिश्चित्रिते सजातचित्ते अस्त्रैर्बाणैः । दीपिते प्रकाशिते । सजातदीपे वा । इयै घोटकैः
उद्धूतानि खुरोस्त्रिहस्तानि यानि रजांसि धूलयः तैर्वितानि ते सजातविताने । शताङ्गो रथः याने चक्रिणि
युद्धार्थे । 'शताङ्गस्यन्दनोरथ' इत्यमरः । स एव पर्यङ्कः पल्लवङ्कः । सेऽस्यास्तीति शताङ्गपर्यङ्कि तस्मिन् ।
तथाभूते । सङ्गराङ्गणे युद्धप्राङ्गणे । जयश्रिया । विजयलक्ष्म्या । कीलिकाक्षिसयाकयाचिन्नायिकये-
वेति व्यज्यते ॥

अङ्कितया निर्दिशङ्कतया । आलिङ्गी आलिङ्गितः । सबल जयवानित्यर्थः ॥

शकानपि निर्मूलयामासेत्याह ॥

६८. अधीरेति ॥ यश्च विक्रमः । अधीरया अवमर्थेनास्तव्यस्तया । अन्यस्य कुलभ्रष्टया । काममत्य-
न्तम् । शराभिना बाणवह्निना दग्धया । अन्यस्य कन्दर्पशराभिदग्धया । गलन्तः संसमाना बालदुकूल-

रजोतिमात्राकुलयातिरक्तया
श्रितः शकानां नगरीश्रियाचयः ॥

६९. चिराय रामादिविचित्रसत्कथा-
दिभिर्यथातैर्जगति प्रथाङ्गता ।
तथैव यच्चोजयिनीपतेर्गुण-
प्रतापकीर्त्यादिभिरेधते मही ॥

७०. तदीयशुद्धान्वयदुग्धधौ महा-
रथीति नामाऽजनि राजचन्द्रमाः ।
चचार चञ्चद्रुचिचन्द्रिकायितं
जगत्सु यच्छौर्यगुणार्जितं यशः ॥

बन्धाः । 'केदाक्षीमवासबन्धनानि यस्यास्तया । युद्धे परास्ततया कामविवशतयेचेति व्यज्यते । रजोभिः
पांसुभिरतिमात्राकुलया अतिशयेन व्याप्तया । अन्यत्परगौर्लिप्तया । आतैवेनाधिकक्रियमानया वा । 'रजः
क्रीबकुणाम्तरे । आतैवे च परागे च रेणुमाक्षेपि दृश्यते' इति मेदिनी । अतिरक्तया अतिशयितरुधिरया
अन्यत् अतिशयानुरागयुक्तया । तथाभूतया । शकानां म्लेच्छविशेषाणाङ्गरी श्रिया पुरश्रिया । क्लीङ्क-
क्षिसनाधिकयेति च व्यज्यते । श्रितः सेवितभासीदित्यर्थः । कमणि क्तः । शकान् समरे निहत्य तच्छौर्यं
स्वयं गृहीत्वा निजशकं प्रवर्तयामासेत्यर्थः ॥

तस्यैव प्रसिद्धिं दर्शयति ॥

६९. चिरायेति ॥ मही पृथिवी । तैः प्रसिद्धैः रामो दाशरथिः स एव आदिर्येषां ते रामादय
रामस्यादयो वा । तेषां सूर्यवंशीयप्रधानभूपानां विचित्रा लोकोत्तरचमत्कारजनिका याः सत्कथाः सत्परि-
तानि तदादिभिः । यथा येन रूपेण चिराय चिरकालपर्यन्तम् । आचन्द्रतारकमिति यावत् । जगति लोके
प्रथां प्रख्यातिं गता प्राप्ता सती । पृथते वर्धते । तथैव तेन रूपेणैव उज्जयनीपतेः । उज्जनी नामनगर्याः अधिपतेः
यस्य विक्रमाकंस्य । गुणाः शौर्यादयः । प्रतापं कौषदण्डजतेजोविशेषः । कीर्तिर्दानादि प्रभवार्थं यातिः । तदा-
दिभिः तैः । विचित्रसत्कथादिभिः । चिराय जगति प्रथाङ्गता सती पृथते । यस्य विक्रमस्य कथारामकथा-
वत् पृथिवी व्याप्य वर्तते । तथा अन्यः कोऽपि न भविष्यतीति भावः ॥

विक्रमाम्बये महारथिनामा नृपदत्पन्न इत्याह ॥

७०. तदीयेति ॥ तस्य विक्रमस्यायम् तदीयः तत्सम्बधीत्यर्थः । शुद्धोऽशुद्धिरहितः । योम्बयो वंशः
सूर्यवंश इत्यर्थः । स एव दुग्धधिः क्षीरसमुद्र इव तस्मिन् विशुद्धरवेन क्षीरसमुद्रकल्पे विक्रमवर्धने इत्यर्थः ।
महारथीति प्रसिद्धं नाम यस्य स महारथिनामेत्यर्थः । राजा चन्द्रमा इव राजचन्द्रमाः राजश्रेष्ठः । अजनि
जातः । तस्य महारथिनः शौर्यगुणेन शूरस्य भावः । कर्म वा शौर्यम् व्यक्तं । तद्रूपो यो गुणः तेन आर्जितम्
सम्पादितम् वंशः प्रशस्तिविशेषः शौर्यादिप्रभवम् यश इत्युक्तेः । तदेव कर्तुं । जगत्सु भुवनेषु चञ्चन्ती

७१. ततो बभूवातिरथी प्रमन्थनाजडीकृता येन विकत्थनारयः ।

अकल्पि मन्थाचलवन्मृधाम्बुधौ बली च तेनाचलसेननन्दनः ॥

७२. जगदिधक्षन्निव तेजसा यशःपयोभिरिच्छन्निव तन्निमज्जनम् ।

नृपस्तदासीत्कनकादिसेनकं विदुर्यदीयाह्वयमतिहासिकः ॥

लसन्ती रुचिः कान्तिर्यस्याः साचासौ चन्द्रिकाचेति कर्मधारयः । चन्द्रदित्यत्र गत्यर्थकचन्द्रधातोः शतृप्रत्ययः । तद्वादाचरितं चन्द्रद्रुचि चन्द्रिकायितम् । कर्तुः क्यङ् इत्यादिना आचारार्थं क्यङन्ताच्चन्द्रिकाशब्दाच्छतृ-
प्रत्ययः तथाभूतं सत् चचार सञ्चरणं चकार । सर्वत्र जगति प्रख्यातिवान् स इत्यर्थः ॥

महारथिपुत्रोऽतिरथी तत्पुत्रोऽचलसेन इत्याह—

७१. तत इति ॥ ततः महारथिनः । अतिरथी बभूव । अतिरथिनामा पुत्र उदभूदित्यर्थः । येनाति-
रथिना विकत्थन्त इति विकत्थनाः । आत्मश्लाघानिरताः येऽरयः शत्रवः । ते मृधमेवाम्बुधिः समुद्रः ।
'मृधमास्कन्दनं जन्म'मित्यादि युद्धपर्यायेष्वमरः । तस्मिन् युद्धसमुद्रे प्रमन्थनात् तत्प्रमन्थनाद्धेतोः जडी-
कृताः । अजडाजडाः सम्पद्यकृताः । अभूततद्भावेच्चिः । मूढीकृताः । अथ च जलवत्कृताः । डलयोरैक्यात् ।
तेनातिरथिना बली शत्रुनिग्रहसामर्थ्यवान् । अचलसेननन्दनः अचलसेन नामा नन्दन इत्यर्थः । शाकपार्थि-
वादिस्वाङ्गामेत्यस्योत्तरपदस्य लोपः मन्थाचलवत् मन्दरपर्वत इव । अकल्पि कल्पित आसीदित्यर्थः ।
कर्मणि तङ् च्लेश्रण् तलोपः । यः युद्धसमुद्रे स्वयमेव जलीकृतवान् स एव युद्धसमुद्रे स्वपुत्रं मन्थाचलं
परिकल्प्य तान् ममन्थेत्यर्थः । मन्थाचलकल्पना दचलसेन नास्ति । अचलपदमपि सार्थकमिति भावः ।
विक्रमादित्यस्य सन्ततराजपाल खड्गशीयो महारथस्तत्पुत्रोऽतिरथस्तत्पुत्रोऽचलसेन इत्यादि राजस्थानद्विष्ट-
रिनामकाङ्गलग्रन्थे उपलभ्यते । किन्तु हिन्दीभाषामुद्रित राजस्थानेतिहासादौ राजपालस्य विक्रमादित्य
समसामयिकत्वं तद्विजयश्रीयस्वञ्च स्फुटमिति बोध्यम् ॥

अचलसेनस्य पुत्रः कनकसेन इत्याह—

७२. जगदित्यादि । तत् तस्मात् अचलसेनादित्यर्थः । जगत् लोकं दिधक्षन् दग्धुमिच्छन्निवेत्युत्प्रेक्षा ।
दहधातोः सञ्जन्ताच्छतृप्रत्ययः । तथा यशास्त्वेव पर्यासि क्षीराणि तैः । 'पयः क्षीरं पयोम्बुचे'त्यमरः । यशो
रूपक्षीरैः तन्निमज्जनं तस्य जगतः निमज्जनमाह्लावनम् । इच्छन्निव यशःपयोभिर्जगन्निमज्जयिष्विष्वित्यर्थः ।
तथा भूतो नृपः आसीत् । तस्माद्दुदभूदित्यर्थः । कः सइत्याकाङ्क्षायामाह । कनकेत्यादि । इतिहासं विद-
न्तीति ऐतिहासिकाः आख्यानाख्याधिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेति ठक् । पुरा वृत्तज्ञा इत्यर्थः । 'इतिहासः
पुरावृत्त'मित्यमरः । यदीयाह्वयं यस्य नृपस्य सम्बन्धिनामधेयं कनकादि सेनकम् । कनकशब्द आदौ
यस्य तथा भूतः सेन शब्दो यस्मिन् आह्वये स कनकादि सेनकः ततः कनकसेनमित्यर्थः । विदुः जानन्ति
कथयन्तीत्यर्थः । विदोलटोवेति श्लेषसादेशः । अचलसेनस्य पुत्रोऽयं कनकसेनः । आङ्गुशकस्य (१४४)
चतुश्चत्वारिंशदधिकैकशतपरिमितेऽब्दे आसीदिति ऐतिहासिकाः । खिष्टीयाब्दप्रवृत्तिकालात्पूर्वम् (५६)
षट्पञ्चाशत् परिमिताब्दादूर्ध्वं विक्रमादित्यशकप्रवृत्तिकालः । तेन विक्रमादित्यस्थितिकालात् (२००)
शतद्वयवत्सरानन्तरं कनकसेनस्य स्थितिकाल इति प्रतीयते ॥

७३. स्वबाहुवीर्यात् क्षितिनिर्जरेशतामुपार्जयन् सैन्यघनैः समूर्जितैः ।
स जर्जरीकृत्य च गुर्जरं शरापवर्जनैर्द्वारवतीमतर्जयत् ॥
७४. अथात्र दुर्हृद्वलभीतिदायिनीं सखेयदुर्गां बलभीविशालिनीम् ।
पुरीं प्रकुर्वन् बलभीतिगुर्जरे चकार राज्यं बलभिक्षणामसौ ॥
७५. प्रभुर्बभूवास्य दयारसैकभूर्भुवं समाक्रम्य ततः श्रियाश्रितः ।
महान्पदेस्मिन्मदनादिसेनसत्पदाभिधेयस्तनयो नयाम्बुधिः ॥

तमेव द्वाभ्यां विशिनष्टि ॥

७३. सेति ॥ स कनकसेनः स्वबाहुवीर्यात् निजभुजबलमाश्रित्वैवेत्यर्थः । क्षितिनिर्जरेशताम् । निर्जरेणां देवानामीशो निर्जरेशः । क्षितेः पृथिव्याः निर्जरेशः क्षितिनिर्जरेश स्तस्यभावस्तत्ता । तां क्षितीन्द्रस्वं भूपतिस्वमिति यावत् । उपार्जयन् प्राप्नुवन् इत्यर्थः समूर्जितैः सम्यक् बलदर्पितैरित्यर्थः । सैन्यघनैः सैन्यान्वेष घना मेघवक्षिरन्तराः तैः सहायभूतैः सह । शरापवर्जनैः । शराबाणाएवशराजलधारा इव । 'शरं जले' इति विश्वमेदिन्यौ । तेषामपवर्जनैर्विसर्जनैः । शरवर्षणैरित्यर्थः । गुर्जरं गुर्जरदेशं जर्जरीकृत्य । आग्राह्य पीडयित्वेत्यर्थः । द्वारवतीं द्वारकानामनगरीञ्च । 'द्वारावती द्वारवती द्वारकावनमालिनी'ति शब्दरत्नावली । अतर्जयत् तर्जयामास । तां जितवानित्यर्थः ॥

७४. अथ इति ॥ नृणाम् नराणाम् । नृचेति नामि वैकल्पिको दीर्घाभावः । बलमिन् इन्द्रः । बलरातित्वात् । 'मिथ्याप्रतिज्ञो बलभि'दिति च प्रयोगः । नरेन्द्र इत्यर्थः । असौ कनकसेनः । अथ द्वारका विजयानन्तरम् गुर्जरे दुष्टम् हृदयम् येषाम् ते दुष्टदः शलवः । 'सुहृदुर्हृदौमित्रामित्रयो'रिति निपातनात् । हृदयस्य हृदादेशः । तेषाम् बलानाम् शत्रुसैन्यानाम् भीतिदायिनीम् भयप्रदाम् । खेयम् परिखा । 'खेयं तु परिखे' त्यमरः । दुर्गम् दुष्प्रवेश्यपुरप्राकारादि । ताभ्याम् बलभीभिश्चन्द्रशालाभिः । 'शुद्धान्ते बलभी चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मनी'ति रभसः । विशेषेण शाल्यते श्लाघ्यत इति विशालिनी ताम् । बलभी इति प्रसिद्धाम् । बलभीति केचित् । निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिरिति वामनः । तस्माच्चीम् नगरीम् पुरीम् प्रकुर्वन् प्रतिष्ठापयन् । अक्ष नगर्याम् राज्यम् निजराजकर्म चकार कृतवान् । अयम् हि प्रथमतो वर्तमानप्रसिद्धलाहोर इति देशे आसीत् । ततः दिग्विजयं कृत्वा द्वारकाम् विजित्य तत्र गुर्जरदेशे अभिनवम् बलभीनगरम् प्रतिष्ठापयामासेति इतिहासविदः । एतस्य चरितबाहुष्यम् उत्कलभाषामुद्रितभारतवर्षीयेति हासादौ द्रष्टव्यम् ॥

कनकसेनस्य पुत्री महामदनसेन इत्याह ॥

७५. प्रभुरिति ॥ ततः तद्वाज्यानन्तरम् दयाएव रसः तस्य एकभूः एकस्थानभूतः । भुवम् पृथिवीम् समाक्रम्य पितुः सकाशात्कृष्णेत्यर्थः । श्रिया राज्यसम्पदाश्रितः सेवितः । नयेषु नीतिशास्त्रेषु विषये अम्बुधिः समुद्र इव दुरवगाहत्वात् समुद्रोपि रसस्य जलस्य भूः । भुवमाक्रम्यादृत्य तिष्ठति । श्रिया लक्ष्म्या च श्रितः जनकत्वादिति तत्सादृश्यम् वेदितव्यम् । तथाभूतो महान् महत्पदवाच्यः । मदनशब्द आदौ यस्य तथाभूतः सेनशब्दो षस्मिन् । तथाभूतम् यत् सत्पदम् सदमिधानम् तस्याभिधेयो वाच्यार्थभूतः ।

७६. ततः सुदन्तः समभूत्समुन्नतः ससारसम्पत्सुरदन्तिससितः ।
व्यभासयत्सोऽजयसेनमात्मनः प्रभावदीप्तं विबुधाग्रवन्दितम् ॥
७७. बभूव गम्भीरपदादिसेनभाक् यदाह्वयस्तद्विधियोदितस्तु यः ।
परैः पराभूत इतस्ततो भ्रमन् जगाम काश्मीरनरेशसन्निधिम् ॥
७८. स तं रणादित्य उदारकृत्यवान् प्रतीत्य सच्छीलकुलर्यपूजितम् ।
सजम्बुनाम्न्याम् पुरितीर्थवारिभिर्विभज्य राज्यं निजमभ्यसिञ्चयत् ॥

महामदनसेननामेत्यर्थः । अस्य कनकसेनस्य तनयः पुत्रः । अस्मिन् पदे स्थाने बलभीनगर्यामित्यर्थः । प्रभुरधिपतिः बभूव तस्यैव राजधान्याम् स्थितस्सन् राज्यम् चकारेत्यर्थः ॥

महामदनसेनस्य पुत्रः सुदन्तस्तत्पुत्रोऽजयसेनइत्याह ॥

७६. ततइति ॥ ततः नयाम्बुधेमदनसेनात् । समुन्नतः सर्वतः समुच्छ्रितः । सारसम्पदाबल-
सम्पत्या सह वर्तत इति ससार । 'सम्पत् सारो बले स्थिरांशे च' त्यमरः । अतएव सुरदन्तिन ऐरावतगजेन
सम्मितः तुल्यः सुदन्तनामा पुत्रः । इदमपि नाम ऐरावतसादृश्यसम्पादकम् तस्यापि शोभनदन्तत्वात्
समभूत् । समुद्रादैरावतइव तस्मात्स समुद्रभूवेत्यर्थः । स सुदन्तः आत्मनः स्वस्मात् । स्वसम्बन्धाच्चेति
गम्यते । प्रभावदीप्तम् तेजोविभवसम्पन्नम् । विबुधानाम् पण्डितानां देवानां चेति गम्यते । 'विबुधोज्ञे-
सुरे' इति कोशात् । अग्रवन्दितः अग्रपूजितः इन्द्रइवेति व्यज्यते । तं तथाभूतं अजयसेनम् अजया सेना-
यस्येति व्युत्पत्त्या तथा अन्वर्थनामधेयम् पुत्रमित्यर्थः । इदमपीन्द्रे योज्यम् । व्यभासयत् प्रकाशयामास ।
यथा ऐरावत आत्मसम्बन्धादिन्द्रम् प्रकाशयति तद्वदयमप्यात्मनस्तं प्रकाशयामासेत्यर्थः ॥

अजयसेनस्य पुत्रो गम्भीरसेन इत्याह ॥

७७. बभूवेति ॥ तत् तस्मादजयसेनात् । यदाह्वयः यज्ञामधेयम् । गम्भीरपदम् । आदौ यस्य तथा
भूतो यः सेनशब्दस्तम् । भजतीति तथा गम्भीरसेन नामा इत्यर्थः । बभूव जज्ञे । यस्तु गम्भीरसेनः विधियो-
दितः विधिना दैवेन प्रेरितः सन् दुर्विपाकप्रस्तइति यावत् । परैः शत्रुभिः पारशदेशीयैरित्यर्थः । पराभूतः
पराजितः । अत एव इतस्ततो भ्रमन् अनास्थया भ्रमणम् कुर्वन्नित्यर्थः । बलभीपुरीम् त्यक्त्वा पलाय-
मानः सन्निति यावत् । काश्मीरनरेशसन्निधिम् काश्मीरदेशाधिपतेरणादित्यनाम्नो राज्ञः समीपमित्यर्थः ।
जगाम प्राप । स्वकुटुम्बविद्रोहेण बलभीन्यक्त्वा काश्मीरदेशं जगामेति पुस्तकान्तरे । तस्यायम् गम्भीर-
सेनः कनकसेनस्य वंशीय इत्येव वर्तते नखजयसेनस्य पुत्र इति राजस्थानीयैतिहासादौतु कनकसेनादारभ्य
अजयसेनपर्यन्तम् पुरुषचतुष्टयमपि पुत्रपौत्रादिपरम्परया लिखितमस्ति । तत्र च अजयसेनस्य विजय इति
नाम्नान्तरे प्रदर्शितम् तेन च पश्चिमसौराष्ट्रे विजयपुरमिति विराटगड इति वा नाम्ना राजधानीस्थापितेति
सकैव लिखितम् । अजयसेनस्य पुत्रः पद्मादित्य इत्यप्यभिहितम् । न तु गम्भीरसेन इति । किन्तु तत्पूर्वपुरुषाणां
नमस्युः प्रायः सेनशब्दस्य दृष्टत्वात् अजयसेनस्य ज्येष्ठः पुत्रो गम्भीरसेनः स्वादिति प्रतीयते इति ॥

ननु काश्मीरनरेशसन्निधिम् जगामेत्युक्तम् कोवा स नरेशः तम् किं कृतवानित्यत आह ॥

७८. सेति ॥ सशब्देन काश्मीरनरेशः पराम्भश्यते । न च तदुक्तम् पाणिनिना 'अर्थवद्ग्रहणेनानर्थ-
कस्य ग्रहणमिति नियमस्य ब्रह्मेति सूत्रे आजग्रहणेन राजग्रहणसम्भवेऽपि पृथक् राजग्रहणेन ज्ञापितत्वात् ।

७९. दयानयाचारविचारकर्मभिः स मूर्तिमान् धर्मइवात्र कीर्तितः ।

सुतम् यशस्वन्तमजीजनत्समं समर्थमर्थेन निरर्थपोषणे ॥

८०. अजीजनत्काममिवाभिरञ्जनम् सवानसिंहान्तकमेहराह्वयः ।

स बालकृष्णम् जनयन् सुखोच्चयम् चकार लोकस्य च दुःखमोचनम् ॥

अत्र काश्मीरनरेशपदस्य समासवृत्तौ निरर्थकत्वादिति शङ्कयम् । सर्वनाम्नाऽनुसन्धिर्बृत्तिच्छन्नस्येति निय-
मात् अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे च बाधायोगात् । रणादित्य इति नामधेयस्योल्लेखात्स इत्यनेन तस्यैव
शीघ्रोपस्थितिकत्वाच्चेति बोध्यम् । उदारकृत्यवान् । उदारकर्मा प्राशस्त्ये मनुष्यः । 'उदारो दातृमहतो' रित्य-
मरः । रणादित्यः रणादित्यनामा च काश्मीरनरेशः । तम् गम्भीरसेनम् सत् प्रशस्तम् मान्यम् वा यत्
शीलम् स्वभावः कुलम् वंशश्च ताभ्याम् सत्स्वभावत्वेन सत्कुलप्रसूतत्वेन च हेतुना । आर्यपूजितम् सज्जनैः
पूजनीयमित्यर्थः । 'महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधव' इत्यमरः । तथाभूतम् कृत्वा प्रतीत्य ज्ञात्वा
तन्नामकुलादिकम् पृष्ट्वा तस्मात्सभ्यगदबोध्य इत्यर्थः । निजम् स्वकीयम् राज्यम् राष्ट्रम् विभज्य
विभागेन द्विधाकृत्वा । जम्बु इतिनाम जम्बुनाम तेन सह वर्तमाना सजम्बुनाम्नी । ऋषेभ्योऽङ्गीप् । तस्याम्
पुरि नगर्याम् जम्बुनामकनगर्यामित्यर्थः । तीर्थवारिभिः तीर्थोदकैः अभ्यसिञ्चयत् अभिषेचयामास । महाकुल-
प्रसूतम् दैवाद्विपन्नम् मत्वा स्वराज्यादर्थभागम् दत्त्वा जम्बुराज्ये तमभिषिक्तवानित्यर्थः । अयम् रणादि-
त्योऽपि सूर्यवंशीय इति राजतरङ्गिण्यादौ तद्भिन्न इत्यपरे । गम्भीरसेनप्रभृतयो वक्ष्यमाणा राजानः पुत्र-
पौत्रादिपारम्पर्येण एतन्नन्दपुरीयवंशावलीपुस्तकादावेव लभ्यन्ते । नान्यत्वेति तदेवाल प्रमाणम् । इति ॥

गम्भीरसेनस्य गुणकीर्तनमुखेन तत्पुत्रो यशस्वानित्याह ॥

७९. दयेत्यादि ॥ स गम्भीरसेनः अत्र जम्बुनगर्याम् । दया परदुःखप्रहाणेच्छानयोराजनीतिः ।
आचारस्तदाचरणम् शिष्टाचारो विचारः सदसद्विवेकाश्च तैः यानि कर्माणि पालनादिराजकार्याणि
तैरुपलक्षितः । अतएव मूर्तिमान् धर्मइव कीर्तितः प्रख्यातस्सन् । नास्ति अर्थो धनम् येषाम् ते निरर्थानिःस्त्राः
दरिद्रा इति यावत् । तेषाम् पोषणे दारिद्र्यापनोदनेन पुष्टिकरणे विषये इत्यर्थः । समर्थम् शक्तम् अतएव
अर्थेन द्रव्येण समम् तुल्यम् अर्थस्य दारिद्र्यापहारकत्वादिति भावः । यद्वा अर्थेन सह । विनापि तद्योगे
तृतीयेति सहाय्ये तृतीया यशस्वन्तम् यशस्वानिति नामानम् सुतम् पुत्रम् अजीजनत् जनयामास ।
अर्थस्यापि राज्ञाम् प्रजापालनार्थत्वादिति भावः ॥

यशस्वतः पुत्रो मेहर्वान् सिंहस्तपुलो बालकृष्ण इत्याह ॥

८०. अजीजनदिति ॥ स तथाभूतो यशस्वान् अभिरञ्जयति लोकानित्यभिरञ्जनः तम् । अतएव
कामम् विषयभोगमिव स्थितमित्यर्थः । वानसिंहशब्दोऽन्ते यस्य यथाभूतो यो मेहर शब्दः स एव आह्वयो
नाम यस्य तम् मेहर्वान् सिंहनामानमित्यर्थः । अजीजनत् 'धर्मादर्थस्ततः काम' इति स्मरणात् अर्थः
काममिव स तम् जनयामासेत्यर्थः । समेहर्वानसिंहः सुखोच्चयम् सुखसमूहमिव स्थितमित्यर्थः । अस्मापि
'जम्बुपुरीयवन्तः' इति स्मरणात् पूर्ववद्योजना । बालकृष्णम् तन्नामानम् जनयन् लोकस्य जनजातस्य
दुःखमोचनम् दुःखखण्डनञ्च चकार नृपगुण्युक्तपुत्रोत्पादनेन लोकानानन्दयामासेत्यर्थः । दुःखस्य सुख-
प्राप्तिनाशयत्वाच्चेति भावः ॥

८१. ततोऽवतीर्णो भुवनान्तरस्फुरन्महाप्रभावात्शुभकर्णनामवान् ।
निजानुभावादिभवत्प्रजापतिः सपन्ननाभादिव पद्मसम्भवः ॥
८२. दरिद्रचिन्तामणिरुद्धभूवत्सदादयाद्रौ बलभद्रनामकः ।
वदान्यवर्यो ब्रजलल्लुडभौ ततः पयोधेरिव कल्पपादपः ॥
८३. सहीरलल्लं सुतमापहीरकं महीन्द्रसन्दोहशिखाप्रसन्दितम् ।
सनन्दलल्लाभिधमात्मनन्दनं मणिङ्कलस्य द्युमणेरविन्दत ॥
८४. धराशिरोरत्नमयत्नभासुरं सलल्लमाणिक्यसुतं समागतम् ।
विदिद्युते तत्तनुषः समुल्लसद्युतिप्रहर्षो नवलल्लसंज्ञितः ॥

बालकृष्णस्य पुत्रः शुभकर्ण इत्याह ॥

८१. तत इति ॥ भुवनान्तरे जगन्मध्ये स्फुरन् जाज्वल्यमानः महाप्रभावो लोकातिशायिप्रतापः यस्य तस्मात् । अन्यत्र भुवनान्तरे महाप्रलयकालीन जलमध्ये । 'विष्टपं भुवनं जगत् जीवन'मिति च जल-पर्यायेषु अमरः । ततः बालकृष्णात् । अन्यत्र बालमुकुन्दरूपात् । शुभकर्ण इति नामवान् प्रख्यातनामा । प्राशस्थे मत्तुप् । प्रख्यातिरेवात्र प्राशस्थ्यम् । स प्रसिद्धो राजा । नाभौ पद्मं यस्य स पद्मनाभः । गङ्गादित्वा-त्सप्तम्याः परनिपातः । अजितियोगविभागात्समासान्तोऽच् । तस्मात् विष्णोः तन्नाभिपद्मादित्यर्थः । पद्मसम्भवः पद्मात् सम्भवो जन्म यस्य सः । अञ्जयोनिरिव अवतीर्णः उत्पन्नः सन् । निजानुभावात् आत्म-प्रभावात् प्रजापतिः प्रजानां पालकः । अन्यत्र प्रजापतिपदवाच्यः । अभवत् बभूव । यथा बालमुकुन्दरूपस्य विष्णोर्नाभिपद्मादुत्पद्य ब्रह्मा प्रजापतिरभूत् तद्वदयमपीत्युपमा ॥

शुभकर्णस्य पुत्रो बलभद्रस्तत्पुत्रो ब्रजलल्ल इत्याह ॥

८२. दरिद्रेत्यादि ॥ तत् तस्मात् शुभकर्णात् दरिद्रचिन्तामणिः दरिद्राणां चिन्तामणिः चिन्तानुरूप-फलप्रदमणिविशेष इव दुर्विधमनोरथप्रदत्वादिति भावः । सदा सर्वदा दयाद्रौः दयापूर्ण इत्यर्थः । तथाभूतो बलभद्रः उद्धभूव । ततः बलभद्रात् वदान्येषु दानशौण्डेपु वदान्यानी वा वर्यः मुख्यः । पुरुषोत्तमादिव-त्साधुः । 'स्युर्वदान्यस्थूलक्ष्यदानशौण्डाबहुप्रदे । मुख्यवर्यवरेण्याश्च'त्युभयत्वाप्यमरः । तथाभूतो ब्रज-लल्लनामापुत्रः पयोधेः कल्पपादप इव उद्धभूवेत्यर्थः ॥

ब्रजलल्लस्य पुत्रो हीरलल्लस्तत्पुत्रो नन्दलल्लइत्याह ॥

८३. सेति ॥ स ब्रजलल्लः मद्याइन्द्राइव महीन्द्रा राजानः । सन्दोहस्य समूहस्य शिखाग्रेषु मुकुटा-दावित्यर्थः । सन्दितं ग्रथितं हीरकं रत्नभूतं निखिलराजशिरोलङ्कृतमुकुटस्त्रचितहीरकरत्नस्वरूपमित्यर्थः । हीरलल्लनामानं सुतं आप प्राप्तवान् । स हीरलल्लः द्युमणेः कुलस्य सूर्यवंशस्य । मणिम् श्रेष्ठम् नन्दलल्लाभिधम् आत्मनन्दनम् अविन्दत लेभे ॥

नन्दलल्लस्य पुत्रः माणिक्यलल्लस्तत्पुत्रो नवलल्ल इत्याह ॥

८४. धरेत्यादि ॥ नन्दलल्लः अयत्नेन प्रसाधनादिना विनाप्रयत्नेन भासुरं देवीप्यमानं धरायाः पृथिव्याः शिरसि रत्नं रत्नभूतं । मत्स्यकमणिवस्थितमित्यर्थः । लल्लश्चासौ माणिक्यश्च लल्लमाणिक्यः ।

८५. ततोऽभवन्मोहनसिंहनामभृत्करादितारिर्नरसिंहविक्रमः ।
ततोऽपि भीमस्समजायत द्विषत्सुयोधनेऽवन्धमहापराक्रमः ॥
८६. ससाम सूत्रेण भुजावलम्बिता चलेन रेजे चतुरेण पुत्रवान् ।
विनष्टविद्विट्त्वनितासु सत्कूपः कृपालुरेतेन बभूव तातवान् ॥
८७. अजायतास्त्राज्यरामनामवान् क्षमोऽपि कामं क्षमया क्षमासमः ।
अजीजनत्सोऽजयसिंहमाहवे द्विषद्वटादुर्जयसिंहवच्च यः ॥

माणिक्यलङ्घइत्यर्थः । तन्नामा सुतः पुत्रः । तं समागमत् प्राप्तवान् ॥ तत् तनुषः तस्य रत्नभूतस्य माणिक्य-
लङ्घस्य शरीरात् संज्ञा सञ्जाता अस्य संज्ञितः नवल्लङ्घइत्यनेन संज्ञितः जातसंज्ञः नवल्लङ्घनामा इत्यर्थः ।
समुल्लसन् प्रोङ्गवलन् । द्युतिप्रकर्षः कान्त्यतिशयो यस्य स एव । तथाभूतद्युतिप्रकर्षैर्दृष्ट तथाभूतस्सन्
विदियुते विद्योतितवान् । शुद्धमाणिक्यात् पृथक् निस्सृतकान्तिप्रकर्षैर्दृष्ट तस्मात्सप्रकाशितो बभूवेत्यर्थः ॥

नवल्लङ्घपुत्रो मोहनसिंहस्तपुत्रो भीम इत्याह—

८५. ततद्भृति—ततः नवल्लङ्घात् करैः षष्ठांशरूपबलिभिरर्दिताः पीडिता अरयः शत्रुभूता राजानो
येन सः । अन्यत्र कराभ्यां हस्ताभ्यां नखकृन्तनैरित्यर्थः । अर्दितो विदारितः अरिः शत्रुभूतो हिरण्य-
कशिपुर्येन सः । अतएव नरसिंहस्येव नरसिंहावतारिणो विष्णोरिव विक्रमः पराक्रमो यस्य सः । तथाभूतो
मोहनसिंहनामभृत् मोहनसिंहइतिनाम विभर्तीति । तथा मोहनसिंहनामा पुत्र इत्यर्थः । अभवत्
उदभूत् । ततः मोहनसिंहादपि योधने युद्धे द्विषत्सु शत्रुविषये अन्यत्र द्विषन् शत्रुभूतो यः सुयोधनो
दुर्योधनस्तस्मिन् । अवन्धयः सफलः महान् पराक्रमो यस्य स भीमः भीमसेनसाम्याङ्गीमनामा पुत्रः
समजायत जज्ञे । नामैकदेशग्रहणे नाममात्रस्यापि ग्रहणमिति नियमात् । भीमपदेन भीमसेनरूपार्थो
बोध्यः एवमन्यत्तापि ॥

भीमस्य पुत्रश्चतुरस्तपुत्रः कृपालुरित्याह ॥

८६. सेति ॥ स भीमः साम्नाउपायविशेषस्य 'भेदो दण्डः सामदानमित्युपायश्चतुष्टयमि'त्यमरः ।
सूक्ष्मं व्यवस्था सैव तन्तुः । 'सूक्ष्मन्तु सूचना कारिग्रन्थे तन्तुव्यवस्थयो'रिति हैमः । तेन भुजावलम्बिता
भुजाश्रिता निजबाहुबलस्त्रायत्तीकृतेति यावत् । अचला पृथ्वी यस्य तेन सूत्रेणाचलोत्तोलनचानुर्थवतेत्यर्थः ।
अतएव चतुरेण चतुरपदवाच्येन पुत्रेण पुत्रवान् पुत्री सन् रेजे चकास्ति स्म । एतेन चतुरनाम्ना राज्ञा
विनष्टाः युद्धेषु स्वेन मारिताः ये द्विद्विषः शलवः तेषां वनितासु स्त्रीषु अनाथतया दीनावस्थया वर्तमानासु
इत्यर्थः । सत्कूपः सती विद्यमाना कृपा यस्य सः । अतएव कृपालुः कृपां क्राति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या तथा
अन्वर्थनामा पुत्रः । तातवान् पितृमान् बभूव । अनन्यसाधारणपितृगुणविशिष्टतया प्रपितामहोऽस्येति
प्राशस्त्ये मतुप् ॥

कृपालोः पुत्रो जयरामस्तपुत्रोऽजयसिंह इत्याह ॥

८७. अजायतेति ॥ अस्मात् कृपालुनाम्नः क्षितिपतेः । काममत्यन्तं क्षमः निग्रहानुग्रहसमर्थोऽपि ।
क्षमया क्षान्तिगुणेन क्षमासमः क्षितिपत्यः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमादुक्ते क्षमं शक्ते हिते सिपु' इत्यमरः ।
तथाभूतो जयराम नामवान् जयराम इति नाम विद्यते अस्वेति सः अजायत जायतेक । सजयरामः

८८. ततो विपूर्वो जयसिंहआह्वया बभूव गाम्भीर्यविनिर्जितार्णवः ।
 अनल्पदानाल्पितकल्पपादपं सदानसिंहं विधिनादपादयत् ॥
८९. अनेन जज्ञे सुखरामनामवान् सुखास्पदः सर्वजनप्रियंवदः ।
 सशालयुग्रामपदाभिवादितं सुतं प्रपेदेऽतुलसम्पदाम्पदम् ॥
९०. ततोऽनुजातो वखतान्तसङ्गतं सुधीर्यदीयं विललाभिधानकम् ।
 सुतं सरामं वखसम्मखप्रियं निखातयूपं भरतक्षितौ व्यधात् ॥

अजयसिंहं पुलं अजीजनत् । यश्च अजयसिंहः आह्वये द्वियतां घटा समूहो (घटाकरिसमूह इव 'करिणां घटनाघटे'त्यमरः) तन्न दुर्जयो दुर्गतो जयो यस्य सचासौ सिंहश्च तद्वत् तेन तुल्य आसीदित्यर्थः । तेन च तस्या जयसिंहनाम सार्थकमिति भावः ॥

अजयसिंहस्यपुत्रो विजयसिंहस्तःपुत्रो दानसिंह इत्याह ॥

८८. तत इति ॥ ततः अजयसिंहात् आह्वयानाम्ना । 'आख्याद्भे अभिधानञ्च नामधेयं च नाम' चेत्यमरः । विशब्दः पूर्वो यस्य स जयसिंहः विजयसिंहनामेत्यर्थः । बभूव उदभूत् । यः गाम्भीर्येण हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावस्वरूपगुणविशेषेण विनिर्जितो म्यूनीकृतोऽर्णवः समुद्रो येन । हर्षशोकादीनां दुरवगाहत्वात् स तथाभूत् आसीदित्यर्थः । स विजयसिंहः अनल्पैरन्यूनैर्दानैः वितरणैः । अल्पितोऽल्पीकृतः कल्पपादपः कल्पवृक्षो येन । तं दानसिंहं दानशौण्डित्वेन तथा नामानं पुलं विधिना स्वगृहोक्तजातकर्मादिविधानेन उपपादयत् उत्पादयामास ॥

दानसिंहस्य पुत्रः सुखरामः तःपुत्रः शालग्राम इत्याह ॥

८९. अनेनेति । अनेन दानसिंहेन सुखरामनामवान् सुखेन रमन्ते जना अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तथा तन्नामवान् जज्ञे जनितः । कर्मणि तद्वत् । यः सुखास्पदः सुखाश्रयः । सर्वजनसुखप्रदत्वादिति भावः । सर्वेषां जनानां प्रियंवदः प्रियभाषी । प्रियवशे वदः खश् मुम् । अतएव तथा अन्वर्थनामेत्यर्थः । स सुखरामः नास्ति तुला साम्यं यासां तासां सम्पदां सम्पत्तीनां पदं स्थानभूतं । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादच्छिद्ययोः स्थानक्षणयोरङ्कवस्तुनो'रिति विश्वः । शालशब्देन युज्यत इति शालयुक् । सत्सुद्विषेति क्तिप् । तथाभूतं यत् ग्रामपदं तेन अभिवादितं वदितं शालग्रामनामानमित्यर्थः । सुतं प्रपेदे प्राप ॥

शालग्रामस्य पुत्रो वखतविललस्तःपुत्रो रामवखस इत्याह ॥

९०. तत इति ॥ ततः शालग्रामात् यदीयं यत्सम्बन्धि विलल इति अभिधानमेव विललाभिधानकं । स्वार्थे षच् । वखतशब्दस्यान्ते प्राप्ते सङ्गतं समभिष्याहृतं आसीदित्यर्थः । सवखतविललनामेत्यर्थः । यत्तदीर्णित्यसम्बन्धात् यदीयमित्यल पूर्ववाक्ये यच्छब्दोपादानात् स इत्युत्तरवाक्येपि तच्छब्दनिर्बन्धः । अनुजातः अनुजज्ञे । सुधीः शोभनबुद्धिः पण्डितो वा । स वखतविललः । मखो याराः प्रियः प्रियकरो यस्य तं । यागादिकर्मनिरतमित्यर्थः । रामं रामपदवाच्यं वखसं वखसनामानं रामवखसमित्यर्थः । सुतं पुलं भरतपण्डिता क्षितिः भरतक्षितिः । शाकपार्थिवादिः । तस्यां भारतवर्षे इत्यर्थः । निखात आरोपितो यो यूयः संस्कृतदारुविशेषः । तं तद्रूपं व्यधात् भारतसार्वभौमपदे नियोजयामासेत्यर्थः ॥

९१. सराजरार्जं जनयां बभूव यत्पदस्य नीराजकमासराजकम् ।
सदीर्घपालं सुतमाप दुर्नृपप्रियार्पिताऽर्घ्यप्रणयीकृताङ्गिकम् ॥
९२. अजातशत्रोः प्रियसूनुरस्य यो गवावनैकः सहदेवसंज्ञकः ।
स्वतः प्रसूतं शिवरामनामकं व्रजे विराजां वृषभं व्यवर्धयत् ॥
९३. अजायतास्मान्नगराज आजिगो वृषत्सु शार्दूल इव द्विषत्सु यः ।
अभून्महाराजपदस्तदात्मजोऽभिधाति दुर्व्याघ्र निधाति दुर्गजः ।

रामवत्सस्य पुलो राजराजः तस्य पुलो दीर्घपाल इत्याह ॥

९१. सेति ॥ स रामवत्ससः राजराजं तन्नामानं पुलं जनयांबभूव जनयामास । राज्ञां समूहः राजकम् । गोत्रो क्षोष्ट्रेत्यादिना समूहार्थे बुन् । यत्पदस्य यस्य राजराजस्य पदद्वयस्य नीराजयतीति नीराजकम् । आराखिकदानेन वृजकमास बभूव । सराजराजः दुर्नृपाणां दुष्टराजानां प्रियाभिः रमणीभिः अपिर्तं उपहृतं यत् अर्घ्यं पूजोपहारद्रव्यविशेषः । अर्घ्यायेदमर्घ्यं 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत् । 'मूल्येपूजाविधा-
वर्धयः । अर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय चारिणी' इति चामरः । तत्र प्रणयः स्नेहो ययोस्तां । अतथातथासम्पद्यकृतौ अङ्गीपादौ यस्य तम् । दुष्टराजानां निर्मूलनात् तेषामत्यन्तपीडनाद्वा अनाथतया स्वस्व भर्तृजीवनरक्षणेच्छया वा । तद्रमणीभिः पूजितपादयुगलमित्यर्थः । तथाभूतं दीर्घपालं दीर्घपालाख्यं पुलं आप प्राप्तवान् ॥

तत्पुलः सहदेवस्तस्य पुलः शिवराम इत्याह ॥

९२. अजातशत्रोरिति । जाताः शत्रवो यस्य स न भवतीति अजातशत्रुः । तस्य तथा भूतस्यास्य दीर्घपालस्य युधिष्ठिरस्येवेति च व्यज्यते तस्य तदभिधेयताया भारतदादौ प्रसिद्धेः । प्रियसूनुः प्रियपुलः । अन्यत्र प्रियभ्राता सूनुः । 'पुत्रेऽनुजेऽर्के' इति मेदिनी । गोः पृथिव्या अवने रक्षणे विषये एको मुख्यः । अन्यत्र पशुपालनदक्षः । 'स्वर्गेषु पशुवागवज्रदिङ्गेष्वृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट-यास्त्रियां पुंसि गौरि' त्यमरः । गवा-
वनेत्यत्र अवक् स्फोटायनस्येति पक्षेऽवक् । सहदेवसंज्ञकः सहदेवनामा स एव पाण्डवविशेष इवेति व्यज्यते । यस्तथाभूतः स सहदेवः स इति अभ्याहृतः । यच्छब्दोपादानात् । स्वतः स्वयमात् । अन्यत्र स्वप्रयत्नात् । प्रसूतं उत्पन्नं शिवरामनामकं पुलमित्यर्थः । कञ्चित्नामानं वत्समिवेति च व्यज्यते । विराजां क्षत्रियाणां 'बाहुजः क्षत्रियो विराडि' त्यमरः । व्रजो निवहः स एव गोष्ठमिवेति च व्यज्यते । 'गोष्ठाध्वनिवह-
व्रजा' इत्यमरः तत्र वृषभं श्रेष्ठं वृषमिवेति च व्यज्यते । तथाभूतं कृत्वा व्यवर्धयत् वर्धयामास । 'वृषभः श्रेष्ठवृषयो' इति विश्वः ॥

शिवरामस्य पुलो नगराजः तत्पुलो महाराज इत्याह ॥

९३. अजायतेति । अस्मात् शिवरामात् नगराजः अजायत । यो नगराजः आजिगीः रणभूमिः । 'समक्षमांशे रणेप्याजि' रित्यमरः । सैव गौः सौरभेयीव माहेयी सौरभेयी गौरिति । 'दिङ्गनेष्वृणि भूजले लक्ष्यदृष्ट-या स्त्रियां गौ' इति चामरः । तत्र वृषत्सु वृषइवाचरत्सु वृषशब्दादाचारकिबन्ताच्छत्-
प्रत्ययः । द्विषत्सु शत्रुषु मध्ये इत्यर्थः । शार्दूलो व्याघ्रइव आसीदित्यर्थः । महाराज इति पदं वाचक-
शब्दो यस्य स तदात्मजः । तस्य नगराजस्य पुलः अभिधातिनः शत्रवः ते दुर्व्याघ्रा इव तेषां निधाती निहननशीलः सुपीतिताच्छीर्ये णिनिः । तथाभूतो यो दुर्गजो मदीन्मत्तदन्ती स इव अभूत् अभिधाति

९४. द्विषत्प्रमाद्यद्विरदोद्ववद्वरेः सपन्ननामस्य विभूतिभूरभूत् ।
ततोऽभवच्चम्पतिसिंहआह्वयभृसिंहबृंहच्छरभो महाहवे ॥
९५. नगौकसान्तं बलखण्डिनं द्विषां सगण्डभेरुण्डमिवोदपादयत् ।
समिन्महारण्यविपक्षघातुकस्तदुद्भवोऽभूत्सदनादिसिंहकः ॥
९६. अजोऽङ्गजोऽस्याखिलतन्त्रमन्त्रवित्समस्तमूर्त्यानिजसन्ततेस्त्वयम् ।
समर्चयामास कुलाभिमानीनीं विशालभूपृष्ठमधिष्ठितां श्रियम् ॥

दुर्ग्याद्य इत्यादौ उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । मयूरव्यंसकादिवे उपमाक्रमभङ्गस्यादिति बोध्यम् । वृषादीनामुत्तरोत्तरबलवत्त्वमुक्तम् यथा । 'नरादृषो दशगुणो बलेन परिकीर्तितः । वृषादृशगुणो व्याघ्रो व्याघ्रादृशगुणो गजः । गजादृशगुणः सिंहः सिंहाच्च शरभस्तथे' त्यादि । एवमुत्तरत्वापि बोध्यम् ॥

महाराजस्य पुत्रः पन्ननामस्तत्पुत्रश्चम्पतिसिंह इत्याह ॥

९४. द्विषदित्यादि—स राजराजः प्रमाद्यदिति प्रमाद्यन्तः ते च ते द्विरदाश्चेति प्रमाद्यद्विरदाः द्विषन्तः शश्व एव प्रमाद्यद्विरदाः मदोन्मत्ता दम्बितनः तान् उद्भवति पीडयतीति तदुद्भवन् स चासौ हरिः सिंहइव तस्य तथाभूतस्य पन्ननामस्य पन्ननाभनामधेयस्य विभूतिभूः उत्पत्तिस्थानं जनकइति यावत् अभूत् बभूव । ततः पन्ननाभात्, महाहवे महायुद्धे आह्वयन्तः युद्धार्थमाह्वानं कुर्वन्तः युद्धे स्पर्धमाना इति यावत् । तथाभूता ये नराः सिंहाइव नृसिंहाः तेषां वृंहन् प्रवर्धमानः शरभोऽष्टापद इव वृंहन्ति वृद्धि-व्याप्ताविति धातोः शतृप्रत्ययः । तथाभूतश्चम्पतिसिंहः चम्पतिसिंहनामा पुत्रः अभवत् भवति स्म ॥

तत्पुत्रो बलखण्डी तत्पुत्रः सदनसिंह इत्याह ॥

९५. नगौकसामिति । स चम्पतिसिंहः नगः पर्वत एव ओकः स्थानं येषां ते नगौकसः पर्वत-दुर्गनिवासिनः शरभा इवेति च व्यज्यते । 'नगौकाः शरभेऽपि स्या'दिति कोशात् । तेषां द्विषां शस्त्राणां गण्डभेरुण्डं तस्मान्न शरभघातिपक्षविशेषमिव बलखण्डिनं बलं शत्रुबलं खण्डितुं शीलं यस्येति व्युत्पत्त्या तथा प्रसिद्धनामानं पुलं उदपादयत् । तदुद्भवः उद्भवत्यस्मादिद्युद्भवः । सबलखण्डी एव उद्भव उत्पत्तिकारणं यस्य तस्मादुद्भवो यस्येति वा । 'जनिरुत्पत्तिरुद्भव' इत्यमरः । सः सदनादिसिंहकः । सदनशब्द आदौ यस्य स सिंहशब्दो वाचको यस्य सः सदनसिंहनामेत्यर्थः । समिश्रुद्धं महारण्यमिव तस्मिन् ये विपक्षाः शश्वः ते एव वीनां पक्षिणां पक्षाः पतलाणीव । यद्वा विशिष्टा महान्तः पक्षाः पतलाणि येषां ते विशिष्टपक्षिणो गण्ड-भेरुण्डाः तेषां घातुकः हिंस्रः । पक्षिघातिपुलिनन्द इवेति व्यज्यते तथाभूतोऽभवत् बभूव । अस्य सदनसिंहस्य ज्येष्ठभ्राता मदनसिंहनामा काश्मीराधिपतेर्विद्रोहेण युद्धे मृत इति साङ्गबालसाधिपति मृत्युञ्जय शाङ्करनिष्ठाङ्करचितान्ध्राक्षरमुद्रित वंशावली ॥

सदनसिंहस्य पुत्रोऽजय इत्याह ॥

९६. अज इति ॥ अस्य सदनसिंहस्य अङ्गाज्जायत इति अङ्गजः पुत्रः अजः तस्मान्मा आसीदित्यर्थः । किं भूतः सः अस्त्रिखानां तन्त्राणां आगमादिशास्त्राणां मन्त्राणां गुप्तवादानां मन्त्रानां च वेत्तीति वित् ज्ञाता अतएव स्वयं मिजसन्ततेः स्वपुत्रपौत्रादिपरम्परायाः समस्तमूर्त्यां समुदायशरीरेण कुले निजवंशे अथ च

९७. चतुस्समुद्रान्तरलिप्तचत्वरे त्वरद्वयोद्भूलिवितानिताम्बरे ।
प्रसाध्यसिद्धार्थमरीन्किशोरकः सुदूरमुत्सारयति स तत्सुतः ॥

९८. दिशासु घण्टारणयद्रजध्वनिं प्रघोष्य तज्जो हृदयेशनन्दकः ।
विभिन्नमूर्त्तिं परितोऽस्त्रतेजसा स देवलक्ष्मीं तनुषो व्यभासयत् ॥

कुलशास्त्रे अभिमानिनीमधिष्ठात्रीं विशालं महत् यद्गृष्टं पृथिव्युपरिभागः तदेव भूपस्तारात्मकयन्त्रं तदधिष्ठितां तलोपरि स्थितामित्यर्थः । अधिशीङ्गस्थासामिति कर्मत्वम् । तथाभूतां श्रियं राजलक्ष्मीं । तामेव श्रीविद्यां समर्चयामास । पूजयामास । दशमहाविद्यान्तर्गत षोडशविद्या श्रीविद्येत्युच्यते । तामिवेत्यर्थः । वैष्णवीशक्तिपक्षे वक्ष्यमाणमांसवसासृगादिभिर्बैलिकल्पनस्यानुचितत्वात् तस्य केवलसात्विकांशत्वादिति बोध्यम् ॥

अजस्य पुत्रः किशोरइति कथयन् तत्पूजाक्रमं सन्ततिक्रमेण दर्शयति ॥

९७. चतुरित्यादि ॥ तत्पुत्रः तस्याजस्य पुत्रः किशोरकः किशोरनामा । स्वार्थे कन् । चतुर्णां समुद्राणामन्तरे मध्ये लिप्तं अन्तरितमित्यर्थः । यत् चत्वरं चत्वरकारभूमण्डलं तदेव लिप्तप्राङ्गणं तस्मिन् पुनः किं भूते । तस्मिन् चत्वरे त्वरन्तो धावन्तो ये हया तै ह्येनुभिरुद्रता या धूलयो रेणवः । 'रेणुर्ह्यो-स्त्रियार्धूलिरित्यमरः । ताभिर्वितानितं संजातवितानं अम्बरं यस्मिन् तस्मिन् । तथाभूते चत्वरे सिद्धः पिशादिभिः साधितोऽर्थो द्रव्यं स एव सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः तं प्रसाध्य करादानेन संगृह्य । अथ च मन्त्रसिद्धं कृत्वा अरीन् तानेव विघ्नभूतान् सुदूरमुत्सारयति स उत्सारयामास । परिष्कृते हि पूजास्थाने प्रथमतो गौरसर्षपादिना विघ्नोत्सारणस्य आगमसुप्रसिद्धत्वादिति भावः । प्रकृतेऽश्वादिसमृद्धिः प्रदर्शिता ॥

किशोरस्य पुत्रो हृदयेशनन्दस्तत्पुत्रो देवलक्ष्मीरित्याह ॥

९८. दिशास्त्विति ॥ तस्मात् किशोराज्जायत इति तज्जः हृदयेशनन्दकः हृदयेशनन्दनामा । स्वार्थे कः । दिशासु । 'वष्टिभागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः । टापञ्चैव हलान्तानां निशा वाचा दिशागिरा' इत्यादिना दिक्शब्दात्पक्षे टाप् । घण्टां रणयतां गजानां ध्वनिरेव घण्टारणनप्रयोजको गजध्वनिरिति मन्त्रः तं प्रघोष्य उच्चैः शब्दयित्वा । अन्यत्र वाचयित्वा गजध्वनिमन्त्रमातः स्वाहेति घण्टामन्त्रः जगद्धुनिरिति का-त्विक्कः पाठः । तनुषः । निजशरीरात् । अन्यत्र शरीराद्बहिरित्यर्थः । अस्यते क्षिप्यते इत्येकं स एव अन्नमन्त्रः । तत्तेजसा परितः समन्तात् विभिन्नानानाविधयालक्ष्यमाणा मूर्तिः शरीरं यस्य तम् । अन्यत्र इन्द्रादि-भेदविभक्तमूर्तिं देवलक्ष्मीनामानं पुंलं । तमेव देवानामिन्द्रादिदशदिक्पालानां लक्ष्मीं कृत्वा व्यभासयत् । 'लक्ष्मीः सम्पत्तिशोभयोरिति मेदिनी । 'पूजादौराक्षसास्त्याज्याघण्टानादैश्च देशिकैरित्युक्तेः घण्टावादन-पूर्वकं अन्नमन्त्रेण दिग्बन्धनं विधाय ध्यानयोगेन स्वात्मरक्षार्थं परितो दशदिक्पालान् दिशदिक्षु प्रकाशि-तान् भावयन्ति साधकाः तद्गुणेणयमपि कृतवान् इति फलितार्थः । प्रकृते हृदयेशनन्दस्य गजसमृद्धिः देव-लक्ष्मीनामन्त्रस्य च शस्त्राक्रमाविषयं विभिन्नमूर्तिस्वविशेषणेन शत्रुविह्वलकारकत्वञ्च प्रदर्शितमिति ॥

९९. सुतोऽस्य सिंहः कलहोऽखिलक्षयं विभेद्य चक्रं परधामनि व्यधात् ।
विशोध्य पापं तनुजोस्य माधवो न्ययोजयद्वर्णचयं यथोचितम् ॥
१००. तदङ्गजन्मोदयसिंहनामवानदभ्रदानोदकजातकर्दमैः ।
सगन्धयन् तां क्षितिमूर्धनि स्वजं स भावसिंहं शतपत्रमार्पयत् ॥
१०१. अधूपयद्गन्ध सपत्नपत्तनात्समुत्थधूमैः शिवदासतत्सुतः ।
तदीयदेहोदितदीननाथकः प्रतापदीपं परितोऽप्यदीपयत् ॥

देवलक्ष्म्याः पुत्रः कलहसिंहस्तत्पुत्रो माधवइत्याह ॥

९९. सुत इति ॥ अस्य देवलक्ष्मीनाम्नो राज्ञः सिंहः सिंहपदवाच्यः कलहः कलहसिंहनामेत्यर्थः । सुतः पुत्रः चक्रं शत्रुराष्ट्रं । चक्रं राष्ट्रेपीत्यमरः । तदेव शरीरमध्यकल्पिताधारादि षट्चक्रजातम् । तद्विभेद्य-
क्रमेण भेदयित्वा परस्य शत्रोः धाम मन्दिरं । तदेव परन्तेजः । 'धामशक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु'
इति विश्वः । शिरस्ताधोमुखसहस्रदलकमलान्तर्गतपरमशिवरूपमिति यावत् । तस्मिन् अखिलक्षयं सर्व-
नाशं । अथ च संहारक्रमेण पञ्चभूतसहितचतुर्विंशतितत्त्वानां लयं व्यधात् । माधवः अस्य तनुजः पाप-
मस्यास्तीति पापः । अशं आद्यच् । तं दुर्वृत्तजनजातमित्यर्थः । जातावेकवचनम् । तमेव वामपार्श्वे स्थितं पापं
पुरुषं उज्ज्वलप्रभमित्याद्युक्तरूपं । विशोध्य दण्डाद्युपायेन शोथयित्वा । अन्यत्र शोषदाहप्लावनादिना
शुद्धशरीरमुत्पाद्येत्यर्थः । वर्णानां बाह्याणादीनां चयः समूहएव पञ्चाशद्वर्णसमूहं तं यथोचितं उचितमनति-
क्रम्य स्वस्वधर्मकर्मस्वित्यर्थः । अन्यत्र यथाशास्त्रं लिपिन्यासक्रमेणेत्यर्थः । न्ययोजयत् नियोजयामास
अन्यत्र विन्यस्तवानित्यर्थः ॥

माधवस्य पुत्र उदयसिंहस्तत्पुत्रो भावसिंह इत्याह ॥

१००. तदित्यादि । तस्य माधवस्य अङ्गाज्जन्म यस्य स तदङ्गजन्मा । उदयसिंह इति नामवान्
प्रशस्तनामा । अदभ्राणामनल्पानां दानानां सम्बन्धीनि यान्युदकानि 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु
इत्यमरः । तैः अपरिमितवितरणवारिभिः करणैः जातैः कर्दमैः पङ्कैः क्षितिमूर्धनि भूपृष्ठोपरि तां पूर्वोक्तां श्रियं
सगन्धयन् गन्धेन सहितं कुर्वन् तत्करोत्यर्थे णिजन्तात्सगन्धशब्दाच्छतृप्रत्ययः । तथाविधकर्दमाभिन्न-
गन्धेन द्रव्यविशेषेण पूजयन्निति व्यज्यते । कर्दमैरित्यत्र अभेदे तृतीयागमकत्वाद्गन्धशब्दस्य समासः स
तथाभूतः स्वजं स्वस्याज्जायत इति स्वजः तं स्वपुत्रमित्यर्थः भावसिंहं शतं अपरिमितानीत्यर्थः । शतसहस्रादि
शब्दा असंख्यत्वरूपार्थबोधकाः यथा 'सहस्रश्रीर्षांपुरुष' इत्यादौ । पलाणि बाह्यानि यस्य तमेव शतपत्रं
पद्मपुष्पं कृत्वा । 'सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयमि'ति पद्मपर्यायेष्वमरः । आर्पयत् समर्पयामास
शतपत्रेणानेन तां श्रियं पूजयामासेत्यर्थः ॥

तस्य शिवदासस्तस्य च दीनानाथः पुत्र इत्याह ॥

१०१. अधूपयदिति । तस्य भावसिंहस्य सुतस्तत्सुतः शिवदासनामा तत्सुत इति विग्रहः । शाकपार्थि-
वादिः । स शिवदासः दग्धं स्वतेजसा भस्मीकृतं यत् सपत्नपत्तनम् वैरिपुरं 'रिपौ वैरिसपत्नारी'त्यादि 'पुरस्त्री
पुरीनगरी वा पत्तन'मिति चामरः । तस्मात् समुत्तिष्ठन्ति समुत्थाः । समुत्पूर्वात् स्या धातोः आतश्चोपसर्ग

१०२. सुतोऽस्य मल्लो भगवान् प्रकल्पयन् बलिं द्विषां मांसवसासृगादिभिः ।

स कुम्भराजं कुलदीपमात्मजं समर्प्य नीराजनयान्वकूलयत् ॥

१०३. त्रिवर्गरूपं तनुजत्रयं वरं परं सलब्ध्वात्र सुखोपलम्भितः ।

अमुत्र रम्भापरिरम्भसम्भवप्रभूत सम्भावनया व्यजृम्भत ॥

इति कः । उदस्यासम्भोरिति पूर्वसवर्णः झरोझरीति सवर्णे लोपश्च । तैश्च तैर्धूमैः अधूपयत् धूपयामास । तदीयदेहात् तस्य शिवदासस्य सम्बन्धिशीरीरात् उदित उत्पन्नो यो दीननाथकः । स्वार्थे कन् दीननाथनामा- शिवदासपुत्र इत्यर्थः । परितः समन्तादपि प्रताप एव दीपः । तं अदीपयत् प्रदीपयामास ॥

दीननाथस्य पुत्रो मल्लिकदेव इत्यपरनामा भगवान् तत्पुत्रः कुम्भराज इत्याह ॥

१०२. सुत इति ॥ अस्य दीननाथस्य सुतः पुत्रो भगवान् भगवानिति । पित्रा कृतनामेत्यभिप्रायः । मल्लः मल्लविद्याविशारदः तेन च लोके मल्लिकदेव इति प्रसिद्ध इति भावः । स तथाभूतः द्विषां मांसवसासृ- गादिभिः बलिं नैवेद्यरूपपूजोपहारं प्रकल्पयन् श्रीदेव्याः बलिदानान्तं कर्म समापयन्नित्यर्थः । आत्मजं कुम्भराजं कुलस्य सूर्यवंशस्य दीपद्वय प्रकाशकत्वात् कुलं दीपयतीति वा । तथा स एव कुलदीपः । शत- शाखा प्रज्वलित पिष्टकावर्तिरूपः । तथा च कालिकापुराणे- 'रुक्मादिपात्रे गोधूमयवपिष्टकस्यन्दके । कुर्या- द्द्वितीशतं मन्थी यजेयद्वाजेश्वरीं प्रिये । कुलदीपमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम्' इति । पञ्च सप्त नव वर्तिकां क्रमादित्या धम्यस । नीराजनया नीराजनविधिना । नीराजनेति णिजन्ताञ्जीराजतेः । ण्यांसश्नन्थेति युच् ततष्टाप् । अन्वकूलयत् अनुकूलयामास स्वेष्टं साधितवानित्यर्थः ।

अयं हि मल्लिकदेवः अष्टनवत्यधिक त्रिंशतोत्तरसहस्रपरिमिते (१३९८) क्रीष्टाब्दे निजजम्बुराज्यमा- गतेन तैमुरलङ्गवादिशा इति प्रसिद्धेन यवनचक्रवर्तिना पराभूत इति पारशीयलिपि मुद्रित फरिष्टानामक- ग्रन्थे वर्तते । एवं तस्मिन्नेव समये उक्तवादिशाचक्रवर्तीपार्वतीयमार्गेण जम्बुदेशं जगामेति विच्छन्दपट्ट- नायककृतोःकलभाषामुद्रितभारतेतिहासनामकग्रन्थेऽपि वर्तते । तेन आनुमानिकश्चतुः शतोत्तरसहस्र- परिमित (१४००) क्रीष्टाब्दः कुम्भराजस्य समयः १४४ क्रीष्टाब्दे कनकसेनस्य स्थितिः एतथोरन्तरे १२५६ क्रीष्टाब्दमध्ये कनकसेनमारभ्यकुम्भराजपर्यन्ता (४८) अष्टत्वारिंशत्पुरुषालभ्यन्ते । तेन एकैकपुरु- षान्तरकालः (२६) षड्विंशति वत्सरपरिमित आनुमानिक इति बोध्यम् ॥

देव्या आनुकूल्येन किं लब्धम् तदेवाह ।

१०३. त्रिवर्गोत्यादि ॥ स कुम्भराजः सयाणां धर्मार्थकामार्तां वर्गैः समूहः त्रिवर्गः । 'त्रिवर्गो धर्म- कामार्थै' रित्यमरः । तद्रूपं तत्स्वरूपं परं प्रधानं सकलगुणसम्पन्नमिति यावत् । तनुजत्रयं पुत्रत्रयं वरं उक्तदेवताराधनफलभूतं । देवाद्भूते वरः श्रेष्ठइत्याद्यमरः । तत्कृत्वा लब्ध्वा । अत्र इहलोकमुखं उपलम्भितः अनुभावितः । प्रापित इति यावत् । 'उपलम्भस्त्वनुभवे' इत्यमरः । अमुत्र परलोके रम्भायाः स्वर्गेश्या- विशेषायाः परिरम्भादालिङ्गनात् सम्भवा या प्रभूतसम्भावना तथा व्यजृम्भत स्फीतो बभूवेत्यर्थः । अस्य कुम्भराजस्य कङ्कदेव इत्यपि नामान्तरं प्रसिद्धम् ॥

१०४. स्वरूपमेतेषु पुरोजमच्युत स्वरूपमुर्वाशिपुरोऽर्चितं ततः ।
न्यरूपयन् मन्त्रिपुरोगमाः कुलानुरूपमासेच्य पुरोहितैर्नृपम् ॥
१०५. तमन्वयात्पालयितारमात्मनः सुकोमलात्मा युगळो जघन्यजः ।
प्रजावती भर्तृमते स्थिता मही निजाङ्गमारोप्य तमप्यखेलयत् ॥
१०६. अथानयोर्भूहृदयस्थनायक स्रजन्तमण्योरिव मध्यनायकः ।
व्यभाद्रिशिष्टो ह्यतिशायिनायक स्वरूपनिर्दिष्टगुणैर्विनायकः ॥

तनुजस्यं लब्धमित्युक्तं तत्र ज्येष्ठः स्वरूपदेवनामेत्याह ॥

१०४ स्वरूपमिति । ततः कुम्भराजस्य स्वर्गमनानन्तरम् मन्त्रिपुरोगमाः मन्त्रिप्रधानाः । प्रकृत्य इत्यर्थः । एतेषु तनुजेषु मध्ये इत्यर्थः । निर्धारणे सप्तमी । पुरोऽग्रे जायत इति पुरोजः तं ज्येष्ठमित्यर्थः । अच्यु- तस्वरूपं विष्णुसमानलक्षणं अत एव ऊर्वीशानां पृथ्वीपतीनां पुरोऽग्रेऽर्चितं पूजितं श्रेष्ठमित्यर्थः । स्वरूपं स्वरूपदेवनामानं पुरोहितैः पुरोधोभिः कुलानुरूपं कुलस्यानुरूपं यथा तथा यथाकुलीचारमित्यर्थः । आसेच्य अभिषेच्य नृपं राजानं न्यरूपयन् निरूपयामासुः चक्रुरित्यर्थः । तत्र स्वरूपदेवनामा ज्येष्ठपुत्र एव राजा बभूवेत्यर्थः ॥

कनिष्ठ भ्रातृनाम युगळदेव इत्याह ॥

१०५. तमिति । शोभनः कोमलो मृदुश्चात्माशरीरं यस्य स सुकोमलात्मा । शैशवावस्थापक्षत्वादिति भावः । जघन्ये अवरकाले जायत इति जघन्यजः कनिष्ठः 'जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजा' इत्यमरः । युगळः युगळदेवनामा आत्मनः स्वस्य पालयितारं पालयतीति पालयिता तं निजसंरक्षणकर्तारमित्यर्थः । तं ज्येष्ठभ्रातरं स्वरूपदेवं अन्वयात् अनुजगाम । तमेवानुसृत्य तदनुमत्या तस्यावित्यर्थः । प्रजा जनाः प्रशास्ता अस्याः सन्तीति प्रजावती जनसमृद्धिशालिनी । प्राशस्त्ये मनुप् । 'प्रजा स्यात्सन्तर्तां जने' इत्यमरः । सैव भ्रातृजायेव । 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः । तथाभूता मही भूदेव्यपि 'भर्तुः निजपालकस्य स्वामिनः स्वरूपदेवस्ये'त्यमरः । मते अभिप्राये स्थिता विद्यमाना सती यं युगळदेवं अङ्गमुत्सङ्गमारोप्य देवर- वात्सल्यादि वनिजोत्सङ्गे धृत्वेत्यर्थः । अखेलयत् क्रीडयामास ज्येष्ठः स्वरूपदेवो राजा बभूव तक्षिकटेऽनु- गतः कनिष्ठोयुगळदेवस्तस्यावित्यर्थः ॥

कुम्भराजस्य मध्यमपुत्रो विनायकनामेति सूचयन् तं विशिनष्टि ॥

१०६. अथेति । अथ शब्दोऽत्र निबन्धवैशिष्ट्यद्योतनार्थः गम्भीरसेनमारभ्य कुम्भराजपर्यन्ता ये पञ्चत्वारिंशत्पुरुषा जम्बुराज्ये राज्यं कृतवन्तः ते नाममात्रप्राधान्यकथनेनैवोपदिष्टाः तेषां विशेषचरि- तादीनामनुपलम्भात् इतः प्रभृति वक्ष्यमाणाः वर्ण्यमानमध्यमपुत्रमारभ्य तद्देशीया राजानः किञ्चित्स- विशेषं वर्णयिष्यन्ते इति तदर्थः । अथ अथानन्तरं भूहृदयस्था भूदेवीवक्षस्थलवर्तिनी या नायकस्य त्वागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवाक्सेता इत्युक्तनायकलक्षण- गुणविशिष्टा ये राजानस्ते नायकाः तेषां सम्बन्धिनी । स्य माळा तस्या अन्ता अवयवभूता । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते 'निश्चयनाशयोः अवयवे'पीति द्वैमः । नायकोभयपाश्चैर्भाजौ नायकसदृशाविति भावः यौ

१०७. अपार्थिवत्वात्पर्वशजन्मनः सुपत्न्यभावाद्द्वयसस्तथात्मनः ।
निरर्थतेत्येव स मानिनां वरः कदर्थितोऽभूदवमानितान्तरः ॥

१०८. मनोगतं व्याधिमयं तथाविधं यदाविनेतुं न शशाक सर्वथा ।
तदैव देवं भवभेषजं भवं निषेवितुं वारणसीमशिश्रयत् ॥

मणी श्रेष्ठवस्तुविशेषौ ताविध तयोस्तथाभूतयोः अनयोः स्वरूपपदेवयुगलदेवयोः मध्यनायकः मध्यस्थित-
नायकमणिरिव । ' नायको नेतरि श्रेष्ठे द्वारमध्यमणाव 'पीति विश्वः । तथा भूतो विनायकः विनायकदेव-
नामा अतिशायिनः सर्वोत्कृष्टाः नायकस्वरूपे नायकसामान्यलक्षणे स्वं नायकादि रूपं रूप्यते लक्ष्यते
अनेनेति स्वरूपं लक्षणं तस्मिन् त्यागी कृतीत्याद्युक्तरूपे इत्यर्थः । निर्दिष्टा उक्ता ये गुणाः त्यागित्वाद्यः तैः
विशिष्टः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तेन च विशिष्टो नायको विनायक इत्यन्वर्थनामेति फलितम् । तथा भूतः सन्
व्यभात् विशेषेण बभौ ॥

इदानीं तच्चरितं कथयिष्यन् तदुपक्रमते ॥

१०७. अपार्थिवत्वादिति । मानिनां रूपगुणाद्यभिमानवर्ता जनानां वरः श्रेष्ठः स विनायकः ।
आत्मनः स्वस्य अपार्थिवत्वात् । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । तस्येश्वर इत्यञ् । न पार्थिवः अपार्थिवः तस्य
भावस्त्वम् तस्मात् पार्थिवत्वाभावादित्यर्थः । नृपवंशे जन्म तस्य राजकुलोत्पन्नत्वस्येत्यर्थः । निरर्थता
व्यर्थता तथा तेन प्रकारेण सुपत्न्यभावात् स्वसमानरूपगुणशालिन्या भार्याया विरहात् वयसः यौवना-
वस्थायाः निरर्थतेत्यर्थः । इत्येव इति बुद्धौव अवमानितः अनादतः अन्तरोऽन्तरात्मा यस्य स तथाभूतस्सन्
राजकुलोत्पन्नस्य मम यदि राज्यं नास्ति तर्हि । इदं जन्म निरर्थकम् । तथा अस्यां युवावस्थार्या यदि मम
सदृशी पत्नी नास्ति तर्हि । इदं यौवनमपि निरर्थकं इति तदुभयविरहात् शोच्यमानः सन् कदर्थितः विह्व-
वितोऽभूत् । कथं मे तदुभयप्राप्तिः स्यादिति व्याकुलितो बभूवेत्यर्थः ॥

तदा किं कृतवान् तदाह ॥

१०८. मनोगतमिति । अयं विनायकः तथा तादृशी इष्टानवाप्तिरूपेत्यर्थः । विधा प्रकारो यस्य तम्
' विधा विधौ प्रकारेचे'त्यमरः । मनोगतं अन्तर्निष्ठं चिन्ताजन्यमित्यर्थः । व्याधिमुपतापं सर्वथा सर्वप्रकारेण ।
प्रकारबचने आह । येनकेनचिदप्युपायेनेत्यर्थः । यदा यस्मिन् काले विनेतुमपनेतुं न शशाक शक्तो
नाभूत् । तदा तस्मिन् काले एव भवस्य संसारस्य भेषजं सर्वव्याधिहरमौषधस्वरूपम् । भवं भव-
त्यस्मात्सर्वमिति भवः । जगत्कारणम् । तं देवं विश्वेश्वरमित्यर्थः । निषेवितुं तमनुप्यत्य वसितुं वाराणसीम्
वरणा च असी च तयोः नद्योरदूरे भवा वारणसी । अदूरं, भवश्रेत्यण् ङीप् पृथोदरादित्वात्साधुः । उक्तञ्च
' वारणासी च नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे उभौ । तद्योरन्तरगताया तु सेवा वाराणसी स्मृता ' इति । वारणसी
वारणसीत्यादि काशी पर्वाया हैमे । तां वारणसीपुरीं अशिश्रयत् अशितवान् । शिष्टं सेवापामिति
प्राप्तोर्लुकि णीभिति कर्त्तरि ण्यङ्प्रथमम् ॥

१०९. अदभ्रमभ्रं लिहहर्म्यरम्यताभरेण कैलासगिरेर्निरासिनीम् ।

सदर्पणद्वारमुखान्तरस्फुरत्प्रकाशरूपैरलकाप्रहासिनीम् ॥

११०. वितत्य चत्वारि पदानि नोन्नतिं गतः समाकुञ्च्य च तत्र निःस्पृहः ।

परं पदं प्राप्तुमना निषेदिवाग्निषेवते यामपि मूर्तिमान् वृषः ॥

१११. अथ श्रुतिग्राह्य वपुः परार्थवान् त्रिपाच्चतुः शृङ्गयुतो द्विशीर्षकः ।

त्रिधा निबद्धश्च स सप्तहस्तवान् प्रविश्य मर्त्यानपि यां नमस्यति ॥

वाराणसीमेव चतुर्भिः श्लोकैर्विंशिनष्टि ।

१०९. अदभ्रमित्यादि । अदभ्रमनल्पं यथा तथा अभ्रं लिहन्तीति अभ्रं लिहानि । वहाभ्रे लिह इति 'खश् अरुद्विषदजन्तस्य मुमिति मुम् । अत्युच्चानीत्यर्थः । यानि हर्म्याणि धनिकगृहाणि । 'हर्म्यादि धनिना वास' इत्यमरः । तेषां रम्यताभरेण सौन्दर्यातिशयेन कैलासगिरेः कैलासपर्वतस्य निरासिनीं विजयिनीमित्यर्थः । तथा सदर्पणानि दर्पणैः सह वर्तमानानि यानि द्वाराणां गृहमागाणां मुखानि अभ्रभागाः तेषां अन्तरेभ्यः अन्तःप्रदेशेभ्यः स्फुरन्तो बद्धिः प्रसरन्तः ये प्रकाशरूपाः प्रशस्तप्रकाशाः प्रशंसायां रूपप्रत्ययः । तैः हासरूपैरित्यर्थः । अलका कुबेरपुरीं प्रहसितुं शीलं यस्याः सा अलका प्रहासिनी तां तथाभूतामित्यर्थः । कुबेरनगरापेक्षया अधिकशोभाशालिनीमित्यर्थः । एतेन वाराणसीपुर्यां हर्म्याद्याश्रयत्वेन अथ-समृद्धिमत्त्वं तथाविधहर्म्याद्युपभोक्तृजनाश्रयत्वेन विषयभोगरूपकामसमृद्धिमत्त्वञ्चेति पुरुषार्थद्वयं प्रदर्शितं इति ॥

इदानीं धर्मसमृद्धिं दर्शयति ॥

११०. वितत्येति । वृषो धर्मः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे' इति मेदिनी । स एव मूर्तिमान् शरीरवान् । 'वृषो वृषभः धर्मो वृषरूपः' इति स्पृतेः । किम्भूतः सः चत्वारि चतुःसङ्ख्यानि पदानि सत्यदानतपोदयारूपाणि चरणानि तानि वितत्य तत्र वाराणस्यां विस्तार्य उन्नतिं न गतः औन्नत्यं न प्राप्तवान् । तत्र साक्षात् परमार्थफलाभावादिति भावः । अत एव तत्र चतुर्ष्वपि पदेष्वित्यर्थः । निःस्पृहः नास्ति स्पृहा यस्य सः तान्यनीहमानः सन् इत्यर्थः । समाकुञ्च्य च तेषां पदानां सम्यगाकुञ्चनं कृत्वेत्यर्थः । परं नित्यनिरतिशयत्वादिना सर्वोत्कृष्टं पदं मोक्षपदं तदेव सर्वौन्नत्यसाधनभूतं चरणं तत् प्राप्तुमनाः लब्धुकामः तुं काममनसोरपीति मल्लोपः । तथा भूत्वा निषेदिवान् निषण्णः उपविष्टः सन्नित्यर्थः । भाषायां सदवसश्रुव इति । कसु प्रत्ययः । यां वाराणसीं निषेवते नितरां सेवते । तत्र विश्वेश्वरमन्दिरादां वृषभस्य तथावस्थितत्वेन परिदृश्यमानत्वाद्धर्मैव तथा वर्तते । किं इत्यभिप्रायः । एतेन निखिल धर्माश्रयत्वमभिहितम् ॥

अथ स्वरूपान्तरेण तस्यैव वृषस्योपास्तिप्रकारं दर्शयति ।

१११. अथेति ॥ अथ पक्षान्तरे सः वृषः वर्षति कामानिति वृषो वृषभः वृषभः कामवर्षणादित्युक्तेः श्रुतिग्राह्य वपुः श्रुत्या श्रवणेन्द्रियेण ग्राह्यं वपुः शरीरं शब्दरूपं यस्य सः । श्लोकग्राह्यगुणः शब्दइत्युक्तेः शब्दग्रामस्वरूपइत्यर्थः वेदप्रतिपाद्यस्वरूपइत्यप्यर्थः । स किम्भूतः तस्वरूपमेवोच्यते सिपादित्यादि ऋषः पादाः भूतभविष्यद्वर्तमानस्वरूपाः कालाः प्रथममध्यमोत्तमपुरुषाण्यो वा अस्य सन्तीति सिपात् सङ्ख्यासु

११२. सुषुम्निकां यां जगदन्तवर्तिनीं चिदात्मिकां ब्रह्मविकासिनीं विदुः ।

दिवं परित्यज्य समर्त्यमूर्तिभिः श्रिताममल्यैरपि मृत्युमिप्सुभिः ॥

पूर्वस्थेति पादशब्दस्यान्तलोपः । चतुर्णां शृङ्गाणां समाहारश्चतुः शृङ्गं नामख्यातोपसर्गनिपातरूपंतेन युतः संयुक्तः । द्वेशीर्षेकार्यताव्यङ्ग्यतारूपे यस्य स द्विशिर्षकः । शिधा निबद्धः । एकवचन द्विवचन बहुवचनै-
बद्धः । उरःकण्ठशिरोबद्धो वा । सप्त सप्तसङ्ख्यकाहस्ता विभक्तिरूपाः तेऽस्य सन्तीति सप्तहस्तावान् । तथा
शब्दग्रामस्वरूपः सः परार्थवान् पराः प्रधाना येऽर्था अभिधेयरूपाः ते एव परार्थैः परमपुरुषार्थरूपः तद्वाञ्
सन् मर्त्यान् मनुष्यान् प्रविश्याविश्य मनुष्येषु प्रतिपाद्येत्यर्थः । मनुष्याधिकारस्वाच्छास्त्रस्थेति न्यायात् ।
तथाभूत्वापि यां वाराणसीं नमस्यति पूजयतीत्यर्थः । नमोवरिवसित्यादिना नमः शब्दात् वच्यच् । तथा च
श्रुतिः 'चत्वारिंशद्वा सप्तोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य । शिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यां
आविवेश' इति । एतद् व्याख्यानपरौ पाणिनीयमतदर्पणश्लोकौ यथा । 'नामाख्यातनिपातोपसर्गशृङ्ग-
क्षिकालपात् । कार्यताव्यङ्ग्यता मूर्धाशब्दः सप्तविभक्तिदोः उरःकण्ठशिरोबद्धो वृषभः कामवर्षणात् महान्
देवोमहत्कायोज्ञातः स्यादिति च श्रुते' इति । प्रकृते नमःशब्दं करोति नमस्यतीत्यनेन रोरवीत्यर्थोऽलभ्यते ।
एवं परार्थवान् इति परशब्देन महत्त्वं अर्थवान् इत्यनेन सर्वेषामुवजीव्यत्वं च लभ्यते इति महोदेवइति
पदसमानार्थतया श्रुतेः समानार्थता बोध्या । यद्वा स वृषो यज्ञरूपः । स किम्भूतः । तयः पादाः
ऋग्यजुस्सामरूपा यस्य सः । चत्वारि शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोतृध्वर्युलक्षणानि तद्युतः । द्वे शीर्षे द्विविधान-
प्रवर्ग्योऽव्ये यस्य सः । शिरएवाव्य द्विविधानम् । ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरःप्रवर्ग्ये इति श्रुतेः । सप्तहस्ता
सप्तहोतारः सप्तच्छन्दांसि वा । तद्वाञ् शिधा सिप्रकारैः प्रातः सवनमाभ्यंदिनसवनतृतीयसवनैर्निबद्धः ।
विस्तरस्तु वेदभाष्येषु द्रष्टव्यः । तथाविधो यज्ञरूपो वृषोपि परार्थवान् परप्रयोजनकः सन् यां नमस्य-
तीत्यर्थः । अन्यत्सर्वम् पूर्ववत् । एतदर्थं द्वयेन विद्यासमृद्धिः यज्ञादिकर्मसमृद्धिश्च प्रदर्शिता ॥

भोक्षसमृद्धिं दर्शयति ।

११२. सुषुम्निकामिति ॥ यां वाराणसीं जगदन्तवर्तिनीं जगता मन्ते प्रलयेऽपि विद्यमानां । उक्त-
ञ्जकाशीलण्डे 'मुने प्रलयकालेऽपि न तत्क्षेले कदाचन । विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः । न
यदा भूमिवलयं न यदापांसमुद्भवः । तदा विहृतुमीशेन क्षेपमेतद्विनिर्मितमि' ति । चिदेव आत्मास्वरूपं
यस्याः सा चिदात्मिका । तां चिच्छक्तिरूपां अतएव ब्रह्मविकासिनीम् ब्रह्मसाक्षात्कारजननीं ज्ञानप्रकाशक-
त्वादिति भावः । सुषुम्निकां सुषुम्नानाडी स्वरूपाम् । जगद्रूपशरीरस्थेत्यर्थः । आहुः वदन्ति प्रेक्षावन्त इति
शेषः । पुनः किम्भूतां मृत्युं मरणं आत्मिच्छुम्भिरिप्सुभिः । काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतेः । अत एव दिवं
स्वर्गं परित्यज्य त्यक्त्वा समर्त्यमूर्तिभिः मर्त्यानां मूर्तिभिः सहितैः मानुषशरीरधारिभिरित्यर्थः । अमरैः देवैः
अपि श्रितां सेवितां स्वर्गस्यापि क्षयित्वान्मुक्तिं कामा देवा अपि या मुपासत इत्यर्थः । अस्याः सुषुम्नादि-
स्वरूपत्वं मुक्तं काशीमुक्तिविवेके श्रीमद्भगवत्पूज्यपादपरमहंसपरिव्राजकाचार्यं श्रीसुरेश्वरसूरिपादैः यथा
इत्येति ब्रह्मप्रकाशरूपिणी चिन्मयी ज्ञानप्रकाशकतया अस्या स्तथात्वं वेदतन्त्रादिज्ञानप्रतिपादकशास्त्रे
सुषुम्नाया यन् ब्रह्मनाडीत्वं प्रतिपादितं । तथा सर्वप्रकाशकतया चिच्छक्तेरेव स्वरूपं काशीत्वं विज्ञाप्यते ।
यथा यथेवं काश्यते सर्वं सा काशीपरिकीर्तयति इति । यदि चिच्छक्तिरेव काश्याः स्वरूपार्थवाचिका । तर्हि
तस्या वारं वारं कागतिरिति संशयभेदकोऽप्युक्तव्यताम् । तदिदं मन्त्रे देवानां देवपूजकं सर्वेषां

११३. परिक्रम. तां बलिपुष्पसंकुल प्रवाहपातोत्थितवातसेवितम् ।
समन्ततस्तापससन्ततं ततो मरुत्तटिन्यास्तटमध्युवास सः ॥

११४. स तत्र नित्यं प्रयतो महेश्वरं निषेव्य वाङ्मानसकायकर्मभिः ।
समीरशेषानशनव्रतं दधत्क्रमेण शीर्णस्तृणसन्निभोऽभवत् ॥

भूतानां ब्रह्मसदनं अल हि जन्तोः प्राणैरुत्क्रममाणस्य रुद्रस्सारकं ब्रह्म व्याचष्टे । येनासावमृसी भूत्वा मोक्षी भवति । तस्यादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं नविमुञ्चेदेवमैवैतथाज्ञवल्क्यः । अथ हेनमसिः पप्रच्छ वाङ्मवल्क्यम् । य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा कथमहमिदं विजानीयामिति सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायामस्यां च प्रतिष्ठित इति का च वरणा भवति काचासिर्भवति । सर्वाणिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयति तेन वरणा भवति । सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापान्यस्यति तेनासिर्भवति कतममस्याः स्थानं भवतीति । भ्रुवो घ्राणस्योभयसन्धिः सर्वाँलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति । एवमेवैनं सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविदउपासते । कोऽसौ रुद्र इति रुद्रस्नापयत्यात्मकं संसारदुःखं तद्धेतुर्वातस्वर्षं द्रावयति शरणागतानामुपासकानामिति । अत एव विच्छक्तिमयः सर्वज्ञः परमेश्वरएव रुद्रः । तथा हि 'एको रुद्रो न द्वितीयायावतस्थुः इत्यादि ॥

११३. परिक्रमकिति ॥ स विनायकः तां तथाभूतां वाराणसीम् पुरीम् परिक्रमन् तत्क्षेत्रपरिक्रमोक्त-
विधिना तत्परिक्रमणं कुर्वन् ततः परिक्रमणानन्तरं बल्यर्थं पूजोपहारार्थं यानि पुष्पाणि तैः सङ्कुले व्यासे प्रवाहे गङ्गाया निर्झरे यः पातः पतनम् तस्यादुत्थितेन वातेन सेवितम् । वीजितमित्यर्थः । अल वातस्य पुष्पसम्बन्धात्सौरभ्यं प्रवाहसम्बन्धात् शैथ्यं पतनोत्थितत्वान्मान्द्यं च लब्धम् । तद्विशिष्टस्यैव तस्य कवि-
भिर्विर्णितत्वादिति । समन्ततः सर्वतः तापससन्ततम् तपस्विजनव्याप्तम् मरुताम् देवानाम् तटिनी नदी 'मरुत्तटिनी गङ्गा देवनदी स्वर्नदी सुरदीर्घिका' इत्यमरः । तस्याः तटं तीरं अद्युवास गङ्गातटे निवासं चकारेत्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्गवस' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ॥

११४. स इति ॥ स विनायकः तत्र वाराणस्यां नित्यं प्रयतः पूतस्सन् । 'पवित्रः प्रयतः पूत' इत्यमरः । वाक्च मानसज्ञ कायश्च वाङ्मानसकायाः तेषां कर्माणि वाङ्ममानसकर्मकायकर्मचेति सिद्धिकर्माणीत्यर्थः । इन्द्रान्ते श्रूयमाणपदस्य प्रत्येकं योगः । तत्र वाङ्म स्तुतिपाठादि मानसकर्म जपध्यानादि कायकर्म पूजा-
प्रणामादि तैः महेश्वरं श्रीकाशीविश्वनाथं निषेव्य आराध्य शिष्यतद्दृष्टिशेषः समीरएव शेषोऽवशिष्टो यस्मिन् तथाभूतं यत् । अमशनं निराहाररूपं व्रतं तत् । दधत् दधानः वायुमात्रभक्ष्यइत्यर्थः । उपासनाकाण्डे 'निराहारो नोपवसेदि'ति स्मृत्या वायुभक्षणस्यैव सर्वप्राधान्यादिति भावः । तथा च स्मृतिः 'नक्तं इविष्या-
क्षमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमशाम्बुवाज्यं । यत्पन्नगद्वयं यदिवापि वायुः प्रशक्तमसोत्तरमुत्तरं स्वादिति । 'अकाशीमारुताहारो निराहारस्तथैवचे'ति । रामायणादी 'निराहारस्य पृथक्त्वेनोल्लेखाद्वायो-
भक्ष्यत्वं कस्वित'मिति बोध्यम् । तथाभूतः अतएव क्रमेण दिनकाकक्रमेण शीर्णः क्षीणहारीरः सन् पुणस्तत्रैव पुण्यतृणः अभवत् दुर्बलो बभूवेत्यर्थः ॥

११५. अथैकविंशत्यां निशि कण्ठगासुना दशेन्द्रियेभ्यो विरतान्तरात्मना ।
दधद्रुपुः स्वप्नवशात्तपस्विनो व्यलोकि लोकार्तिहरो हरोऽमुना ॥
११६. जगाद तं दर्शनमात्रनिर्गदं करेण संस्पृश्य ससस्मिताननः ।
समुत्सहस्वाशु विधित्सिते ध्रुवं मनोरथः सेत्स्यति वत्स तेऽचिरात् ॥
११७. प्रगाढदुर्गैरचलैरनुत्तरो निगूढमार्गो विषयोऽस्त्यनुत्तरः ।
प्ररूढसौराष्ट्रपदोऽप्यनुत्तरः खलीढगोदासरितोननूत्तरः ॥

ततः किमभूत्तदाह ॥

११५. अथेति ॥ अथ कियद्दिनानन्तरम् एकविंशति दिवसगमनानन्तरमित्यर्थः । एकविंशतेः पूरणी एकविंशती तस्य पूरणे षट् त्रिंशतेर्द्वितीति टिलोपः । टिड्ढाणजीतिड्ढीप् तस्यां निशि एकविंशदिवसावसानात्तावित्यर्थः । कण्ठगासुना कण्ठगाः कण्ठगताः उत्क्रममाणा इत्यर्थः । असवः प्राणा यस्य तेन आसन्नमृत्युनेत्यर्थः । अतएव दशेन्द्रियेभ्यः श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि मिलित्वा दशेन्द्रियाणि तेभ्यः ज्ञानकर्मेसाधनेभ्यः बाह्येन्द्रियेभ्य इत्यर्थः । विरतो निवृत्तव्यापारोऽन्तरात्मा मनोरूपमन्तरिन्द्रियं यस्य तेन तथाभूतेन अमुना विनायकदेवेन स्वप्नवशात् स्वप्नायत्ततया स्वप्नावह्यायामित्यर्थः । लोकार्तिहरः लोकानामार्तिः पीडा तां हरति आराधनानुसारेणापनयतीति तथा अत एव हरः तथान्वर्थनामा भगवान् विश्वेश्वर इत्यर्थः । तपस्विनः तापसस्य वपुः शरीरम् दधत् गूहानः सन् व्यलोकि विलोक्यते स्म । कर्मणि लुक् । स स्वप्ने तपस्विरूपिणं शिवं ददर्शेत्यर्थः ॥

११६. जगादेति ॥ श्मि तेन सहितं सस्मितं । ईषद्धासयुक्तं आननं वक्त्रम् यस्य स तथोक्तः । स तपस्विरूपो हरः दर्शनमात्रनिर्गदम् दर्शनमात्रेण ऐश्वरशरीरावलोकनेनैव निर्गतो गदो रोगो यस्य तं । निराहारादिजन्यकृम्यन्मृत्युमित्यर्थः । तं विनायकं करेण संस्पृश्य निजहस्त संवाहनेनाश्वास्येत्यर्थः । जगाद कथयामास कथनप्रकारमेवाह साधैश्लोकलयेण समुत्सहस्वेत्यादिना-हे वत्स हे पुत्रक वत्सेति सम्बोधनम् । तस्मिन् प्रेमातिशयख्यापनार्थम् 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सन्तुवक्षसी'ति रुद्रः । विधित्सिते विधातुमिष्टे वस्तुनि आशु शीघ्रम् समुत्सहस्व सम्यक् उत्साहयुक्तो भवते तव मनोरथः अभिलाषः अचिरात् अविलम्बादेव सेत्स्यति सिद्धो भविष्यति । ध्रुवं निश्चितमेवैतदित्यर्थः ॥

तव प्राप्यो देशोऽस्तीति तं विशिष्य दर्शयति ॥

११७. प्रगाढेत्यादि ॥ अचलैः पर्वतैः कृत्वा प्रगाढानि प्रकर्षेण दृढानि यानि दुर्गाणि नगरप्रावरणानि तैर्दुर्गभिः प्रगाढदुर्गभूतै रचलैर्वा अनुत्तरः उत्तरितुं शक्यो न भवतीति तथा दुर्लङ्घनीय इत्यर्थः । निगूढा आच्छन्नतया दुर्ज्ञेया मार्गा अन्तःप्रवेशपन्थानो यस्य स तथाभूतः अतएव अनुत्तरः नास्ति उत्तरं सामान्यतया प्रतिवाक्यं यस्य सः अनुपम इत्यर्थः नास्ति उत्तर उत्तमो यन्मादिति वाऽनुत्तरः । 'उत्तरः प्रतिवाक्ये स्याद्वृद्धोद्योत्तमेऽन्यथादि'ति विश्वः । तथाभूतः विषयो देशः अस्ति । 'देशविषयौतुपवर्तन' मित्यमरः । स किं नामा कास्तीत्यत आह । प्ररूढेति । प्रकर्षेण रूढं प्रसिद्धं सौराष्ट्रपदं सौराष्ट्र इति वाचकशब्दो यस्य सः । उत्तर उदीच्यो न भवतीत्यनुत्तरः । इतो दक्षिणइत्यर्थः । तथापि स्वेन खलीढा आस्वादिता अभिव्याप्तेति यावत् । या गोदा सरित् गोदानाप्ती सरित् गोदावरीनदीत्यर्थः । ततः उत्तरः ननु इत्यवधारणे । उदीच्यपुत्र गोदावरीनद्या उत्तरेतीरे दक्षिणसौराष्ट्रनामादेशोऽस्तीत्यर्थः ॥

११८. तदीश्वरो नन्दपुरेऽस्त्यनीश्वरः शिलाकुलस्याग्रतमोऽपि सोऽन्तिमः ।

अपुत्रिकः केवलमेकपुत्रिको जराप्रयुक्तोऽपि यथैव निर्जरः ॥

११९. वरान्मदीयात्परिणीय तत्सुतां वरां वयोरूपगुणैरशङ्कितः ।

परैरजय्यो विजयस्व राज्यभाक् चिराय तत्रौरसपुत्रपौत्रकैः ॥

११८ तदीश्वरइति ॥ तस्य दक्षिणसौराष्ट्रदेशस्य ईश्वरस्तदीश्वरः तदधिपतिः । अनीश्वरः नास्ति ईश्वरो यस्य सः । तदुपरि अन्यः कोऽपि स्वामी नास्तीत्यर्थः । तथाभूतः सन् नन्दपुरे नन्दपुरनाम्नि नगरे सौराष्ट्रदेशइत्यर्थः । अस्तिसराजाशिलाकुलस्य शिलावंशस्य तद्वंशीयानामित्यर्थः । अग्रतमः सर्वप्रधानोऽपि अन्तिमः अन्तेभवः । अन्तशब्दात् डिमच् प्रत्ययः । तद्वंशस्य चरमो राजेत्यर्थः । अन्तिमत्वे हेतुमाह अपुत्रिक इति नास्तिपुत्रो यस्य सोऽपुत्रः ततः स्वार्थे ठक् अपुत्रिकत्वादन्तिम इत्यर्थः तस्मादेव तद्वंशो लुप्यत इति भावः । पुत्रिकापि नास्तीत्याशङ्क्याह । केवलमिति केवलशब्दोऽन्यस्ववंशीयव्यवच्छेदार्थः केवलं एका पुत्रिका यस्य सः एकपुत्रिकः । एवमपि पुनः पुत्रोत्पत्तिस्थ्यादित्याशङ्क्याह । जराप्रयुक्तइति । जरया वार्धक्येन प्रयुक्तः जरावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । अपिस्समुच्चये । तेन च तस्य पुत्रान्तरोत्पत्तिसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । ननु ब्राह्मणद्रव्यापहारदिना हि वंशोच्छेदः स्मर्यते । तेन च पापकर्मा स्यादित्यत आह । यथेत्यादि यथा निर्जरो देवस्तथैव सः । सत्कर्मधर्मादिना देवतासमान इत्यर्थः । तथा च ईश्वरेच्छयैव तस्मात्तद्वंशविश्रान्तिः । न तु तद्दुष्कर्मजन्येति भावः । अग्रतमोऽप्यन्तिम इति जराप्रयुक्तोऽपि निर्जर इति च विरोधः । तत्परिहारस्तूत्तरूपः किञ्चामायं राजा कस्य वा पुत्रइत्यादि किमपि न ज्ञायते । प्राचीनवंशावलीपुस्तकेष्वपि तदनुल्लेखात् । किन्तु शिलावंशीयो राजेश्वेव वर्तते । कोऽयं शिलावंशस्तथापि मानं न लभामहे । किंत्वयं भारतमध्यभूमौ प्रसिद्धानां षड्विंशद्राजवंशानामन्यतमः शिलारवंश इति लोके यः प्रसिद्धः स स्यात् स तु चन्द्रवंशान्तर्गत इति राजस्थानीयेतिहासादौ न तु वा शिलादित्यनाम्नः सूर्यवंशीयस्य राज्ञः सम्बन्धी स्यात् पूर्वोक्तवलभोनगरी यदा यवनैर्ध्वस्ता तदा शिलादित्यप्रभृतय इतस्ततो जग्मुरिति तस्यैतिहासादौ तेन तदुभयवंशयोर्मध्ये संशयः । अस्यराज्ञो नम गङ्गराजइति तरिपता वत्सराज इति सिंहाचल श्रीकूर्मक्षेत्रस्थितप्रासादभित्तिलिखितशिलालेखो वर्तते इति केचिद्ददन्ति । तस्यै वार्यं सप्तविंशाधिकचतुश्शतोत्तरसहस्रपरिमिते (१४२७) क्रिष्टाब्दे नन्दपुरराजसिंहासनाख्ये आसीदिति लिखितमस्तीति च वदन्ति ॥

११९. वरादिति ॥ ममायं मदीयः । त्यदादीनिचेति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति छ प्रत्ययः । अस्मात् मदीयात् वरात् 'वृत्तात् देवावृतेवरः श्रेष्ठे' इत्याद्यमरः । महत्त वराद्धेतोः अदीकितः शङ्करहितः । 'यस्या न विद्यते आता न च विज्ञायते पिता । नोपयच्छेत् तां कन्यां पुत्रिका धर्मशङ्कये' त्यादिना अत्रात्कायाः परिणयनिषेधेऽपि मङ्गरेण हेतुना तव तादृशपरिणयोऽधर्माय नैव भविष्यति । अतस्तत्तद्विज्ञानकर्तव्या इति भावः । वयोरूपगुणैः यौवनसौन्दर्यकुलशीलादिभिः वरां श्रेष्ठां स्वस्समानामित्यर्थः । तत्सुतां तस्य नन्द-पुराधिपते वृद्धितरम् परिणीय विवाहा तल सौराष्ट्रदेशे राज्यभाक् राज्यं सप्तसहस्राङ्गं वा पूर्वोक्तरूपं तद्गज-तीप्ति तथा लब्धराज्यइत्यर्थः । परैः शत्रुभिः अजय्यो जेतुं शक्यो न भवति 'यः क्षय्यजय्यौशक्योर्थे' तथाभूतः सन् । औरसैः 'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुःपावयेद्धि यम् तमौरसम् । विजानीयाद्युक्तम् प्रथम-

११५. अथैकविंश्यां निशि कण्ठगासुना दशेन्द्रियेभ्यो विरतान्तरात्मना ।
दधद्रपुः स्वप्नवशात्तपस्विनो व्यलोकि लोकार्तिहरो हरोऽमुना ॥
११६. जगाद् तं दर्शनमात्रनिर्गदं करेण संस्पृश्य ससस्मिताननः ।
समुत्सहस्वाशु विधित्सिते ध्रुवं मनोरथः सेत्स्यति वत्स तेऽचिरात् ॥
११७. प्रगाढदुर्गैरचलैरनुत्तरो निगूढमार्गो विषयोऽस्त्यनुत्तरः ।
प्ररूढसौराष्ट्रपदोऽप्यनुत्तरः खलीढगोदासरितोननूत्तरः ॥

ततः किमभूत्तदाह ॥

११५. अथेति ॥ अथ कियद्दिनानन्तरम् एकविंशति दिवसगमनानन्तरमित्यर्थः । एकविंशतेः पूरणी एकविंशी तस्य पूरणे ङट् तिंशतेर्ङित्तिटिलोपः । टिड्ढाणजीतिङ्गीप् तस्यां निशि एकविंशदिवसावसान रात्रावित्यर्थः । कण्ठगासुना कण्ठगाः कण्ठगताः उत्क्रममाणा इत्यर्थः । असवः प्राणा यस्य तेन आसन्नमृत्युनेत्यर्थः । अतएव दशेन्द्रियेभ्यः श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि मिलित्वा दशेन्द्रियाणि तेभ्यः ज्ञानकर्मसाधनेभ्यः बाह्येन्द्रियेभ्य इत्यर्थः । विरतो निवृत्तव्यापारोऽन्तरात्मा मनोरूपमन्तरिन्द्रियं यस्य तेन तथाभूतेन अमुना विनायकदेवेन स्वप्नवशात् स्वप्नायत्ततया स्वप्नावस्थायामित्यर्थः । लोकार्तिहरः लोकानामार्तिः पीडा तं हरति आराधनानुसारेणापनयतीति तथा अत एव हरः तथान्वर्थनामा भगवान् विश्वेश्वर इत्यर्थः । तपस्विनः तापसस्य वपुः शरीरम् दधत् गृह्णानः सन् व्यलोकि विलोक्यते स्म । कर्मणि लुङ् । स स्वप्ने तपस्विरूपिणं शिवं ददर्शेत्यर्थः ॥

११६. जगादेति ॥ स्मितेन सहितं सस्मितं । ईषद्वास्युकं आननं वक्त्रम् यस्य स तथोक्तः । स तपस्विरूपो हरः दर्शनमात्रनिर्गदम् दर्शनमात्रेण ऐश्वर्यशरीरावलोकनेनैव निर्गतो गदो रोगो यस्य तं । निराहारादिजन्यक्लमशून्यमित्यर्थः । तं विनायकं करेण संस्पृश्य निजहस्त संवाहनेनाश्रास्येत्यर्थः । जगाद् कथयामास कथनप्रकारमेवाह साधैश्लोकलयेण समुत्सहस्वेत्यादिना-हे वत्स हे पुत्रक वत्सेति सम्बोधनम् । तस्मिन् प्रेमातिशयख्यापनार्थम् 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सन्तुवक्षसी'ति रुद्रः । विधित्सिते विधातुमिष्टे वस्तुनि आशु शीघ्रम् समुत्सहस्व सम्यक् उत्साहयुक्तो भवते तव मनोरथः अभिलाषः अचिरात् अविलम्बादेव सेत्स्यति सिद्धो भविष्यति । ध्रुवं निश्चितमेवैतदित्यर्थः ॥

तव प्राप्यो देशोऽस्तीति तं विशिष्य दर्शयति ॥

११७. प्रगाढेत्यादि ॥ अचलैः पर्वतैः कृत्वा प्रगाढानि प्रकर्षेण दृढानि यानि दुर्गाणि नगरप्रावरणानि तैर्दुर्गैर्भूतै रचलैर्वा अनुत्तरः उत्तरितुं शक्यो न भवतीति तथा दुर्लङ्घनीय इत्यर्थः । निगूढा आच्छन्नतया दुर्ज्ञेया मार्गा अन्तःप्रवेशपन्थानो यस्य स तथाभूतः अतएव अनुत्तरः नास्ति उत्तरं साम्यतया प्रतिवाक्यं यस्य सः अनुपम इत्यर्थः नास्ति उत्तर उत्तमो यन्मादिति वाऽनुत्तरः । 'उत्तरः प्रतिवाक्ये स्याद्दर्शोदीच्योत्तमेऽन्यवदि'ति विश्वः । तथाभूतः विषयो देशः अस्ति । 'देशविषयौत्पवर्तन' मित्यमरः । स किं नामा क्वास्तीत्यत आह । प्ररूढेति । प्रकर्षेण रूढं प्रसिद्धं सौराष्ट्रपदं सौराष्ट्र इति वाचकशब्दो यस्य सः । उत्तर उदीच्यो न भवतीत्यनुत्तरः । इतो दक्षिणइत्यर्थः । तथापि स्वेन लीढा आस्वादिता अभिव्याप्तेति यावत् । या गोदा सरित् गोदानाप्ती सरित् गोदावरीनदीत्यर्थः । ततः उत्तरः ननु इत्यवधारणे । उदीच्यएव गोदावरीनद्या उत्तरेतीरे दक्षिणसौराष्ट्रनामादेशोऽस्तीत्यर्थः ॥

११८. तदीश्वरो नन्दपुरेऽस्त्यनीश्वरः शिलाकुलस्याग्रतमोऽपि सोऽन्तिमः ।

अपुत्रिकः केवलमेकपुत्रिको जराप्रयुक्तोऽपि यथैव निर्जरः ॥

११९. वरान्मदीयात्परिणीय तत्सुतां वरां वयोरूपगुणैरशङ्कितः ।

परैरजय्यो विजयस्व राज्यभाक् चिराय तत्रौरसपुत्रपौत्रकैः ॥

११८ तदीश्वरइति ॥ तस्य दक्षिणसौराष्ट्रदेशस्य ईश्वरस्तदीश्वरः तदधिपतिः । अनीश्वरः नास्ति ईश्वरो यस्य सः । तदुपरि अन्यः कोऽपि स्वामी नास्तीत्यर्थः । तथाभूतः सन् नन्दपुरे नन्दपुरनाम्नि नगरे सौराष्ट्रदेशइत्यर्थः । अस्तिसराजाशिलाकुलस्य शिलावंशस्य तद्वंशीयानामित्यर्थः । अग्रतमः सर्वप्रधानोऽपि अन्तिमः अन्तेभवः । अन्तशब्दात् डिमच् प्रत्ययः । तद्वंशस्य चरमो राजेत्यर्थः । अन्तिमत्वे हेतुमाह अपुत्रिक इति नास्तिपुत्रो यस्य सोऽपुत्रः ततः स्वार्थे ठक् अपुत्रिकत्वादन्तिम इत्यर्थः तस्मादेव तद्वंशो लुप्यत इति भावः । पुत्रिकापि नास्तीत्याशङ्क्याह । केवलमिति केवलशब्दोऽन्यस्ववंशीयव्यवच्छेदार्थः केवलं एका पुत्रिका यस्य सः एकपुत्रिकः । एवमपि पुनः पुत्रोत्पत्तिस्थ्यादित्याशङ्क्याह । जराप्रयुक्तइति । जरया वार्धक्येन प्रयुक्तः जरावस्थां प्राप्त इत्यर्थः । अपिस्समुच्चये । तेन च तस्य पुत्रान्तरोत्पत्तिसम्भावनापि नास्तीत्यर्थः । ननु ब्राह्मणद्रव्यापहारादिना हि वंशच्छेदः स्मर्यते । तेन च पापकर्मा स्यादित्यत आह । यथेत्यादि यथा निर्जरो देवस्तथैव सः । सत्कर्मधर्मादिना देवतासमान इत्यर्थः । तथा च ईश्वरेच्छयैव तस्मात्तद्वंशविश्रान्तिः । न तु तद्दुष्कर्मजन्येति भावः । अग्रतमोऽप्यन्तिम इति जराप्रयुक्तोऽपि निर्जर इति च विरोधः । तत्परिहारस्तुक्तरूपः किञ्चामायं राजा कस्य वा पुत्रइत्यादि किमपि न ज्ञायते । प्राचीनवंशावलीपुस्तकेष्वपि तदनुल्लेखात् । किन्तु शिलावंशीयो राज्ञेयेव वर्तते । कोऽयं शिलावंशस्तस्मापि मानं न लभामहे । किंत्वयं भारतमभ्यभूमौ प्रसिद्धानां षड्विंशद्राजवंशानामन्यतमः शिलारवंश इति लोके यः प्रसिद्धः स स्यात् स तु चन्द्रवंशान्तर्गत इति राजस्थानीयेतिहासादां न तु वा शिलादित्यनाम्नः सूर्यवंशीयस्य राज्ञः सम्बन्धी स्यात् पूर्वोक्तवलभोनगरी यदा यवनैर्ध्वस्ता तदा शिलादित्यप्रभृतय इतस्ततो जग्मुरिति तस्यैवेतिहासादां तेन तदुभयवंशयोर्मध्ये संशयः । अस्यराज्ञो नम गङ्गराजइति तत्पिता वत्सराज इति सिंहाचल श्रीकूर्मक्षेत्रस्थितप्रासादाभित्तिलिखितशिलालेखो वर्तते इति केचिद्वदन्ति । तस्यैवायं सप्तविंशाधिकचतुश्शतोत्तरसहस्रपरिमिते (१४२७) क्रिष्टाब्दे नन्दपुरराजसिंहासनारूढ आसीदिति लिखितमस्तीति च वदन्ति ॥

११९. वरादिति ॥ ममायं मदीयः । त्यदादीनिचेति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति छ प्रत्ययः । अस्मात् मदीयात् वरात् 'वृतात् देवाद्भृतेवरः श्रेष्ठे' इत्याद्यमरः । महत्त वराद्धेतोः अशङ्कितः शङ्कारहितः । 'यस्या न विद्यते भ्राता न च विज्ञायते पिता । नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिका धर्मशङ्कये' त्यादिना अभ्रातृकायाः परिणयनिषेधेऽपि मद्दरेण हेतुना तव तादृशपरिणयोऽधर्माय नैव भविष्यति । अतस्तत्तद्विज्ञानकर्तव्या इति भावः । वयोरूपगुणैः यौवनसौन्दर्यकुलशीलादिभिः वरां श्रेष्ठां त्वत्समानामित्यर्थः । तत्सुतां तस्य नन्दपुराधिपते द्रुहितरम् परिणीय विवाह्य तत्र सौराष्ट्रदेशे राज्यभाक् राज्यं सप्ताङ्गमष्टाङ्गं वा पूर्वोक्तरूपं तद्गजतीति तथा लब्धराज्यइत्यर्थः । परैः शत्रुभिः अजय्यो जेतुं शक्यो न भवति 'यः क्षय्यजय्यौशक्योर्थे' तथाभूतः सन् । आरसैः 'स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् तमौरसम् । विजानीयात्पुत्रम् प्रथम-

१२०. इति प्रसिक्तो वचनामृतैरसौ निशावसाने शयनात्समुत्थितः ।
ससम्भ्रमं सान्द्रतनुस्त्वगङ्कुरैर्मृगेन्द्रलीलामवलोकने दधौ ॥
१२१. अथेश्वरादेशविनिर्णयात्क्षणं प्रतीक्ष्य कन्यां तुलयाप्तुमुन्मनाः ।
जगाम भास्वानिव कर्कमारुहन् स सिंहविक्रम्यपि दक्षिणां दिशम् ॥
१२२. स्वदक्षिणा सङ्गितयानुकूल्यतश्चलत्सु वाय्वश्वभुजेषु तत्त्रिषु ।
सवाह वाहेत्यपि पामरोदितं सुशब्दयामास तदा प्रसन्नधीः ॥

कल्पित' मिति मनुकरूपैः । न तु दत्त क्रीतादिभिरित्यर्थः । पुल्लपौष्पादिपरम्परयेत्यर्थः । चिराय चिरकाल-
पर्यन्तं विजयस्व सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेत्यर्थः ॥

१२०. इतीति ॥ निशाया अवसानम् प्रान्तभागस्तस्मिन् रात्रिचतुर्थयामे इत्यर्थः । तत्र स्वप्नस्य
शीघ्रफलदत्वात् । उक्तञ्च 'स्वप्नस्तु प्रथमे यामे संवत्सरफलप्रदः । द्वितीये चाष्टभिर्मासैस्त्रिभिर्मासैस्त्र्युती-
यके । चतुर्थे चाष्टमासेन स्वप्नस्त्यात्तत्फलप्रदः । दशाहे फलदः स्वप्नोप्यरुणोदयदर्शने । प्रातः स्वप्नस्तु फलद-
स्तत्क्षणं यदिबोधितः' इति । कियत्कालविलम्बेन फललाभाच्चतुर्थयामे इति व्याख्यातम् इति उक्तरूपैः
वचनामृतैः स्वप्नावस्थायां भगवतो वचो रूपपीयूषैः प्रसिक्तः आप्यायित इत्यर्थः । अस्मां विनायकदेवः
शयनात् शय्यायाः समुत्थितः जाग्रदवस्थां प्राप्य शय्या या मुपविष्ट इत्यर्थः । यद्वा शयनादिति व्यब्लोपे
पञ्चमी । शयनं निद्रां परित्यज्येत्यर्थः । 'शयनं सुरते निद्राशययोश्च नपुंसकमिति मेदिनी । समुत्थितः
उत्थायोपविष्ट इत्यर्थः । त्वगङ्कुरैः त्वचोऽङ्कुरा इव त्वगङ्कुरा रोमाञ्जाः तैः पुलकैः सान्द्रतनुः सान्द्रा
निरन्तरा तनुः शरीरं यस्य सः । हर्षादिति भावः । तथाभूतः सन् सम्भ्रमेण सह वर्तमानं यथा तथा
ससम्भ्रमम् सत्वरं अवलोकने दर्शनक्रियायां मृगेन्द्रलीलाम् सिंहस्य विलासं दधौ । सिंहावलोकन-
न्यायेन उभयपार्श्वं विलोकयामासेत्यर्थः । स्वप्नभङ्गदशार्थां स्वप्नस्यैवायं वृत्तान्त इति निश्चयाभावादिति
भावः ॥

१२१. अथेति ॥ अथ किञ्चित्क्षणानन्तरम् सविनायकः ईश्वरादेशविनिर्णयात् ईश्वरस्यादेशः ।
स्वप्नादेशः तस्य विनिर्णयात् ईश्वरस्यैवायं स्वप्नादेश इति विविच्य निर्णयं कृत्वेत्यर्थः । व्यब्लोपे पञ्चमी ।
अन्यत्त ईश्वराज्ञानुसारात् क्षणं यात्नामुहूर्तं प्रतीक्ष्य अवलोक्य । अन्यत्त दक्षिणायनसमयं ज्ञात्वा । तुलया
निजतौल्येन स्वसमानामित्यर्थः । कन्यां राजकन्यां आसुं विवाहेन प्राप्तुं उन्मना उत्सुकितमनाः । अन्यत्त
मुलाराशि सह गामिनीं कन्यां राशिं गन्तुं स्वरितः । सिंहविक्रमी सिंहस्येव विक्रमः पराक्रमोऽस्यास्तीति
तथापि पादगत्या गन्तुं समर्थोऽपीत्यर्थः । कर्कः श्वेताश्वः तं आरुहन् अधितिष्ठन् दूरदेशयात्रासौकर्यार्थमिति
भावः । अन्यत्त कर्कराशि माश्रयन् सिंहाराशि संक्रम्यपि अत एव भास्वान् सूर्यइव दक्षिणां दिशं जगाम
दक्षिणदेशयात्रां चकारेत्यर्थः । सूर्योपि तथा दक्षिणगोलंमालम्बते तद्दयमपीति पूर्णोपमा ॥

अथ गमनसमये तेन शुभशङ्कनानि दृष्टानीत्याह ॥

१२२. स्वेषि ॥ तदा यालासमये वाय्वश्वभुजेषु वायुश्चाश्वश्च भुजश्च वाय्वश्वभुजाः तेषु । सत्यर्थे सप्तमी ।
स्वदक्षिणा सङ्गितया स्वस्य दक्षिणम् दक्षिणपार्श्वम् तत्सङ्गितया तत्संसर्गितया हेतुना । अत्र स्वपदम् अश्व-
पक्षे अश्वपरम् अन्यत्त यात्रिपरम् बोध्यम् । आनुकूल्यतः अनुकूलताम् प्राप्य इत्यर्थः । स्ववर्धे पञ्चम्याम्

१२३. नदीनदग्रामवनानि सञ्चरन्निरीक्ष्य शोभामकुतोभयो रयात् ।
प्रविश्य तत्तन्नगरीषु सश्रियास सार्वभौमोयमिति प्रतीयते ॥

१२४. पयोधरस्वर्णघटोद्वहा मुहुः कटाक्षनीलोत्पलवर्षणोज्झटाः ।
पताकयन्त्यो जघनाञ्चलान् पथि प्रधावमानास्तमुपासत स्त्रियः ॥

तसिल् । चलत्सु सञ्चरत्सु सत्सु । प्रसन्नधीः प्रसन्नाधीर्भुङ्क्ष्वर्थस्य सः । हर्षोत्फुल्लमतिः सविनायकः वाहवा-
हेति अनुकरणपदमेतत् । अनुकार्यञ्च देशविशेष भाषारूपम् प्रशंसाथकम् वाहवाह इत्याकारकम् यद्वचः
तदित्यर्थः । पामरोदितम् प्राकृतजनभाषितमपि सुशब्दयामास । साधुशब्दं चकार । तत्करोत्यर्थे सुशब्दा-
णिच् । अयमाशयः अश्वमारुह्य यायिनः तस्य रूपलावण्यतेजोविभवादीन् अश्वगतिवैचित्र्यञ्चनिरीक्ष्य-
द्रष्टृभिर्देशीयभाषया वाहवाहेति प्रशंसायाम् प्रयुज्यमानस्यापि वाहशब्दस्य 'बाहो भुजेपुमान् मानभेदेऽश्व
वृषवायुषु' इत्यादि कोशात् वायव्यभुजानामपि वाचकतया यात्रायां शुभसूचकानाम् तेषाम् नामसङ्कीर्तन-
रूपेण चरितार्थत्वेन संस्कृतत्वात् सुशब्दत्वम् परिकल्पितमिति भावः । तेषाम् शुभसूचकतास्वरूपमुक्तम् ।
दीपिकायाम् यात्राप्रकरणे । 'अनुकूलगतौ प्रदक्षिणे सुरभौ देहसुखेऽनिलेगतिः । तिमिराणि गभस्तिमा-
निव प्रसभम् हन्ति बलानि विद्विषाम् । आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतुरगम् प्रति
हेषमाणः । वक्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वम् योऽश्वः सयातुरचिरात्प्रतनोति लक्ष्मीम्" । दक्षिणपार्श्व-
स्पन्दनमिष्टम् हृदयम् विहाय पृष्टञ्चेति यास्त्रिणः । प्रसन्नधी रित्यत्रापि शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि
स्यु रेकतः । एकतश्च मनोयातुस्त्रिद्विजयावहेत्यादिना शुभावहत्वमुच्येयम् ॥

१२३. नदीति ॥ नास्ति कुतोपि भयम् यस्य सः अकुतोभयः । मयूरव्यंसकादिः । भयरहितः सः
विनायकः नदीनगग्रामवनानि । अलाधारस्य कर्मत्वम् अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालइत्यादि वार्तिकोक्तेः ।
मार्गपतित तत्प्रधानदेशेष्वित्यर्थः । रयात् वेगात् नन्दपुरगमनेच्छयेति भावः । सञ्चरन् विचरन् शोभाम्
नद्यादीनामित्यर्थः । निरीक्ष्यतत्तन्नगरीषु तासु तासु मार्गपतितासु पुरीषु प्रविश्य श्रिया निजतेजः सम्पत्या
अयम् सार्वभौमः चक्रवर्ती इत्येव प्रतीयतेऽस्म लोकेरिति शेषः । स्म यांगे भूतार्थकर्मणि लट् यम् दृष्ट्वा लोकाः
सार्वभौमोयमिति मेनिरे इत्यर्थः ॥

१२४. पयोधरेति ॥ पथि तद्गमनमार्गे स्त्रियस्तपुराङ्गनाः पयोधराः स्तनाएव स्वर्णघटाः क्षीरपूरित-
सुवर्णकलशाः । 'स्त्रीस्तनाब्दां पयोधरां' पयः क्षीरम् पयोम्बुचेत्यु' भयलाप्यमरः । तेषामुद्वहा धारिण्यः ।
मुहुः पुनः पुनः कटाक्षाणि अपाङ्गदर्शनान्येव नीलोत्पलानि तेषां वर्षणे क्षेपणे उज्झटाः तस्पराः जघना-
ञ्चलान् जघनलज्जवस्त्रप्रान्तभागान् पताकयन्त्यः पताकाः कुर्वन्त्यः तत्करोत्यर्थे णिच् । पताकावदुङ्घ्यमान
जघनाञ्चुका इत्यर्थः । तथाभूताः प्रधावमानाः धावुगता वित्यस्माच्छानच् । तद्रूपलावण्यमोहिता स्तमनु-
धावन्त्य इत्यर्थः । तम् विनायकम् उपासत सेवन्तेऽस्म । मङ्गलार्थम् हि यास्त्रिणः पूर्णकुम्भादयः प्रदश्यन्ते
इति भावः ॥

१२५. पुरे पुरे रूपगुणाभिमानिनः प्रशस्तिभाजः खलु शस्त्रशास्त्रयोः ।
अमुष्य सम्भाषणदर्शनोज्झितस्वपौरुषास्ते पुरुषा उदासत ॥
१२६. स इत्थमध्वस्थिततीर्थदैवतावगाहनालोकनपूतविग्रहः ।
क्रियद्दिनैर्नन्दपुरं निशामुखे प्रविश्य सर्वेश्वरमन्दिरेवसत् ॥
१२७. अथात्र संवेशनिदेशमैश्वरं यथाप तस्यां निशि तन्नरेश्वरः ।
तथा प्रभाते तमवेक्ष्य सादरं कथाप्रसङ्गाद्बुधे कुलादिकम् ॥

१२५. पुर इति ॥ पुरे पुरे प्रत्येकनगरीषु “ नित्यवीत्सयोरिति द्विर्भावः । रूपम् सौन्दर्यम् गुणाः शौर्यादयश्च ते रभिमानिनः । शस्त्रम् शस्त्रविद्या खड्गसाधनादि शास्त्रम् धर्मार्थज्ञानसाधनम् स्मृतिनीतिवेदान्तादि शास्त्रम् तयोः प्रशस्तिभाजः प्रवीणाः । ते प्रसिद्धाः पुरुषाः जनाः अमुष्य विनायकस्य सम्भाषणदर्शनाभ्याम् उज्झितम् परित्यक्तम् पौरुषम् पुरुषस्य भावः कर्म वा यैस्ते तथाभूताः सन्तः । उदासत उदासीना बभूवुः । ते पुरुषाः तद्दर्शनेन तद्रूपलावण्य निर्जिताः कथोपकथनेन तेन निर्युक्तिकाः शस्त्रास्त्रविद्यालाघवेन च हीनाः तत्त द्विषयकाभिमानम् परित्यज्य तत्तत्कथाप्रसङ्गेषु औदासिन्यमेव स्वस्य प्रकटीचक्रुरिति समुदितोर्थः ॥

१२६. स इति ॥ सविनायकः इत्थम् अनेन प्रकारेण नानादेशपर्यटनं कृत्वेत्यर्थः । अध्वनि मार्गं स्थितानि यानि तीर्थानि पुण्यजलावताराः ‘ तीर्थम् शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजस्सुच । अवतारर्षिजुष्टान्बुयात्तोपाभ्यायमन्त्रिषु ’ इति मेदिनी । दैवतानि तत्तत्क्षेत्रस्थितदेवतामूर्तयः तेषामवगाहनालोकनैः तीर्थेत्रगाहनैर्देवतानाम् दर्शनैरित्यर्थः । पूतः पवित्रीकृतः विग्रहो देहो यस्य सः । तथा भूतः सन् क्रियद्दिनैः कतिपयदिवसैः आगत्येत्यर्थः । निशामुखे निशायाः प्रारम्भे सायम् समये इत्यर्थः । नन्दपुरम् ईश्वरनिर्दिष्टम् नन्दपुरनगरीम् नगरीमित्यर्थः । प्रविश्य तत्र प्रवेशम् कृत्वा सर्वेश्वरमन्दिरे सर्वेश्वरस्य मन्दिरम् सर्वेश्वरमन्दिरम् तस्मिन् नन्दपुरदुर्गस्थितस्य सर्वेश्वरनाम्नः शिवस्थालये तत् स्थितनिवासगृहे इत्यर्थः । अवसत् निवासम् कृतवान् यतिसन्यासिब्रह्मचारिवैष्णवादिर्वैदेशिकजननिवासार्थम् तन्मन्दिरनिकटे यानिमठगृहाणि निर्मितान्यासन् तलैकस्मिन् गृहे समुत्तीर्य तत्र सायन्तनी क्रियाम् समाप्य यत्किञ्चित्फलमूलाद्याहारम् कल्पयित्वा तलैवशयानः सुखेन रात्रिम् निनायेति फलितार्थः ॥

ततः किमभूत्तदाह ॥

१२७. अथेति ॥ अथ अनन्तरम् अत्र नन्दपुरे तन्नरेश्वरः तस्य नन्दपुरस्य नृपतिः तस्याम् निशियथा तव कन्यानुरूपो वरः समागत्य मन्मन्दिरे तिष्ठति तस्मै स्वदुहितरम् स राज्यभारम् समर्प्य स्वाभीष्टम् साधयेत्यादि रूपेणेत्यर्थः । ऐश्वरम् ईश्वरसम्बन्धि सन्देशनिदेशम् स्वप्नादेशम् । ‘ स्वप्नः संवेश ’ इत्यपीत्यमरः । आप्रप्राप । तथा तेन रूपेण प्रभाते प्रातःकाले तम् विनायकम् अवेक्ष्य दृष्ट्वासादरम् आदरेण सह यथा तथा । कथाप्रसङ्गात् कथोपकथनादिना पृष्ट्वेत्यर्थः । कुलादिकम् सूर्यवंशोत्पन्नं शुद्धं क्षत्रियवंशादिकम् । आदिपक्षेन नामगोत्रदेशादिकञ्च बुधे ज्ञातवान् ॥

१२८. प्रधानमन्त्रिप्रमुखैः कृतेक्षणं प्रधाय तस्याखिलराजलक्षणम् ।
सदैवविद्विर्विगणय्य सत्क्षणं व्यधत्त वैवाहिकमङ्गलक्षणम् ॥
१२९. अमुं भरद्वाजसगोत्रमर्चयन्वरं ततोऽसौ विधिनाऽप्रिसाक्षिकम् ।
प्रदाय लीलावतिकामलङ्कृतां सुताममुष्मैकृतकृत्यतामगात् ॥
१३०. प्रशस्य रत्नाकरचारुविग्रहां धराधरोत्तुङ्गपयोधरां धराम् ।
रसप्रभूताश्च चिरात्स्वरक्षितां सदक्षिणायार्पयतिस्व दक्षिणाम् ॥

तदनन्तरम् किङ्कृतवान् तदाह ॥

१२८. प्रधानेत्यादि ॥ सनन्दपुराधिपतिः प्रधानानि महामाताः । 'महामाताः प्रधानानि' त्यमरः । मन्त्रिणोधीसचित्राश्च । 'मन्त्री धीसचित्रोऽमात्य' इत्यमरः । ते एव प्रमुखानि प्रधानानि । 'प्रधानम् प्रमुखम् क्लीबे' इत्यमरः । मुख्या इति यावत् येषाम् तैः । सामुद्रिकादि लक्षणविद्विः कृतम् ईक्षणम् दर्शनम् यस्य तत् तथाभूतम् । अस्य विनायकस्य अखिलराजलक्षणम् सर्वम् राजचिह्नम् प्रधायप्रधान्येनावधार्यं । दैवविदो दैवज्ञाः तैः सत्क्षणम् शुभमुहूर्तम् विगणय्य विशेषेण गणयित्वा वैवाहिकमङ्गलक्षणम् विवाहसम्बन्धि मङ्गलोत्सवम् व्यधत्त कारयामास । 'क्षण उद्धर्षोमहउद्धव उत्सव' इत्यमरः ॥

१२९. अमुमिति ॥ ततः वैवाहिकसामग्रीसङ्ग्रहानन्तरम् असौ नन्दपुराधिपतिः भरद्वाजसगोत्रम् । अत्र गोलप्रदर्शनम् वरगोलाद्युच्चारणपूर्वकम् कन्याप्रदानमपीति सूचनाय । उक्तञ्च । 'वरगोलं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वान् कन्यायाश्चैवमेवहि । मधुपर्काञ्चितायैनाम् तस्मै दद्यात्सदक्षिणा' मिति । वरम् जामातृत्वेनोपकल्पितम् । 'वरौ जामातरि वृतावित्यादि मेदिनी । अमुम् विनायकनामानम् अर्चयन् मधुपर्कादिना पूजयन् अमुष्मै वराय अलङ्कृताम् नानालङ्कारभूषिताम् लीलावतिकाम् लीलावतीनाम्नीम् । स्वार्थे ठक् । सुताम् निजपुत्रीम् । विधिना स्वगृहोक्तविधानेन । अग्निः साक्षी साक्षाद्दृष्ट्वेनोपकल्पितो यस्मिन् दानकर्मणि । साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायामितीन् । तद्यथा तथा प्रदाय कन्यायाः प्रदानम् कृत्वेत्यर्थः । कृतम् कृत्यम् निजेऽपिस्तरूपम् कार्यम् येनस' कृतकृत्यः तस्य भावरूपाताम् अगात् प्राप कृतार्थो बभूवेत्यर्थः । भरद्वाजसगोलमित्यत्र भरद्वाजः सगोलो यस्येति विग्रहः । रगोलपदेन गोलपदेनवा वंशपरम्परा प्रसिद्धम् आदिपुरुषम् ब्राह्मणरूपमेवोच्यते । स्मृत्यन्तरे सकाररहितपाठश्रवणात् सकारेण तु कर्तव्यम् गोलम् सर्वैव धीमतेति मत्स्याद्युक्तेः सकाररहितत्वस्यापि श्रवणात् गोलसगोलयोः पर्यायत्वाच्छाखाभेदेन व्यवस्थेति शूलपाणिः तेनपराशररगोलस्य वृद्धस्य तु महात्मन इति । अमुकामुकगोलैतत्तुभ्यमक्षम् स्वधानम् इत्यादिश्च प्रयोगः । भरद्वाजगोलस्य भरद्वाजाङ्गिरस बाह्वृस्पत्याः प्रवराः । क्षत्रियादेरितिदृष्ट गोलप्रवरत्वेन पुरोहित गोलप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः । अतएव पूर्वपुरुषेषु येन राज्ञा यः कुलपुरोहितत्वेन आचार्यत्वेन वा गृहीतः । तद्रोलैणैव तेषाम् व्यवहारः । तथा च अग्निपुराणे, 'क्षत्रिय वैश्य शूद्राणाम् गोलञ्च प्रवरदिकम् । तथावर्षं सङ्कराणाम् येषाम् विप्राश्च याजकाः' इत्यादि । तेन एकस्मिन् सूर्यवंशरूपे महावृक्षे शाखाभेदेषु वसिष्ठ, काश्यप, गौतम, भरद्वाजादि गोलभेददर्शनम् निर्दिवादमेवेति बोध्यम् ॥ तस्मै दद्यात्सदक्षिणामित्युक्तेः कन्यादानाङ्गदक्षिणादानम् प्रदर्शयति ॥

१३०. प्रशस्येति ॥ स राजा दक्षिणाय दाक्षिण्यगुणयुक्ताय । 'दक्षिणे सरळोदारा' वित्यमरः । अनेकमहिष्वासुसमरागो दक्षिणः कथित इत्युक्त दक्षिणनायकगुणयुक्तश्च । तस्मै वराय चिरात् चिरकालात्

१३१. प्रतिग्रहानन्तरवामदक्षिण प्रवेष्ट संश्लिष्ट वधूवसुन्धरः ।

स नूतनसारोहण षोडशद्वयाति तुङ्गसिंहासनगोऽभ्यसिच्यत ॥

१३२. तदा महाराष्ट्र कलिङ्गकोत्कलस्थिताः कियत् स्थायुक गोपभूमिपाः ।

स चामरच्छत्रकराः पुरस्कृत प्रदेशनास्तं परितोऽप्युपासत ॥

स्वरक्षिताम् स्वेन पालिताम् प्रशस्यैः प्रकृष्टशस्यैः व्रीह्यादिभिः रत्नानामाकरैः खनिभिश्च 'खनिःखनियामाकरः' स्यादित्यमरः । चारुविग्रहाम् मनोहरशरीराम् । अन्यत्रप्रशस्यैः प्रशंसनोपैः रत्नानामाकरैः समूहैः 'आकरो निकरे खना' विति मेदिनी । चारुविग्रहाम् । धराधरेषु पर्वतेषु उत्तुङ्गा उच्छ्रिताः पयोधरा मेघायस्याम् ताम् । मेघसञ्चरणोचित महोन्नतपर्वतबहुलामित्यर्थः । अन्यत्र धराधराविव उत्तुङ्गो समुन्नतां पयोधरौ खनौ यस्यास्ताम् । 'खीस्तनाब्दौ पयोधरा' वित्यमरः । रसप्रभूताम् जलप्रचुराम् । 'रसोगन्धरसे जले' इति मेदिनी । अन्यत्र शृङ्गाररसभावाश्रयाम् नानागुणयुक्ताम् अनुरागिणीम् वा । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवेषु' इत्यमरः । तथाभूताम् धराम् पृथिवीम् दक्षिणाम् दक्षिणात्वेन परिकल्पितामित्यर्थः । दक्षिण्यगुणयुक्ताम् काञ्चिन्नायिकामिवेति व्यज्यते । अपर्यतिस्म प्रददौ दुहितरम् दत्त्वा सर्वमपि राज्यम् समर्पितवानित्यर्थः ॥

१३१. प्रतिग्रहेति ॥ प्रतिग्रहानन्तरम् कन्या भुवोरादानादनन्तरम् वामदक्षिणयोः प्रवेष्टयोर्भुजयोः । 'भुज बाहू प्रवेष्टो दो' रित्यमरः । संश्लिष्टे आलिङ्गिते वधूर्जाया वसुन्धरा पृथिवी च ते यस्य सः । 'वधूर्जाया सुषाळी' चेत्यमरः । वामभुजालिङ्गितभार्यः दक्षिणभुजावलम्बितभूभार इत्यर्थः । तथाभूतः सविनायकः नूतनम् नूतनत्वेन निर्मापितम् पूर्वपुरवाणामपि विक्रमार्कसिंहासनाधिरूढत्वात् तत्सङ्केतप्रदर्शनायेति भावः । आरूढतेऽनेनेत्यारोहणम् सोपानम् । 'आरोहणम् स्यात्सोपान' मित्यमरः । षोडशानाम् द्वयम् षोडशद्वयम् आरोहणानां षोडशद्वयेन सहवर्तमानम् अतितुङ्गम् अत्युन्नतञ्च यत् सिंहासनम् नृपासनम् तत्र गच्छतीति तथा अन्येऽपि दृश्यत इति ङः । अभिनवद्वालिंशत्पावत्संयुक्त महासिंहासनोपविष्ट इत्यर्थः । तथा भूतः सन् अभ्यसिच्यत नृपोपचारेणाभिषिक्तो बभूवेत्यर्थः ॥

१३२. तदेति ॥ तदा तस्याभिषेकसमये कलिङ्ग एव कलिङ्गकः । स्वार्थेकन् । महाराष्ट्रश्च कलिङ्गश्चोत्कलश्च तेषु देशविशेषेषु स्थिताः स्थितिं कृतवन्तः कियन्तः नतु समस्ता इत्यर्थः । ये स्थायुकाः एकैकग्रामाधिकारिणः गोपाः बहुग्रामाधिकारिणः । 'स्थायुकोषिकृतो ग्रामे गोपोग्रामेषु भूरिषु' इत्यमरः । भूमिपाः सामन्ता राजानश्च ते । चामरैश्च छत्रैश्च सहिताः कराः पाणयो येषां ते तथोक्ताः । 'छत्रच्छत्रचाम' इत्यर्थः । पुरस्कृतानि अग्रतः कृतानि प्रदेशानि उपद्वीकनानि प्रभोस्त्वस्य दर्शनार्थं देयद्रव्याणीति यावत् प्राभृतन्तु प्रदेशानम् । 'उपायन मुपग्राह्य मुपहार स्तथोपदे' त्यमरः । यैः ते तथाभूताः सन्तः तं सिंहासनारूढं विनायक देवं परितः सर्वतोऽपि उपासत परिचेरुः अपिशब्दात् । स्वसौराष्ट्रदेशीया अपि यथा नियोगम् परिचेरु रित्यर्थः । अर्थं हि त्रिचत्वारिंशदधिक चतुःशतोत्तरसहस्रपरिमिते (1443) क्रिष्टाब्दे राजसिंहासन मारूढवान् । तदानीम् तस्य राज्यसीमा पूर्वैशिकाकौलनागराखाना पर्यन्तं दक्षिणे कम्बामेण्डु प्रभृति सर्वसिद्धि रायिवारपर्यन्तम् । पश्चिमे बल्लरदेशस्थितभास्करनदीपर्यन्तं । उत्तरेकलाहण्डी देशमभिग्याप्य बुडालिङ्गैति प्रसिद्धस्थानपर्यन्तां एवं बृहत् खेमण्डी निकटस्थं स्फुटित पाषाण (फटाच-ञ्चड) पर्यन्तं । पारलाखिमुण्डि समीपस्थ गुमागडाग्रामपर्यन्तम् । सामन्तराजानश्च माङ्गुलु । गुलगोण्ड । विष्पि । गुण्डुक प्रभृति देशाधिपतयः । एतैः सेवित स्थावत्परिमिते भूमण्डले राज्यं कृतवानिति ज्ञेयम् ॥

१३३. समेत्य सर्वोऽपि परम्परागतक्रियाभिरस्य प्रकृतिप्रजाव्रजः ।
तिलार्धमाज्ञामपि नात्यवर्ततार्णवस्य वेलाभिव वीचिसञ्चयः ॥
१३४. ततः प्रभृत्यस्य भुवं प्रशासतो गतेऽथकाले श्वशुरे सुरालयम् ।
परस्परद्वेषितयाऽति दुर्धियो वनाश्रया देशमुपाद्रवन् प्रजाः ॥
१३५. स तच्छमोपायमुपायविद्धदा विचार्य तत्पश्चिमदिङ्मुखो व्रजन् ।
द्विराहताष्टादशदुर्गमध्यर्गे मितानुगो रायपुरे प्रथिष्टवान् ॥

१३३. समेत्येति ॥ सर्वोऽपि निखिलोऽपि प्रकृतीनां मन्त्रपुरोहितादीनां प्रजानां जनानाञ्च व्रजः समूहः परम्परया पितृपितामहाद्यनुक्रमेण आगताभिः प्राप्ताभिः क्रियाभिः स्वस्वनियोगकर्मभिः । अन्यत्र धारावाहिकागमनक्रियाभिरित्यर्थः । तदुपलक्षितः सन्नित्यर्थः । इत्थं भूतलक्षणे तृतीया । समेत्य तं विनायकदेवं सङ्गत्य अस्य विनायकदेवस्य आज्ञां शासनं तिलार्धमपि तिलार्धप्रमाणमपि स्वरूपमपीत्यर्थः । अर्णवस्य समुद्रस्य वीचिसञ्चयः वेलां समुद्रकूलमिव नात्यवर्तत नव्यतीयाय । सर्वोऽपि तदाज्ञावशवर्ती बभूवेत्यर्थः ॥

१३४. तत इति ॥ ततः प्रभृति भुवं प्रशासतः पालयतः तस्य विनायकदेवस्य श्वशुरे श्वशुरभूते पूर्वस्मिन् राज्ञिकाले समयान्तरे सुरालयं स्वर्गं गते प्राप्तेसति पञ्चत्वं प्राप्तेसति । अतिदुर्धियः । अतिशयेन दुष्टाधीर्येषां ते अतिदुर्धियः वनाश्रयाः अरण्यवासिनः प्रजाः परस्परद्वेषितया अन्योऽन्यविद्रोहितया देशं नन्दपुरराष्ट्रं उपाद्रवन् पीडयामासुः राजशासनं मुल्लङ्घय स्वेच्छया दुराचारिणो बभूवु रित्यर्थः । अन्वयमभिसन्धिः - अस्मिन् नन्दपुरप्रदेशे पर्वतारण्यादिनिवासिनो म्लेच्छजातिविशेषा बहवः सन्ति । तेषां सौराकोन्ध इत्यादि दैशिकनामानि प्रसिद्धानि । तेषु शूराः युद्धविद्याकुशलः तत्सम्बन्धीया मन्त्रयन्त्रौषधादिप्रवीणाश्च तथा-विधा अपि मूर्खतायदवधिरेव यैः निशितपरशुकुठारादीनां धारापरीक्षार्थम् निरपराधिनो जना अपिच्छिद्यन्ते । तथाभूतास्ते दुर्धियः । तस्मिन् प्राचीने नन्दपुराधिपतौ मृते सति नान्योऽस्माकमन्यः प्रभुरिति मन्यमानाः विनायकदेवं राजानं नैवमेनिरे । बुद्धिकुशलोऽयं विनायकः सामाद्युपायेन कियतीः प्रजाः स्वायत्तीकृतवान् । कियत्यश्चास्वाधीनाः तैः साकं विरुध्य देशोपद्रवं ददुरिति बोध्यम् ॥

ततः किं कृतवानित्याह ॥

१३५. सेति ॥ उपायान् सामदानभेददण्डरूपान् वेत्ति जानातीति उपायवित् । 'सामदानभेददण्डावित्युपायचतुष्टय' मित्यमरः । स विनायकदेवः तच्छमोपायम् तेषां दुर्भ्रूतप्रजानां तत्कृतराष्ट्रविप्लवस्य वा शमाय शान्तये उपायं बन्धनताडनादिरूपं दण्डोपायं न तु वधरूपं निजप्रजानामनेकेषां वधस्थानुचितत्वात् । दण्डस्तावन्निविधः । उक्तञ्च 'वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्रेशस्त्वथैव च । इति दण्डविधानसंज्ञदण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति । हृदा स्वबुध्या न तु विचारेऽन्यसहायापेक्ष इति भावः । विचार्यविचारेण स्थिरीकृत्य चतुर्थोपायसाध्या इमे इति निश्चित्येत्यर्थः । मितानुगः मिताः परिमिताः आवश्यकीयकार्योचिताः पञ्चषा इत्यर्थः । अनुगा अनुचरायस्य स तथाभूतः । दुष्टप्रजाम्यो मार्गोऽनिष्टशङ्कया बहुजनराहित्येन तदज्ञातः सन्नित्यर्थः । तस्मान्नन्दपुरात् पश्चिमायादिकं । सर्वनाम्नो वृत्तिमाले पुंवन्नाचो वक्तव्य इति पश्चिमशब्दस्य पुंवन्भावः । तन्मुखः तदभिमुखो भूत्वेत्यर्थः । व्रजन् यातां कुर्वन् द्विराहता द्विगुणिता अष्टादशसंख्या येषां

१३६. समृद्धमस्मिन् लवणिं वणिग्वरं प्रणीतसौहार्दमुपेत्य सादरम् ।
नृपोपचारेण च तेन पूजितः प्रजोपजापं निखिलं व्यजिज्ञपत् ॥
१३७. तदीयसाहायकलब्धधुर्यगोऽयुतैतदर्धायुधभृत्पदातिकः ।
पुनस्ततोऽसौ प्रतिगम्य दुर्जनान् प्रदम्य राज्यं स्ववशं समानयत् ॥
१३८. चिराय विज्ञापयितुं कृतज्ञतां निजां तथा वाणिजिकोपकारिताम् ।
विधीयतेऽद्यावधि शासनेषु यत्प्रतिश्रुतं राजनदाम मुद्रणम् ॥

तानि षट्त्रिंशत्परिमितानीत्यर्थः । दुर्गाणि राजधान्यो यस्मिन् देशे स तथोक्तः । छतिशगड इति प्रसिद्धो देश इत्यर्थः । तन्मध्यगे तदन्तर्गतिति रायपुरे रायपुरनाम्नि नगरे प्रविष्टवान् प्रविवेश । कियद्भिदिनैरिति शेषः ॥

तत्र किं कृतवान् तदाह ॥

१३६. समृद्धमिति ॥ अस्मिन् रायपुरे तन्निवासिनमित्यर्थः । समृद्धम् अधिकर्द्धिशालिनम् लवणिम् तन्नामानम् वणिग्वरम् वणिक्श्रेष्ठम् । किम्भूतम् प्रणीतसौहार्दम् सुहृदः सुहृदयस्य वा भावः । सौहार्दं सख्यं । हायनान्तयुवादिभ्योऽणिति अण् । हृदयस्य हृदादेशः । हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदवृद्धिः । प्रणीतं प्रापितं सौहार्दं येन तं तथा भूतं चिरमित्यमित्यर्थः । उपेत्य सङ्गत्य तेन च वणिजा नृपोपचारेण राजपूजनोचित सम्भारेण सादरम् आदरेण सह यथा तथा पूजितः सम्मानितः सन् निखिलं समग्रं प्रजानां निजदेशीयानामित्यर्थः । 'उपजापं भेदं भेदोपजापा' वित्यमरः । स्वाज्ञामुल्लङ्घय यथा च दुर्वृत्तानां तेषां राष्ट्रविभ्वंसक परस्परभेदो जातस्तत्सर्वमित्यर्थः । व्यजिज्ञपत् विज्ञापयामास ॥

ततः किमभूत्तदाह ॥

१३७. तदीयेत्यादि ॥ असौ विनायकः साहायस्य भावः । साहायकं यो पधाद्रूपोत्तमा हुञ् इत्यक्ष साहायाद्वेति वार्तिकोक्त्या पक्षिको वुञ् तदीयेन तस्य वणिजः सम्बन्धिना साहायकेन साहाय्येन हेतुना लब्धाः प्राप्ताः धुर्याणां धुर्वहानां गवां अयुतं अयुतपरिमितधुरंधरवलीवर्दा इत्यर्थः । धुर्वहं 'धुर्यशैरेय धुरीणाश्च धुरन्धरा' इत्यमरः । तदर्धमयुताधैम् पञ्चसहस्रपरिमिता इत्यर्थः । आयुधभृतः शस्त्रा-
स्त्रधारिणः पदातयः सेनाङ्गविशेषाश्च येन सः तथाभूतः । वणिक् सकाशात् शस्त्रास्त्राद्यद्रव्यादिभार वाह-
कानां गवामयुतं पञ्चसहस्रपरिमितान् शस्त्रधारिणः सैनिकांश्च लब्ध्वा तत्सहितः सन्नित्यर्थः । ततः रायपुरात् पुनः प्रतिगम्य स्वदेशं प्रत्यागत्य प्रतिगम्येति बाल्यपीति व्यवस्थितविभाषया माम्भानिटा मनुनासिक-
लोपस्य वैकल्पिकत्वा दनुनासिक लोपाभावपक्षे रूपं । दुर्जनान् पूर्वोक्तान् प्रदम्य प्रकर्षेण दण्डयित्वा । 'साहसंतु दमोदण्ड' इत्यमरः । राज्यं निजराष्ट्रं स्ववशं स्वायत्ततां समानयत् प्रापयामास ॥

१३८. चिरायेति ॥ चिराय चिरकालपर्यन्तम् । निजां स्वकीयां कृतज्ञतां कृतं उपकृतं जानातीति कृतज्ञः । तस्यभावस्तत्ता तां उपकारितां विज्ञापयितुं बोधयितुं लोकानितिशेषः । वणिगोव वाणिजिकः । स्वार्थे ढन् । तस्य उपकारकारिता । तथा तद्वत् चिराय विज्ञापयितुमित्यर्थः । शासनेषु तात्रपत्तादिषुकेषु । 'शासनं राजदत्तोर्ग्यां लेखाज्ञा शास्त्रशास्त्रित्वा'ति मेदिनी । यत् प्रतिश्रुतं येन विनायकदेवेन राज्ञा अङ्गी-

१३९. सनन्दपुर्या प्रभवन्नरिन्दमो विपक्षपक्षानभिभूय भूयसः ।
 अनिन्दिताचारचयं च शिक्षयन्ननन्द यन्नन्दनवन्निजाः प्रजाः ॥
१४०. सुकीर्तिं दिव्योभयमूर्तिं भृद्भुवं दिवश्च भोक्तुं चिरमर्चिताशयः ।
 नवं स सर्वेश्वरमन्दिरं दृढं प्रघृष्टमृष्टैरुपलैरकल्पयत् ॥
१४१. स शङ्करस्यैव कृपाभ्युसेचनैः प्रवर्धमानो रविवंशजाङ्करः ।
 अशङ्कितः कापि समुन्नतिं वहन् बभौ क्षितौ शङ्करवंशशब्दितः ॥

कृतं । 'अङ्गीकाराभ्युपगमप्रति श्रव समाधय' इत्यमरः । राजनदाममुद्रणं राज्ञ इदं राजनं । तस्येदमित्यण् । अनिति अणि टि लोपाभावः । राजसम्बन्धि यत् दाममुद्रणं । 'पशुबन्धनरज्जुविशेषो दामेत्युच्यते । नपुंसि-दामसन्दान' इत्यमरः । तदाकारं मुद्रणं मुद्रा तत् । अद्यावधि इदानींतनकालपर्यन्तमपि । विधीयते लेखपक्षेषु स्वाक्षरदानस्थलेऽङ्कयते इत्यर्थः । वणिकप्रदत्त साहाय्येन स्वरराज्यं साधयता राज्ञा तत्पारितोषिकदत्तस्या पृष्टेवणिक स्वकथां चिराय संस्थापयितुं द्वयं याचितवान् । तत्र लेखपक्षेराज्ञः स्वाक्षरदानस्थले गोबन्धनरज्जुचिह्नदानमेकं द्वितीयं भाद्रपदामावास्यायां तद्वंशीयैः सर्वैरपि मृन्मयगवां पूजाकर्तव्याच्चेति चिरन्तनीयं वार्ता । ततश्च अद्यावधि तदुभयं यथास्वीकृतं परिपाल्यतेऽस्वरराजप्रजादिभिरिति बोध्यम् ॥

१३९. स इति ॥ अरीन् दाम्यति उपशमयतीति अरिन्दमः । दमिः शमनार्थां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । अन्तर्भावितयथोवा ततः खश् सुम् । शत्रुशमनकर्ता स विनायकदेवः नन्दपुर्यां प्रभवन् प्रभुर्भवन् । भूयसः बहुन् विपक्षपक्षान् शत्रुपक्षान् । पक्षः सहायः । अभिभूय पराभूय निजाः प्रजाः स्वकीयान् जनान् अनिन्दिताये आचाराः साध्याचरणानि तेषां चयं समुदायं च शिक्षयन् उपदिशन् नन्दनेन निजपुत्रेण तुल्यं नन्दनवत् स्वपुत्रानि वेत्यर्थः । आनन्दयत् आनन्दयामास ॥

१४०. सुकीर्तिं दिव्येत्यादि ॥ अर्चितः पूजितः प्रसंशनीय इति यावत् । आशयोऽभिप्रायो यस्य स तथा भूतः स विनायकदेवः शोभना सुदृढा वा या कीर्तिः प्रासादरूपा सा च दिव्या तज्जन्यपुण्यवशात् । दिवि भवा च तदुभयरूपा या मूर्तिः शरीरं तद्विभतीति तथाभूतः सन् भुवं पृथिवीं दिवं स्वर्गं च कीर्तिं शरीरेण पृथिवीं दिव्यशरीरेण स्वर्गमित्यर्थः । चिरं चिरकालपर्यन्तं भोक्तुं अनुभोगेन तत्र विलसितुमित्यर्थः । नवं नवीनं भूतपूर्वमपि जीर्णमुद्धृत्येत्यर्थः सर्वेश्वरमन्दिरं सर्वेश्वरनाम्नः । शिवस्य प्रासादं प्रघृष्टमृष्टैः प्रकर्षेण घृष्टाश्च ते मृष्टाश्च तैः स्निग्धसमीकृतैरित्यर्थः । उपलैः प्रस्तरैः 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृष'दित्यमरः । दृढं चिरस्थायी यथा स्यात्तथा अकल्पयत् ॥ कल्पयामास शिल्पिभिः कारयामासेत्यर्थः ॥

महत्स्यस्मिन् सूर्यवंशे शास्त्राभूतस्य शङ्करवंशस्य मूलभूतोऽयमेवेतिबोधयन् तस्य स्ववंशे शङ्करनाम-योजनप्रयोजनं दर्शयति ॥

१४१. सेति ॥ रवेः सूर्यस्य वंशएव वंशो वृक्षविशेषः तस्याङ्करः करोरस्वरूपः स विनायकदेवः शङ्करस्य श्रीकाशीविश्वेश्वरस्यैव कृपाभ्युसेचनैः । कृपादयाएवाम्बूनि जलानितेषां सेचनैः सेकैः प्रवर्धमानो वृद्धिं लभमानः अतएव कापि कस्मिंश्चिदंशेऽपि अशङ्कितः परेभ्यश्छेदनभेदनादिशङ्कारहितः तथामुन्नतिं वहन् औन्नत्यं लभमानः अतएवक्षितौ पृथिव्यां शङ्करवंशशब्दितः शङ्करस्यवंशएववंशोयस्य स इति । यद्वा शङ्करान् तद्वरप्रसादाद्धेतोः वंशो यस्य यस्माद्वा स शङ्करवंशः स इतिशब्दितः कीर्तितः सन् बभौ प्रकाशितो बभूव । ततः प्रभुस्येव तद्वंशः शङ्करवंश इति लोके प्रख्यातिं गत इत्यभिप्रायः ॥

१४२. अथैकपत्नी व्रतिनी सुतार्थिनी दृढं सिषेवे महिषी तमन्वहम् ।
व्रतादिनाऽलभ्यफलं हि लभ्यते नतत्सतीनां पतिसेवनात्परम् ॥
१४३. स्वर्कं भजन्त्यां परिशुद्धभावतः सदाप्रसन्नोऽखिललोकरञ्जनम् ।
यथा प्रसादं स्वरुचौ शरच्छशी सुतं स तस्यामुदपादयन्नपः ॥
१४४. वलक्षपक्षाश्रितशीतदीधिति द्युतिर्वितन्वन्नतनुं तनुभियम् ।
क्रमादतिप्रीति तरङ्गसन्ततिं ततान तातस्य गुणार्णवस्य सः ॥

१४२. अथेति ॥ अथ कियत्कालानन्तरं महिषी कृताभिषेका राजपत्नी । 'कृताभिषेका महिषी'त्यमरः । सुतार्थिनी सुतः पुत्रएवार्थः । प्रयोजनमस्या अस्तीति । सुतमर्थयतेवा । तथा गृह्यादित्वाणिनिः ङीप् । पुत्रं कामयमाना अतएव एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी पतिव्रता । नित्यं सपत्नादिष्विति । नांतादेशः नांतत्वात् ङीप् । एकपत्न्याः व्रतं मनोवाक्कायकर्मभिः पतिसेवनरूपं तदस्या अस्तीति । मत्वर्थीय इनिः ङीप् । पतिव्रता-धर्मचारिणी सतीत्यर्थः । अहन्यहनीत्यमहं प्रतिदिनं । वीप्सायामव्ययीभावः नपुंसका दन्यतरस्यामिति ङच् । तं पतिं विनायकदेवं दृढमत्यन्तं सिषेवे स्वपुत्रसम्पत्तिमनवेक्ष्यतत्प्राप्तये सर्वतोभावेन निजभर्तारमेव उपचरितवतीत्यर्थः । न च मिथुनीभावस्यैव पुत्रोत्पत्तिहेतुत्वं । यत्किञ्चिद्दुरदृष्टविशेषस्यापि तत्र प्रतिबन्ध-कत्वेन तद्विघाताय सत्पुत्रप्राप्तिहेतुभूतशुभादृष्टसम्पादनाय च । तपोव्रताद्यनुष्ठानस्य विधेयत्वात् तस्या भर्तृ-सेवनरूपव्रताचरणं युक्तमिति तमेवविशेषं सामान्यरूपार्थान्तरोपन्यासेन द्रढयति । व्रतादिनेति । व्रतादिना नियमादिना हेतुना 'नियमोव्रतमस्त्री' त्यमरः । अलभ्यं लब्धुमशक्यमपि फलं दृष्टफलं लभ्यते प्राप्यते । हि निश्चये । श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वभिहितमित्यर्थः । ननु पुत्रार्थिभिः देवद्विजाराधनं सन्तानगोपालमन्त्रो-पासनं हरिवंशश्रवणं विनायकव्रतं पुत्रप्रदसमीव्रतं चेत्यादि तत्तदुपायाः कर्तव्या इति तत्रतत्राभिहित-मेव । तर्हि किमनया भर्तृमात्रसेवया इत्याशङ्क्याह । नेति सतीनां तत् पतिव्रतानां व्रताराधनादिपतिसे-वनात् पतिसेवां विहाय । ल्यब्लोपे पञ्चमी । परं न अन्यत् किमपिनास्ति पतिसेवैव सकलव्रतादिस्वरूप-मित्यर्थः । यद्वा पतिसेवनापेक्षया परं श्रेष्ठं नेत्यर्थः । नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो नव्रतं नाप्युपोषणमित्यादिना स्त्रीणां पतिशुश्रूषणमेव प्रधानमिति मन्वादिभिरुक्त्वादिति भावः । तथैव फलमपि प्राप्तमित्याह ॥

१४३. स्वकमिति ॥ स नृपः विनायकदेवः स्वर्कं स्वमेव । स्वार्थेकन् । परिशुद्धभावतः । अव्यभि-चारि स्वभावेन सदा अनवरतं भजन्त्यां सेवमानायां तस्यां मिजपट्टमहिष्यां प्रसन्नः समुत्पुः सन् अखिल-लोकरञ्जनं सर्वजनमनोरमं सुतं पुत्रं शरच्छशी शरत्कालीन चन्द्रः स्वरुचौ ज्योत्स्नारूपायां प्रसादं नैमित्त्य-गुणं यथातथेत्यर्थः उत्पादयामास । अक्षोपमानभूतेषु चन्द्रज्योत्स्नाप्रसादेषु पूर्वार्धोक्तान्यपि विशेषणानि यथायथं प्रयोज्यानि तत्र प्रसन्नो निर्मलः । अन्वत्सर्वमुभयत्र समानम् १४४९ क्रीस्ताब्देऽस्य जन्म ॥

१४४. वलक्षेत्यादि ॥ वलक्षपक्षः शुक्रपक्षः । 'शुक्रशुभ्रशुचिश्चित विशदधेतपाण्डराः । अवदातः शितोर्गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुन' इत्यमरः । तमाश्रितः । शीतदीधितिश्चन्द्रः शुक्रपक्षीय चन्द्र इत्यर्थः । तस्य द्युतिरिव द्युतिः कान्तिर्यस्य स तथाभूतः । सपुत्रः क्रमात् दिनेदिने वृद्धिक्रमेण अतनुं अकृशां वीतोऽगुण-

१४५. वयस्यमुध्याधिगतेऽथ मध्यमे विधापयामास सपट्टबन्धनम् ।

स्वयञ्च गीर्वाणगणैः पणायितोजगामनिर्वाणपदं निरापदम् ॥

१४६. बुभोज भूमिं स महौजसोर्जितो जयी महाजावरिवारदुर्जयः ।

व्यभाद्यदीयं विजयादि चन्द्रभाक् समन्ततोनामयशः समन्ततः ॥

वचनादिति वैकल्पिको लोपोऽभावः तनुश्चित्रं कायशोभां । 'तनुः कायेत्वचिस्त्रीस्यात्स्त्रिवत्पेविरलेकृशे' इति मेदिनी । वितन्धन् विस्तारयन् गुणैः शौर्यादिभिः अर्णव इव गुणाणवः । तस्य गुणसमुद्रस्य तातस्य जनकस्य । 'तातस्तु जनकःपिते' त्यमरः । अतिप्रोत्तितरङ्गसन्ततिम् अतिशयिता या प्रीतिरानन्दः सैवतरङ्गः उत्तरोत्तरवृद्धत्वेन तरङ्ग साम्यं तत्सन्ततिं तत्परम्परां उत्तरोत्तरप्रवृद्धानन्दोर्मिपरम्परामित्यर्थः । ततान विस्तारयामास ॥

१४५. वयसीति ॥ सविनायकदेवः अमुष्य पुत्रस्य मध्यमेवयसि यौवने अधिगते प्राप्तेसति पट्ट-
बन्धनं । 'पट्टउष्णीषादि' रिति स्वामी । तस्य बन्धनं राज्यारोपणसमयोचित कौपेयबन्धनमित्यर्थः ।
विधापयामास । विधिना कारयामास । यद्वा राज्ञां किरीटविशेषस्वरूपस्य पट्टस्य बन्धनं विधापयामासे-
त्यर्थः । राजादीनां पट्टलक्षणमुक्तम् । बृहत्संहितायां यथा । विस्तरशोनिर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।
तत्संक्षेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः । पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलिविस्तीर्णः । सप्तनरेन्द्रमहि-
ष्याः षड्युवराजस्य निर्दिष्टः । चतुरङ्गुलविस्तरः पट्टः सेनापतेर्भवति । मध्ये द्वे च प्रसादपट्टः पञ्चते कीर्तिताः
पट्टाः सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्ध्यै । पञ्चशिखो भूमिपते ऋषिश्चो युवराज पार्थिव-
महिष्योः । एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विनाशिखया । क्रियमाणं यदि पलं सुखेन विस्तारमेतिपट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपते स्थाप्रजानां च सुखसम्पत् । जीवित राज्यविनाशङ्करोति मध्येव्रणः समुत्पन्नः । मध्ये
स्फुटितस्त्याज्यो विघ्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः । अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्ति मादिशेद्राज्ञः । शास्त्रनिमि-
त्तः पट्टोनुपराष्ट्रविवृद्धये भवतीत्यादि ॥ अथ पुत्रे राज्यभारारोपणानन्तरं स्वयं च विनायकदेवः गीर्वाणगणैः
देववृन्दैः पणायितः अभिष्टुतः सन् । " ईडितशस्त्रपणायित पनायित प्रणुत पणितपणितानि अपिगीर्ण-
वर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानी " त्यमरः । निरापदं संसारापदद्वहितं निर्वाणपदं मुक्तिस्थानं । 'मुक्तिः
कैवल्यनिर्वाण' मित्यमरः । जगाम प्राप । स्वयं देहं विसृष्टवानित्यर्थः । अयं हि षट्सप्तत्यधिकचतुःशतो-
त्तरसहस्रपरिमिते [1476] क्रीस्ताब्दे लोकान्तरं गतवानिति ॥

१४६. बुभोजेति ॥ ततः विनायकदेवस्य लोकान्तरगमनानन्तरं महौजसा सामर्थ्यातिशयेन
ऊर्जितो षडुर्दपित इत्यर्थः । महाजौ महायुद्धे । " समित्याजि समिद्युध " इत्यमरः । जयी जयनशीलः
अरिवादैः शत्रुसमूहैः दुर्जयः पराजयरहितः सः प्राप्तराज्यो राजपुत्र इत्यर्थः । भूमिं पृथिवीं बुभोज पाळया-
मास । यदीयं यस्सम्बन्धि विजयशब्द आदौ यस्य तं चन्द्रशब्दं भजतीति तथोक्तं । नाम नामधेयं विजय-
चन्द्र इति नामधेय मित्यर्थः । यशः समं शौर्यप्रशस्त्या सहेत्यर्थः । दानादि प्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यश
इत्युक्तेः । समन्ततः समन्तात् । चतसृष्वपि दिक्षु इत्यर्थः । व्यभात् विशेषेण बभौ ॥

१४७. अथैकदा श्रीपुरुषोत्तमाधिराट् प्रकृष्टधामा पुरुषोत्तमाभिधः ।
विजित्य कर्णाटममुष्य पर्यटन् विवेश राष्ट्रं सबलैर्भटैर्वृतः ॥
१४८. ततः सटाकेतनकेतनभ्रमन्मदोत्कटावारणवारणच्छटाः ।
विचार्य नो कार्यमकार्यमत्र ते व्यधुः प्रभूतावमतावमर्दनम् ॥
१४९. यथाह्वणैर्विदितोयथायथं निवेदयद्भिः परवीरसङ्गमम् ।
ययौ युयुत्सुर्वलिभिर्बलैर्वृतस्तदाक्रुधासौ परवीरमर्दनः ॥

१४७. अथेति ॥ अत्राथशब्दः कथान्तरारम्भबोधकः । अधानन्तरं एकदा एकस्मिन् काले । सर्वै-
कान्य किं यत्तदः काले दा इति दा प्रत्ययः । श्रीपुरुषोत्तमस्य तन्नामकक्षेत्रप्रधानभूमेः अधिराट् अधिराजः
प्रकृष्टं धाम प्रभावो यस्य स प्रकृष्टधामा । गृह देहत्विट् 'प्रभावा धामानी'त्यमरः । पुरुषोत्तमाभिधः ।
पुरुषोत्तमनामा नृप इत्यर्थः । सबलैः बलसहितैः भटैर्योद्धृभिः । 'भटयोधाश्च योद्धार' इत्यमरः । वृतः
वेष्टितः सन् कर्णाटं कर्णाटदेशं विजित्य तद्विजयं कृत्वा पर्यटन् परिवृत्यागच्छन् अमुष्य विजयचन्द्रस्य
राज्ञः राष्ट्रं देशं विवेश प्रविष्टवान् । अलेयं चिरन्तनी कथा । दक्षिणात्येकर्णाटाख्ये देशे काञ्चीनामनगर्यान्त
दधिपते रेकापन्निकी कन्या आसीत् । तदर्थं पुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिनः पुरुषोत्तमदेवनाम्नो राज्ञः उत्कलेश्व-
रस्य काञ्चीपुराधीश्वरेणसाकं विग्रहो जातः । स च पुरुषोत्तमदेवः महता सैन्येन परिवृतः सन् काञ्चीनगरीं
गत्वा तदधिपतिं समरे पराभूय तत्पुत्रीं पन्निकीकन्यां तत्पुराधिष्ठितगणेशगोपालप्रतिमाद्वयं तत्पुराधि-
ष्टालीं कनकमय जयदुर्गामूर्तिं कर्णाटमण्डलाधिष्ठित शिलालुघटित नारायणविग्रहं च गृहीत्वा स्वदेशं प्रत्या-
गमनसमये अस्य नन्दपुरराष्ट्रस्य दक्षिणसीमामार्गं गतवान् । इत्यादि तत्कथाबाहुल्यं उत्कलभाषानिबद्ध
ओडिशातिहास काञ्ची कावेरी युद्धनाटकद्रौ द्रष्टव्यम् । तत्समयस्तु क्रिष्टाब्दस्य [1479] एतत्परिमितः ॥

१४८. तत इति ॥ ततः एतद्देशप्रवेशानन्तरं ते जयोन्मत्ता भटादयः अत्र नन्दपुरप्रदेशे सटाः
केसराः । 'सटा जटाकेसरयो'रिति मेदिनी । ते केतनं चिह्नं यस्य स सटाकेतनः सिद्धः तस्यकेतने गृहे ।
'गृहे चिह्ने च केतन' मिति हेमचन्द्रः । भ्रमन्तः सञ्चरन्तः मदोत्कटा मदोन्मत्ताः अतएव अवारणाः
दुर्वारा ये वारणा गजाः तेषां च्छटा इव च्छटाः कान्तयो येषां ते तथाभूताः सन्तः कार्यमकार्यं नो विचार्य
इदं करणीयमिदं करणीयमिति विचारमकृत्वेत्यर्थः । प्रभूतं भूयिष्ठं अवमतमवगणितं निम्नितमिति
यावत् । यत् अवमर्दनं पीडनं देशोपद्रवदानमित्यर्थः । अवमर्दस्तु पीडनमित्यमरः । व्यधुः विदधुः पाद-
चतुष्टयेऽपि यमकम् ॥

१४९. यथाह्वणै रिति ॥ तदा तस्मिन् समये परवीर संक्रमम् परवीराणां शत्रुवीराणां संक्रमोदुर्गप्रवे-
शनक्रिया । 'संक्रमो दुर्गसञ्चार' इत्यमरः । तं यथायथं यथास्वं यथास्वे यथायथमिति । निपातनात्साधुः ।
येनावमर्दनादिना परवीरै र्दुर्गसञ्चारः कृतस्तदनु रूपेणेत्यर्थः । निवेदयद्भिः विज्ञापयद्भिः यथाह्वणैः चारैः
'यथाह्वणैः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः, चारश्रगूढपुरुष' इत्यमरः । विदितः विदितं वेदनं भावेक्तः । तदस्या-
स्तीति विदितः । अज्ञायाश्च पीतागावो विभक्ता भ्रातरइत्यादिवरसाधुर्त्वं । परवीरसंक्रमरूपवृत्तान्तज्ञान-

१५०. चलद्रथाश्वेभपदातिसंहतेः पदाहतिक्षुण्णा चलाचलाचला ।
तदुत्थपांशुप्रकरो विसारयन् तदाऽभितोऽभ्रभ्रमभ्रमभ्रमत् ॥
१५१. निरीक्ष्य तत्तेऽद्भुतसैन्यमण्डलं परिक्षयोज्जृम्भितसिन्धुसोदरम् ।
दरीगिरिग्रामवनादिसङ्कुलं न लेभिरेऽन्यं शरणं पलायनात् ॥
१५२. निगूह्य तन्मार्गमयं बलाद्वली गजैकमध्यासितमश्मविग्रहम् ।
तदैव नारायणनाम सुग्रहं समग्रवर्गैकनिधानमग्रहीत् ॥

वानित्यर्थः । अतएव क्रुधा क्रोधेन युयुस्तुः योद्धुमिच्छुः । युधधातोः सन्नतादुः । परवीरमर्दनः शत्रु-
वीरसंहारकर्ता असौ विजयचन्द्रः बलिभिर्युद्धसमर्थैः बलैः सैन्यैः वृतः वेष्टितः सन् ययौ जैत्रयात्रां चक्रे
इत्यर्थः ॥

१५०. चलदिति ॥ तदातस्य जैत्रयात्रासमये अचला पृथिवी । 'भूर्भूमिरचला' इत्याद्यमरः । सकिं
भूतासीत् । तदाह ॥ चलदित्यादि विशेषणेन । रथाश्च अश्वाश्च इभा हस्तिनश्च पदातयश्च रथाश्वेभपदातयः ।
एतेन सेनाङ्गचतुष्टयमभिहितम् । तथा च 'हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गस्याच्चतुष्टयमि'त्यमरः । चलतां युद्धार्थं
गच्छतां रथाश्वेभपदातीनां संहतेः बृन्दस्य 'संहतिर्बुन्दं निकुरुम्बं कदम्बक' मित्यमरः । पदाहतिभिः
पादताडनैः क्षुण्णा चूर्णिता च सा चलाचला कम्पमाना च तथाभूता आसीदिति शेषः । पदाहतीत्यस्य
सापेक्ष्यत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । पदाहति क्षुण्णेति चलाचलेति अनयोर्विशेषणत्वेऽपि अन्तरस्य विशेष्यत्व-
विवक्षया विशेष्यविशेषणसमासः । चलाचलेत्यत्र पचाद्यच् । चरिचलोत्यादिना वैकल्पिको द्वित्वादिः ।
युद्धार्थं गच्छतां चतुरङ्गसैन्यानां पादघातैः पृथिवी चूर्णिता कम्पमाना च बभूवेत्यर्थः । तदुत्थपांशुप्रकरः
तस्या अचलायाः भूमभ्यादित्यर्थः । उत्थः उत्थितः उत्पूर्वात्स्थाधातोरातश्रोपसर्गे इति कप्रत्ययः ।
'उदःस्था स्रग्भोः पूर्वस्थे'ति पूर्वसवर्णः । सवर्णलोपश्च यः पांशुप्रकरो धूलिपटलः सैन्यपादघातोत्थित धूलि-
पटल इत्यर्थः । अभितः समन्तात् अभ्रभ्रमं मेघभ्रान्तिं विसारयन् विस्तारयन् जनयन्नित्यर्थः । अभ्रमाकाशं
अभ्रमत् आकाशदेशे बभ्रामेत्यर्थः । अकर्मकधातुभिर्योगेशः काल इत्यादि वार्तिकोक्त्या कर्मत्वम् । अभ्रं
अभित इति योजनायां अभितः परित इत्यादिना कर्मत्वम् । 'अभ्रं मेघोवारिवाह इत्यादि द्यो दिवां द्वे
स्त्रियामभ्रमित्यादि' चामरः ॥

१५१. निरीक्ष्येति ॥ ते शत्रुपक्षीय भटाः दरीगिरिग्रामवनादिसङ्कुलं कन्दरापर्वतग्रामारण्यादि-
व्याप्तं । अतएव परिसर्वतोभावेन क्षयः प्रलयः । 'प्रलयः कल्पः क्षय' इत्यमरः । तस्मिन् महाप्रलये उज्जृ-
म्भितस्य प्रबृद्धस्य सिन्धोः समुद्रस्य सोदरं सह समानमुदरं यस्य तत् सहस्य सः । तत्सदृशमित्यर्थः ।
घोषविस्तीर्णत्वादिना समुद्रसामर्थ्यं । तत् तादृशं अद्भुतसैन्यमण्डलं विस्मय जनकसेनासमूहं निरीक्ष्य पला-
यनात् । अन्यं पलायनमिच्छं शरणं प्राणरक्षणोपायं न लेभिरे न प्रापुः । पलायनमेव शरणं जग्मुर्दित्यर्थः ॥

१५२. निगूह्येति ॥ तदा तस्मिन् समये एव बली शत्रुनिग्रहसमर्थः । अयं विजयचन्द्रः तन्मार्गं
तेषां पलायमानानां शत्रुसैन्यानां पन्थानं बलात् बलं स्वसामर्थ्यम् । निजसैन्यं वा अवलम्ब्य । द्यबलोपे
पञ्चमी । निगूह्य । स्वसैन्येन निरुध्नेत्यर्थः । 'निग्रहस्तु निरोधः स्था'दित्यमरः । तेषां मार्गावरोधं कृत्वेति

१५३. चिराय काञ्चीपुरसञ्चितत्रियं शिवाञ्च पञ्चास्यनिकेतनाञ्चिताम् ।

चतुर्भुजां काञ्चनकाञ्चनात्मिकामकिञ्चनः काञ्चनसञ्चिकामिव ॥

१५४. ततो विनिर्वृत्य जयेति शब्दितो जयाख्य दुर्गा स्वजयायतां निजे ।

पुरे प्रतिष्ठाप्य समर्च्य भक्तियुक् शरद्वसन्तादि महोत्सवं व्यधात् ॥

यावत् । गजानामेको मुख्यो गजैकः । 'एको मुख्यान्यकेवला' इत्यमरः । निर्धारणे षष्ठी । न च ननिर्धारणे इति निर्धारण षष्ठ्याः समासप्रतिषेध इति वाच्यम् । यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारण-हेतुः । एतत्तितयसञ्चिधाने सत्येवायं निषेधइति । द्विवचन विभज्येति सूत्रे कैयटोक्त्या पुरुषोत्तम इत्यादि-वत्साधुत्वात् । विशेषणविशेष्यसमासाश्रयणे तु पूर्वकालैकेत्यादिना एकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । तं गजश्रेष्ठं तस्मिन्नित्यर्थः । अधिशीह् स्थासामित्याधारस्य कर्मत्वम् । अभ्यासितम् अधिष्ठापितं गजोपरिस्थित-मित्यर्थः । समग्रवर्गैकनिधानं समग्रानां समस्तानां वर्गाणां धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामपि एकमद्वितीयं निधानम् । निधीयन्तेऽस्मिन्निति निधानं । आश्रयभूतः तं निधानशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात् लिङ्गभेदेऽपि वेदाः प्रमाणमित्यादाविव विशेषणत्वम् । नारायण इति नाम्ना सुग्रहः सम्भयग्रहणं ज्ञानमित्यर्थः । यस्य ग्रह-वृहनिश्चिगमश्चेत्यप् । नारायणनाम्नासुष्ठु गृह्यत इतिवा । विभाषाग्रह इत्यच् । तं अश्मविग्रहं शिलानिर्मित-विग्रहं शिलानिर्मितं बल्लभनारायणाख्य मूर्तिमित्यर्थः । अग्रहीत् गृहीतवान् ॥

१५३. चिरायेति ॥ चिराय चिरकालादारभ्य । 'चिराय चिरालाय चिरस्याद्याश्चिरार्थका' इत्य-मरः । काञ्चीपुरस्य काञ्चीनामनगर्याः सञ्चिता संगृहीता या श्रोः सम्पत् तद्रूपां पञ्चास्यः सिंहः । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य' इत्यमरः । स एव निकेतनेऽस्मिन्निति निकेतनम् वाहनतया स्थानभूत इत्यर्थः । कित-निवासे इति धातो रधिकरणे ल्युट् । तत्राञ्चितां पूजितां सिंहोपरि स्थितामित्यर्थः । चतुर्भुजां चत्वारो भुजाः बाहवो यस्यास्तां बाहुचतुष्टय युक्तामित्यर्थः । काञ्चनात्मिकां काञ्चनघटित आत्मा देहो यस्यास्तां सुवर्ण-विग्रहामित्यर्थः । 'आत्माजीवेष्टतादेहे' इति वैजयन्ती । काञ्चन रूपलावण्याद्यनिर्वचनीयां शिवां दुर्गाञ्च चकारोत् पूर्वश्लोकोपात्क्रियासमुच्चायकः । कनकमयजयदुर्गामूर्तिमित्यर्थः । अकिञ्चनः नास्ति किञ्चन यस्यसः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । दरिद्र इत्यर्थः । काञ्चन सञ्चिकां सुवर्णभरितसूत्रादिनिर्मिताधार-विशेषमिव । अग्रहीदिति पूर्वेण सम्बन्धः । कर्णाटविजयं कृतवता राज्ञा पुरुषोत्तमदेवेन तद्देशात् इत्सि-पृष्ठे समावेश्य आनीतां शिलासुघटितं बल्लभनारायणाख्यमूर्तिं काञ्चीपुराधिष्ठात्रीं कनकमयदुर्गामूर्तिञ्च मार्गावरोधपूर्वकं अयं हस्तिनासह गृहीत्वा आनीय स्वदेशे नन्दपुरादौ प्रतिष्ठापयामासेति पुरावृत्तमिद-मस्तानुसन्धेयम् । यथा च हस्तिनसहितं तन्मूर्त्यो रत्नावस्थानं श्रोपुरुषोत्तमक्षेत्रे कानगोयी गोपिनाथ इत्ये-तेषां गृहेस्थापितं मादलावृहत् पञ्जीति प्रसिद्धपुस्तके द्रष्टव्यम् । तत्रैवायं सर्वोपि वृत्तान्तो वर्तत इति श्रीजगन्नाथमन्दिरस्य सेवकपण्डिताः ॥

१५४. तत इति ॥ ततः गजसहितं मूर्तिद्वयं ग्रहणानन्तरं । जयेति शब्दितः । जयजय इत्याकारक-शब्दामिष्टुतः । अयं विजयचन्द्रः पूर्वश्लोकादय मित्यनुवर्तते विनिर्वृत्य युद्धप्रदेशास्त्रदेशं प्रत्यागत्य स्वज-याप्य स्वस्व सर्वदा जयप्राप्तयर्थम् । निजे आत्मीये । 'निजआत्मीय तुल्ययो'रिति विश्वः । पुरे निजराधानी

१५५. पुरेऽथ नारायणपट्टणाभिधे पुरं विनिर्माय नवं मनोहरम् ।

स तत्र नारायणमूर्तिमादराभिधाप्य नित्यं विधिनाप्यपूजयत् ॥

१५६. रसोद्भवाभं गद्यायुजं करौ निषेव्य यस्या दरदञ्च वर्धकम् ।

दरञ्च चक्रं च दिवौकसां द्विषां सरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

भूते नन्दपुरे इत्यर्थः । तां पूर्वोक्तां जयाख्यदुर्गां जया इति आख्या नामधेयं यस्याः तां जयदुर्गामूर्ति-
मित्यर्थः । प्रतिष्ठाप्य प्रासादादि निर्माणेन स्वेष्टतया तत्र संस्थाप्य भक्तियुक्तं देवादिसु परानुरक्तिभक्तिः ।
तद्युक्तः सन् सत्सुद्विषेत्यादिना किप् समर्थं सम्यक् पूजयित्वा शरद्वसन्तादि महोत्सवं शरत्कालीन
षोडशाहः पूजावासन्तिक नवरात्र पूजाद्यात्मकं महोत्सवं व्यधात् विदधे कारयामासेत्यर्थः ॥

१५५. पुर इति ॥ अथ स्वपुरे दुर्गादेव्याः प्रतिष्ठापनानन्तरम् सविजयचन्द्रः नारायणपट्टणाभिधे
नारायणपट्टणा इति अभिधा यस्य तस्मिन् तदाख्ये पुरे नन्दपुरान्तर्गतनारायणपट्टणाख्यशाखानगरे नवं
नूतनं पुरं देवागार मित्यर्थः । मनोहरं सुन्दरं यथातथा विनिर्माय शिल्पिभिः कारयित्वा तत्र नूतनप्रासादे
नारायणमूर्तिभू पूर्वोक्तवल्लभ नारायण प्रतिमामपि आदरात् भक्तिपूर्वक मित्यर्थः । निधाप्य संस्थाप्य नित्यं
प्रतिदिनं विधिना वैष्णवतन्त्रोक्तानुसारेण अपूजयत् । पूजकैः पूजयामासेत्यर्थः । नन्दपुरस्य उत्तरदिग्भागे
नारायणपुराख्यया एकानगरी वर्तते । त्रिचारचतुरोयं विजयचन्द्रः मन्त्रिपुरोहितादिभिः सह विचार्य अयं
हि नारायणविग्रहः नारायणपट्टणाख्ये पुर एवस्थानुं योग्यः । नामैक्यादिति निश्चित्य तत्र नारायणपट्टणा-
ख्यपुरे अभिनवं मन्दिरं निर्माय तत्प्रतिष्ठाप्य तत्र तत्पुराधीश्वरतया तं भगवद्विग्रहं संस्थाप्य यथाविधि
राजोपचारादिभिस्तं प्रतिदिनं पूजयामासेति चिरन्तनी वार्ता । एवमेवायं विजयचन्द्रदेव महाराजः षट्-
सप्तत्यधिकं चतुःशतोत्तर सहस्रपरिमित १४७६ क्रिष्टाब्दमारभ्य त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं स्वराज्यं परिपाल्य दशा-
धिकपञ्चदशशतमिते १५१० क्रिष्टाब्देदेहं विजहौ इति ॥

१५६. इतः प्रभृति षोडशभिः श्लोकैः तावेव दुर्गानारायणौ विशेषणैः प्रश्लिष्यतीति । रसेत्यादि । तं
हरिं नारायणं तां हरिवाहिनीं सिंहवाहिनीं दुर्गां च स्मरेत् । अविशेषात् दौर्गांवा वैष्णवोवा सर्वोपि भाव-
येदिति सर्वसाम्बन्धः । तत्र नारायणपक्षे किं भूतं हरिं दरं पाञ्चजन्यः शङ्खः चक्रं सुदर्शनं च द्वयं कर्तुं यस्य
हरेः करौ हस्तौ निषेव्य दक्षिणवामक्रमेण संश्रित्यदिव ओकोयेषां ते दिवौकसो देवाः तेषां द्विषां देवविद्रो-
हिणां दैत्यानामित्यर्थः । आसवेतो भावेन दरं ददातीति दरदम् भयप्रदं अदरम् अभयं दद्यात् खण्डयतीति वा
तथा 'दोऽवखण्डने । उभयत्रापि आतोनुपसर्ग इति कः । 'दरस्तासौ भीतिर्भीः साध्वसम्भय' मित्यमरः ।
तथा वर्धकं छेदकं च भवतीतिशेषः । वृषुछेदने इत्यस्मात् कर्तरि ण्वुल् वर्धनं छेदने वृद्धावित्यजयः । यत्कर
द्वयमाश्रित्य शङ्खचक्रद्वयं दैत्यानां भयक्षयो भयकारकम् । तं रसोद्भवाभं रसाज्जलादुद्भवोजन्म यस्य तत् ।
रसोद्भवं जरजं तस्य करदृत्तपद्मस्येत्यर्थः । आभाकान्ति र्यस्मात् तं यत्करमवलम्ब्य पद्मं कान्तिमदिति
भावः । रसोद्भवेन आभायस्येति विग्रहे नारायण शोभाजनकत्वेन पद्मस्यैव प्राधान्यं प्रतीयेत । नतु नारा-
यणस्य तेन प्रथमव्याख्याप्रकारएव रुचिरः । गद्या कौमोदक्या । 'कौमोदकी गदे' त्यमरः । युज्यत इति
युक् । युजसमाधा वित्यग्लाद्धातोः क्तिप्च इति क्तिप् । तं गद्या सहयोगिन मित्यर्थः । तथाभूतं हरिं स्मरे-

१५७. स्वमूर्ध्नि शूलेन विशेषितोऽखिलं द्विषन् सवाहोचितविग्रहो व्यधात् ।
यदङ्घ्रिपाथो जगतोऽघखण्डनं स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीश्च ताम् ॥

दित्यर्थः । रसोद्भवाभं गदया युजमित्येतद्विशेषणद्वयं दरचक्रयोर्वा क्रमेण समन्वेतव्यम् । रसोद्भवेन आभायस्य तथाभूतं दरन्तयोर्दक्षकरद्वय साहचर्यात् । तथागदया युजं चक्रं तयो वामकरद्वय साहचर्यात् । अत्र युजशब्दोऽदन्तः । इगुपधत्वात् प्रत्ययेन निष्पन्नः । यद्यपि युजमित्यत्र क्विपिकप्रत्ययेवा । युजे रस-
मासे इतिनुम् । प्राप्नोति तथा च युजमित्येवस्यात्तथाऽपि नुम्बिधायकसूत्रे धातु पाठपठिते कारविशिष्टस्य युजिरयोगे इति धातोरेव ग्रहणाच्चनुम् क्विप् स्थानेरुत्विक् दधगित्यादिना किन्प्रत्ययेऽप्यविशेषः । यद्वा आसर्वतो भावेन युनक्ति युज्यतेवा । तथा सत्सुद्विपेत्यादिना क्विपि इगुपधत्तेत्यादिना कप्रत्ययेऽपि आह समस्तत्वाच्चनुम् प्रसक्तिः । एवमन्यत्वापि ज्ञेयम् । अस्मिन् पद्ये भगवतोरायुधचतुष्टयं प्रदर्शितं । उक्तञ्च 'विष्णु वन्देदरकमलकौमोदकी चक्रपाणि' मिति क्रमदीपिकायाम् ॥ दुर्गापक्षे दरचक्रं च शङ्खचक्रद्वय-
मपि यस्याः हरिवाहिन्या दुर्गायाः करौ हस्तद्वयम् निषेव्यदिवौकसां देवानां दरम्भयं । यतीति दरदम् , भयापहं वधकम् वृद्धिजनकम् च तथाद्विषां शत्रूणां दरदम् भयप्रदम् वधकञ्छेदकञ्च भवतीति शेषः । तां तथाभूतां रसायां पृथिव्यो उद्भवो जन्म येषां ते रसोद्भवाः पृथिव्याश्रितजनाः । तेषु अभङ्गा अकुटिला या दया तां युनक्ति सङ्गच्छतीति रसोद्भवाभङ्गदयायुक् । तां हरिवाहिनीं । हरिः सिंहः "सिंहो मृगेन्द्र-
पञ्चस्यो हयैक्षः केसरी हरि रित्यमरः । स एव बाहो वाहनमस्यास्तीति । इन् - डीप् । तां दुर्गास्मरेदित्यर्थः ॥

१५७. स्वमूर्ध्नि ॥ वाहे वृषभोपरीत्यर्थः ॥ 'वाहो भुजे पुमान् मानभेदाश्ववृषवायुषु' इति मेदिनी ॥ उचितः उपयुक्तः विग्रहो देहो यस्य सः वृषभारूढ इत्यर्थः । शूलेन आयुधविशेषेण विशेषितः इतरेभ्यो व्यावर्तितः 'शिवः शूली महेश्वरः' इत्यादि कोशात् शूलशब्दस्य शिवे एव योगरूढत्वात् तथाभूतः । सन् अखिलं जगज्जातं द्रष्टीति द्विषन् द्विषोऽमित्ते इति कर्त्तरि शतप्रत्ययः । द्विषः शतुर्वेति पक्षे षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । निखिललोकविभ्वंसकर्ता ॥ सः प्रसिद्धः शिव इत्यर्थः । स्वमूर्ध्नि निजमस्तके जगतो लोकस्य अघखण्डनं अघानां पापानां खण्डनमपनोदनं । यस्मात् तत् भावे ल्युट् । यद्वा खण्डयतेऽनेनेति खण्डनं करणे ल्युट् । अघानां खण्डनं खण्डनसाधनम् ॥ अघानि खण्डयतीति वा ॥ अघखण्डने । बाहुलकात्कर्त्तरि ल्युट् ॥ तत्तथाभूतं यदङ्घ्रिपाथः यस्य हरेः पादनिःसृतं नीरं गङ्गारूपं व्यधात् विधृतवान् । 'पाथोऽर्णतोयपानीयनोरक्षीराम्बुशम्बर' मित्यमरः ॥ तथाविधः संहारमूर्तिः शिवोऽपि जगत्संहारणजन्मपापापनुत्तये यस्य हरेः पादोदकभूतां गङ्गां शिरसि दधाति तं । सर्वोत्कृष्टं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥

दुर्गापक्षे ॥ अखिलं द्विषन् अखिललोकद्वेषकर्ता स प्रसिद्धः वाहेष्वश्वेषूचित उपयुक्तः शाश्वतिक-
वैरात् विग्रहः । कलहो यस्य स महिषः 'लुलायो महिषोवाहद्विषास्कासरसैरिभा' इत्यमरः ॥ महिषासुर इत्यर्थः ॥ यदङ्घ्रिपाथो जगतः यस्या दुर्गाया अङ्घ्रिपाथोजं पादपद्मं गतः प्राप्तः शूलेन देवीकरधृतविशूलेन स्वमूर्ध्नि निजमस्तकभागे कण्ठप्रदेशे इत्यर्थः ॥ विशेषितः विच्छेदितः । उक्तं च मार्कण्डेयपुराणे—'पादेना-
क्रम्य कण्ठे च शूलेनैनमताडय' इति ॥ तथाभूतः सन् अघखण्डनं व्यधात् पापं खण्डितवान् । असुर-
भावान्मुक्त इति भावः । तां महिषमर्दिनीं दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥ एतेन देव्या एकः पादो महिषोपरि अपरः सिंहोपरि करधृतविशूलेन निर्भिन्नश्च महिष इति फलितम् ॥

१५८. विशीर्णनिर्णाशविशिष्टभाज्वलत्सुधावपुष्मच्छिरसंस्फुरच्छ्रियम् ।
गृहीतविद्युत्परिहासिभाससं स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥
१५९. त्रिनेत्रयुक्तामितदैवतास्तृतस्तुतिं कुमार्यादरलब्धसङ्गतिम् ।
परीतमुक्तावलिकल्पितद्युतिं स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

१५८. विशीर्णेति ॥ नारायणपक्षे निष्क्रान्तो नाशास्त्रिणांशः 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । अमृतपानादविनाशीत्यर्थः ॥ अतएव विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा या भा कान्तिः तथा ज्वलन् प्रकाशमानाश्च स्वर्भानुत्वात् । सुधामयं वपुः शरीरं यस्य स सुधावपुश्चन्द्रः तं मञ्जातीति सुधा वपुष्मत् राहुः सत्सुद्विषेत्यादिना क्रिप् । विशीर्णं विच्छिन्नं निर्णाशविशिष्टस्य भाज्वलतश्च सुधावपुष्मतः शिरः शीर्षं येन तं अविनाशिनोपि प्रदीप्तस्य राहोः शिरश्छेत्तारमित्यर्थः । स्फुरन्ती जाज्वल्यमाना श्रीलक्ष्मीर्यस्मिन् यस्माद्वा तं तथाभूतम् ॥ गृहीता विद्युतो येन स गृहोतविद्युन्मेघः । तटित्वानित्यभिधानात् तं परिहसितुं शीलं यस्य तथाभूतं भासो दीप्तिर्यस्य तं भासुदीप्ताविति धातोः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन् प्रत्ययः ॥ मेघातिश्यामद्युतिमित्यर्थः ॥ भासो दीप्तिरिति द्विरूपकोशः तथाभूतं तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥

दुर्गापक्षे ॥ विशीर्णोऽतिसूक्ष्मः कलामात्मात्मकत्वात् । निर्णाशः कदाप्यविनाशी ॥ अतएव विशिष्टया वृद्धिक्षयादि राहित्येन विलक्षणया । भया कान्त्या ज्वलन् ॥ तथा भूतो यः सुधावपुश्चन्द्रः सोऽस्यास्तीति मतुप् तथाभूतं शिरो यस्यास्तां । अर्धेन्दुकृतशेखरमित्यर्थः ॥ स्फुरन्ती श्रीः शोभा यस्यास्तां । विद्युतं सौदामिनीं 'तडिःसौदामिनी विद्युदित्यमरः ॥ परिहसितुं शीलं यस्य तच्चासौ भासश्चेति विद्युत्परिहासि भासः गृहीतं निजशरीरे धृतं विद्युत्परिहासि भासो यया सा गृहीतविद्युत्परिहासिभासाः तां विद्युज्जितप्रभामित्यर्थः ॥ तां हरिवाहिनीं दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥

१५९. त्रिनेत्रेति ॥ हरिपक्षे लीणिनेत्राणि यस्य स त्रिनेत्रः शिवः तेन युक्तानि सद्दितानि अमितानि अपरिमितानि च यानि दैवतानि तैरास्तृता विस्तृता स्तुतिर्यस्य तं निखिलदेवस्तुतमित्यर्थः ॥ कुः पृथिवी मालक्ष्मीः अर्थे स्वामिनि आदरः अर्थादरः 'स्यादर्थः स्वामिवैश्ययो रित्यमरः ॥ कुमाभ्यामर्यादरेण स्वामिभक्त्या लब्धा सङ्गतिः संश्लेषो यस्य । यद्वा आर्थैः कर्तव्य आदरः आर्थादरः शाकपार्थिवादिः । कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् ॥ तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्थ इति स्मृत इति वसिष्ठः ॥ कुमयोरा-र्यादरेण लब्धासङ्गतित्येन तं । श्रीधराश्लिष्टपार्श्वमित्यर्थः ॥ परिसमन्तात् इताः प्राप्ताः ये मुक्ताः सामीप्यमुक्तिभाजः तेषामावलिः पङ्क्तिः । तथा तस्याः तस्यां वा कल्पिता द्युतिः कान्तिर्यस्य यस्मात् येन वा ते मुक्तजनसंसर्गिणमित्यर्थः ॥ तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥

दुर्गापक्षे ॥ त्रयाणां नेत्राणां समाहारः त्रिनेत्रं तेन युक्तां ॥ त्रिनेत्रामित्यर्थः ॥ इतैः सङ्गतैः दैवतैः देवगणैः आस्तृता स्तुतिर्यस्याः तां कुमारीभिः आदरेण लब्धासङ्गतिः सङ्गो यस्यास्तां कुमारीभिः सेवितामित्यर्थः ॥ परीता कण्ठादिषु व्यासा या मुक्तावलिः । मौक्तिकस्रक् तथा कल्पिता विलक्षणीकृता द्युतिर्यस्यास्तां तथाभूतां हरिवाहिनीं स्मरेदित्यर्थः । एतैरुक्तैश्चतुर्भिः श्लोकैः । देव्याः ध्यायेत्सुवर्णवर्णाभामित्यादि ध्यानस्वरूपमुक्तं । तद्यथा ॥ 'ध्यायेत्सुवर्णवर्णाभां त्रिनेत्रां चारुहासिनीं । सर्वलक्षणसम्पन्नमर्धेन्दुकृतशेखरां । चतुर्भुजां शङ्खचक्रधरां बालां सुरूपिणीं । उद्यत्शूलनिर्भिन्नमहिषां सिंहवाहिनीं । मुक्ता-

१६०. तन्नू यदीयामपि मोहिनीं श्रियाविमुह्यसम्भोक्तमना महेश्वरः ।
मनोभवोद्भावनकारणं पुनः स्फेद्वरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

१६१. श्रुतिं प्रतिष्टुत्य चलच्छवोचितां चितोत्सवं भैरवरोहितात्मकम् ।
अभीष्टदं कालिकमेव यद्रूपः स्फेद्वरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

दामलसत्कण्ठां मुनिभिः स्तुतिपाठकैः । सिंहैर्देवगणैर्ज्युष्टां कुमारीभिश्च सेवित्वा । सर्वकामप्रदां दुर्गां वरदां भक्तवत्सलां मिति दुर्गाकल्पादौ ज्ञेयम् ॥

१६०. तन्मिति ॥ विष्णुपक्षे महेश्वरः महाश्र्वासौ ईश्वरश्चेति तथा सर्वेश्वरोऽपि शिवः पुनः वारां-
तरे धृतामित्यर्थः ॥ यदीयां यस्य हरेः सम्बन्धिनीं मनोभवस्य कन्दर्पस्य उद्भावने प्रकाशने विषये कारणं
हेतुभूतां कारणमिति नित्यनपुंसकत्वात् लिङ्गभेदेपि वेदाः प्रमाणमित्यादाविव विशेषणम् ॥ मोहिनीं मोहि-
नीरूपां तन्नू मूर्तिं श्रिया तच्छोभयाविमुह्य मोहं प्राप्य सम्भोक्तमनाः सम्भोक्तुं रन्तुं मनो यस्य स तथा
भूतोऽभवदिति शेषः ॥ 'तुं काममनसोरपीति' मलोपः ॥ पुरा किल विष्णुः विवदमानयोर्देवासुरयोः अमृत-
परिवेषणावसरे मोहिनीरूपेण सर्वान् मोहयामास तथा समयान्तरेऽपि वशिष्वादिगुणेनाभिमानिनं शिवं
पुनस्तद्रूपं धृत्वा विह्वलयामासेति पुराणवार्ता ॥ मनोभवोद्भावनकारणमिति पृथक् विशेषणं वा हरेः ॥
पुनः पक्षान्तरे कृष्णावतारे इत्यर्थः ॥ मनोभवस्य प्रद्युम्नरूपिणः कन्दर्पस्य उद्भावने उत्पादने कारणं हेतु-
भूतमिति तदर्थः ॥

दुर्गापक्षे ॥ महेश्वरः सर्वेश्वरोपि शिवः विमुह्य मोहं प्राप्य तद्वशीभूयेत्यर्थः ॥ यदीयां यस्या दुर्गायाः
सम्बन्धिनीं श्रिया शोभया मोहयितुं शीलं यस्यास्तां मोहिनीं चित्ताकर्षिणीमित्यर्थः ॥ तन्नू पार्वतीरूपां
सम्भोक्तमनाः रन्तुमनाः सन् पुनः । मनोभवस्य उद्भावने स्वनेतानलदग्धस्यापि कन्दर्पस्य पुनरुज्जीवने
विषये कारणं हेतुभूत आसीदिति शेषः ॥ तथा च कालिकासः 'परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणी-
कृतोदरः । उपलब्धसुखः स्मरं तदा वपुषा स्वेन समप्रयिष्यति' ॥ इति कुमारसम्भवे रतिविलापसर्गे ॥

इतः प्रभृति हरेर्देशावतारान् दुर्गाया दशमहाविद्याभेदांश्च प्रदर्शयन् क्रमेण तावेव विशिनष्टि ॥
दशावतारास्तु 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश' ॥
इत्युक्तरूपाः दश महाविद्यास्तु ॥ 'काळी तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी लिङ्गमस्ता च विद्या
भूमावती तथा । वगळा सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका एतादशमहाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः' ॥
इति चागुण्डा तन्त्रोक्तरूपाः । अष्टादौ मत्स्यावतारं काळीरूपं च प्रकीर्ति—

१६१. श्रुतिमिति ॥ मत्स्यपक्षे । यद्रूपः यस्य हरेः वपुः मत्स्यशरीरं अभीष्टदं वाञ्छितवरप्रदमेव
स्मृत्तुं भवतीत्यर्थः ॥ किं भूतं तत् कालेभवं कालिकं भवार्थं ऽह् ॥ प्रलयकालीनमित्यर्थः ॥ भैरवोऽपि मह-
त्वाद्भयङ्करः । यो रोहितो मत्स्यविशेषः ॥ स एव आत्मा स्वरूपं यस्य तत् तथाभूतं सत् श्रुतिं वेदं । शङ्खा-
सुरापहृतमित्यर्थः ॥ प्रतिष्टुत्य प्रलयसमुद्रजलादुद्धरणेन प्रत्येकं प्रस्तुत्य चलत्सु स्वस्य खेळनादुल्लोलत्सु
शबेषु समुद्रपानीयेषु 'शवः स्यात्कुण्ठे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मेदिनी ॥ उचितः युक्तः अञ्जितः
पूजितश्च उत्सवो महो यस्य ॥ 'मह उद्भव उत्सव' इत्यमरः । तत् चलच्छवोचिताञ्जितोत्सवम् ॥ उल्लोकित-

१६२. परा यदीयापि तनूः स्वर्कपर्पोद्भूतत्रिलोकी जडतापहारिणी ।
महोन्नताराजितगुह्यरूपिणी स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

प्रलयसमुद्रजले समुचितोत्सवीत्यर्थः ॥ तथाभूतं यद्गुः तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥ महारोहित मत्स्वरूपो हि भगवान् शाङ्खासुरापहृतान् वेदान् प्रलयपयोधिजलाद्बुधधारेति पुराणम् ॥

काळीरूपपक्षे ॥ काळिकाया इदं काळिकं तस्येदमित्यण् ॥ काळिकास्वरूपमित्यर्थः ॥ यद्गुः यस्या दुर्गाया मूर्तयतरमित्यर्थः ॥ अभीष्टदं भक्ताभीष्टवरप्रदमेव भवतीति शेषः ॥ किं भूतं तद्गुः चलन्तीं दोळा-यमानौ यौ शवौ कुण्णौ 'शवःस्यात्कुण्णे पुमा' निति मेदिनी ॥ तां उचितौ अवतंसत्वेन समुचितौ । यस्याः यस्यां वा तां चलच्छवयोरवतंसभूतयोश्चितौ भूष्यत्वेन समुचितौ वा तथाभूतां कृत्वा श्रुतिं कर्णयुगलं जातावेकवचनम् । 'वेदे श्रवसि च श्रुति' रित्यमरः ॥ प्रतिष्ठृत्य प्रस्तुत्य प्रकटय्येत्यर्थः । 'कर्णावतंसतां नीत-शवयुग्मभयानका'मित्युक्तेः ॥ चित्तार्था चित्तौ उत्सवो यस्य तत् चित्तोत्सवं चित्तामभ्यगतमित्यर्थः ॥ प्रकटितचित्तायां हरवधूं प्रविष्टां सन्तुष्टामित्यादि काळिकर्पूरस्तोत्रे ॥ भैरवं महाकालभैरवं भैरवे वा भैरवो-परीत्यर्थः ॥ रोहित आरोहितः णिजन्तात् क्तः भैरवोपरि प्रादुर्भावित इत्यर्थः ॥ आत्मा स्वरूपं यस्य तत् शवरूपमहाकालहृदयोपरि संस्थितामित्यादि तच्चानम् ॥ तथा भूतं यद्गुः प्रादुर्भावात् हरिवाहिनीं स्मरेदित्यर्थः ॥

अथ कूर्मावतारं ताराविद्यां च प्रस्ताति ॥

१६२. परेति ॥ यदीया यस्य हरेः सम्बन्धिनी परा अन्यापि तनूः द्वितीयावताररूपास्तीत्यर्थः ॥ किं भूता सा महोन्नताराजितगुह्यरूपिणी महान् विपुलतरः उग्र उत्कटः 'उग्रः शूद्रासुतेक्ष्णाद्गुह्यं पुंसि लिपुक्ते' इति मेदिनी ॥ भूभारवहनादि दारुणकर्मैत्यर्थः । महांश्रासौ उग्रश्च महोग्रः ॥ यद्वा महसा वैष्णवतैजोविशेषेण ॥ अग्रः प्रधानः तस्य भावस्तत्ता तथा राजितं विराजितं यत् गुह्यरूपं कमठरूपं गुह्यं रहस्युपस्थे च 'गुह्यः कमठदंभयो' रिति विश्वः ॥ तदस्या अस्तीति तथा । स्वर्कपर्णे निजपृष्ठस्वर्पोपरि उद्भू-तायास्त्रिलोक्यालोकलयस्य जडे जले डलयीरैक्यात् यस्तापो ब्रह्माण्डावरणरूपे जले आलम्बनाभाव-प्रयुक्तः सन्तापः तं हर्तुं शीलं यस्याः सा तथा भूता । अत्रेदं पौराणिकतत्त्वं ब्रह्माण्डमध्ये चतुर्दशभुवनानि वर्तन्ते तत्र सप्तपातालानामधस्तात् शेषो भूमण्डलं विभर्ति । तस्मादधस्तात् ब्रह्माण्डस्याधः कपालं स्वपृष्ठे गृहीत्वा कमठरूपी भगवान् । ब्रह्माण्डावरणभूते महाकारुण्यजले घर्तते इति ॥

तथा यदीया तनूः तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥

पक्षान्तरे ॥ परा अन्यापि द्वितीया विद्यास्वरूपेत्यर्थः पराशक्तिरूपा वा यदीया यस्या दुर्गायाः सम्बन्धिनी तनूः स्वर्कपर्णे निजकरभृतकपाले इत्यर्थः ॥ उद्भूता गृहीता या त्रिलोक्याः लोकलयस्य जडता जाड्यं तामपहरतीति तथा । 'जाड्यं न्यस्य कपालके विजगतां हन्यग्रतारास्त्रय' मिति तच्चानेऽभि-हितत्वात् महोग्रामहोग्रस्वभावा तारयति लोकानिति तारा च । महोन्नतारापदवाच्येत्यर्थः ॥ अजितमपरा-जितं देवदैत्यादिभिरित्यर्थः ॥ गुह्यं गोपनीयं च सर्वतन्त्रेषु रहस्यभूतमित्यर्थः ॥ यद्गुः तदस्या अस्तीति तथाभूता यदीया तनूः तां हरिवाहिनीं दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥

१६३. विधीशशेषाश्रितरुद्रदैवतैः समञ्चितोदग्रस्वरूपरिस्थिरः ।

श्रियार्चितोयद्भूतकौलविग्रहः स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

वराहावतारं षोडशीविद्यां च प्रस्मौति ॥

१६३. विधीत्यादि ॥ यद्भूतकौलविग्रहः ॥ येन हरिणा धृतो गृहीतः । कोलस्य वराहस्यायं कौलः वराहः सुकरो घृष्टिः कोलः 'पुत्नी किरिः किटि'रित्यमरः ॥ तस्येदमित्यण् वराहसम्बन्धीत्यर्थः ॥ विग्रहो देहः । विधिर्ब्रह्मा ईशो महादेवः ॥ शेषोऽनन्तः तान् आश्रिताः तत्प्रधाना इत्यर्थः ॥ ये रुद्रा रुद्रगणाः 'रुद्राश्रगणदेवता' इत्यमरः । देवतानि देवगणाश्च ॥ तैर्ब्रह्मादिदेवगणैः समञ्चितः सम्यक् पूजितो य उदग्र उन्नताग्रः खरुद्वैन्तः तस्योपरि स्थिराभूमण्डलं यस्य सः ॥ 'भूर्भूमि'रचलानन्ता रसाविश्वभरा स्थिरे'त्यमरः ॥ निखिलदेवनमस्कृतदन्ताग्रस्थितवसुन्धर इत्यर्थः ॥ श्रिया लक्ष्म्या शोभया वराहोचितवेषरचनया वा अर्चितः पूजितः ॥ 'श्रीवेषरचना शोभाभारतीसरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तां वेषोपकरणे मता' । इति विश्वमेदिन्यां खरुरिति ॥ खरुशङ्कुपीयु नीलंगु लिगु इत्युणादि सूत्रेण खनतेः कुप्रत्ययोरश्चान्तदेशो निपातनात् । 'खरुद्वैन्तेहरेदैत्येद्वये श्वेते तु वाच्यवत्' ॥ इति विश्वलिकाण्डशेषो । यद्भूतकौलविग्रह उक्तरूपस्तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥

पश्चान्तरे ॥ स प्रसिद्धः यद्भूतकौलविग्रहः । यथा दुर्गया धृतः कौलाभिमतो विग्रहः कौलविग्रहः ॥ शाकपार्थिवादिस्वादुत्तरपदलोपः कौल इति कुले कुलाचारे रतः ॥ कुलं कुलतत्त्वं वेत्तीति वा कौलः अण् दिव्यवीरपशुभावलयान्तर्गतदिव्यभावरतः ॥ स तु ब्रह्मज्ञानी ॥ उक्तं च कुलाणवतन्त्रे 'दिव्यभावरतः कौलः सर्वत्र समदर्शनः' इति ॥ कुलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोपि कौल इत्युच्यते । स च कुलाचारतत्त्वविधिप्रतिषेधोपदेश साध्यासाधनव्यापारविशिष्टकुलोपनिषदादिग्रन्थविशेषः ॥ कौलग्रहणं तत्र तस्याधिकप्राशस्त्यदर्शनात् । कोयं कौलविग्रहः श्रिया श्रीविद्या स्वरूपेण अर्चितः पूजितः ॥ अभेदे तृतीया श्री विद्या या एव षोडशी लिपुरा सुन्दरीत्यादि नामानि तन्त्रेषु प्रसिद्धानीति ज्ञेयानि ॥ किं स्वरूपोयं विग्रहः विधिर्ब्रह्मा ईश ईश्वरः शेषमाश्रितः शेषाश्रितो विष्णुः ॥ शेषशायित्वात् । रुद्रस्तदाल्यो देवविशेषः ॥ तैश्चतुर्भिर्दैवतैः सहसहायै तृतीया । मञ्चितो मञ्जः कृतः 'मन्विधातोः कप्रत्ययः ॥ यद्वा मञ्जः सजातोऽस्य मञ्जितः तारकादित्वादितच् पर्यङ्की कृत इत्यर्थः ॥ 'मञ्जपर्यङ्कपल्लंका' इत्यमरः । उदग्र उच्छ्रितश्च 'उच्चप्राङ्मुञ्जतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः ॥ सर्वोपरिस्थितत्वात् सर्वप्राधान्याच्च तथा त्वं । तथाभूतो यः खरुः शिवः खरुः शिवे ह्ये दर्पे दन्ते चेत्यादिमेदिनी । परमशिव इत्यर्थः ॥ तस्योपरितिष्ठतीति मञ्चितोदग्रस्वरूपरिस्थिरः मञ्जितइत्यस्य सापेक्ष्यत्वेपि गमकत्वात्समासः । अस्मायं भावः ॥ ब्रह्माविष्णुरुद्रेश्वररूपान् चतुरो देवान् पल्लवकस्य पादचतुष्टयम् कल्पयित्वा तदुपरिभागे सदाशिवपदवाच्यं परमशिवं प्रच्छदपटीकृत्य तत्र विराजिते भगवती राजराजेश्वरी मूर्तिरिति बोद्धव्यम् ॥ उक्तं च 'ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥ एते पञ्च महाप्रेताः शिवा मञ्जे व्यवस्थिता' इति । श्रीमच्छङ्कराचार्यपादैरप्युक्तमानन्दलहरीयाम् ॥ 'शिवाकारे मञ्जे परमशिवपर्यंकनिलया'मित्यादि । तथाभूतो यद्भूतकौलविग्रहस्यां हरिवाहिनीं स्मरेदित्यर्थः ॥

१६४. ज्वलत्प्रभालीनखरांशुगोपितासुरासुरार्च्योच्छ्रितपञ्चवक्त्रका ।
यदात्मभूता भुवनाधिदेवता स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥
१६५. यदीयमूर्तिर्बलिपूजिताशयाऽभयप्रदानोन्नतभास्वदाकृतिः ।
जगत्तयाराध्यपदापि भैरवी स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

इदानीं नृसिंहं भुवनेश्वरीं च प्रस्ताति ॥

१६४. ज्वलदित्यादि ॥ नृसिंहपक्षे ज्वलन्ती जाज्वल्यमाना प्रभाली प्रभापटलं यस्याः सा ज्वल-
त्प्रभाली ॥ नखरांशुभिः नखकिरणैः गोपित आच्छादितः व्याकुलीकृतो वा गुपगोपने इत्यस्मात् । गुपव्या-
कुले इत्यस्माद्वा धातोः कर्मणिक्तः ॥ असुरो हिरण्यकशिपुर्धया सा । सुरैः समरुदेवैरर्च्यां पूजनीया
उच्छ्रितं सज्जातं प्रवृद्धं वा । ' उच्छ्रितं त्रिषु सज्जाते समुञ्जदप्रवृद्धयो 'रिति मेदिनी । पञ्चवक्त्रस्य सिंहस्य
कं शिरो यस्याः सा ' कं शिरोऽम्बुनो 'रित्यमरः ॥ पञ्चवक्त्र इति मुखं पादाश्च पञ्चवक्त्रमिव आस्यमिव
आननमिवेत्यादि व्युत्पत्त्या पञ्चवक्त्र पञ्चास्य पञ्चाननेत्यादि नाम्ना व्यवहियते सिंहः ॥ तथाभूता
भुवनाधिदेवता भुवनेष्वधिका महिमातिशायिनी देवता नरसिंहरूपेत्यर्थः ॥ यदात्मभूता । यस्य हरेरात्म-
स्वरूपा यदभिज्ञेत्यर्थः ॥ तं हरिं स्मरेदित्यर्थः । हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्य वधार्थं तत्सभायामाविर्भूतो
नरसिंहाकारो भगवान् तं नखैर्विदारयामासेति पुराणम् ॥

भुवनेशीपक्षे ॥ ज्वलन्त्यो याः प्रभाः शरीरत्विपः ताभिर्लीनः निष्प्रभ इत्यर्थः खरांशुस्तिग्मांशुः
सूर्य इति यावत् । यस्याः सा ' तीगमं तीक्ष्णं खरं तद्द 'दित्यमरः । सूर्याधिकप्रमेत्यर्थः ॥ उक्तं च तच्चाने
' उद्यदिनद्युतिमिन्दुकिरीटा 'मित्यादि । गोपिता व्याकुलीकृता असुरायया सा गुपव्याकुलत्वे इत्यस्मादेव
कर्मणिक्तः ॥ ज्वलत्प्रभालीनखरांशुश्चासौ गोपितासुरा चेति विग्रहः ॥ उभयोर्विशेषणत्वेऽपि उत्तरस्य विशे-
ष्यत्वविवक्षया समासः ॥ सुरार्च्यां देवैः पूज्या यद्वा ज्वलत्प्रभया लीनो हतप्रभः खरांशुः सूर्यः गां नेतं
पितः प्राप्नो यस्याः सा तथोक्ता । देव्या दक्षिणनेत्रस्य सूर्यात्मकत्वात् ॥ यत्तेजसाऽभिभूतः सूर्यः नेत्रमाश्रित-
वानित्यर्थः ॥ ' स्वर्गेषु पशुवाग्ब्रह्मदिङ्मनसृणिभुजले लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियां पुंसि गां 'रित्यमरः ॥ पित इति
तौदादिकस्य पिगताविति धातोर्गत्यर्थकर्मकत्वात्कर्तृरिक्तः सुरैः असुरैश्चार्च्यां सुरासुरपदं मनुष्याणांमप्युप-
लक्षकम् । तेन देवदैत्यमनुष्यैः पूज्येत्यर्थः ॥ उच्छ्रित उन्नतिं प्रापितः पञ्चवक्त्रः शिवो यया सा उच्छ्रित-
पञ्चवक्त्रका । बहुव्रीहिस्रोतकः कप्रत्ययः ॥ यद्वा उच्छ्रितं प्रवृद्धं पञ्चवक्त्रस्य कं मुखं यया यतो वा सा
तथाभूता भुवनाधिदेवता भुवनेष्वधिकारिणी देवता भुवनेश्वरीत्यर्थः ॥ यद्वा भुवना तदास्या अधिदेवता
अधिका सर्वोत्कृष्टा देवीत्यर्थः ॥ ' भुवनाभुवनेशीन भुवनानन्दवधि 'नीत्यादि तत्सहस्रनामादौ पाठान्
यदात्मभूता यस्या दुर्गाया स्वरूपभूता तां हरिवाहिनीं दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥

वामनं भैरवीं चाह ॥

१६५. यदीयेति ॥ यदीया यस्य हरेः सम्बन्धिनी मूर्तिः वामनरूपा बलेर्विरोचनपुत्रस्य दानवविशे-
षस्य पूजितः प्रज्ञसितो य आशयोऽभिप्रायः । आत्मना सह सर्वं भगवदर्पणं कृत्वा कृतार्थो भवेयमित्याका-
रकरूपः ' छन्दोभिप्राय आशय ' इत्यमरः ॥ तेनाभयप्रदा तस्यैवाभयवरप्रदायिनी । न उन्नतानोन्नतासुष्पु-
पेति समासः ॥ नैकधेत्यादिषत् । स्वैत्यर्थः भास्वती ब्रह्मतेजसा जाज्वल्यमाना च आकृतिराकारो यस्याः

१६६. प्रतर्प्यसोद्रेकविराङ्गलासृजा मुखे पितृणां विपिने प्रमोदिनी ।

तनूर्यदीया जननी पृथक् शिराः स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

सा तथाभूतापि जगतां ह्ययं जगत्त्रयम् तस्मिन् एकदा स्वर्गमर्त्यपातालेषु त्रिषु स्थानेष्वित्यर्थः ॥ आरा-
ध्यानि पदानि ह्ययः पादा यस्याः सा तथा भूता । अतएव त्रिविक्रमरूपत्वात् भैरवी भयङ्करस्वरूपा तथा
यदीय मूर्तिः तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥ पुरा किल कपटवामनरूपी विष्णुः बलिनामासुरं पादद्वयपरिमितां
भूमिं याचयित्वा तेन प्रदत्तं त्रिभुवनं त्रिविक्रमरूपेण व्यामुवानिति पुराणवार्ता ॥

भैरवीपक्षे ॥ यदीय मूर्तिः यस्या दुर्गायाः सम्बन्धिनी भैरवीमूर्तिः बलिभिः पञ्चाद्युपहारद्रव्यैः ॥
पूजिता लोकैरिति शेषः ॥ शययोः पाणयोः अभयं प्रदीयत इति प्रदानं वरश्च यस्याः सा 'पञ्चशाखः शयः
पाणि रित्यमरः वराभयकरेत्यर्थः । सक् पुस्तकयोरपि तस्याश्चतुर्भुजायाः करद्वयत्वेऽपि अभयप्रदानद्वयप्रदर्शनं
देव्या भक्तानुग्रहप्रद्योतनार्थम् ॥ यद्वा अभयप्रदानपदद्वयं तद्भिर्द्वा शक्ति तयोरुपलक्षकं । तेन नशयद्वय-
मिति ॥ उन्नतभास्वदाकृतिः ॥ उन्नतः प्रभातिशायित्वेन उन्नतिं शक्ति-भास्वान् सूर्यः तस्येवाकृतियस्याः
सा 'भास्वद्विस्वत्ससाधे'त्यादि सूर्यपर्यायेऽमरः ॥ जगत्त्रये त्रिभुवनेपि आराधये सेवनीये पदे पादपद्मे
यस्याःसा । भैरवी तदाख्यया प्रसिद्धा च तथाभूता यदीय मूर्तिः तां हरिवाहिनीं स्मरेदित्यर्थः ॥ भैरव्या
ध्यानस्वरूपं यथा । 'उद्यद्भानुसहस्रकान्तिमरुणक्षामां शिरो मालिकां रक्तां लिप्तयोधरां जपवटीं
विद्यामभीतिं वरम् ॥ हस्ताब्जैर्दधती'मित्यादि ॥

अथ परशुरामं च्छिन्नमस्तां च प्रस्तौति ॥

१६६. प्रतर्प्येति ॥ तत्र परशुरामपक्षे । पृथक् कृतं विच्छिन्नं शिरो यस्याः सा पृथक् शिराः ॥
जननी पृथक् शिरा यथा सा तथोक्ता । आहिताग्न्यादित्वाद्दिशेषणस्य वैकल्पिकं परनिपातः ॥ आहिता-
ग्न्यादेराकृतिगणत्वात् । मातृ शिरश्छेत्तीत्यर्थः ॥ तथाभूता यदीया यस्य हरेः सम्बन्धिनी तनूः मूर्तिः ।
परशुरामरूपेत्यर्थः ॥ उद्रेकेण सहितं सोद्रेकम् । प्रवृद्धमित्यर्थः ॥ यत् विराजां क्षत्रियाणां 'क्षत्रियो विरा'-
दित्यमरः । गलासृक् कण्ठनिःसृत रुधिरम् तेन पितृणां जमदग्निप्रमुखानां निजपितृगणानां मुखे वक्त्रे प्रतर्प्य
सन्तर्पणं कृत्वा विपिने वनाश्रमे प्रमोदिनी प्रमोदभाक् । तपस्विनी सती वनाश्रमे स्थितवतीत्यर्थः ॥ तथा-
भूता यदीया तनूः तं हरिं भजेदित्यन्वयः । दुष्टराजकुलनिग्रहार्थं परशुरामरूपेणावतीर्णो हि भगवान् पित्रां
जमदग्निनादिष्टो मातृ रेणुकायाः सभार्यं जलक्रीडारतं चैव रथनामानं नृपं दृष्ट्वा व्यभिचरन्त्याः शिरः
चिच्छेद । तेन कर्मणा सन्तुष्टस्य पितुः सकाशात् मातुः पुनरुत्थानं वधास्मरणं चेत्यादि वरान् लब्धवान् ।
पुनरनेन बलहर्पात् स्वाश्रमवत्सापहरणापराधेन हतस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य पुत्राः कदाचिद्गामविरहितमाश्र-
ममागत्य अमर्षाजमदग्निं निजघ्नुः रामस्तु अस्मात् पितृवधामर्षात् त्रिसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रियां कृत्वा
तद्रक्तधारया पितृतर्पणं कृतवानिति पुराणम् ॥

छिन्नमस्तापक्षे ॥ जनयति लोकानिति जननी । बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् स्त्रीषु जगज्जनयित्री-
त्यर्थः ॥ पृथक् विच्छिन्नं शिरो यस्याः सा पृथक् शिराः छिन्नमस्तेति नाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ सा यदीया
यस्या दुर्गायाः सम्बन्धिनी तनूः मूर्तिः तां दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥ किं स्वरूपा सा सोद्रेकमुच्छृङ्खलं प्रवृत्तं
विशेषेण राजत इति विराट् विकाशमानं च यद्गलासृक् स्वकबन्धाद्गलमार्गेण निःसृतं रुधिरं तेन विरा-
डिति गलविशेषणं वा सोद्रेकं विराडिति पृथक् पदच्छेदात् देव्या विशेषणं वा यथायथं ज्ञेयम् । मुखे निज-

१६७. कुरूपशीलादृतसूर्पाणिरुद्र प्रतर्जनोद्धृतपरान्तकच्छविः ।

यतः सकाकाक्षि विकृन्नभिद्यते सरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

१६८. गदाग्रियाभिष्टुतपाणिकर्षितप्रलम्बसापत्न्यरसज्ञमुन्मदम् ।

यदीयरूपं किल कामपालकं सरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

वामकरधृत स्वकीयवक्त्रे प्रतर्प्य रुधिरण स्वात्मसन्तर्पणं कृत्वा स्थितेत्यर्थः ॥ पितृणां विपिने वने श्मशाने इत्यर्थः 'श्मशानं स्यात्पितृवन'मित्यमरः प्रमोदिनी प्रीतिप्रतीत्यर्थः ॥ तच्चान्स्वरूपं यथा । 'प्रत्यालीढपदां सदैव दधतीं च्छिन्नं शिरः कर्तृकां दिग्दर्शां स्वकबन्धशोणितसुधाधारां पिबन्तीं मुदा' इत्यादि ॥

अथ श्रीरामं धूमावतीं च प्रस्तौति ॥

१६७. कुरूपेति ॥ तत्र श्रीरामपक्षे काकाक्षि विकृत् काकस्य तन्नामः पक्षिविशेषस्य अक्षि चक्षुः तद्विकरोति एकचक्षुषोपहरणेन विकृतिं करोतीति तथा । पुरा किल रामचन्द्रः सीताप्रद्वेषिणः काकस्य चक्षुरेकं बाणप्रयोगेण हतवानिति रामायणम् । स तथा प्रसिद्धो राम इत्यर्थः । यतः हरेः ॥ न भिद्यते हरे-रभिन्न एवेत्यर्थः । किं भूतः सः पाणौ करे रोहतीति पाणिरुद्र नखः ॥ पुनर्भुवः 'कररुद्धो नरखोऽस्त्री'त्यमरः । शूर्पवत् पाणि रुद्र यस्याः सा शूर्पपाणि रुद्र शूर्पणखा नाम्नी रावणभगिनी कुत्सितं रूपं शीलं स्वभावश्च येषां तैः राक्षसैरित्यर्थः ॥ आहता अर्चिता या शूर्पपाणि रुद्र शूर्पणखा तस्याः प्रतर्जनेन नासाकर्णच्छेदना-दिना भस्मनेन हेतुना उद्धृता दुर्वृत्ताः स्वप्रद्वेषण सीतापहरणादिदुष्टकर्मरता इति यावत् । ये पराः शलवः खरदूषणप्रभृतय इत्यर्थः ॥ तेषु अन्तकच्छविः यमसदृश इत्यर्थः ॥

धूमावतीपक्षे ॥ कुत्सितं रूपं स्वरूपं शीलं स्वभावश्च यस्याः सा 'आदृतमर्चितं आदृतौ सा दरा-र्चिता' वित्यमरः शूर्पं प्रस्फोटनं 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री'त्यमरः ॥ पाणौ यस्याः सा चासौ रुषा क्रोधेन प्रतर्जनं करविधुनेन भस्मनेन यस्याः सा च रुषा तर्जयन्तीत्यर्थः ॥ उभयोर्विशेषणयोर्विशेष्यविशेषणसमासः । परस्य विशेष्यत्वविवक्षणात् । उद्धृता दुर्वृत्ता ये पराः तेषामन्तकच्छविः यमोपमा काकेन सहिता सकाका काकारूढा 'काकभ्वजरथारूढा वा । काकभ्वजरथारूढे'ति ध्यानान्तरोक्तेः ॥ अक्षिणी विकरोति विकारयुक्ते करोतीति अक्षिविकृत् कुटिलेक्षणत्वाद्भ्राक्षित्वाच्च । एतैर्विशेषणैरुपलक्षिता धूमावती यतः दुर्गाया न भिद्यते तां सरेदित्यर्थः । यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः सा सुधर्मतानामार्थगुण इति काव्यप्रकाशादौ । धूमावत्या ध्यानस्वरूपं यथा—'काकारूढाऽतिकृष्णा प्रविरलदशना मुक्तकेशी विरक्ता धूम्राक्षी क्षुत्तृषाती प्रतिभटचकिता चञ्चला कामलोलाला । हृष्टा पुष्टालसाङ्गी श्रमजलमलिना व्यक्तदर्पा विरुपा भूति धूमावती वः प्रदिशतु विपुलां धृतसूर्पाग्रहस्ते'ति ॥

अथ बलरामं वगलां च प्रस्तौति ॥

१६८. गदेत्यादि ॥ तत्र बलरामपक्षे यदीयरूपं यस्य हरेः रूपान्तरं कामान् पालयतीति काम-पालकं किलेति प्रसिद्धौ कामपाल इति प्रसिद्धाभिधानमित्यर्थः ॥ 'रामः कामपालो हलायुध' इत्यमरः । किं भूतं तत् गदस्य वसुदेवपुत्रविशेषस्य अग्रियोऽग्रजः । श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ 'पूर्वजस्वग्रियोऽग्रजः' इत्यमरः । 'गदः कृष्णानुजे' इति हैमः । तेन श्रीकृष्णेनाभिष्टुतमीडितम् अग्रजत्वात् पाणिना करेणाकर्षितः पीडितः

१६९. अधिश्रिमातङ्गमतिप्रतिष्ठितं स्फुटं च खड्गादिभिरेव यद्गुः । दयामयं वेदविगीतगौरवं स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

करमुष्टिना हत इति यावत् । यः प्रलम्बः दानवविशेषः तस्मिन् यः सापत्न्यरसः सपत्नस्य वैरिणः कर्म-
भावो वा सापत्न्यं ब्राह्मणादित्वात् व्यङ्ग्यं 'रिपां वैरि सपत्नारी'त्यमरः ॥ तदेव रसः स्वादविशेषः तं
जानातीति तथा । आतोऽनुपसर्ग इति कः प्रलम्बासुरविनाशकमित्यर्थः ॥ गदाग्रियाभिष्टुतं च तत् पाणि
कर्षितप्रलम्बसापत्न्यरसज्ञं चेति समासः । उन्मदं उद्गतमदं सर्वदा कादम्बरीपानरतत्वादिति भावः ॥
तथाभूतं यदीयरूपं तं हरिं स्मरेदित्यर्थः । प्रलम्बोनाम दानवविशेषः सचैकदा बाह्यवाहकलक्षणक्रीडायां
गोपालैः सह क्रीडमानः समये पराजितः बलरामं वहन् कृष्णमसहमानो दूरं प्रागात् । तदभिप्रायं
जानन् रामः तच्छिरसि मुष्टिप्रहारेण तं जघानेति भागवतम् ॥

बगलापक्षे ॥ कामं यथेष्टं पालयति भक्तानिति कामपालकं । यदीयरूपं यस्या दुर्गायाः सम्बन्धि
बगलास्वरूपं गदा तन्नामायुधविशेषः सैवाग्रियं प्रधानं वस्तु तेन गदावरेणेत्यर्थः ॥ अभिष्टुतोबन्दि-
पाणिर्दक्षिणकरो यस्य तत् यद्वा गदा अग्रिया अभिष्टुता च पाणौ यस्य तत् बहुपदो बहुव्रीहिः यत्करं प्राप्य
गदायाः प्रधान्यमभिष्टुतत्वं चेत्यर्थः ॥ कर्षिता वामकरेणाकर्षिता अतएव प्रलम्बत इति प्रलम्बा लम्बमाना
च पचाद्यच् सपत्नएव सापत्न्यो वैरी स्वार्थेऽप्यञ् । तस्य रसज्ञा जिह्वा येन तत् 'रसज्ञा रसना जिह्वे'त्यमरः ॥
उन्मदं मादकद्रव्येणोन्मत्तं तथाभूतं यदीयरूपं तां हरिवाहिनीं स्मरेदित्यर्थः ॥ अत्रापि विशेषणैर्बगलारूप-
विशेषवार्थलाभः तथा च 'जिह्वाप्रमादाय करेणदेवीं वामेन शबन् परिपीडयन्तीं । गदाभिघातेन च
दक्षिणेन पीताम्बराख्यां द्विभुजां नमामी'ति बगलाभ्यानम् ॥

अथ बौद्धावतारं मातङ्गीविद्यां च प्रकौति ॥

१६९ अधिश्रीति ॥ बुद्धपक्षे यद्गुः यस्य हरेः सम्बन्धि बौद्धशरीरं अधिश्रि अधिकाश्रीर्यस्य यस्मिन्
वा तत् श्रीघनत्वात् हस्वो नपुंसक इति हस्वत्वं 'मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्त्रा' इत्यादि तत्पर्यायेष्वमरः ॥
मातङ्गोऽर्द्धदुपासकविशेषः तथा हेमचन्द्रोक्तेः तस्य मत्या बुद्ध्या प्रतिष्ठितं सञ्जातप्रतिष्ठं । तारकादित्वादि-
तच् गौरवान्वितमिति यावत् मातङ्गस्य मतिरिव मतिर्येषां ते मातङ्गमतयः तैः प्रतिष्ठितं वा यद्वा मातङ्गा म्ले
च्छजातिविशेषाः ॥ 'चण्डालप्लवमातङ्गे'त्यादि अमरः तेषां मत्या प्रतिष्ठितं वेदविरुद्धार्थानुष्ठानत्वात् खड्गो
बुद्धभेदः 'खड्गो गण्डकशृङ्गासि बुद्धभेदे'ष्विति विश्वमेदिन्यौ । तदादिभिर्बौद्धावतारविशेषैरित्यर्थः तत्स्वरूपै-
रित्यर्थः ॥ धाम्येन धनं इतिवत् अभेदे तृतीया स्फुटं प्रव्यक्तं प्रख्यातमिति यावत् । तथा परदुःख प्रहाणेच्छा
तन्मयं तत्प्रचुरं दयापूर्णमित्यर्थः ॥ विगीतं निन्दितं गौरवं प्राशस्त्यं येषां ते विगीतगौरवाः वेदाः विगीत-
गौरवा येन तत् वेदेषु पशुहिंसा दर्शनात् तस्मिन्दकमित्यर्थः ॥ विगीतशब्दः विरुद्ध गीयत इति व्युत्पत्त्या
निन्दितरूपाथैवाचकः । तथा च अविगीत शिष्टाचारविषयत्वादित्यादिप्रकृत्यादादौ प्रयोगः ॥ तथाभूतं
यद्गुः तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ॥ बुद्धानां तावत् बहुभेदाः सन्ति तत्र बौद्धशास्त्रसमूहेषु सम्प्रोक्ताः पञ्चविंशति-
बुद्धा इत्यमरे तेष्वपि शुद्धौदनौरसात् माथादेवोगर्भजातः शाक्यसिंहसर्वार्थसिद्धार्कवग्धु गौतमेति नाम
चतुष्टयेन प्रसिद्धोऽन्तिमतमोलोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरे कलेः चतुःशतषडशीत्यधिकेषु द्विसहस्र-
मितेषु गतेष्वेवेषु शुक्रवासरे सुरद्विषां सम्मोहनाय साक्षाद्भवेकमूर्तिः स्वेच्छाविग्रहेण प्रादुर्बभूवेष्यादि तद्वि-
वरणं ललितविस्तरादाववगन्तव्यम् ॥

१७०. अनेकपापात्मविस्मृष्टकल्किता स्फुटां श्रियाकाञ्चनभासमावहन् ।
यदीयकायः कृतधर्मसंश्रयः स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥

मातङ्गीपक्षे ॥ मातङ्ग्या इदं मातङ्गं तस्येदमित्यण् । यस्येति चेतीकारलोपः मातङ्गीसम्बन्धि
यद्गुः यस्या दुर्गाया शरीरं अधिका श्रीः शोभा यस्य तत् अधिश्रि अतिप्रतिष्ठितम् अतिशयितप्रतिष्ठा-
युक्तं लज्जादिभिरायुधविशेषैः वेदेर्बाहुदण्डैरसिखेटकपाशाङ्कुशधरामिति तच्चानोक्तरूपैरित्यर्थः ॥ स्फुटं
प्रव्यक्तमेव दयामयं भक्तानुकम्पि वेदेषु आगमेष्वपि वेदपदस्योपलक्षणात् विगीतं विशेषेणगीतं गौरवं यस्य
तत् निखिलवेदागमप्रतिपाद्यमहिमेत्यर्थः ॥ तां तथारूपिणीं हरिवाहिनीं दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥

अथ कल्कि लक्ष्मीं च प्रस्मौति—

१७०. अनेकेत्यादि ॥ कल्किपक्षे । यदीय कायः यस्य हरेः सम्बन्धी देहः पापविशिष्ट आत्मा येषां
पापे अधर्मे आत्मा बुद्धिर्येषां वा ते पापात्मानोऽधार्मिकाः अनेकेषां पापात्मनां सम्बन्धे तेषां नाशार्थ-
मित्यर्थः ॥ सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठीसमासः सम्बन्धश्चात्र नाशनाशकभावादिः क्रियार्थोपपदस्येत्या-
दिना चतुर्थ्यां वा समासः ॥ विशेषेण सृष्टा कल्पिता या कल्किता कल्कित्वं । कल्क्यवतारस्वरूपमित्यर्थः ॥
तेन स्फुटां प्रव्यक्तां श्रिया शोभया सहितामित्यर्थः ॥ सहार्थे तृतीया काञ्चन अनिर्वचनीयामित्यर्थः । भासं
कान्तिं आवहन् दधत् कल्किस्वरूपेणावतीर्थं पापिकुलोन्मूलनेन प्रकाशमानः सन्नित्यर्थः ॥ कृतस्य सत्ययु-
गस्य ये धर्माः तपोयज्ञादिरूपाः तेषामाश्रयः प्रवर्तकत्वेन संश्रयः भविष्यतीत्यर्थः ॥ तं हरिं स्मरेदित्यर्थः ।
कल्किरूपो हि भगवान् कलियुगावसाने पापात्मनां विनाशाय शम्भलग्रामे भविष्यति । सत्ययुगीय-
धर्मान् प्रवर्तयिष्यति च इत्यादि भागवतकल्किपुराणादावव गन्तव्यम् ॥

लक्ष्मीपक्षे श्रिया लक्ष्मीस्वरूपेण स्थित इत्यर्थः अभेदे तृतीया यदीयकायः यस्या दुर्गायाः सम्बन्धी
देहः अनेकेन मुखेन करेण च पिबन्तीति अनेकपा हस्तिनः 'दन्ती दन्तावळो हस्ती द्विरदोऽनेकपां द्विपः'
इत्यमरः ॥ तदुत्क्षिप्ताः तेषां सम्बन्धिनी वा आपो जलानि अनेकपापानि शाकपार्थिवादिक्त्वादुत्तरपदलोपेन
सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या वा समासः ऋक् पुरब्धूरित्यादिना सर्वसमासान्तोऽच्प्रत्ययः क्लीबत्वं च लोका-
दाश्रयणीयं तैर्हस्त्युत्क्षिप्तजलैर्हस्तिसम्बन्धिजलैर्वा आत्मनः स्वस्य विस्मृष्टा त्यक्ता धौतेति यावत् । या
कल्किता मालिन्यं तथा स्फुटां कल्कितेति कल्कशब्दान्मतवर्थीयेन् प्रत्ययान्तात् तल् कल्कः पापाशये पापे
दग्धे विद् क्लिष्टयोरपीति विश्वः ॥ काञ्चनभासं काञ्चनस्य सुवर्णस्य भाः कान्तिः तां आवहन् दधानः कृतानि
धर्माणि यैस्ते कृतधर्मा धार्मिकाः तेषां संश्रयः आश्रयभूतः धार्मिकैरेवोपलभ्यमान इत्यर्थः या श्रीः स्वयं
सुकृतिनां भवनेष्वित्यादि मार्कण्डेयायुक्तेः तां तथा स्वरूपां दुर्गां स्मरेदित्यर्थः ॥ तच्चानस्वरूपं च कान्त्या
काञ्चनसन्निभां हेमगिरिप्रसूयैश्चतुर्भिर्गजैर्हस्तीक्ष्णहिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां श्रियमित्यादि ज्ञेयम् ॥

एवं दुर्गां नारायणयोस्तदुभयभेदानां च क्रमेण परस्परशब्दसारूप्यमभिधाय इदानीं द्युत्क्रमेण
यथायथमर्थसारूप्यमपि प्रमाणमावहतीति ध्वनयन् तत्तद्भेदविशिष्टौ तावेव प्रस्मौति ॥

१७१. प्रसिद्धविद्यादशकेन काळिकादिकेन कृष्णादिदशावतारभाक् ।
यदेकरूपं प्रकृतिः पुमानपि स्मरेद्धरिं तं हरिवाहिनीं च ताम् ॥
१७२. पदानवच्छिन्ननिषेवणाद्ययोः कदाप्यविच्छिन्नसमृद्धसन्ततिः ।
सदात्रसिंहासनकेळिलालसि श्रियान्ववायः सवितुर्निषेव्यते ॥

१७१. प्रसिद्धेत्यादि ॥ यदेकरूपं यस्य हरेः दुर्गाया वा 'एकमद्वितीयं रूपं एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यमित्यर्थः काल्येव काळिका सा आदिः प्रथमा यस्य तेन दशानां सङ्घः दशकं सङ्घ-यायाः संज्ञा सङ्घसूत्राभ्ययनेष्विति कन् प्रसिद्धा या विद्या महाविद्या विशेषाः तासां दशकं तेन काल्यादि दशमहाविद्या स्वरूपेणेत्यर्थः ॥ कृष्णाद्यो ये दशावताराः तान् भजतीति तथा भजो ण्विः ॥ अतएव प्रकृतिः प्रकृतिपदवाच्या पुमान् पुरुषोपि उच्यते इति शेषः । यथोरेकमपि रूपं कल्यादिदशमहा-विद्यास्वरूपेण प्रकृतिरित्युच्यते कृष्णादिदशावताररूपेण पुमानिति चोच्यते इत्यर्थः ॥ यद्वा यदेकरूपं पर-ब्रह्मात्मकं प्रकृतिः पुमानपि द्विधाकृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषो भवदर्धेननारीत्यादि स्मृत्या प्रकृतिपुरुषभेदेन द्विधाकृतशरीरमपि काल्यादिदशविद्यास्वरूपेण कृष्णादिदशावतारान् भजतीति तथा इत्यन्वयभेदः अर्थात् काल्यादिस्त्रीरूपमपि कदाचित् कृष्णादि पुंरूपतां लभते कृष्णादिपुंरूपमपि काल्यादि स्त्रीरूपतां च लभते तथा च स्वेच्छाविग्रहयोस्तयोरवतारभेदेन शरीरभेदसत्त्वेऽपि स्वरूपस्य वास्तवो भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ उक्तं च चामुण्डातन्त्रे 'कृष्णरूपा काळिकास्या द्वाामरूपाचतारिणी । बगळा कूर्ममूर्तिः स्यान्मीनो धूमावती भवेत् ॥ छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्द्वाराहश्चैव भैरवी ॥ सुन्दरी जामदग्न्यः स्याद्द्वामनो भुवनेश्वरी कमला बौद्धरूपास्यान्मातङ्गा कल्किरूपिणीत्यादि ॥ प्रकृतिशब्दव्युत्पादनमुखेन पुंप्रकृत्योरभेदोऽपि प्रदर्शितो ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे यथा प्रकृष्टवाचकः प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥ गुणे प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ । मध्यमे रजसि कृश्नतिशब्दस्त्वामसः स्मृतः सिगुणात्मस्वरूपाया सर्वशक्तिसमन्विता ॥ प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥ 'प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः । सृष्टेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता' इत्यादि ॥ तथा योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधारूपो बभूव सः ॥ पुमांश्च दक्षिणार्धाङ्गा द्वामाङ्गात् प्रकृतिः स्मृता । सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनी । यथात्मा च यथा शक्तिर्यथासौ दाहिका स्मृता ॥ अतएव द्वि योगीन्द्रः स्त्रीपुरुषभेदे न मन्यते सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् शश्वत्पश्यति नारदेत्यादि ॥

एवं दुर्गानारायणौ प्रस्तुत्योपसंहरति ॥

१७२. पदेत्यादि ॥ सवितुः सूर्यस्य अन्ववायो वंशः 'वंशोन्ववाय' इत्यमरः ॥ ययोः दुर्गानारायण-मूर्त्योः पदानवच्छिन्ननिषेवणात् पदयोः सन्तत भजनाद्धेतोः गमकत्वात्समासः ॥ कदापि कस्मिन्नपि काले इत्यर्थः ॥ अविच्छिन्ना अविनष्टा समृद्धा अधिकर्षियुक्ता च 'अधिकर्षिः समृद्धिः स्या'दित्यमरः ॥ सन्ततिः पुल्लिङ्गादिपरम्परा यस्य स तथा भूतः सन् अल नन्दपुरे यत् सिंहासनं राजासनं तस्मिन् वा केळिः क्रीडा विलासः तत्र यो लालसो महाभिलाषः 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसाद्भवो'दित्यमरः ॥ सोऽस्यास्तीति इन् तथाभूता या श्रीः राजलक्ष्मीः तथा सदा निषेव्यते परिचर्यते इत्यर्थः ॥

१७३. ततो भवद्भैरवनामलक्षितः क्षितेर्गुणोधैरवनैकदीक्षितः ।
जलाशयं बोम्बिलिदेश आशयन् स्वयाख्यया ख्यापयति स्म यः स्वयम् ॥
१७४. स विश्वनाथं स्वसुतं सदा रतं सदारमाराधनया रमापतौ ।
सुरैः समाराधिन ये धुरन्धरं धुरन्धरायाः समये समन्वयन् ॥
१७५. पितुःपथातिथ्यमथाश्रुणोद्यथा मनोरथान् प्रार्थयितुः स सार्थयन् ।
धराकरग्राहितया तदा तदासने व्यलासीद्वलरामनामवान् ॥

१७३. ततइति ॥ ततः विजयचन्द्रात् भैरवनाम्ना लक्षितश्चिद्धितः भैरवदेवनामेत्यर्थः अभवत् उद्भवूव ॥ यः भैरवदेवः गुणोधैः दयादाक्षिण्यादिगुणसमूहैः तदुपलक्षित इत्यर्थः ॥ इत्थं भूतलक्षणे तृतीया क्षितेः पृथिव्याः अवने रक्षणे विषये एकदीक्षितः दीक्षा व्रतसंग्रह इति हेमचन्द्रः ॥ एका मुख्या दीक्षा सञ्जाता अस्य तारकादित्वादि तच्च पृथ्वीपालनैकव्रतीत्यर्थः ॥ तथाभूतः सन् बोम्बिलिदेशे बोम्बिलिनाम्नो जनपदस्यैकस्मिन् प्रदेशे जलाशयं सरोवरमेकं आशयन् खनयित्वा प्रतिष्ठापयन् स्वया स्वकीयया आख्यया नाम्ना स्वयं आत्मनैवेत्यर्थः प्रख्यापयति स्म स्वनाम्ना तन्नामकरणं चकारेत्यर्थः ॥ भैरवसागरनाम्ना प्रख्यापयामासेति फलितार्थः ॥ अयं हि क्रिष्टस्य १४८६ परिमितेब्दे जातः ॥ १५१० मितेब्दे राज्यं पितुः सकाशा-ल्लब्ध्वा सप्तदशवत्सरपर्यन्तं भुवं प्रशास्य १५२० मितेब्दे स्वर्गं गत्वा सुरैस्समाराधीति उत्तरश्लोकेन सन्बन्धः ॥

तत्पुत्रो विश्वनाथ इत्याह ॥

१७४. सेति ॥ स भैरवदेवः समये स्वस्य चरमदशायां रमापतौ श्रीमन्नारायणे आराधनया सेवया कृत्वा सदा सर्वदा रतं अनुरक्तं नये नीतिशास्त्रे धुरन्धरं धुरीणं प्रवीणमित्यर्थः ॥ तथाभूतं विश्वनाथं । तन्नामानं स्वसुतं निजपुत्रं धरायाः पृथिव्याः धुरं भारमित्यर्थः ॥ समन्वयन् सङ्गमयन् प्रापयन्नित्यर्थः । गति-बुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वं सदारं दारैर्भार्याभिः सह यथातथा सुरैः देवैः समाराधि आराभ्यते स्म कर्मणि तच्च चिण् चिणो लुगिति तल्लुक् स्वर्गं गत्वा देवैः सम्मानितो बभूवेत्यर्थः । सदारमित्यनेन स्वर्गं गतवतो राज्ञः स्त्रियोपि अग्निप्रवेशनेन तत्सहगमनं कृतवत्य इत्यर्थः ॥ सदारमिति पदं स्वसुते वा विशेषणीयं दारैः सह रमापतौ आराधनया रतमिति तस्यार्थः ॥

विश्वनाथदेवस्य पुत्रो बलरामदेव इत्याह ॥

१७५. पितुरिति ॥ स विश्वनाथः प्रार्थयितुः प्रार्थिजनस्य मनोरथान् अभिलाषान् यथा येन रूपेण मनोरथाः तथा तानित्यर्थः ॥ सार्थयन् सार्थान् कुर्वन् पूरयन्निति यावत् अथ कियत्कालानन्तरं पितुः निज-तातस्य पथा मार्गेण येन मार्गेण पिता स्वर्गं गतवान् तेन मार्गेणेत्यर्थः ॥ आतिथ्यं अतिथये इदं अतिथेर्न्यः तन् अतिथिसत्कारमित्यर्थः ॥ आश्रुणोत् अङ्गीकृतवान् ॥ स्वर्गमार्गे आतिथ्यं प्रापेत्यर्थः 'ऊरीकृतमुररीकृत-मङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञात'मित्यर्थः ॥ तदा तत्स्वर्गगमनसमये बलराम नामवान् अज्ञामा तत्पुत्र इत्यर्थः ॥ धरायाः पृथिव्याः करः षष्ठांशरूपोबलिः ॥ 'स एव करो हस्तः बलिहस्तांशवः करा' इत्यमरः ॥ तं गृह्णातीति धराकरग्राही ग्राह्यादित्वाग्निनिः ॥ तस्य भावस्तत्ता तथा भूपतित्वेनोपलक्षित इत्यर्थः ॥ तदासने तस्य

१७६. दिगन्तविभ्रान्तयशास्तदन्तरे सुतो यशस्वान्नपतामवासवान् ।
अवेक्ष्य दुर्भिक्षमरं करं क्षितौ दयोदयादत्यजदब्दयोर्द्वयम् ॥
१७७. तदन्तरे तत्तनुजोऽतिविक्रमो निजेननाम्ना किल वीरविक्रमः ।
स्वनिष्क्रमासादितसिञ्चुपक्रमः कुलक्रमाद्राजपदं समाक्रमत् ॥
१७८. प्रदाय शृङ्गारककोटदेशकं सुखाकरोद्यो मुखिवंशमादरात् ।
अनन्दयद्ब्राह्मबलेन्द्रमर्पयन् तथा च भोगापुरपोट्नरोर्द्वयम् ॥

विश्वनाथदेवस्य सिंहासने व्यलासीत् विललास भूपतिर्बभूवेत्यर्थः ॥ अयं हि बलरामदेवः क्रिष्टस्य १५४० मितेब्दे समुत्पद्य १५७१ अब्दे राज्यं प्राप्य १५९७ मितेब्दे देहं विसृष्टवान् ॥

बलरामदेवस्य पुत्रो यशस्वान् इत्याह ॥

१७६. दिगन्तेत्यादि ॥ तदन्तरे तस्य बलरामदेवस्य अन्तर्धानसमये 'अन्तरमवकाशावधिप्रणि-
धानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । दिगन्तेषु दिक् प्रान्तेषु 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयो' रिति
हैमः ॥ विभ्रान्तं विख्यातमित्यर्थः ॥ यशः कीर्तित्यस्य सः अतएव यशस्वान् यशो विद्यतेऽप्येति अन्वर्थेनामा
सुतः यशोवान्तदेव इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । नृपतां राजत्वमवासवान्, प्राप्तवान् ॥ यः यशस्वान् देवः क्षितौ
पृथिव्याम् अरमत्यर्थे अलमित्यव्ययस्य बालमूलेत्यादिना पक्षेः भिक्षाया अभावो दुर्भिक्षं भिक्षायाः प्रायो
निष्फलत्वमित्यर्थः ॥ अव्ययं विभक्तीत्यादिनाऽभावार्थेऽव्ययीभावसमासः ॥ यहेशे यत्काले तद्देश तत्काल-
योग्यसत्यादिकं न जायते तद्देशे तदा याच्यमान द्रव्यालाभात् दुर्भिक्षं जातमिति व्यवहियते लोकैः तत्
भिक्षाया अप्राप्तमित्यर्थः ॥ अवेक्ष्य दृष्ट्वा दयायाः परदुःखप्रहाणेच्छायाः उदयात् स्वस्य लोकेषु कृपाप्रादु-
र्भावादित्यर्थः ॥ अब्दयोः इयं वर्षद्वयमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया करं कृषकेभ्यो ग्राह्यं
पक्षांशरूपं वल्लिम् ॥ 'भागधेयः करो वलि' रित्यमरः अत्यजत् तत्याज ॥ अयं हि १५८१ मिते क्रिष्टाब्दे
जन्मलब्ध्वा १५९७ मितेब्दे पितुः सकाशाद्राज्यं लब्ध्वा १६३७ मितेब्दे स्वपुत्रे विक्रमदेवे राज्यलक्ष्मीं
समर्प्य स्वयं लोकान्तरं गतवान् ॥

१७७. स्वनिष्क्रमासादितसिञ्चुपक्रमः कुलक्रमाद्राजपदं समाक्रमत् तदन्तर इति ॥ तदन्तरे तस्य
यशस्वतोऽनन्तरं तस्वगंगमनानन्तरमित्यर्थः ॥ तत्तनुजः तस्य यशस्वतः पुत्रः कुलक्रमात् स्वकुलोचितवि-
धिनेत्यर्थः राजपदं राजचिह्नं छलचामरादिकं राज्ञः पदं स्थानं सिंहासनमित्यर्थो वा समाक्रमत् सम्यक्
आक्रमितवान् ॥ कोसौ किं भूतः अतिविक्रमः अतिशयितः विक्रमः पराक्रमो यस्य सः अतएव निजेन
स्वकीयेन नाम्ना वीरविक्रमः वीरविक्रमदेवनामेत्यर्थः प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमिति तृतीया किलेति
'प्रसिद्धौ पुनः किं भूतः स्वस्य निष्क्रमेण धीशक्त्या धीशक्तिर्निष्क्रम' इत्यमरः आसादिता प्रासा सिद्धि-
निष्पत्तिर्यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूत उपक्रम आरम्भो यस्य सः यस्य बुद्धिशक्त्या निखिलकार्यारम्भः
सफल एवेत्यर्थः । 'प्रक्रमः स्यादुपक्रमः स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भ' इत्यमरः अयं हि क्रिष्टीया १६१३ ब्दे
जातः ॥

१७८. प्रदायेति ॥ यः विक्रमदेवनामा राजा मुखिवंशं मुखीनामा कश्चिद्विश्लिष्यः । तद्वंशं तत्कुलं
काश्चित्तद्वंशीयानित्यर्थः ॥ आदरात् स्वोपकारित्वेन तेष्वनुरागात् शृङ्गारककोटदेशकं शृङ्गारकोटेति प्रसिद्धं

१७९. गृहीतभार्योऽपि पुनर्विवाह्य यः सुतां सुतार्थी खलु पारलेशितुः ।

गुमागडग्रामत आकिणेश्च तं भुवं प्रतिग्राहयति स साग्रहः ॥

१८०. सनन्दपुर्याजयपूर्विकां पुरीं चिरात्प्रसिद्धां स्वकुलाभिवृद्धये ।

परीक्षणाद्भूगुणजातिवेदिभिर्निरीक्ष्यतां क्षात्रभुवं समाश्रयत् ॥

जनपदं प्रदाय तेभ्यो दत्वेत्यर्थः ॥ सुखाकरोत् ॥ अनुकूलाचरणेन तानानन्दयति स्मेत्यर्थः ॥ सुखप्रियादानु-
लोभ्ये इति कृष्ण योगे डाच् प्रत्ययः तथा च तेन प्रकारेणापि आदरादित्यर्थः । बाहुबलेन्द्रं बाहुबलेन्द्र इति
कश्चित् क्षत्रियः तद्वंशीया अपि बाहुबलेन्द्रा इत्युच्यन्ते । तन्मध्यात्कञ्चिदित्यर्थः ॥ भोगापुरपोद्नरोः द्वयं
बोगापुरमिति पोद्नरु इति नामभ्यां प्रसिद्धयोर्देशयोर्द्वयमित्यर्थः ॥ अपयन् तस्मै प्रयच्छित्यर्थः
अनन्दयत् आनन्दयामास बाहुबलेन्द्र इति तद्वंशीया राजानः राजमहेन्द्रनाम्नि देशे राज्यमकुर्वन् ॥

१७९. गृहीतेति ॥ यः विक्रमः गृहीता परिगृहीता भार्या येन सोऽपि कृतदारपरिग्रहोऽपीत्यर्थः
सुतमर्थयत इति सुतार्थी खल्वित्यवधारणे । पुलाकांक्षी । एव न तु भोगाकर्क्षीत्यर्थः पुनः द्वितीयवारं
पारलेशितुः पारलाख्यनगराधिपतेः सुतां पुलां विवाह्य उपयम्य साग्रहः आग्रहेण सहितः सन् तं पारला-
धिपतिं निजश्वशुरमित्यर्थः ॥ गुमागडग्रामतः गुमागडानामकग्रामादारभ्य आकिणेः किणिनामकग्राम-
पर्यन्तमित्यर्थः ॥ आढ्यादा वचने इति पञ्चमी भुवं तन्मभ्यवर्ति भूपदेशं प्रतिग्राहयति स्य प्रतिग्राहया-
मास । तस्मै प्रदत्तवानित्यर्थः ॥ अयं भावः स च विक्रमः प्रथमभार्यायां चिरकालपर्यन्तं पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात्
पुनर्द्वितीयविवाहार्थं पारलाधिपतेर्दुहितरं मभ्यस्थौः याचितवान् । तस्य च यौवनातिक्रमं दृष्ट्वा निजदुहितरं
दातुमनिच्छन्तं पारलाधिपतिं कियद्देशोत्सर्जनेन प्रलोभ्यतदुहितरमयं परिणीतवानिति ॥

१८०. सेति ॥ स विक्रमः नन्दपुर्याः नन्दपुरीं विहायेत्यर्थः यदलोपे पञ्चमी चिरात् चिरकालात्
प्रसिद्धां प्रख्यातां शाखानगरस्वरूपेण स्थितामित्यर्थः जयशब्दः पूर्वं यस्यास्तां पुरीं जयपुरनामनगरीमि-
त्यर्थः ॥ भूगुणजातिभेदिभिः भुवः पृथिव्याः गुणाः स्थैर्यादयः जातयो ब्राह्मणक्षत्रियत्वादिरूपाः तद्भेदिभिः
परीक्षणशीलैर्जनैरित्यर्थः ॥ परीक्षणात् परीक्षां कारयित्वेत्यर्थः ॥ तां जयपुरीं क्षात्रभुवं क्षत्रजातिसम्बन्धि-
भूमिं निरीक्ष्य ज्ञात्वा स्वकुलाभिवृद्धये निजवंशाभिवृद्ध्यर्थं समाश्रयत् समाश्रितवान् । नन्दपुरे स्वसन्तान-
प्रतिबन्धं मत्वा तद्विहाय जयपुरं गतवानित्यर्थः । भूमेर्गुणजात्यादय उक्ताः महाभारते शिल्पितन्त्रादौ च
यथा । 'भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता । गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च सङ्घातः स्थापना धृतिरिति
महाभारते मोक्षधर्मे । अस्वार्थः स्थैर्यमचाञ्चल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः काठिन्यं प्रसवार्थताधान्या-
द्युत्पत्तिस्तदर्थता गन्धः गुरुत्वं पिण्डपुष्टिः शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यं सङ्घातः श्लिष्टावयवत्वं । स्थापना
मनुष्याद्याश्रयं धृतिः पाञ्चमौक्तिके मनसि यो धृत्वंशः इत्यादिगुणाः । जातयस्त्वन्यत्र यथा 'ब्राह्मणाः क्षत्रिया
वैश्या शूद्रा भूमिश्रतुर्विधा । शुक्ला रक्ता तथा पीता कृष्णवर्णा इति क्रमात् । आज्यगन्धा ब्रह्मभूमिः
क्षत्रिया रक्तगन्धिका । क्षारगन्धा भवेद्द्वैश्या शूद्रा विहङ्गधिकास्मृता । कुशयुक्ता शरबहुला दुर्वाकाशावृता
क्रमेण मही । अनुवर्णवृद्धिकरी कषायारक्ता कटुकामथुरा च । तिलानां वपनैस्तत्र ज्ञातव्या भूमिजातयः
क्षिरालेणाङ्कुरो यत्र सा भूमिर्ब्राह्मणा मता । क्षत्रिया पञ्चरालेण वैश्या स्यात्सप्तभिस्तथा । नवभिः शूद्र-

१८१. प्रकुर्वतो नासिकनामकूटवत्तटे ततस्तत्पुटभेदनं नवम् ।
निजेष्टमसिन्नजनिष्ट च क्रमात्सुतद्वयं ज्येष्ठकनिष्ठयोः स्त्रियोः ॥
१८२. अभाणि कृष्णेति पुरोज ओजसा ज्वलन् यशस्वानिति सद्यशाः परः ।
वभार ताभ्यां परिभासयन् भुवं स पुष्पवज्यामिव रत्नभूधरः ॥
१८३. विमर्दयन् प्रद्रवतः स्वदेशकं दुराशयान् यो यवनांश्च संयति ।
स्तुतश्च तैः काकुवचोभिरुच्चकैर्विधाय सन्धिं प्रणयं प्रणीतवान् ॥

जातिः स्याज्ज्ञातव्यं भूमिलक्षणं । स्वजातौ सुखमाप्नोति सर्वासु ब्राह्मणस्तथा । तिसृषु क्षत्रियश्चैव वैश्यो भूमिद्वये तथा । शूद्राणामेकभूमिश्च चतुर्थी परिकीर्तितेत्यादि ॥

१८१. प्रकुर्वत इति ॥ अस्मिन् जयपुरे कूटोऽस्यास्तीति कूटवान् शिखरी पर्वत इत्यर्थः ॥ 'कूटोन्नी-
शिखरं श्रंग' मित्यमरः । नासिकनामा यः कूटवान् नासा दण्डाकारत्वाद्भासिक इति नाकटिपर्वत इति च
प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ तस्य तटे समीपभूमौ पश्चिमप्रदेशे इत्यर्थः ॥ नवं नूतनं तत् प्रसिद्धं पुटभेदनं 'पत्तनं पत्तनं
पुटभेदनं'मित्यमरः । दुर्गमिति यावत् । प्रकुर्वतः स्थापयतः ततः विक्रमात् ज्येष्ठकनिष्ठयोः स्त्रियोः निजराशयोः
क्रमात् ज्येष्ठानुक्रमात् निजेष्टं निजेच्छाविषयीभूतं स्वेच्छानुरूपमिति यावत् ॥ सुतद्वयं पुत्रद्वयं अजनिष्ट जज्ञे
दीपजनेति वैकल्पिकश्चिणभावः ॥

१८२. अभाणीति ॥ ओजसा तेजसा ज्वलन् दीप्यमानः पुरोजः सुतद्वयमध्येऽग्रज इत्यर्थः ॥
कृष्णेति कृष्णइति नाम्नेत्यर्थः अनुकरणशब्दत्वाद्धिभक्त्यपेक्षाभावः अभाणि भणितः कर्मणि तद् च्लेश्चिण्
तशब्दस्य लुक् परः द्वितीयपुत्र इत्यर्थः सद्यशाः शोभनं यशो यस्य सः अतएव यशस्वानिति यशस्वान् लोके
यशोवन्त देव इति नाम्ना प्रसिद्ध इत्यर्थः । अभाणीति सम्बन्धः स विक्रमदेवः ताभ्यां पुत्राभ्यां रत्नभूधरः
रत्नप्रचुरपर्वतः सुमेरुरिति यावत् रत्नसानुत्वात् ॥ 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रीरत्नसानु सुरालय' इत्यमरः । पुष्पवज्यां
दिवाकर निशाकराभ्यामिव 'एकयोत्तया पुष्पवन्तौ दिवाकर निशाकरा'वित्यमरः ॥ भुवं पृथिवीं परिभासयन्
सर्वतो भावेन प्रकाशयन् बभार धृतवान् मेरुरिव स्वयं भूभारं धृत्वा चन्द्रसूर्याभ्यामिव पुत्राभ्यां शुभ्रयशः
प्रतापयुक्ताभ्यां पर्यभासयदित्यर्थः ॥

१८३. विमर्दयन्निति ॥ यश्च विक्रमः दुराशयान् दुष्टस्वभावान् अतएव स्वदेशकं निजराष्ट्रं जय-
पुरीमित्यर्थः ॥ प्रद्रवतः उपद्रवतः यवनान् यवनजातीयान् संयति युधि 'संयत्समित्याजिसमिधुध'
इत्यमरः ॥ विमर्दयन् तान् पीडयन्नित्यर्थः तैर्यवनैः कर्तृभिः उच्चकैः काकुवचोभिः उच्चैः काकूक्तिभिः करणैः
'काकुः क्षियां विकारोयः शोकभीत्यादिभिर्ध्वने' रित्यमरः । स्तुतः वन्दितः सन् सन्धिं विधाय तैः साकं
सन्धाय प्रणयं रनेहं प्रणीतवान् कृतवान् प्रीतिं सुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ अस्मिन् बोध्यं क्रिष्टस्य १६६४ परि-
मितेब्दे यवनचक्रवर्तिसम्बन्धिना ह्यदराबादनवाबस्य वंशीर्या द्वौ नवाबपदवाच्यौ । सफदरजङ्गबहादूर्
खान्बहादूर् नामानौ करप्रदणार्थं महता सैन्येन सह समागत्य निल्लुठनादिना एतद्देशं पीडयामासतुयैदा
तदासौ विक्रमः निजचतुरङ्गबलमाश्रित्य युद्धे यवनसैन्यानि निहत्य हतबलाभ्यां ताभ्यां सन्धिस्तुभ्यां
सन्धाय मैत्रीं चकारेति चिरन्तनीकथा ॥

१८४. निशम्य तस्याद्भुतशौर्यसम्पदं स हैदराबादनबाब आदरात् ।
महीमरात् स्वर्णशिरोद्वयासि सद्गजैः सहासै विरुदं महद्दौ ॥
१८५. अथैकदा रामगिरेस्समागतः सुखोषितं संसदितं सखिव्रजैः ।
सविस्तरं कश्चिदिदं वचोमुदा जगाद पात्रोऽवनतः पुटाञ्जलिः ॥
१८६. अहो महाभाग्यमदृष्टमश्रुतं यथा च सौराष्ट्रभुवो महाप्रभो ।
निशम्यतां रामगिरिप्रदेशतो दिशि प्रतीच्यां शबरी नदीतटे ॥

१८४. निशम्येति ॥ स लोकप्रसिद्धः हैदराबादनबाबः हैदराबादनाम्न्या नगर्यां अधीश्वरो नबाब-पदवाच्यः सम्राट् तस्य विक्रमदेवस्य अद्भुता लोकातिशायिनी या शौर्यसम्पत् शौर्यगुणसम्पत्तिः तां निशम्य श्रुत्वा आदरात् तथाविधशूरस्य तस्य निजसहायभूतस्य स्वानुकूल्यसम्पादनायेत्यर्थः अस्मै विक्रमाय मही-मरात् यवनभाषया तस्मान्ना प्रसिद्धं । यत् स्वर्णशिरोद्वयं सुवर्णनिर्मितरशिरियुगलं तच्च असिः तीक्ष्णधरो बहुमूल्यो महानेको खड्गश्च 'खड्गे तु निखिंशचन्द्रहासासि रुष्टय' इत्यमरः । सन्नुत्तमो गजः सद्गजः महा-नेकोदन्तावल्लश्च तैः सह महत् पौरुषातिशयप्रबोधकं विरुदं गुणोत्कर्षादिवर्णनं ताम्रपट्टलिखितमित्यर्थः । 'विरुदं कवयः प्राहुर्गुणोत्कर्षादिवर्णनं'मित्युक्तेः ॥ ददौ तत्प्रेषणेन तं सम्मानितवानित्यर्थः ॥ अलेदं बोध्यं सन्धिविधानानन्तरं कियत्कालपर्यन्तं पूर्वोक्तौ द्वावपि नबाबौ अत्र जयपुरे राज्ञा विक्रमदेवेन सम्मानितौ स्थित्वा समयान्तरे स्वदेशं हैदराबादं गत्वा तत्रस्य सम्राजं नबाबपदवाच्यं एतस्य राज्ञो विक्रमस्य शौर्यौदार्यदयादाक्षिण्यादि गुणप्रख्यापनेनानुकूलयामासतुः । तच्छ्रुत्वा स च नबाबोऽमुत्तच्छद्दुमानप्रदानेन सम्मानितवानिति अद्यावधि महीमरात् नामकस्वर्णशिरोद्वयं खड्गः ताम्रपट्टलिखितयवनभाषानिबद्ध-विरुदश्च वर्तते । व्यवहियते चेति बोध्यम् ॥ *

१८५. अथेति ॥ अथ शब्दोऽत्र प्रस्तावान्तरारम्भार्थकः अथानन्तरं एकदा एकस्मिन् समये क्रिष्टस्य १६६५ पञ्चषष्ठ-युत्तरयोडशशताब्द्यामित्यर्थः ॥ सर्वैकान्येत्यादिनादाप्रत्ययः रामगिरेः रामगिरिनाम्ना प्रसिद्ध एकोग्रामः शाखानगरकरूपः जयपुरात् नैरुतिदिशि योजनत्रयान्तरे वर्तते । तस्मात् समागतः सम्प्राप्तः कश्चित् अनिर्दिष्टनामा पालः पालोपपदवाच्यः रामगिरिपाल इति प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ पुटाञ्जलिः बद्धाञ्जलिः तथा अवनतः अवनम्रीभूयस्थितः सन् सखिव्रजैः सुहृत्समूहैः सह सहायै तृतीया । 'अथ मिलं सखा सुहृ' इत्यमरः । 'संसदि सभायां सभासमिति संसद' इत्यमरः सुखोषितं सुखेनोपविष्टं तं विक्रमदेवं हृदं वक्ष्य-माणं वचः अहो महाभाग्यमित्यादि वक्ष्यमाणरूपं सविस्तरं विस्तरण सहितं यथातथा मुदा प्रीत्या सह जगाद कथयामास ॥

किं तत् तदेव प्रतिपादयत्येकादशभिः श्लोकैः ॥

१८६. अहो इत्यादि ॥ महाप्रभो इति राजसम्बोधनं । हे महाप्रभो महाराज अदृष्टंकेनाप्यनवलोकितं अश्रुतं श्रवणविषयतामप्राप्तं च अतएव अहो आश्चर्यजनकमित्यर्थः ॥ सौराष्ट्रभुवः दक्षिणसौराष्ट्रभूप्रदेशस्य

* आजम् महाराजा उदद् दौला मोहवत् आसारयदत् एमिन् सलतनर् समसामखेलाफत् ईशलाम श्रीसालखण्डबादसाहबहादुर । इत्यादि ॥

१८७. त्रिकूटवत् कूटवतां त्रयं समं चकास्ति तत्रोन्नति विस्तृति स्फुटं ।
वनैः परीतं परितोऽपि दुर्गमैरनेकहिंस्रैकनिवाससंश्रयः ॥
१८८. वनाद्वनं सञ्चरतां यदृच्छया वनेचराणां मृगया विधित्सया ।
इहैकमेकः प्रविलोक्य शल्यकं तमन्वधावद्धनुरात्तसायकः ॥
१८९. अनुप्रविष्टश्च तथा तदन्तरा गिरेरुदग्द्वारमहागुहान्तरे ।
तमोवरुद्रप्रसरोत्रकेवलं गिरं स शुश्राव निजावमर्षिणीं ॥

एतज्जयपुराधिष्ठानस्येत्यर्थः ॥ महाभाग्यं निखिलभूमण्डलातिशायि भागधेयं यथा येन प्रकारेण समुत्पन्न-
मित्यर्थः ॥ तदित्यभ्याहार्यं । निशम्यतां श्रूयतां त्वया श्रीमतेत्यर्थः ॥ प्रार्थनायां कर्मणि लोट् । तन्महा-
भाग्योत्पत्तिकारणप्रबोधकस्य महचनस्य बहुवक्तव्यत्वात् श्रवणे कालविलम्बोऽपि सद्य इति प्रार्थनाभि-
प्रायः ॥ कुक्षेत्याह रामगिरीत्यादिना रामगिरिप्रदेशतः—उत्तरामगिरिग्रामप्रदेशात् प्रतीच्यां दिशि पश्चिम-
दिग्विभागे शबरीनदीतटे शबरीनाम्न्या नद्याः पूर्वतटे यथा महाभाग्यं तस्मिन्प्रदेशे योजना इयं हि
शबरी नदीनन्दपुरान्तर्गतखुलापनामकग्रामात् शबरपत्नीभूतात् समुत्पद्येति खुलाप इति शबरीति च
नास्माव्यवहृयते सदानीराच्यं गोदावर्यां मिलति ॥

तत्र शबरीनदीतटे किमस्ति तदाह ॥

१८७. त्रिकूटवदिति ॥ तत्र पूर्वोक्तनदीतटे दुर्गमैः दुष्प्रवेशैः वनैः काननैः अन्यत्र सलिलैः
समुद्रमध्यस्थितत्वात् वने सलिलकानने इत्यमरः परीतं व्याप्तं परितो वेष्टितमिति यावत् । अतएव अनेकेषां
हिंसाणां व्याघ्रभल्लुकादीनां घातुकजन्तूनां अन्यत्र राक्षसादीनां निवाससंश्रयो वासस्थानं । उन्नति-
विस्तृतिभिः स्फुटं प्रव्यक्तं । ओन्नत्यविस्तरादि युक्तमित्यर्थः समं तुल्यरूपं कूटवतां कृदाः शिखराणि
सन्ध्येषामिति कूटवन्तः ॥ शिखरिणः 'कूटोन्नीशिखरं शृङ्गमिति महीध्रे शिखरिष्मा भृदहार्यधरपर्वता' इति
चामरः । तेषां त्रयं पर्वतत्रयमित्यर्थः त्रिकूटेन लङ्काधिष्ठानपर्वतविशेषेण तुल्यं त्रिकूटवत् 'तेन तुल्यं क्रियाचे-
द्विति 'रिति वति प्रत्ययः ॥ 'त्रिकूटच्छिककुत्समा' इत्यमरः चकास्ति शोभते ॥

तत्र यत्प्रवृत्तं तदाह ॥

१८८. वनादिति ॥ मृग्यन्ते मृगा अस्तेति मृगया 'आस्तेटः परिचर्या परिसर्या मृगये'त्यादिना
सायुः 'आस्तेटो मृगया स्त्रिया' मित्यमरः तां विधातुमिच्छा मृगया विधित्सा तथा हेतुना वनात् एकस्मा-
दरण्यात् वनं अपरमरण्यं सञ्चरतां सञ्चरं कुर्वतां वनेचरन्तीति वनेचराः किराताः चरेष्ट इति टः । तत्पुरुषे
कृति बहुळमिति सप्तम्या अलुक् तेषां तन्मध्ये इत्यर्थः निर्धारणे षष्ठी एकः किरात इत्यर्थः इह पर्वतत्रय-
समीप वनप्रदेशे इत्यर्थः एकं शल्यएव शल्यकः स्वार्थे कन् तं श्राविधं प्रविलोक्य प्रकर्षेणावलोक्य धनुषि
आत्तो गृहीतः सायको बाणो येन स तथा भूतःसन् तं शल्यं अन्वधावत् अनुलक्षीकृत्यधावति स्मेत्यर्थः ॥

१८९. अन्विति ॥ स वनेचरः तथा तेन प्रकारेण तमनुधावमानः सन्नित्यर्थः ॥ तदन्तरागिरेः
तन्मध्ये पर्वतस्य पूर्वोक्त शबरीनदी तटस्थितपर्वतत्रयस्य मध्ये मध्यस्थपर्वतस्येत्यर्थः ॥ उदगुत्तरप्रदेशे द्वारः

१९०. क मूढ निर्भीकतयाभिगच्छसि ब्रजव्रजाशुत्वमितो यथागतः ।
यदेदमन्यत्र निवेदयिष्यसि ध्रुवं तदैवान्तदशामवाप्स्यसि ॥
१९१. इति श्रुतिं चुम्बति वाक्कदम्बकेऽभितः सभितश्चकितो विलोकयन् ।
समं महाकायममेयसौष्टवं ददर्श पार्श्वे शिवलिङ्गमन्ययं ॥
१९२. अथ क्षमा प्रार्थनया प्रणम्य तं ततो बहिर्भूय भयाद्रिमूढधीः ।
सहायहीनश्च समेत्य सन्नगं निगद्य मां सर्वमसून् विसृष्टवान् ॥

प्रवेशनिर्गममार्गो यस्याः सा तथाभूता 'या महागुहा अकृत्स्निं महत् पर्वतबिलं 'देवस्नातबिले गुहा' इत्यमरः । तस्या अन्तरे मध्यप्रदेशे अनुप्रविष्टश्च तं शल्यमनुसृत्य कृतप्रवेश इत्यर्थः चकारेण पलायमानः शल्यः गुहां प्रविवेश अयमपि तमनुप्रविष्टवानिति फलितोऽर्थः ॥ ततः किमभूत्तदाह । तम इत्यादि अत्र महागुहान्तरे तमसा अन्धकारेणावरुद्धः प्रतिहतः प्रसरो गतिर्यस्य स तथाभूतः सन् गुहामध्ये कियदूरं गत्वा अन्धकारेण व्याकुलीभूयस्थितः सन्नित्यर्थः ॥ निजावमर्षिणीं स्वावमानदायिनीं गिरं वाचं आकाशवाणीमित्यर्थः । केवलं श्रुत्वा । श्रुतवान् । निजावमर्षिणीमिति निजं स्वात्मानं अवमर्षयति अवमत्य धर्षयतीति मृषघातोरवपूर्वात् सुप्यजाताविति ताच्छ्लेषे बहुळमाभीक्ष्ये इति वाणिनिः मृषघातोक्तादशार्थस्त्वे परस्वहारे परदारमर्षणे अधोघमर्षणं स प्रत्यवमर्ष इत्यादयः प्रयोगा ज्ञेयाः ॥

तद्विरेः स्वरूपमेवाह ॥

१९०. केति ॥ रे मूढ अज्ञ गम्यागम्यविवेकशून्येति यावत् 'अज्ञे मूढ यथा जात मूर्खे वैधेय बालिशा' इत्यमरः । निर्भीकतया निर्भयतया क इहेत्यर्थः अभिगच्छसि अभिमुखेनागच्छसि यथा येन मार्गेण आगतः सम्प्राप्तोऽसि तथेत्यभ्याहार्यं यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तेन मार्गेणैवेत्यर्थः इतः गह्वरमभ्यात् आशु शीघ्रं ब्रज ब्रज । नित्यवोप्सयोरिति द्विर्भावः सर्वतो भावेन गच्छेत्यर्थः । यदा यस्मिन्काले इदं रहस्यस्थानं अन्यत्र जनसन्निधावित्यर्थः निवेदयिष्यसि कथयिष्यसि तदैव तस्मिन्काले एव अन्तदशां चरमदशां सृत्यमित्यर्थः अवाप्स्यसि प्राप्स्यसि ध्रुवं निश्चितम् ॥

१९१. इतीति ॥ स वनेचरः इति अनेनोक्तप्रकारेण वाक्कदम्बके वचनसमूहे श्रुतिं कर्णयुगलं चुम्बति सति श्रोत्रप्रदेशं गच्छति सतीत्यर्थः । भीतः भययुक्तः अतएव चकितः इति कर्तव्यतायां प्रतिहतः चक्रप्रतिघाते इति धातुः तथाभूतस्सन् । अभितस्समन्तात् विलोकयन् पश्यन् पार्श्वे निजपार्श्वभागे समीपे इत्यर्थः समं सर्वावयवेषु स्थौल्यरसैर्गभ्यादिभिः तुल्यरूपं महाकायं बृहच्छरीरं अमेयं अनुपमेयसौष्टवं अतिशायित्वं यस्य तं अन्ययं अविनाशिस्वरूपं तथाभूतं शिवलिङ्गं लिङ्गाकार शिवरूपमित्यर्थः । ददर्श दृष्टवान् ॥

१९२. अथेति ॥ अथ शिवलिङ्गदर्शनानन्तरं क्षमाप्रार्थनया हे प्रभो अज्ञानादहमत्र प्रविष्टः तत्क्षमस्सेति प्रार्थनां कृत्वेत्यर्थः तं शिवविग्रहं प्रणम्य । तत्क्षणमं कृत्वा भयात् भयं प्राप्य ततः गह्वरमभ्यात् बहिर्भूय तत आगत्येत्यर्थः विमूढा सदसद्विवेकशून्या धीर्बुद्धिर्यस्य सः सहायहीनः सहचर किरातसङ्गः

१९३. प्रतीत्य तद्वाचमहं ततो गतः कुटीमधिष्ठाय तदद्रिसन्निधौ ।
उपासनाभिः परितोषयन् भवं सहानुगैर्गह्वरमध्यगोऽभवं ॥
१९४. तदन्धकारं परिधूय दीपनैः प्रदीपकानां परितः प्रलोकयन् ।
तदीयशोभाहृतनेत्रमानसः कचास्मि कोऽहं नकिमप्यवेदिषं ॥
१९५. अहो महेशालयशिल्पवैभवं भवातिगं यच्च शिलैककल्पितं ।
सहस्रशः स्तम्भवितानभित्तिभिर्विलैश्च पाताळगतैर्विजृम्भते ॥

एष्व स वनेचर इत्यर्थः । सन्नगं स्वगृहस्थितं 'गृह गेहोदवसितवेश्म सन्न निकेतन'मित्यमरः । मां समेत्य संगत्य सर्वं निगद्य कथयित्वा च असून् प्राणान् विसृष्टवान् विससज्जं गह्वराद्धिरागत्य स्वसंगि वनेचरानपश्यन् । भयात्तत एकाकीसन् अस्मद्गृहमागत्य मत्सन्निधौ विमूढत्वेन निजमरणहेतुभूतमपि तद्वृत्तकथनं सर्वमामूलं शिवलिङ्गदर्शनादि कथानकं मां कथयित्वा तत्तैव धूर्णित इव स्थित्वा पञ्चत्वं गतवानिति फलितोऽर्थः ॥

१९३. प्रतीत्येति ॥ अहं तद्वाचं तस्य वनेचरस्य वचनं प्रतीत्य कथनानुरूपप्राणत्यागदर्शनात् विश्वस्य । 'प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । ततः स्वगृहात् गतः उक्तशबरी नदीतटं प्राप्तस्सन् । तदद्रिसन्निधौ सचासौ अद्रिस्तदद्रिः वनेचरोक्त शिवलिङ्गाधिष्ठानपर्वतः तस्य सन्निधौ समीपभूमौ । कुटीं पर्णादिरचितशालां 'वासः कुटीद्वयोः शाले'त्यमरः । अधिष्ठाय तत्र स्थित्वेत्यर्थः अधि शीङ् स्थासां कर्मति कर्मत्वं भवं उमापतिं भवो भीम स्थाणू रुद्र उमापति'रित्यमरः उपासनाभिः निराहारादि व्रतचरणेन सन्ततनामक्रीतैनादिभिः परितोषयन् परितोष्यानुकूलयन् गह्वरान्तः प्रवेष्टुं स्वप्नादिष्टसन्नित्यर्थः । अनुगैः स्वानुचरवगैः सह गह्वरमध्यगः गह्वरमभ्यं प्राप्तः । अभवं अभूवं लङ्ङि रूपं ॥

गह्वरमभ्यप्रवेशानन्तरकृत्यमाह—

१९४. तदिति ॥ प्रदीपकानां दीपनैः दीपान् प्रज्वालयेत्यर्थः तदन्धकारं तस्य गह्वरस्य मध्यव्याप्तमित्यर्थः । अन्धकारं ध्वान्तं परिधूय परिसर्वतोभावेन अपसार्य परितः समन्तात् प्रलोकयन् प्रकर्षेण पश्यन् यदीया तस्य गुहान्तः प्रदेशस्य सम्बन्धिनी या शोभा तथा हृतं विषयान्तराव्यापृतं नेत्रं चक्षुः मानसं चित्तं च यस्य स तथाभूतस्सन् । कोऽहं कचास्मि कुल वा वर्ते किमपि किंचिदपि नावेदिषं न ज्ञातवानस्मि तद्व्रजितमनोनयनः स्वात्मानं स्वस्थितिमपि नावबोधितवानस्मीत्यर्थः ॥

तस्यानुरञ्जकतामेवाह ॥

१९५. अहो इति ॥ महेशालयशिल्पवैभवं महेशालयस्य तस्य शिवनिकेतनस्य विभवएव वैभवं शिल्पस्य रचनाविशेषस्य वैभवं सम्पत्तिः अहो आश्चर्यजनकमित्यर्थः । यच्च निकेतनं शिलैककल्पितं सुदृढैकशिलया निर्मितमित्यर्थः पर्वतमभ्यस्थितगुहा चतुःपार्श्वमपि अखण्डितैकपाषाणमयत्वेन परिदृश्यमानत्वादिति भावः अतएव भवातिगं शिल्पसंसारान्तिशायि लोकातिशायीत्यर्थः सहस्रशः बहुभिरित्यर्थः बहुलपार्थाच्छकारकादभ्यतरस्यामिति शशु प्रत्ययः । सहस्रशब्दो बहुत्ववाची सहस्रशीषां इत्यादि श्रुतेः स्तम्भवितान-

१९६. सुवृत्त सुस्त्रिगधतनुः स्वयं भवन् विभाति शंभुर्भगवान् तदन्तरे ।
न वाचि तादृक् दृशि यादृशी विधिप्रदत्तशक्तिर्ननुतन्निरूपणे ॥
१९७. इति क्षितीपस्य तदुक्तिचन्द्रमाः प्रवर्धय साश्वर्यरसं सुखाम्बुधिं ।
तदीक्षणोत्साह तरङ्गभङ्गिभिर्निवेश वेळा नियतिं व्यलङ्घयत् ॥
१९८. सभानिवृत्तावथ तत्कथाक्रमाद्गता पुरान्तः पुरमार्गवीथिषु ।
प्रवादसोद्रेकतया मुखे मुखे समुद्रघोषस्य चकार मुद्रणम् ॥

भित्तिभिः स्तम्भैः स्थूणाकारैः वितानैरुल्लोचाकारैः भित्तिभिः कुड्यैश्च पाताळगतैः अतिदूरगतैः दुष्प्रवेशैरित्यर्थः । बिलैः गुहाभिश्च विजृम्भते प्रकाशते सर्वमेव देवनिर्मितत्वादलौकिकत्वेन आश्चर्यजनकमिति भावः ॥

१९६. सुवृत्तेति ॥ तदन्तरे तस्य गङ्गारस्य मध्यप्रदेशे स्वयं भवन् स्वयमुत्पद्यमानः सुवृत्तं शोभन-
वर्तुलाकारं सुस्त्रिगधं सुष्टुप्रसृणं च तनुर्लिङ्गशरीरं यस्य स तथाभूतः । भगवान् भगं माहात्म्यमस्यास्तीति
तथा इच्छानुरूपवरप्रदत्वेन तत्र कृतसान्निध्य इत्यर्थः । शम्भुः लिङ्गाकारः शिवः विभाति प्रकाशते तन्नि-
रूपणे तन्निरूप्यप्रतिपादने विषये विधिप्रदत्तशक्तिः विधिना विधाता प्रदत्ता या शक्तिः, सामर्थ्यं सा दृशि
चक्षुषि यादृशी यद्रूपा वर्तते इति शेषः तादृक् तद्रूपा सा शक्तिः वाचि न वचसि नास्ति । तत्सर्वं दर्शनीय-
मेव न कथनीयमित्यर्थः यादृशी तादृगित्यत्र त्यदादिषु दृशो नालोचने कञ् च इति एकत्र कञ् अन्यत्र
चात् किन् आसर्वनाम्न इति आकारान्तादेशश्च ॥

१९७ इतीति ॥ इति उक्तप्रकारः तदुक्तिचन्द्रमाः तस्य रामगिरि पालस्य उक्तय एव चन्द्रमा
वचोरूपचन्द्रः क्षितीपस्य भूपतेर्विक्रमस्य आश्वर्यरसोऽद्भुतरस एव रसोजलं तेन सहितं साश्वर्यरसं सुखां-
बुधिं सुखसमुद्रं । प्रवर्धय प्रकर्षणे वर्धयित्वा चन्द्रोदये हि समुद्रो वर्धते इति प्रसिद्धिः तदीक्षणोत्साह
तरङ्गभङ्गिभिः तस्य शिवलिंगस्य तत् स्थानादेश्च ईक्षणे दर्शने विषये य उत्साहः औत्सुक्यं सएव तरंगो
लहरी = सामान्यं तस्य भंगिभिः विच्छित्तिविशेषैः व्याजच्छलनिभे भंगिरिति रभसः निवेशवेळा नियतिं
निवेशस्य निवेशनस्य या वेळा कालः सभायामुपवेशनसमय इत्यर्थः । तस्या नियतिर्नियमः सा एव
समुद्रनिवेशमर्यादा नियतिः तां व्यलङ्घयत् अतिक्रामयामास तदद्भुतकथाप्रस्तावैर्दीर्घकालएव सभाभङ्ग
आसीदित्यर्थः । 'अब्ध्यम्बु विकृतौ वेळा कालमर्यादयो 'रपोत्यमरः ॥

१९८. सभानिवृत्ताविति ॥ अथ तदद्भुतकथोपकथनानन्तरं । सभानिवृत्तौ समिति भङ्गेसति
तत्कथा तस्येश्वरस्याविर्भावादि तत् स्थानवैचित्र्यकथा पुरान्तःपुरमार्गवीथिषु नगरावरोधवत्सु गृहराजिषु
गता प्राप्ता सती मुखे मुखे प्रत्येकजनमुखे वीप्सायां द्विर्भावः प्रकृष्टो वादः प्रवादः परस्परोपकथनं तस्य
सोद्रेकतया उद्विक्ततया अतिशयिततयेति यावत् समुद्रघोषस्य समुद्रगर्जनस्य मुद्रणं मौनीभावं चकार
समुद्रघोषवत् तत्कथा परितोऽपि घुष्यते स्मेत्यर्थः ॥

१९९. ततः शिवप्रीतिकरोपहारयुक् शिवागमस्फीतमना नृपोत्तमः ।
तपस्यमासस्य तिथिं शिवप्रिया मन्मथयात्रां विदधे शिवप्रियः ॥
२००. पदातयः केचन यानयायिनो गजाश्वदोळाशिविकाविकाशिनः ।
सवालकस्त्री सवयो वयोधिका ययुः पुरस्थाश्च समे समेत्य तम् ॥
२०१. धराटवी ग्रामनिकायनिर्गतैरयात्पयोमूलफलोपहारिभिः ।
मनुष्यवारैरपि मार्गसङ्गतैः क्रमेण सेना ववृधे नदीव सा ॥

१९९. तत इति ॥ ततः क्रियद्दिनानन्तरं शिवप्रियः । शिवः प्रियो विशिष्टत्वेन सेवनीयो यस्य सः अतएव शिवस्य अङ्गुताकारशिवलिङ्गस्य आगमेन आधिभावेण हेतुना स्फीतं हर्षोत्फुल्लं मनो यस्य स तथा-भूतः नृपोत्तमः नृपश्रेष्ठः स विक्रम इत्यर्थः । शिवप्रीतिकरोपहारयुक् शिवप्रीतिकरा ये उपहाराः सुवर्णबिल्व-पल्लगङ्गोदकादय उपग्राह्याः 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । तद्युक्तं तद्युक्तः 'सस्तु द्विपे' त्यादिना क्विप् गृहीतशिवाचनोचितसम्भार इत्यर्थः तपस्यमासस्य फाल्गुनिकमासस्य 'स्यात्तपस्यः फाल्गुनिक' इत्यमरः । शिवप्रियां तिथिं शिवरात्रिचतुर्दशीमित्यर्थः 'माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णचतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता' इत्याद्युक्तेः शिवप्रिया रात्रिः शिवरात्रिरिति व्युत्पत्त्या तस्यास्तिथेः शिवप्रियात्वात् तथा च ईशानसंहितायां । 'माघे कृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिव-लिङ्गतयोद्भूतः क्रोडिसूर्यसमप्रभ' इति । एवं 'माघफाल्गुनयोर्मध्ये या च कृष्णचतुर्दशी । तस्यां जागर-णाद्भुद्रः पूजितो भुक्तिमुक्तिदः' इति गारुडाद्युक्तेश्च माघफाल्गुनयोर्ग्रहणं मुख्यगौणमासद्वयविभक्त्या तथा च शिवरात्रौ शिवाचनं बहुफलश्रवणात् तां तिथिं अनूद्य उद्दिश्य यात्रां विदधे ययावित्यर्थः ॥

अन्येपि तमनुजगमुरित्याह ॥

२००. पदातय इति ॥ पद्मयामतन्तीति पदातयः पादचारिणः । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् पादे चेतीण्पादस्य पदे त्यादिना पदादेशश्च यान्त्येभिरिति यानानि रथगजादीनि तैः यातुं शीलं येषां ते तथाभूतः केचन जना इत्यर्थः । गजा हस्तिनः अश्वा घोटकाः दोळा प्रेङ्गा डोलीति ख्याता 'शिविका च । 'शिविका याप्य यानं स्याद्दोळा प्रेङ्गादिकास्त्रिया'मित्युभयत्वाप्यमरः । तासु विकासन्ते इति विकाशिनः तदारूढा इत्यर्थः बालकैः सहिताः स्त्रियश्च । वयसा यौवनेन सहिताः सवयसो युवानश्च वयोधिका वृद्धाश्च ते समे सर्वे पुरस्था नगरवासिनः चकारेण अन्तः पुरादिवासिनश्च तं विक्रमदेवं नृपोत्तमं समेत्य सङ्गत्य तत्सहिता भूत्वेत्यर्थः । ययुः यात्रां चक्रुः समे इति सर्वादिगणपठितः सर्वपर्यायोयं समः तेन जसः शि भावः ॥

यास्त्रिणस्तस्य मार्गोऽपि बहुजनसमागम आसीदित्याह ॥

२०१. धरेत्यादि ॥ सा इनेन प्रभुणा राज्ञा सहवर्तमाना सेना सैन्यं । 'इनः सूर्ये प्रभा'वित्यमरः चतुरङ्गसैन्यमित्यर्थः रयात् राजदशैनीतुक्थवेगात् अन्यत्त प्रवाहवेगात् पयः क्षीरं मूलानि कन्दमूलादीनि फलानि कदलीनारिकेलीदीनि तदुपहारिभिः उपहारत्वेन तानि गृह्णन्तिः अन्यत्त पयसा प्रवाहजलेन सह मूलफलाद्युपहारिभिः 'पयः क्षीरं पर्यायान्तु'चेत्यमरः धराटवी ग्रामनिकायेभ्यः पूर्वतारण्यसम्बन्धिनिलयेभ्यः

२०२. रयाद्भयाद्भ्रमरण्यजन्तुषु द्रवत्सु निश्चापदके निरापदः ।
स्वयूथभिन्नान् मृगशाबकान् वने निगृह्य पाशैः शिशवो विजहिरि ॥
२०३. अचारिषुः साचि पुरस्सरा जरातुराः करालम्बनदण्डखण्डनैः ।
सुवंशकाण्डान् धनुरादिसाधने प्रधावनैः काण्डभृतोऽप्यरुण्डयन् ॥
२०४. सुपल्लवौष्ठस्फुटसौमहास भासुराद्विरेफावलिकोमलालकाः ।
रसाल पुन्नाग कदम्बसङ्गता गताः सखीत्वं वनिता लताश्च ताः ॥

निर्गतैः आगतैः अन्यत् 'निस्सृतैः निकायस्तु पुमालक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ । समुच्चये संहतानां निलये परमात्म'नीति मेदिनी मार्गसङ्गतैः पथिमिलितैः मनुष्याणां वाराः समूहा एव वाराणि वारिसमूहा इव वारिशब्दात् समूहार्थेऽप्य प्रत्ययः तैः क्रमेण उत्तरोत्तरवृद्धिक्रमेणापि नदीव आपगेव वृद्धे वृद्धिं प्राप ॥

गच्छतः मार्गं वनविहारप्रकारं दर्शयति ॥

२०२. रयादिति ॥ अरण्यजन्तुषु वनजन्तुषु 'जन्तुजन्तु शरीरिण' इत्यमरः भयात् बहुजनागमन-दर्शनजसाभ्रवसाद्धेतोः रयात् घेगात् दूरं जनशून्यदूरप्रदेशं द्रवत्सु पलायमानेषु सत्सु निर्गताः श्चापदा हिंस्रपशवो यस्मात् शुनोदन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेष्विति घातिकावत्या दीर्घः श्चापदो हिंस्रपशुरिति हेमचन्द्रः तस्मिन् तथाभूते वने मार्गं विपिने निरापदः नास्ति आपत् येषां ते तथाभूताः शिशवो बालकाः । स्वयूथभिन्नान् स्वमात्वादि विसृष्टानित्यर्थः मृगशाबकान् पलायनासमर्थान् मृगशिशून्तित्यर्थः 'शाबक-त्रिशशु'रित्यमरः पाशैः निगृह्य पाशीकृतरज्जुभिः । बभ्वेत्यर्थः विजिहिरि विहारं चक्रुः ॥

२०३. अचारिषुरिति ॥ जरया वार्धक्येन आतुरा जरातुरा वृद्धाः करालम्बनदण्डखण्डनैः हस्ता-लम्बनभूतानां हस्तेग्रहणार्थं वा यष्टोर्नां छेदनैः उपलक्षिताः दुर्गममार्गसुखसन्तरणार्थमिति भावः तथा-भूताः पुरस्सरा अग्रगामिनः सन्तः साचि तिर्यक् यथातथा 'तिर्यगर्थे साचो'त्यमरः अचारिषुः सञ्चरित-वन्तः काण्डभृतः शस्त्राजीवा अपि धनुरादिसाधने आदिपदेन काण्डादीनां परिग्रहः । धनुर्बाणादिकरणे विषये शोभना ये वंशकाण्डा वेणुदण्डास्तान् 'काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवर्गवसरवारि'ष्वित्यमरः । प्रधावनैः गमने विलम्बासहत्वेन शीघ्रगमनैः अरुण्डयन् संगृहीतवन्तः एतेन तन्मार्गं बहवः । सुदृढा वंशवृक्षा अपि वर्तन्ते इति फलितम् ॥

२०४. स्विति ॥ सुमस्य कुसुमस्यार्थं सौमः 'प्रसूनं कुसुमं सुम'मित्यमरः यद्वा सोमस्य चन्द्र-स्यार्थं सौमः उभयस्यापि तस्येदमित्यण् सौमो हास इव हासः सौम हासः स्वार्थेण सौमस्येव हासः सौम-हास इति वा शोभनानि आरक्तनिग्धकोमलत्वादि गुणविशिष्टत्वादिति भावः यानि पल्लवानि किसलयानि तेष्विव ओष्ठेषु स्फुटैः प्रव्यक्तैः सौमहासैः कुसुमहासैः चन्द्रहासैर्वा भासुराः प्रकाशमानाः अन्यत् सुपल्लवा एव । ओष्ठा इव तेषु स्फुटैः कुसुमसम्बन्धिहासैः । भासुराः 'द्विरेफावलिक्रमरपङ्क्तिरिव कोमलाः' । सुकुमाराः अलकाश्रूर्णकुन्तला यासां ताः । अन्यत् द्विरेफावलिरिव कोमलालका यासां ताः रसानार्कति

२०५. गुरुप्रधानैः कविमित्रपण्डितद्विजेशमुख्यानुगतैः समावृतः ।
हराद्रियायी विजहार नन्दने वने नराधीश इवामरेश्वरः ॥
२०६. निजोन्नतिं दर्शयतः समुन्नतान् विलोकयन्ध्वनि सालशाखिनः ।
स कीचकैः श्रावितवंशसद्गुणान् तुतोष शृण्वन् रविवंशजाग्रणीः ॥
२०७. शिरोऽवनम्राः फलिनो द्रुमाः पुरः समर्प्य पकानि फलान्यतर्पयन् ।
प्रसूनगुच्छं नवपल्लवाञ्जलौ प्रदायतं कुन्दलताप्यमोदयन् ॥

गृह्णन्तीति रसाला रसिका ये पुञ्जागाः । पुरुषश्रेष्ठाः 'नागः पञ्चगमातङ्ग क्रूराचारिषु तोयदे' नागकेसर पुञ्जाग नागदन्त प्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थित इति मेदिनी तेषां कदम्बेन समूहेन सङ्गताः मिलिताः अन्यत् । रसाला आम्रवृक्षाः आम्रश्रूतो रसालोऽसा रित्यमरः पुञ्जागाः वृक्षविशेषाः कदम्बानीपवृक्षाः तैः सङ्गताः वनिताः स्त्रियः । ताः प्रसिद्धाः लताश्च सखीत्वसमानधर्मत्वात् परस्परसौख्यं गताः प्राप्ताः रसिक पुरुषसहिता रसिकाः स्त्रियोपि पुष्पावचयादिना लता निकेतनादिषु विजहुरिति भावः ॥

२०५. गुरुप्रधानैरिति ॥ गुरुमन्त्रदोः स एव प्रधानं येषां पुरोहितादीनां तैः अन्यत् बृहस्पति-प्रमुखैः । मन्त्रदो गुरुरित्यागमः । 'बृहस्पतिस्सुराचार्यो गीर्षतिर्धिवणो गुरु' रित्यमरः कवयः कवयितारः मित्राणि सुहृदः पण्डिताः शास्त्रोऽवलबुद्धयः द्विजेशा ब्राह्मणश्रेष्ठाः मुख्यानुगताः प्रधानानुचराः सेनाधिपति-मन्त्रिप्रमुखाः तैः अन्यत् शुक्रसूर्यबुधचन्द्रप्रधानैर्दैवतैः समावृतः वेष्टितः हरः पूर्वोक्तशिवलिङ्गरूपः तद्युक्तोऽद्भिः पर्वतः हराद्रिः तं यातुं शीलं यस्य स तथाभूतः अन्यत् हराद्रिः कैलासः तद्यायी नराधीशः नरपतिः स विक्रमदेवः नन्दयतीति नन्दनं तस्मिन् आनन्ददायके वने विपिने अन्यत् नन्दनाख्ये वने अमरेश्वर इन्द्र इव विजहार क्रीडितवान् ॥

२०६. निजोन्नतिमिति ॥ अग्रे नीयत इत्यग्रणीः श्रेष्ठः किप् अग्रग्रामाभ्यां चेति णत्वम् । रविवंश-जानां सूर्यवंशप्रसूतानामग्रणीः स विक्रमः अध्वनि मार्गं समुन्नतान् । अतिप्रांशून् अतएव निजोन्नतिं स्वकीयमौन्नत्यं दर्शयतः तवौन्नत्यमीदृगिवेति प्रदर्शयत इव स्थितानित्यर्थः व्यङ्ग्योत्प्रेक्षा सालशाखिनः सज्ज-वृक्षान् सालः सज्जतरास्सृष्ट इति कोशात् विलोकयन् पश्यन् कीचकैः अनिलोद्धतत्वेन स्वनिद्भिः वेणुभिः कर्तृभिः 'वेणवः कीचकास्तेस्युर्थेस्वनन्यनिलोद्धता' इत्यमरः श्राविताः । श्रवणविषयतां प्रापिताः ये वंशानां वेणूनां सद्गुणाः मधुरध्वनिमत्तादयः ते एव गीयमान निजसूर्यवंशसद्गुणा इव तान् शृण्वन् तुतोष । तुष्टिं प्राप ॥

वृक्षलतादिभिरपि पूज्यतेस्मेत्याह—

२०७. शिर इत्यादि ॥ फलिनः फलवन्तः अतएव शिरसा अग्रभागेन अवनम्राः नतमस्तका इति यावत् । उपायन युक्त्विनयिजना इवेति व्यज्यते तथाभूताः द्रुमाः वृक्षाः पुरोऽग्रभागे तं नृपं । पक-फलानि समर्प्य उपायनानीव दत्त्वा अतर्पयन् । तर्पयामासुः कुन्दलतापि माध्यमेन तस्यैव तस्याः

२०८. भ्रमन् समन्ताद्बहुपुष्पगन्ध भृन्निपीयखेदाद्विरिनिर्झरोदकम् ।
श्रितस्तरुच्छायमनाकुलः शनैरर्मुं सिषेवेऽनुगतो वनानिलः ॥
२०९. इति क्षितीशो दिवसद्वयान्तरे तमिस्रसञ्चारिकया सरागया ।
अभीष्टदेशे त्वरितोऽथ सन्ध्यया प्रविष्टवानिष्टकथाकुतूहलात् ॥
२१०. प्रदीप्ततारावलि दीपसङ्कले स विष्णुमानीह रहस्यले मिलन् ।
गिरित्रयं तन्नवसङ्गमे शिरः स्तनद्वयासक्तमिवैक्षत क्षितेः ॥

प्राचुर्यात् नवपलवांजलीं नवपलवान्धेवांजलिरिव तस्यां स्थितमित्यर्थः प्रसूनगुच्छम् पुष्पसुबकम् 'स्याद्गुच्छ-
स्तबके स्तम्भे द्वारभेद कलापयो'रिति मेदिनी । प्रदाय तमेव ग्राहयित्वा अमोदयत् आनन्दयामास 'रिक्त-
हस्तो न सेवेत राजानं देवतं गुरु'मित्यादि स्मरणात् वृक्षादयोऽपि फलपुष्पादिना यं सेवन्ते स्मेत्यर्थः ॥

वनानिलोऽपि तं सिषेवेति तस्सेवाप्रकारं दर्शयति—

२०८. भ्रमन्ति ॥ समन्तात् परितः भ्रमन् पर्यटन् बहूनाम् । नानाविधानां पुष्पाणाम् गन्ध-
भृत् गन्धवाहकः । अतएव खेदात् परिभ्रमणजन्य परिभ्रमाद्धेतोः गिरिनिर्झराणां पर्वतनिस्सृत वारिप्रवा-
हाणां 'वारिप्रवाहे निर्झरो झर' इत्यमरः उदकम् जलम् । निपीय पीत्वा तरूणां छाया तरुच्छायम्
छायाबाहुल्ये इति क्लीबत्वं तत् श्रितः सेवितः यथा कश्चिद्भ्रमणपरिश्रान्तः तृषितो जलं पीत्वा छायामाश्रित्य
शनैर्गच्छति तद्देवेत्यर्थः । न आकुलोऽनाकुलः जलपानादिना परिहृतस्वेदत्वेनाव्याकुलित इत्यर्थः तथाभूतो
वनानिलः अरण्यमभ्यसञ्चारी वायुः अमुम् विक्रमदेवम् । अनुगतः पृष्टसञ्चारित्वेन अनुकूलतां प्राप्त-
स्सन् । शनैः सुस्थतयेत्यर्थः 'अद्भुतशनै' रित्यमरः सिषेवे सेवितवान् । राज्ञोऽपि गमनपरिभ्रमजन्मखेदं
व्यपनोदयामासेत्यर्थः वायोरनुकूलगतिर्हि प्रशस्ता इह वायोर्वनानिल इत्यनेन वनबहिर्भूतस्य मान्द्योप-
लंभेपि वनमभ्यगतस्य तस्य गतौ । कदाचिर्दाहृत्य प्रातिकूल्यादिशङ्कायां तन्निरासाय उत्तरोत्तरं हेतुत्व-
प्रदर्शनाय च तरुच्छायाश्रितत्वादिविशेषणमुपात्तमिति न व्यर्थविशेषणतेति बोध्यम् ॥

२०९. इतीति ॥ क्षितीशः क्षितिपतिः स विक्रम इत्यर्थः इति । अनेन प्रकारेण दिवसद्वयान्तरे
दिवसद्वयानन्तरम् । तमिस्रसञ्चारिकम् सञ्चारयति प्रापयतीति तमिस्रसञ्चारिका सैव तमिस्रे सञ्चारिका
दृती । 'दृती सञ्चारिके समे' इत्यमरः तथा सरागया रक्तिमा गुणयुक्तया अनुरागसहितयेति च व्यज्यते
तथाभूतया सम्भ्यया सायंकालेन हेतुना क्लीकङ्गाक्षिसया दृतीकर्मकारिण्या कयाचित् स्निषेवेति च
व्यज्यते । त्वरितः त्वरं प्रापितस्सन्नित्यर्थः इष्टकथाकुतूहलात् इष्टैस्सह रहस्यकथोपकथनकौतुकात्
नमकथा कौतुकात् । इति च व्यज्यते । अभीष्टदेशे पूर्वोक्तशिवलिङ्गाधिष्ठानभूमौ रतिसङ्केतनिकेतनप्रदेश
इवेति च व्यज्यते । प्रविष्टवान् प्रविवेश ॥

२१०. प्रदीप्तेति ॥ विष्णुम् आत्मानं मन्यत इति विष्णुमानी आत्ममाने खञ्जेति चकारात्सुप्युप-
पदे णिनिः । 'नाऽविष्णुः पृथिवीपति'रित्यादि स्मरणात् । स्वात्मानं विष्णुं मन्यमान इत्यर्थः । स विक्रमः
प्रदीप्त तारावलय एव दीपाः तैः सङ्कले आकीर्णे इहास्मिन् रहस्यके एकान्तस्थाने मिलन् प्रविशन् सन्

२११. व्यलोकयत्तत्र च तद्वलित्रयाकृतिं त्रिधारां शबरीं सरिद्वराम् ।
लुठन्ति बाणोपलकल्पमेखला गळच्छिलारत्नचया यदन्तरे ॥
२१२. निवेशयोग्ये जघनश्रियात्मनो मनोरमे तत्पुलिने कृतश्रयः ।
निजाङ्गसङ्गात्परितः प्रकम्पयन् सुखेन रात्रिं गमयाम्बभूव सः ॥
२१३. पुरः प्रभातप्रहरिण्यथो हरित्सुरक्षित क्षेत्र भुवि स्मरद्विषः ।
निरीक्ष्य सम्यक् तमगम्य गामिनं बभूव कोपादिव लोहितानना ॥

तत् पूर्वोक्तरूपम् गिरिलयम् पर्वतलयम् कर्म नवसङ्गमे स्वस्य प्रथमसङ्गमसमये क्षितेः भूदेव्याः स्तनद्वया-
सक्तम् कुचद्वयमभ्यावलम्बितं लज्जयेति भावः शिरो मस्तकमिव ऐक्षत दृष्टवान् शिवदर्शनार्थं गतस्यापि
भूपतेस्तस्य विष्णु मानित्वेन 'क्षित्यंशे' सादृश्यमहिम्ना तथा ऐक्षत किमित्युत्प्रेक्षाया कवि गतत्वेन कल्प-
नया न प्रकृतेश्चर भक्तेरपकर्षः एवमुत्तरत्वापि बोध्यम् ॥

२११. व्यलोकयदिति ॥ तत्र तत्पर्वतलयस्य पश्चिमप्रदेशे तिस्रोधारा जलप्रवाहरूपा यस्यास्तां
अतएव तस्या भूदेव्याः वलिलयस्य त्रिवल्या आकृतिरिव आकृतिर्धस्यास्तां शबरीम् तन्नाम्नीम् पूर्वोक्तां
सरिद्वरां सरितां नदीनां वरा श्रेष्ठा तां व्यलोकयत् विलोकयामास यदन्तरे यस्यास्त्रिवलीरूपायाः
सरिद्वरायाः अन्तरे मध्यप्रदेशे बाणेन पूजिता उपला बाणोपलाः । बाणलिङ्गानि तत्कल्पास्तसदृशा
इत्यर्थः । ईषदसमाप्तौ कल्प प्रत्ययः मेखला शैलनितम्बम् सैव काञ्ची 'मेखला खड्गबन्धे स्यात् काञ्ची शैल
नितम्बयो'रिति मेदिनी ततो गलन्तः स्खलन्तः ये शिलारत्नचयाः पाषाणश्रेष्ठसमूहा ते एव अश्मजाति
मणिसमूहा इव लुठन्ति विलसन्ति 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसक'मिति मेदिनी । पर्वतनितम्बस्ख-
लित पाषाणा यदन्तरे बाणलिङ्गाकृतयो भूत्वा दृश्यन्ते तएव काञ्ची विलुलित रत्नचया इव परिदृश्यन्त
इत्यर्थः तत्र तस्याम् नद्याम् बह्व्यः बाणलिङ्गाकृतयः शिलाः लभ्यन्त इति ज्ञेयम् ॥

२१२. निवेशयोग्य इति ॥ जघनश्रिया । छोक्याः पुरोभाग लक्ष्या छोक्याः 'क्लीबे तु जघनं
पुरः' इत्यमरः मनोरमे शोभने अतएव आत्मनः स्वस्य निवेशयोग्ये प्रवेशनाहं तत्पुलिने तस्याः शबरी नद्या
तोयोत्थित बालुकामयप्रदेशे कृतश्रयः कृतस्थितिः गमकत्वात्समासः सविक्रमः निजानि स्वकीयानि यानि
अङ्गानि चतुरङ्गसैन्यरूपाणि तान्येव अवयवविशेषा इति व्यज्यन्ते तेषां सङ्गात् संसर्गात् तानि सङ्गम-
ध्येत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चमी परितः तद् चतुः पार्श्वं प्रकम्पयन् सैन्ययातायातमुल्लोचोपैः पूरयन्नित्यर्थः
भूशरीरं परिचालयन्निति च व्यज्यते रात्रिं तां निशां सुखेन गमयाम्बभूव प्रापयामास सुखेनेत्यलप्रकृ-
त्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया ॥

इतःप्रभृति पञ्चभिः श्लोकैः प्रातःकालं वर्णयति ॥

२१३. पुर इति ॥ अथो निशावसाने इत्यर्थः 'प्रभातप्रहरिणीप्रभातप्रहरविशिष्टा 'द्वौ यामप्रहरी
समावित्यमरः । पुरो हरित् पूर्वादिगित्यर्थः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता' इत्यमरः । सैव
पुरोऽग्रे विद्यमाना प्रभाते प्रहरिणी यामिका यामरक्षिणीति यावत् काचिन्नायिकेव सा स्मरं कन्दर्पं

२१४. निशाचरचौरं भुजङ्गसङ्गिनीं कुकर्मिणीं कुश्च कुकारमुच्चरन् ।

तमः पटोत्फेटनदृष्टविग्रहां व्यग्रहंत स्पष्टतथैव कुकृतः ॥

२१५. प्रबोध्यमानो ननु सत्यवाक्स्वनैर्भुजङ्गघाती क्षितिभृत्समाश्रितः ।

विभेद्यपुंसो वनिताश्च कुत्सयन् चकार केकाध्वनिमुच्चकैर्मुहुः ॥

द्वेष्टीति स्मरद्विद् शिवः तस्य कन्दर्पद्वेषिणोऽपि शिवस्येत्यर्थः सुष्ठु रक्षिता या क्षेत्रभूः तस्यां सुपालितसिद्ध स्थानभूतपृथिव्यामित्यर्थः 'क्षेपं शरीरे केदारे सिद्धस्थान कळस्यो'रिति मेदिनी अगम्ये तस्मिन् भूप्र-
देशे गामी गमनशीलः सएव अगम्यस्त्रोजनगामी तं तथाभूतं तं विक्रमं सम्यक् निरीक्ष्य याथात-
थ्येनावलोक्य कोपात् क्रोधादिव लोहितानना आरक्तवदना बभूव अरुणोदये हि पूर्वदिङ्मूलम् रक्तवर्णं
भवति रक्तौ च क्रोधरागावित्यादि कविसमयसिद्धत्वात्तद्युक्तस्यापि तथात्वं प्रतिपत्तव्यमिति ॥

२१४. निशाचरदिति ॥ कुकृतः कुं पृथिवीं कुटतीति । पृषोदरादित्वात्साधुः तथा प्रसिद्धनामा
चरणायुधश्च निशायाम् चरन्तीति निशाचरन्तो राक्षिचराः राक्षसादयः चौरास्तस्कराः भुजङ्गाः सर्पाः
षिङ्गाश्च । 'भुजङ्गसर्पपिङ्गयो'रिति हैमः । तत्सङ्गिनी तत्संसर्गिणी सैव निशायां सञ्चरतः चौरवत् प्रच्छन्न-
कामुकस्य षिङ्गस्य संसर्गिणी ताम् । अतएव कुकर्मिणीम् कुत्सितानि कर्माणि चौर्यादीनि परपुरुषसंसर्गा-
दीनि च अस्याः सन्तीति तां तथाभूतां तमोऽन्धकारएव पटः प्रच्छादनपटः यवनिकास्वरूप इति यावत्
तस्योत्फेटनेन परिहरणेनेत्यर्थः । दृष्टविग्रहां प्रकाशितस्वरूपां कुं पृथिवीम् । 'गोला कुः पृथिवी पृथ्वी'त्याद्य-
मरः । कुकारं कुत्सार्थकं कुशब्दमित्यर्थः वर्णात्कार इति कारप्रत्ययः 'पापकुत्सेपदर्थे कु' इत्यमरः उच्चरन्
उच्चैः शब्दयञ्जित्यर्थः । स्पष्टतथैव प्रव्यक्तत्वेनैव व्यग्रहंत निनिन्द 'कुत्सा निन्दा च गृहणे' इत्यमरः
कुकृत स्ते हि कुकार श्रुतेरिति भावः ॥

२१५. प्रबोध्यमान इति ॥ क्षितिम् विभर्तीति क्षितिभृत् पर्वतः स एव क्षितिपाषकः तं समा-
श्रितः पर्वतशिखरारूढ इत्यर्थः । अस्य च क्षितिपाषकसमाश्रितत्वेन क्षिति रक्षणसमुचिततापि व्यज्यते
तथाभूतो भुजङ्गघाती भुजङ्गान् सर्पान् इन्तीति णिनिः मयूर इत्यर्थः तस्य भुजङ्ग भुक्तवात् सएव षिङ्ग-
घाती सत्या वाक् येषां ते सत्यवाचः काकाः सत्यवाक्काक इति शिकाण्डशेषः ते एव तथ्यवादिनः तेषाम्
स्वनैः ध्वनिभिः कथनरूपैरित्यर्थः प्रबोध्यमानः विनिद्र इत्यर्थः स एव प्रकर्षेण जानानश्च तथाभूतः ननु
इत्यवधारणे पुंसः पुरुषान् वनिताः स्त्रियश्च विभेद्य पृथक्कृत्य कुत्सयन् निन्दयन् सन् कुत्सधातुः कचित्प-
रस्मैपदीति दुर्गादासः मुहुः पुनः पुनः उच्चकैरुच्चैः अव्ययसर्वनाम्नामित्यादिना टेः प्रागकच् केका ध्वनिम्
चकार कृतवान् 'केकावाणी मयूरस्थे'त्यमरः 'किम् शब्दस्य कुत्सार्थकत्वम् मनसि निधाय के इत्यनेन
पुंलिङ्गनिर्दिष्टाः पुरुषाः कुत्सिताः का इत्यनेन स्त्रीलिङ्गनिर्दिष्टाः स्त्रियश्च कुत्सिता इति विभेद्य केका-
ध्वनिम् प्रवर्तयामासेत्यर्थः । 'किं कुत्सायाम् वितर्के च निषेध प्रश्नयोरपी'ति मेदिनी ॥

२१६. द्विजाळि कोलाहलशब्दसूचनैः प्रचण्डरश्मिश्च करं प्रसारयन् ।
विनिस्तृतानामलिनां छलात्समुच्चकर्षं निस्त्रिंशकमञ्जकोशतः ॥
२१७. व्यधत्त तत्तास वशात्कुमुद्वती ततिस्तदेन्दीवरनेत्रमुद्रणम् ।
अकीर्तयन् कृष्ण शिवेश माधवाच्युतेति दुर्गेति च साधवो मुखे ॥
२१८. अथोत्थितोऽसौ पुरुषोत्तमः शयात्सशङ्खशब्दं त्वरया गदाशयः ।
शिवं स्मरन् सङ्गतचक्र चङ्कमात्स्वभूपदेऽर्कं रजसाप्यधापयत् ॥

२१६. द्विजेत्यादि ॥ सूच्यते ज्ञायते एभिरिति सूचनानि द्विजाः पक्षिणस्ते एव 'विप्राः दन्तवि-
प्राण्डजाद्विजा' इत्यमरः तेषामालीनां श्रेणीनां कोलाहलशब्दा एव सूचनानि तैः सह प्रचण्डारश्मयो यस्य
सः उष्णरश्मिः सूर्य इत्यर्थः स एव तीक्ष्णरश्मिवान् पुरुष इत्यर्थः स च करः किरणमेव करो हस्तः तं
प्रसारयन् वर्धयन्नित्यर्थः अजानाम् पद्मानां कोशः कुट्टमलमेव कोशः खड्ग पिधानम् ततः पद्मभ्यां तसिल्ल
'कोशोऽस्त्री कुट्टमले खड्गपिधानेऽर्थौ च दिव्ययो'रित्यमरः विनिस्तृतानाम् निर्गतानाम् 'अलीनाम् भ्रमरा-
णां मधुलिङ्गं मधुपालिन' इत्याद्यमरः । छलात् व्याज्यात् निस्त्रिंश एव निस्त्रिंशकः रुङ्गस्ते समुच्चकर्ष
उत्कृष्टवान् 'खड्गेतु निस्त्रिंश' इत्याद्यमरः ॥

२१७. व्यधत्तेति ॥ तदा तस्मिन् समये कुमुद्वतीततिः । कुमुदिनीकुलम् तस्मात् प्रचण्डरश्मेः
लासवशात् भयवशात् इन्दीवरण्येव नेलाणि नयनानि । तेषाम् मुद्रणम् निमीलनम् व्यधत्त चकार
साधवः सज्जनाः कृष्ण शिव ईश माधव अच्युत इति ईश्वरनामानीत्यर्थः दुर्गेति च उपलक्षणत्वादितरदेवी-
देवनामानि च मुखे निजवक्त्रे अकीर्तयन् कीर्तयामासुः शुभाकांक्षिणो हि सज्जनाः प्रातःकाले परोपघात-
समयेऽपि । ईश्वरनामकीर्तनम् कुर्वन्तीति ॥

२१८. अथेति ॥ अथ अनन्तरं शयात् शय्यायाः 'शयः शय्या हि पाणिषु' इति मेदिनी । त्वरया
अभ्युदितत्वभिया सम्भ्रमेणेत्यर्थः अनिष्टदशनजन्ययेति च व्यज्यते शङ्खशब्देन सह यथा तथा सशङ्ख-
शब्दं उत्थितः शिवालये राजभवनादावपि प्रातः शङ्खान् वादयन्तीति प्रसिद्धिः शङ्खसंयोगेन विष्णुरूपा-
र्थोऽपि अर्थेति । उक्तं च संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यम् विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिङ्गम् शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृति हेतव इति ।
अगदोऽद्वयः स्वच्छ इति यावत् आशयोऽभिप्रायो यस्य सः नास्ति गदा शये करे यस्य स इत्यनेनापि
गदावियोगो विष्णुरूपायं स्मारयति उक्तप्रामाण्यात् असौ पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः क्षितीश इत्यर्थः स एव
पुरुषोत्तमो विष्णुः शिवं स्मरन् शिवनामोच्चरन् यद्वा पूर्वोक्तं शिवलिङ्गम् चिन्तयन्नित्यर्थः रुङ्गोत्थलनादि
रूपानिष्टं दृष्ट्वा स्वस्य शिवं मङ्गलम् चिन्तयन्नित्येति च व्यज्यते सङ्गतं स्वानुगतं यच्चक्रम् सैन्यम् तदेवायुध-
विशेषरूपम् 'चक्रः कोके पुमान् क्लीबम् ब्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरं कुम्भकारोपकरणाक्षयो'रिति
मेदिनी तस्य चङ्कमात् पुनः पुनः भ्रमणात् परिभ्रामणेनेत्यर्थः अर्कम् समुद्रपन्तम् उक्तरूपम् प्रचण्डरश्मि-
मित्यर्थः स्वभूपदे विष्णुपदे आकाशे इति यावत् 'केशवो माधवस्त्वभू'रिति 'विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाश

२१९. लताप्रतानैर्जटिलाः स वल्कलाः शिलाकुलोत्सेधविवृद्धशाखिनः ।
वसन्तमन्ते तमबोधयन् तदा पिकास्य निर्यत्स्वरसामसूक्तिभिः ॥
२२०. स तान् समीक्ष्य प्रतिपक्षिणो मनुप्रगल्भिनो हीङ्कृत हृङ्कृतस्वनैः ।
लता कुटीरेषु च मौनमास्थितान् वनेस्थितान् तत्र तुतोष धर्मवित् ॥
२२१. पुरस्कृतैः कोमलबिल्वपल्लवैः फलैश्च पुष्पैश्च पृथग्विधैस्तदा ।
हरार्चनाय त्वरयाञ्चकार तं वनस्थली मालिककन्यका यथा ॥

विहायसी'ति चामरः । तस्मिन्नेव स्वकोय भूसंलग्नपादस्थाने रजसा स्वसेन्यचङ्कमोत्थितधुलिपटले-
नेत्यर्थः तेनैव निजपादस्थानीय रजसा अप्यन्नापयत् आच्छादयामास 'अपिधान तिरोधान पिधानाच्छाद-
नानि' चेत्यमरः ॥

२१९. लतेति ॥ तदा तस्मिन्समये लतानां प्रतानाः शाखाः पलसञ्चयाः तन्तुरूपास्तैः जटा
एषाम् सन्तीति जटिलाः पिच्छादित्वादिलन् 'मूले लग्नकचे जटे' त्यमरः वल्कलैः त्वग्भिः सह वर्तमानाः
सवल्कलाः शिलाकुलानां पाषाणसमूहानां उत्सेधेषु उच्छ्रायेषु उन्नतप्रदेशेषु इत्यर्थः विवृद्धाः विशेषेण
उच्छ्रिताः वयोधिकाश्च ये शाखिनः वृक्षाः ते एव अधीतत्वेन वेदांशा एषां सन्तीति वेदशास्त्रैकदेशाभ्यायिन
इत्यर्थः । 'शाखाद्दृमांशे वेदांशे भुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः पिकास्येभ्यः कोकिलवक्त्रेभ्यो निर्यन्तः
निर्यच्छन्तो ये स्वर भवनिविशेषाः ते एव सामसूक्तयः सामवेदोक्तमन्त्रपाठाः सामन्ववचनानि च तैः
अन्ते निकटे वसन्तं पुष्पसमयं तदानीमेव कोकिलरुतस्य प्रसिद्धेः अथ च वसन्तीति वसन् तं स्वनिकटोप-
विष्टम् तम् विक्रमम् अबोधयन् प्रबोधयामासुः तत्त्वमजानाना नैते वनवासिनस्तपस्विनो हिंस्याः नाप्यथं
शरणापन्नोपीति प्रबोधितवन्त इवेत्यर्थः प्रकृते वसन्तर्तुप्रादुर्भावं प्रबोधितवन्त इत्यर्थः ॥

२२०. सेति ॥ धर्मं वेत्ति जानातीति धर्मवित् स विक्रमः तस्य वनेस्थितान् अरण्यवासिनः ते
एव वानप्रस्थाश्रमावलम्बिन इत्यर्थः हीम् कृत हूम् कृत स्वनैः हींकारं हूङ्कारं भवनिभिः मनुशब्दो मन्त्रसंज्ञे-
त्यागमः हीङ्कारस्य शक्तिबीजत्वात् हूङ्कारस्य रुद्रबीजत्वात् तद्रूपान् मनून् मन्त्रानित्यर्थः प्रगल्भितुं शीलमे-
षामिति प्रगल्भिनः उच्चैर्मन्त्रजल्पनशाखिनः मन्त्राणामितरासंवेद्यतया जस्रव्यत्वेऽपि प्रगल्भिन इत्यनेन
तत्प्रकटनकथनम् भयात् स्वस्येश्वरोपासकत्व ज्ञापनेन स्वात्मसंरक्षणार्थमिति वेदितव्यं लता एव कुटीराः
स्वल्पगुहाः कुटीशब्दादल्पार्थे रप्रत्ययः तेषु मौनं आस्थितान् आलम्बितान् ध्याननिष्ठांश्चेति यावत् । कांश्चि-
दित्यर्थः तथाभूतान् तान् प्रतिपक्षिणः प्रत्येकाश्रते पक्षिणश्च ते एव प्रतिकूलः पक्षोऽस्त्येषामिति विरोधिनः ।
तान् समीक्ष्यावलोक्य तुतोष नैते वधाहां इति शर्मं प्रापेत्यर्थः प्रकृते अहो महेशविपिनस्य माहात्म्यम् यत्
पक्षिणोऽपि मन्त्रपाठकाः ध्याननिष्ठाश्चेति तुष्टिं प्रापेत्यर्थः ॥

२२१. पुरस्कृतैरिति ॥ तदा तस्मिन् समये वनस्थली सैव वनभूमिः पुरस्कृतैरग्रतः प्रदर्शितैः
कोमलबिल्वपल्लवैः अभिनवबिल्वपत्तैः पृथग्विधैः नानाप्रकारैः फलैः कदल्यादिभिः पुष्पैः अर्कद्रोणा-
दिभिश्च हरार्चनाय शिवलिङ्गपूजनाय तं विक्रमं मालिककन्यका यथा मालाकारकन्येव त्वरयाञ्चकार

२२२. अलौकिकालोकनष्टकृमानसोऽप्यसौ मनीषीकृतनित्यसत्क्रियः ।
गृहीतसम्भारचयः शिवार्चने महोत्सवैस्तद्विशतिस गह्वरम् ॥
२२३. तमन्वगात्तत्र बहिः समुद्रवत् स्थितो जनानां निवहो महास्वनेः
बिले सुमेरोः सुरदन्तिकल्पिते भगीरथं त्रैपथगप्रवाहवत् ।
२२४. घृतप्रदीपान् पुरतः प्रदीपयन् सहार्दभक्त्या पदमस्तकं नृपः ।
अपूपुजत्क्षिप्त दृगब्जमालया लयादुपेत्य प्रथमं तमीश्वरम् ॥

स्वरयामास स्वयमेव श्रुचिभूत्वा वनं पर्यटन् बिल्यपलाद्यवचयम् कृतवानित्यर्थः राज्ञोऽस्य बहुभृत्यस्यापि पुष्पाद्याहरणे स्वयं प्रवृत्तस्तु । 'याचितं निष्फलं गुप्तं क्रयक्रोतञ्च निष्फलं' इत्यादिना परोपहत पुष्पादेर्निष्फलत्व श्रवणात् । समिष्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणस्वयमाहरेदिति हारीत शातातपायुकेः स्वयमाहरणीय त्वस्यापि तस्य तस्य विद्वितत्वाच्चेति बोध्यम् ॥

२२२. अलौकिकेति ॥ मनीषा अस्यास्तीति मनीषी विद्वान् कर्मणाम् पीर्वापर्यज्ञानवानिति यावत् अतएव अलौकिकस्य लोकोत्तरभूतस्य पूर्वोक्तरूपस्य । शिवलिङ्गस्य तत्स्थानादेश्च आलोकने दर्शने विषये तदिच्छयेत्यर्थः कृष्टं आकर्षितं मानसं मनो यस्य स तथा भूतोऽपि कृताः क्रमेणाचरिता नित्याकरणे प्रत्यवायसाधनभूताः सत्क्रियाः स्नानसन्ध्यावन्दनादिरूप प्रातःकृत्यानि येन स तथाभूतः असौ विक्रमदेवः शिवार्चने तस्य शिवलिङ्गस्य पूजने विषये गृहीतः सम्भारचयः पूजोपकरणद्रव्यसमूहो येन स तथाभूतः सन् महोत्सवैः गीतवादिनृत्यादिभिः सह तत् पूर्वोक्तं शिवाधिष्ठानभूतं गह्वरम् गुहाम् विशति स्म प्रविशे स्म योगे भूतार्थे लट् ॥

२२३. तमन्वगादिति ॥ तत्र गह्वरद्वारे बहिः बाह्यप्रदेशे महास्वनेः मुखरावैः अन्यत्र कल्लोलादिजन्यैः समुद्रवत् समुद्रेण तुल्यः स्थितः जनानां निवहः समूहः तं गह्वरप्रविष्टं विक्रमदेवं सुरदन्तिना ऐरावतेन गजेन कल्पिते दन्ताघात निष्पादिते सुमेरोः मेरुपर्वतस्य बिले छिद्रप्रदेशे । भगीरथम् भगीरथनामानम् नृपं त्रिपथगायाः गङ्गाया अयं त्रैपथगः स चासौ प्रवाहश्च तेन तुल्यः गङ्गायाः निर्झर इव अन्वमात् अनुप्रविशे ऐरावतस्फोटितमेरुपर्वतबिले प्रयान्तं भगीरथं गङ्गाप्रवाहवत् तत्र गह्वरे तं विक्रमं जनसमूहोऽनुचयावित्यर्थः ॥

२२४. घृतप्रदीपानिति ॥ नृपः स विक्रमः तं ईश्वरं महालिङ्गाकारं उपेत्य तत्समीपं प्राप्य पुरतः अग्रे घृतप्रदीपान् घृतपूरितप्रदीपान् । प्रदीपयन् प्रज्वालयेत्यर्थः हृदयस्य कर्म हार्दम् । युवादित्वाद्गण हृदयस्य हृद्रेण यद्गण लासेष्विति हृदादेशः तेन सह वर्तमाना सहार्दा साचासौ भक्तिश्च तथा सप्रेमभक्त्या 'प्रेमाना प्रियता हार्द'मित्यमरः । प्रथमं पूर्वम् आपादमस्तकं तस्य शिवलिङ्गस्य पदप्रदेशादारभ्य मस्तकपर्यन्तमित्यर्थः । आपदान्मस्तकात् आ आपदमस्तकमिति मर्यादाऽभिविध्यर्थेकाङ्कद्वयप्रक्षेपात्तथार्थलाभात् क्षिप्तया समर्पितया दृशएवाब्जानि तेषां मालया परिक्षिप्तनेत्रनीलोत्पलरुजैत्यर्थः । लयात् संक्षिप्त्य कीङ्क्षेपे इति धातुः परच् इति भावेऽच् ल्यब्लोपे पञ्चमी सम्यक् निरूप्येत्यर्थः । लयात् विलासादिति

२२५. द्विषड्गुणं वृत्तमितौ समुन्नतावपौरुषेयं पुरुषप्रमाणकम् ।
शिरः प्रदेशादवलम्बि पिङ्गळ ज्वलजटाजूटकरं विताङ्गकम् ॥
२२६. जगन्निवासं शुषिरत्रयच्छलाजगन्तिपन्नाभि शिरःसु विभ्रतम् ।
विराजते यत्र सदा तदन्तरा स्रवत्तनुः संश्रयिणी त्रिमार्गगा ॥

वार्थः 'लयस्तुयैतयो साम्यसंश्लेषण विलासयोरिति हैमः अपृपुजत् पूजयामास णिजन्ताल्लुक् सर्वेऽपि प्रथमं तं लिङ्गमेव सादरम् ददृशुरिति भावः ॥

इतः प्रभृति तमेव शिवलिङ्गम् नवभिः श्लोकैः वर्णयति ॥

२२५. द्विषड्गुणमित्यादि ॥ प्रथमं तत्स्थौल्यौन्नत्यादि प्रकारं दर्शयति—द्विषड्गुणमिति ॥ किं भूतम् तं लिङ्गाकारेश्वरं अपौरुषेयं पुरुषेण कृतः पौरुषेयः सर्वपुरुषाभ्यां णदजावित्यत्र तेनकृतमित्यर्थे ङञ् स नभवतीत्यपौरुषेयस्तं न शिल्पिकृतं किन्तु स्वयं भुवमेवेत्यर्थः समुन्नता औन्नत्ये पुरुषप्रमाणकं पुरुषस्य प्रमाणं मानमेव प्रमाणं यस्य तं साधेहस्तलयपरिमितमित्यर्थः ऊर्ध्ववितृत दोः पाणिनुमाने पौरुषं लिष्विति कोशात् । साधेहस्तचतुष्टय परिमितमिति वार्थः । उभयलाप्यनिश्चयात् यत्किञ्चित् न्यूनाधिकत्वेपि न क्षतिः वृत्तमितौ परिधिमाने स्थौल्ये इति यावत् द्विषड्गुणं द्वाभ्यामङ्गाभ्यां सङ्गुणौ गुणनं यस्य ङां सङ्गुणौ यस्येति वातं औन्नत्यमानेन द्विगुणितमित्यर्थः तथा च औन्नत्ये वितस्यधिक हस्तलयपरिमितत्वे तद्विगुणितत्वेन सप्त-हस्तपरिमितम् तद्वर्तुलाकारशरीरस्य वेष्टनमानमित्यर्थः । पुनः किं भूतं शिरः प्रदेशात् शिरोदेशमारभ्य अवलम्बनो अवलम्बमानाः पिङ्गळाः पिङ्गवर्णाः ज्वलन्तो जाज्वल्यमानाश्च ये जटानां जूटाः समूहाः तैः करम्बितम् मिलितमङ्गं तस्य तं परितोऽपि लिङ्गशरीरं जटाकार सुघटितमिति भावः ॥

२२६. जगन्निवासमिति ॥ निवसन्त्यस्मिन्निति निवास आश्रयस्थानं जगतां निवासस्तं जगदाधार-स्वरूपमित्यर्थः अत एव 'पन्नाभि शिरः सुपादनाभि शिरःप्रदेशेषु दकारान्तोऽपि पच्छब्दोऽस्ति 'पदेन्निश्र-रणोऽस्त्रिया'मित्यमरः पद्मोमासीति सूत्रे प्रभृति ग्रहणस्य प्रकारार्थकत्वात् पादादेश एवायं पदित्यन्वे शुषिराणाम् रन्ध्राणाम् त्रयं तच्छलात् तद्द्वयाजात् जगन्ति भुवनानि पाताळ मर्त्यं स्वर्गरूपाणोत्यर्थः । विभ्रतं विभर्तीति विभ्रत् तं धारयन्तमित्यर्थः । श्लुषिकरणस्य ड्भृङ् धारणपोषणयोरिति धातोः शतृप्रत्यया-न्तस्य श्लुष्विति द्विष्वे भृङ्गामिदिति अभ्यासस्य इत्वे च रूपं नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः यत्र लिष्वपि जगत्सु संश्रयोऽस्या अस्तीति संश्रयिणी जगत्तयाश्रितेत्यर्थः त्रयाणां मार्गाणां स्वर्गं मर्त्यं पाताळकल्पितानां समाहारस्त्रिमार्गं तेन गच्छतीति त्रिमार्गगा त्रिपथगा उक्तं च महाभारते 'क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागा-स्तारयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृते'ति तथा त्रिमार्गादि पदवाच्या गङ्गेत्यर्थः 'गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिष्ठागा भागीरथी त्रिपथगे'त्यमरः तदन्तरा तस्य शुषिरत्तया पद्भुतजगत्तयस्य मध्ये इत्यर्थः स्रवन्त्यस्तनवस्तिस्रः प्रवाहरूपा यस्याः सा तथाभूता सती सदा सर्वदा विराजते प्रकाशते अयं भावः तस्य शिवलिङ्गस्य शरीरे मूलमभ्याग्रभागेषु त्रिपुस्थानेषु त्रीणि छिद्राणि वर्तन्ते तेभ्यः सर्वदापि गङ्गारूप जलस्रावो भवतीति बोध्यम् ॥

२२७. प्रकाशयन्तं निजमैश्वरं शिरस्थया तथा विष्णुपदं पदस्थया ।
त्रिभावतो नाभिकमण्डलस्थया विरिञ्चिचिह्नं ननु जह्नुकन्यया ॥
२२८. प्रदर्शयन्तं हृदयादयारसं प्रसेच्य सुव्यक्ततया च तत्तिषु ।
त्रिधा विभक्तामथ ऊर्ध्वमध्यगां त्रिलोक भक्तानिव मुक्तिपद्धतिम् ॥
२२९. जगच्छरीरे क्षितिचक्रमध्यगं स्फुटप्रतीची वदनं स्वयम्भुवम् ।
सदा सुधास्राव निरन्तरान्तर त्रिनाडिवक्रैरिव विद्वविग्रहम् ॥

एवं जगदाधारस्वरूपं प्रदर्श्य लिमूर्तिं सङ्केतमपि दर्शयति ॥

२२७. प्रकाशयन्तमिति । लयाणां ब्रह्म विष्णु रुद्राणां भावः त्रिभावः तस्मात् पञ्चम्यां तसिल् ब्रह्म विष्णु रुद्रात्मकत्वादित्यर्थः । शिरस्थया मस्तकस्थितया तथा पूर्वोक्तरूपया शुभिरस्त्राविष्येत्यर्थः जह्नु कन्यया गङ्गाया निजं स्वकीयमैश्वर्यं ईश्वरत्वं प्रकाशयन्तं प्रकटीकुर्वन्तं ईश्वरमूर्तेः शिरसि गङ्गाया विद्यमानत्वादिति भावः पदस्थया पादस्थानस्थितया तथा जह्नुकन्ययैवेत्यर्थः 'विष्णुपदं विष्णोर्लक्ष्मपदं' व्यवसितिलक्षणस्थान लक्ष्माङ्गिवस्तु 'द्वित्यमरः । अत्रापि प्रकाशयन्तमिति योज्यं गङ्गाया विष्णुपादाप्रसम्भूतत्वादिति भावः तथा नाभिकमण्डलस्थया नाभिरेव कमण्डलु तत् स्थितया तथा विरिञ्चिचिह्नं ब्रह्मलक्षणं प्रकाशयन्तं 'धाताब्जयोनिर्द्रहिणो विरिञ्चिः कमलारुन इति 'चिह्नं लक्ष्म च लक्षण'मिति चामरः ननु इत्यवधारणे गङ्गाया ब्रह्मकमण्डलुस्थत्वकथनाच्चेति भावः उक्तं च पञ्चोत्तरखण्डे लिखिक्रमावतारवर्णन प्रस्तावे ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादि चिह्नितं श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसम्भ्रमचेतसा धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा गृहीत्वा स्वं कमण्डलुं भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थित वारिणा इत्यादि गङ्गोत्पत्तिप्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

२२८. प्रदर्शयन्तमिति ॥ तत्तिषु च शुभिरलयापह्नुत जगत्सु क्षिप्रपीत्यर्थः हृदयात् निजहृत्पद्मात् दयारसं कृपासु प्रसेच्य प्रकषेण सेचयित्वा त्रिधा विभक्तां लोकलयोपकाराय लिप्रकारं पृथक्कर्ता अत एव अथ ऊर्ध्वमध्यगां पादस्थानीयाधोलोकं शिरस्थानीयोर्ध्वलोकं नाभिस्थानीय मध्यलोकञ्च प्राप्तौ मुक्तिपद्धतिं मोक्षमार्गं सुव्यक्ततया कृपासु संसिक्त शुभिरलयरूपेण सुष्ठु व्यक्तीकृत्येत्यर्थः त्रिलोकभक्तान् लोकलयस्थित भक्तजनान् प्रदर्शयन्तमिव स्थितमित्यर्थः पाताळस्थानस्थितान् भक्तान् पादस्थानीय शुभिररूपेण मर्त्यस्थान् नाभिःशुभिररूपेण स्वर्लोकस्थितान् तान् शिरस्थ शुभिररूपेण च मुक्तिपद्धतिं तत्र हृदयनिर्गतदयारसं प्रसेच्य दर्शयन्तमिव स्थितमिति फलितोऽर्थः ॥

एवं भगवतो विराड्रूपं प्रस्तुत्य तच्छरीरमभ्यस्थितमूलाधारचक्रगस्त्रयम्भुलिङ्गरूपतां च विशदयति ॥

२२९. जगच्छरीर इति ॥ जगदेव शरीरं जगच्छरीरं तस्मिन् ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति ते तिष्ठन्ति कलेबरे इत्याद्युक्तेः ब्रह्माण्डरूप शरीरमध्ये इत्यर्थः क्षिति चक्रमध्यगं क्षिति चक्रं भूमण्डलमेव क्षितिचक्रं क्षितिमण्डलाधिष्ठान मूलाधारचक्रं तन्मध्यगं तन्मध्यवर्तिनं स्फुटं प्रव्यक्तं प्रतीची वदनं पश्चिममुखं यस्य तं पश्चिमाभिमुखमित्यर्थः गुह्यमुखस्य उत्तरदिग्गतत्वेऽपि लिङ्गसञ्चिर्षौ पश्चिमदिश्येव द्वारस्य विद्यमान-

२३०. स्वविश्वरूपस्य हृदिस्थितं स्थिरप्रदीपदीप्यत् कलिकासहोदरम् ।
उपासकानागमवेद्यमात्मनः समीक्ष्यन्तं खलु जीवलक्षणम् ॥

२३१. वियत्पयोधि क्षिति शुक्तिकान्तरस्फुरन्महामौक्तिकयुक्तिपोषकम् ।
अनेकलोकोद्गरणैकसाधनावनीतलारोपितयूपरूपकम् ॥

त्वात् पश्चिमाभिमुखत्वम् तस्येति ज्ञेयं आधारचक्रस्य स्वयम्भुलिङ्गस्यापि अधोमुखत्वेन पश्चिममुखत्वमा-
गमप्रसिद्धं स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः तं न केनापि निर्मितं स्वयम्भूलिङ्गलक्षणाक्रान्तं चेत्यर्थः उक्तं च
लोके प्रसिद्धानां स्वयम्भू लिङ्गानां लक्षणं सिद्धान्तशेखरे नानालिङ्गसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितं अष्ट-
मूलं यलिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते तलिङ्गं तु स्वयम्भूतमपरं लक्षणच्युतं स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं
मतमित्यादि यत् चैव स्वयं व्यक्तं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् धमनीयस्य संस्पर्शादहति क्षिप्रमेव तु इत्यादि
लक्षणं त्वन्यत् तिसृणां नाडीनां इडा पिङ्गला सुषुम्नाख्यानां सुषुम्ना चित्त्रिणी ब्रह्माख्यानां वा समाहार-
स्त्रिणाडि समाहारे द्विगुरेकवचनं स नपुंसकं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य चेति ह्रस्वत्वञ्च सदा सर्वदा
सुधाखावैः शिरस्थाधोमुखसहस्रदलकमलान्तर्गतचन्द्रमण्डलामृतनिस्यन्दैः निरन्तरं परिपूर्णं अन्तर-
मन्तः प्रदेशो यस्य तथा भूतं यत्तिनाडि नाडिकाख्यं तस्य वक्त्रैः मुखैः त्रिभिस्त्रिद्वैरित्यर्थः विद्धोऽधोमध्यो-
र्ध्वभागेषु कृतबिलो विग्रहो देहो यस्य तं तथाभूतमिव स्थितमित्यर्थः । अयं भावः शरीरे मेरुदण्डाश्रितास्त्रि-
स्रोनाडिका वर्तन्ते तत्र वामपार्श्वस्थिता इडानाम नाडी दक्षिणपार्श्वस्था पिङ्गला मेरुदण्डान्तर्गता सुषु-
म्नाख्या सुषुम्नामध्ये चित्त्रिणीनाडी तन्मध्ये ब्रह्मनाडीति च वर्तते गुदलिङ्गयोर्मध्यप्रदेशे सुषुम्ना लघ्नं शोणं
चतुर्दलपद्मं वर्तते तन्मध्ये चतुरस्राकारं भूमण्डलं एतदेव पञ्चमाधारचक्रमित्युच्यते तत्कारिणकार्या अधो
वक्त्रं स्वयम्भुलिङ्गं वर्तते तलिङ्गमुखमारभ्य ब्रह्म रन्ध्रपर्यन्तं यद्गन्ध्रं वर्तते तदेव ब्रह्मनाडीत्युच्यते अन्यत्
सर्वं पट्चक्र निरूपकग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यं तथा च स्वयम्भुलिङ्गे वक्त्रदेशे एकमेव रन्ध्रं अत्र तु रन्ध्र-
ख्यस्य परिदृश्यमानत्वात् उक्तं नाडीख्यस्य सन्निहितत्वेन तद्गन्ध्रैरेव विद्वशरीरमिवेत्युत्प्रेक्षामात्रम् ॥

२३०. स्वविश्वरूपस्येति ॥ स्वविश्वरूपस्य निजविराट्शरीरस्य हृदि हृत्पद्मे स्थितं विद्यमानं
शङ्करविजयादौ विराट् शरीरस्य कुक्षिभागो भूमिरित्युक्तत्वात् कुक्षिभागस्यापि हृदयसन्निहितत्वात् भूमेरु-
परिभागे विद्यमानस्य तस्य लिङ्गस्य हृदिस्थितत्वोक्तिरिति ज्ञेयं स्थिरो निश्चलो यः प्रदीपः तस्य दीप्यन्ती
प्रकाशमाना या कलिका तस्याः सहोदरं तत्तुल्यमित्यर्थः अतएव उपासकान् उपास्ति युक्तान् आगमवेद्यं
आगमशास्त्रप्रतिपाद्यं आत्मनः स्वस्य जीवलक्षणं जीवात्मचिह्नं प्रदीपकलिकाकारं हृदि जीवं विचिन्तयेदि-
त्युक्तरूपमित्यर्थः समीक्ष्यन्तं दर्शयन्तमिव स्थितमित्यर्थः खलु इति वाक्यालङ्कारे जिज्ञासायां वा जिज्ञा-
सात् उपासकनिष्ठा वेदितव्या 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष' इत्युक्तेः अस्मदादिशरीरकल्पित तथाकारजीवापेक्षया
विश्वशरीरकल्पितस्य तथाकारस्य तस्य महत्त्वेऽपि नक्षतिः आश्रयानुरूपमेवाश्रयिणं कल्पितमुचितत्वात् ॥

२३१. वियदिति ॥ वियदाकाशमेव पयोधिः समुद्रः तस्मिन् क्षितिरेव शुक्तिका मुक्तास्फोटः
'मुक्तास्फोटः क्षियां शुक्ति' रित्यमरः तस्या अन्तरे मध्ये स्फुरत् प्रकाशमानं महत् पृथुलञ्च यत् मौक्तिकं
मुक्ताफलं तदेवेति या युक्तिः तस्याः पोषकं आकाशरूपं समुद्रमध्यस्थितं पृथ्वीरूपं शुक्तिका मध्यस्थितं

२३२. अपारसंसारसमुद्रतारणे वहन्तमालम्बनतुम्बिडम्बरम् ।
विमुक्तिबीजस्य पलालवेष्टनप्रकल्पिताधानपुटीपटान्तरम् ॥
२३३. निसर्गकारुण्यरसप्रपूरितान्तरं चतुर्वर्गफलैकसंश्रयम् ।
अशेषविश्वस्य वसुन्धराजिरस्थितं शुभारम्भककुम्भसन्निभम् ॥
२३४. प्रणम्य साष्टाङ्गममुं समर्चयन् रुद्रसूक्तैरभिषेच्य सद्भिजैः ।
तदङ्घ्रिपाथोजनिविष्टमानसः पुटाञ्जलिः स्तोतुमथोपचक्रमे ॥

प्रकाशमानं महत्त्वेनानन्यसाधारणं सौक्तिकमेवेदमिति तर्कणीयमित्यर्थः अथ प्रकारान्तरेणोपेक्षते अनेकेति अनेकेषां लोकानां भुवनानां जनानां वा संसारपाशप्रस्तानामित्यर्थः उद्धरणे विमोचने विषये एकं अद्वितीयं साधनं उपायभूतोऽवनीतलारोपितः पृथिवीतल निखातश्च यो यूपः दारुविशेषः तद्रूपकं तत्स्वरूपमित्यर्थः ॥

२३२. अपारेति ॥ नास्ति पारम्परं तीरं यस्य सः 'अपारः पारावारे परार्वाची तीरे' इत्यमरः तथाभूतो यः संसारएव समुद्रः तस्मात्तारणे समुद्धरणे विषये आलम्बनं अवलम्बनभूतं यत् तुम्बितुम्बीफलं अवयवे च प्राण्योषधि वृक्षेभ्य इत्युत्पन्नस्य तद्वितस्य फले लुगिति प्रत्ययस्य लुकं द्विहीनं प्रसवे सर्वमित्युक्तत्वाच्च पुंसकत्वं ज्ञेयं तस्य डम्बरमाडम्बरं वहन्तं धारयन्तं पुनः किं भूतं विमुक्तिबीजस्य मोक्षरूपाङ्कुरकारणस्य बीजं तु रेतसि 'स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्कुरकारणे' इति हैमः ॥ पलालवेष्टनैः निष्फलधान्यकाण्डनिर्मितरज्जुवेष्टनैः प्रकल्पिता प्रबद्धा या आधानपुटी आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानं आधानभूता पुटी आधानपुटी आधारपुटिका सैव अन्यत् पटं पटान्तरं सदृशी यस्य तं तथाभूतम् ॥

२३३. निसर्गेति ॥ निसर्गकारुण्यरसेन स्वभावकरुणारूप जलेन प्रपूरितमन्तरं गर्भप्रदेशो यस्य तं चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षरूप पुरुषार्थचतुष्टयं तद्रूपस्य फलस्य एकसंश्रयं तदायकमित्यर्थः 'वसुन्धरा पृथिवी सैवाजिरं प्राङ्गणं' प्राङ्गणं चत्वरराजिरे' इत्यमरः तस्मिन् स्थितं विद्यमानं भूतएव अशेषविश्वस्य निखिल जगतः शुभारम्भको मङ्गलहेतुभूतो यः कुम्भः पूर्णकुम्भ इत्यर्थः तत्सन्निभं तत्तुल्यमित्यर्थः मङ्गलकार्यारम्भे हि कार्यार्थिभिर्मङ्गलार्थं चत्वरदादौ जलफलादियुक्तः पूर्णकुम्भः स्थाप्यते तथाभूतं तं दृग्ज्जमालया अपूपुजदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

२३४. प्रणम्येति ॥ स विक्रमदेवः अमुं तथावलोकितं तं लिङ्गविग्रहं साष्टाङ्गं अष्टभिरङ्गैस्सह यथा तथा प्रणम्य प्रणामं कृत्वा 'पञ्चार्थां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । वचसा मनसा चेति प्रणामो ऽष्टाङ्ग ईरित' इत्युक्तरूप भक्तिश्रद्धातिशययुक्तं नमस्कारानन्तरमित्यर्थः सद्भिजैः सुब्राह्मणैः प्रयोज्यैः रुद्रसूक्तैः 'नमस्ते रुद्रमन्यव' इत्यादि रुद्रदेवताक वैदिकमन्त्रैरभिषेच्य अभिषेकं कारयित्वा समर्चयन् सम्यक् महोपचारैः पूजयन् अथ समर्चनानन्तरं तस्य शिवस्य अङ्घ्रिपाथोजे पादपद्मे निविष्टं दत्तं मानसं मनो येन सः पुटाञ्जलिः प्राञ्जलिस्तन् स्तोतुं स्तुतिं कर्तुं उपचक्रमे प्रारब्धवान् ॥

२३५. नमःशिवायामलनिर्गुणात्मने कलैकरूपाय गुणावलम्बिने ।
क्रमेण शक्त्या प्रविभक्तमूर्तये वितत्य सर्वत्र विभिन्नवृत्तये ॥

इतः प्रभृति द्वाविंशतिभिः श्लोकैः स्तौति ॥

२३५. नम इत्यादि शिवाय नम इत्यन्वयः शिवो निह्यैगुण्यस्तुरीय ब्रह्मात्मक इति शैवाः शिवम-
द्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति श्रुतेः सोऽप्यल निर्गुणः सगुणश्च ज्ञेयः 'निर्गुणस्सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयस्सनातनः ।
निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः' इत्युक्तेः तत्राद्यस्वरूपमाह अमलेति अमलो विशुद्ध चिद्रूपः
सचासौ निर्गुणश्च तस्मै शक्तिसम्बन्धराहित्येन निस्सैगुण्यस्वभाव सूक्ष्मरूपायेत्यर्थः साक्षीचेता केवलो
निर्गुणश्चेत्यादि श्रुतेः नित्यस्सर्वगतः सूक्ष्मः सदानन्दो निरामयः विकाररहितस्साक्षी शिवो ज्ञेयः सनातन
इत्याद्यागमाच्च द्वितीयस्वरूपमाह कलैकरूपायेति कला महामायापरपर्याया प्रकृतिः सैवेश्वर शक्तिरि-
त्युच्यते मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं इत्याद्युक्तेः साङ्ख्यमते सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था
प्रधानापरपर्याया प्रकृतिः वेदान्तनयेत्वविद्या शिवतन्त्रे शक्तिः सा च चन्द्रस्य षोडशीकलेव सूक्ष्मत्वात्
नित्यत्वाच्च कलेत्युच्यते तथा एकरूपाय संवलितस्वरूपाय ईश्वरपदवाच्यायेत्यर्थः अत एव गुणावलम्बिने
गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तानवलम्बत इति गुणावलम्बो तस्मै गुणमयशक्त्या सहितत्वात्सगुणायेत्यर्थः देवात्म-
शक्तिम् स्वगुणैर्निगूढां 'अजामेकां लोहित शुक्लकृष्णा'मित्यादि श्रुतेः 'दैवी ह्येषा गुणमयी'ति भगवदुक्तेश्च
शक्तेरेव त्रिगुणात्मकत्वादिति भावः प्रपञ्चस्वरूपमाह क्रमेणेति क्रमेण पञ्चतन्माल सङ्कृताकाशादि
सृष्टिक्रमेण एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादि श्रुतेः शक्त्या अविद्यागतविक्षेपशक्त्या विक्षेपशक्ति-
लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदित्युक्तेः इच्छा शक्त्या वा स ऐश्वर्य बहुस्य इत्यादि श्रुतेः प्रविभक्ता
सूक्ष्मरूपेण पृथक्कृता मूर्तिर्हैरण्यगर्भाधिष्ठानलिङ्गशरीरं यस्य तस्मै यद्वा स्वेच्छया प्रविभक्ता मूर्तयो ब्रह्म-
विष्णु रुद्ररूपा यस्य तस्मै उक्तञ्च प्रयोगसारादौ तच्छक्तिभूतः सर्वेशो भिन्नो ब्रह्मादिमूर्तिभिः कर्ता भोक्ता
संहर्ता सकलः स जगन्मय इति सर्वत्र स्थूलशरीरभूतेषु ब्रह्माण्डेष्वित्यर्थः वितत्य विस्तृतीभूय विराड्रूपेणे-
त्यर्थः विभिन्ना व्यक्तिभेदेन भिन्नावृत्तिः प्रवर्तनारूपो व्यापारः सृष्टिस्थितिसंहाररूपो वा यस्य तस्मै अहाद्ये
शिवस्य उक्तरूपैश्चतुर्भिः विशेषणेः स्थूलसूक्ष्मकारणरूप शरीरत्रयावच्छिन्नत्वं तदनवच्छिन्नतुरीयत्वं चेति
चत्वारो भेदाः सृष्टिक्रमेण प्रदर्शिता वेदितव्याः शक्त्येत्यादि आगमानुसारेणैव वा व्याख्येयं शक्त्या शक्ति-
पुरस्कारेण प्रविभक्ता मूर्तयः शक्तिनादविन्द्वादिस्वरूपभेदा यस्य तस्मै अन्यत्सर्वं समानं तथा च शारदायां
पूर्वोक्तस्वरूप निर्गुण सगुणभेदेन शिवो द्विविध इत्युक्त्वा सच्चिदानन्दविभवाद्यव्यक्तात् परमात्मनः आसी-
च्छक्तिस्रोतो नादो नादादिन्नुः समुद्भवः इत्यादि शब्दार्थोभयसृष्टिप्रकारः प्रदर्शितः एवञ्च शब्दार्थोभयरूप-
त्वाच्छिवस्य द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्मपरञ्च यत् शब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छतीत्युक्तेः
मन्वात्मा देवतेत्यागमप्रसिद्धेश्च स्तुत्यादौ शब्दब्रह्मात्मक मन्त्रोपास्ति सूचयन् नमः शिवायेति पञ्चाक्षर
मन्त्रस्वरूपप्रदर्शनमिति च बोध्यम् ॥

२३६. क ते स्वरूपं शिव सच्चिदादिकं क पञ्चवक्त्रादि तनुप्रपञ्चनम् ।
क चाहमज्ञो मम या स्तुतिस्पृहा स एष नूनं शशिनः करग्रहः ॥

२३७. विकल्प्य नेतीति विमुह्यति श्रुतिः प्रकल्प्य मूर्तीरपि यत्र चागमम् ।
अनन्तरूपं गुणकर्मदुर्गमं निरूप्य तं स्तौतु चतुर्मुखोऽपि कः ॥

एवं शिवस्य सामान्यस्वरूपप्रस्तावनपूर्वकं स्वापकर्षबोधकनमस्कारेण तं सम्बोध्य विशेषेण त्वां स्तोतुमहमक्षम इत्याह—

२३६. कैःति ॥ हे शिव ते तव सच्चिदादिकं 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' चिन्मात्रोहं सदाशिवः आदिपदेन 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादि श्रुति प्रतिपाद्यमित्यर्थः स्वरूपं निजरूपं क तथा पञ्चवक्त्रादि तनूनां पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रमित्यादि ध्यानरूपैरागमप्रतिपाद्यानां मूर्तिभेदानामित्यर्थः प्रपञ्चनं विस्तारः क अतिदूरे इत्यर्थः उभयोरपि दुरवगाहत्वेन दुर्ज्ञेयत्वादिति भावः । अज्ञो मूढमतिः अहं च क अतिदूरे इत्यर्थः तथा च तव वेदागमप्रतिपाद्यस्वरूपस्य दुरुहत्वान्मन्दमतेर्मम दुर्ज्ञेयत्वात् उभयोरपि ज्ञातृज्ञेयभावो दुर्घट एव तेन च त्वां स्तोतुमहं अक्षम इत्यर्थः तथापि मम या स्तुतिस्पृहा तव स्तोत्रकरणेच्छा भवतीति शेषः सः स्तुति स्पृहारूप एषः विधेयप्राधान्यात्सुंस्वनिर्देशः शशिनः चन्द्रस्य करग्रहः हस्तग्रहण-स्वरूपः यथा चन्द्रमण्डलं उक्तोक्तित्यापि हस्तस्य दुर्लभं तद्गतं स्तुतिकथापि मदिच्छाया दुर्लभैवेत्यर्थः अथ च चन्द्रमण्डलस्यास्पृश्यत्वेऽपि तस्य करणां किरणानां ग्रहः ग्रहणं स्पर्शनमिति यावत् यथा भवति तथा तव समग्रनामरूपगुणकर्मणां स्तवनस्य मदिच्छाया अविषयत्वेऽपि यत्किञ्चिदंशे सविषयत्वमेवेति भावः ॥

ननु तर्हि वेदागमाध्ययनसम्पन्नेन भवितव्यं तत्र तत्र निखिलस्वरूपाणां प्रतिपादितत्वा-दित्यत आह ॥

२३७. विकल्प्येति ॥ श्रुतिर्वेदः 'श्रुतिस्त्रीवेद आज्ञाय' इत्यमरः यत्र सच्चिदानन्ददिरूपे त्वयि विकल्प्य 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्यादि सदसद्भेदादीन् विशेषेण कल्प-यित्वानेतीति एवं प्रकारेण नेत्येवं रूपेणेत्यर्थः विमुह्यति विशेषेण मोहं गच्छति नेति नेति 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादि श्रुतेरिति भावः आगमं श्रुतिभिन्नपराणेतिहासादि शास्त्रमात्रं शिवोक्त-प्रबन्धविशेषरूपं वा एतल्लक्षणं यथा 'सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां तथाचैनं । साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरण-मेव च ॥ षट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः । सप्तभिल्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः ॥' इति आगम-शाब्दार्थोप्युक्तस्तन्ने 'आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतञ्च गिरिजानने । मतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥ इति तच्चागमं तन्त्रशास्त्रमपि यत्र भक्तानुक्त्या गृहीत लीला विग्रहे त्वयि मूर्तीः शिवशक्त्यादि मूर्तिभेदा-नित्यर्थः प्रकल्प्य मन्त्र यन्त्र ध्यानपूजादिभिः सह प्रकर्षेण कल्पयित्वा उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूप-कल्पनेति शिवशक्तिगणेशार्कविष्णुरूपास्व ईश्वरः उपासनानुसारेण भक्तेभ्यो भुक्तिमुक्तिद इति च सर्व-तन्त्रसम्मतत्वादिति भावः । विमुह्यतीति सम्बन्धः असङ्ग्यातमूर्त्यादि कल्पनया मोहं गच्छतीत्यर्थः । अत एव अनन्तं अपरिमितं रूपं श्रुतिप्रतिपाद्यं यस्य तं 'अनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेरनन्तपदस्याखण्डार्थबोधक

२३८. बुधैस्त्वमस्तीति यदि प्रतीयसे तथापि सिद्धिर्न तवैकरूपतः ।

किमाकृतिः क स्थिति राप्यसे कथं यदत्र सिद्धान्तचयैर्न निश्चयः ॥

२३९. न बोधरूपो न स यन्निराश्रयो न चादि विद्वानसि सत्वतोन्ततः ।

न दिश्यसे चापि विनैव देशिकं न वादशक्तेरुपपत्तिरेकिका ॥

खेऽपि अपरिमितस्वार्थस्यापि बोधकत्वादिति भावः । तथा गुणैः सत्वप्रधानैः भक्ताभीष्टफलदातृत्वादिभिर्वा कर्मभिः साधुपालन दुष्टनिग्रहादिभिः मन्त्र यन्त्रोपासनादिभिर्वा आगमोदितैरित्यर्थः दुर्गमं दुरधिगमं तथाभूतं तं त्वां निरूप्य वेदागमप्रतिपादितनिखिलस्वरूपावधारणेनावगत्य चतुर्मुखोऽपि कः कोपीत्यर्थः स्तोतु स्तुतिं करोतु यद्वा चतुर्मुखः कः ब्रह्मा को ब्रह्मणीति कोशात् सोऽपि स्तोतु तथा च चतुर्मुख ब्रह्मणोऽपि तथा स्तोतुमशक्यमिति भावः ॥

ननु निखिलस्वरूपाणां दुर्निरूप्यत्वेऽपि अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति काटकश्रुतेः अस्तित्वेन रूपेण सत्तां प्रतिपाद्य स्तूयतां इति चेत् तत्राह ॥

२३८. बुधैरिति ॥ हे शिव त्वं अस्तीति तथाश्रुतेरिति भावः बुधैः श्रुत्यर्थकोविदैः प्रतीयसे प्रतीतो भवसि यदि तथापि सत्वसम्पत्त्या प्रतीतिविषयत्वेऽपि तव एकरूपतः एकेनैव रूपेणेत्यर्थः सिद्धिः सत्वसम्पत्तिः न नोपपद्यत इत्यर्थः कुतः यत् यस्मात्कारणात् किमाकृतिः तवाकारः किं स्वरूपः क स्थितिः कुत्त वा तव स्थानं तथा कथं केन प्रकारेण आप्यसे प्राप्यसे सामोप्यादिमुक्तिं ददासीत्यर्थः अत्र तवाकारस्थितिप्राप्त्यादिविषये सिद्धान्तचयैः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोर्थः सिद्धान्तः तेषां समूहैः अनेकेषां सिद्धान्तानां सत्त्वादित्यर्थः निश्चयो न निर्णयो नास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादौ शरीरित्वादि भेदेन मन्त्रयन्त्रादि भेदेन च नानाकारस्य कैलासादि नानास्थानस्य तपोमन्त्रकर्मयोगज्ञानाद्यनेकप्राप्त्युपायस्य च सिद्धान्तितत्वात् तत्र परस्परानभिमतत्वेन संशय एवेति भावः ॥

तत्र श्रुत्यर्थे सन्देहे दर्शनशास्त्राणामेव निर्णायकत्वं तत्रापि न संशयासत्त्वं विवादग्रस्तत्वादिति प्राधान्येन वेदान्तसाङ्ख्यमीमांसान्यायरूप दर्शनचतुष्टयमतमुपन्यस्य तद्दर्शयति ॥

२३९. नेति ॥ तथा हि कुसुमाञ्जलि वृत्तौ शुद्ध बुद्ध स्वभाव इत्यौपनिषदाः आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः तत्र बुद्धो बोध स्वरूपः हे शिव त्वं बोधरूपः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेः वेदान्तसिद्धान्तरीत्या नित्यविज्ञानस्वरूपोऽसि इति चेन्न यत् यस्मात्कारणात् स बोधो ज्ञानं निराश्रयो न गुणस्य द्रव्यवृत्तित्वनियमात् तस्यापि कश्चन आश्रयो वाच्यः ज्ञानगुणस्य निराश्रयत्वे मानाभावात् न च ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतिरेव मानं तत्र ज्ञानमित्यस्य घटो नील इत्यस्येव ज्ञानगुणवदिति तदर्थवत्वात् तेन च यः सर्वज्ञः स सर्वविदिति श्रुतेः प्रामाण्यं एवञ्च नित्यज्ञानाधिकरणत्वमीश्वरस्येति मतान्तरे प्रदर्शितमिति भावः तथा आदिविद्वान् आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः इति साङ्ख्यमतज्ञाः केवलं तद्रूपोऽसीति चेत् न च नापीत्यर्थः कुतः अन्ततः महाप्रलयेपीत्यर्थः सार्वविभक्तिकृत्सिद्ध सत्वतः तव तद्रूपस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः पञ्चम्यां तसिद्ध

२४०. अखण्डरूपोऽप्यथ खण्डितात्मना विभासि शश्वद्बहिरन्तरास्थितः ।
यथा यथा भाव गतेन चेतसा तथा तथा त्वं ननु बुद्धिगोचरः ॥

२४१. त्वमेव देहे किल मूलमाश्रितः परात्मना वक्रबिलाद्विनिःसृतः ।
क्रमाच्चतुर्भेद विभाजितः स्वयं स्वशब्दमूर्त्या बहुधा प्रगीयसे ॥

साङ्ख्यमते महाप्रलयो नाङ्गीक्रियते तत्तु सर्वसम्मतत्वाभावादानादरणीयमेवेति भावः उपास्यत्वेन देशितो मन्त्रादिः मीमांसकानां मते तद्रूपोऽपि त्वं देशिकं उपदेष्टारं विना न दिश्यसे तव देशितत्वं न सिध्यत्ये-
वेत्यर्थः उपदेशकाभावे उपदेश्यत्वासम्भवादिति भावः 'देशिको मन्त्रदो गुरु' रित्यागमं एवञ्च यावदुक्तोप-
पन्न इति नैयायिकमतमपि न युक्तिसहं यावदुक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नइति तदर्थः तथा हि वादशक्तेः
वादस्य सामर्थ्यात् वादशक्तेः सत्त्वादित्यर्थः उपपत्तिर्निष्पत्तिः सिद्धान्त इति यावत् एकैव एकिका स्वार्थे
कन् प्रत्ययस्थादितीत्वं केवला न एकेनैव रूपेण नोपपद्यत इत्यर्थः तत्र वादिनां दौर्बल्यं न तु वादानामिति
सिद्धान्तादिति भावः एवमन्यान्यपि मतानि परस्परं खण्डितानीति ज्ञेयं तथा स्थितिप्राप्त्यादिरपि मत-
भेदेन भिन्नत्वात् तत्सर्वं निश्चेतुमशक्यत्वेन दुर्निरूप्य एवेति फलितम् ॥

ननु सर्वेश्वरस्य सर्वरूपस्य शिवस्य नानारूपनिरूपणं कल्पनामालं किन्तु एकएव स इति चेत्सत्यं
तथापि तत्र विशेषोऽस्तीत्याह ॥

२४०. अखण्डेति ॥ हे शिव अथ कात्स्न्येन वेदान्तसिद्धान्तरीत्येत्यर्थः 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
कात्स्न्येष्वथो अथे'त्यमरः अखण्डरूपः 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सजातीय विजातीय स्वगत विगत
भेदराहित्येन त्वं परिपूर्णस्वरूपोऽपि खण्डितात्मना विभक्तरूपेण बहिः बाह्येन्द्रियविषयतया अन्तः अन्त-
रिन्द्रियविषयतया चैत्यर्थः आस्थितः विद्यमानस्सन् 'शश्वत् अनारतं अभीक्ष्णं शश्वदनारते' इत्यमरः ।
विभासि विभिन्नतया प्रकाशसे 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते'
'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव एको देवो बहुधा सच्चिविष्ट' इत्यादि श्रुतिशतेभ्य इत्यर्थः । अतएव त्वं यथा
यथा भावगतेन यद्यज्ञावमुपाश्रितेन चेतसा भावयितृणां मनसा करणेन तथा तथा बुद्धिगोचरो ज्ञातो
भवसीत्यर्थः ननु इत्यवधारणे येन येन रूपेण भावयितारस्त्वां मनसा भावयन्ति तेन तेन रूपेणैव
तेषां बुद्धौ स्फुरसीति फलितोऽर्थः ॥

एवञ्च स्फूर्त्यनुसारिप्रयत्नप्रेरितेन वायुना त्वमेव स्वशब्दमूर्त्या मूलाधारादाविर्भूतस्सन् निबन्ध-
कारैः निबन्धेषु नानाकारेण गीयसे इत्याह ॥

२४१. त्वमिति ॥ हे शिव त्वमेव नादरूप इत्यर्थः । देहे प्राणिनां शरीरमध्ये मूलं मूलाधारचक्रं
आश्रितः स्वयम्भु लिङ्गरूपेण स्थित इत्यर्थः परा चैतन्यरूपा कुण्डलिनी तदात्मना स्वकीय स्वयम्भु लिङ्ग-
शरीराधिष्ठित कुण्डली रूपेणेत्यर्थः । वक्रबिलात् निजमुख कुहरात् तत्प्राप्त्येत्यर्थः विनिःसृतः विभिन्नशब्द-
रूपेणोद्गतः तथा क्रमात् मूलाधारादिस्थानचतुष्टयस्थित्यनुसारेणेत्यर्थः चतुर्भेदेन परापश्यन्ती मध्यमा
वैखरीरूपभेद चतुष्टयेन विभाजितो विभक्तीकृतः सन् स्वशब्दमूर्त्या निजशब्दशरीरेण स्वयमात्मनैवेत्यर्थः

२४२. वदन्ति केचिद्विविधश्चतुर्विधं त्रिधाष्टधा त्वां नवधा च पञ्चधा ।
अनेकधा चैवमिति प्रधानतः समस्तरूपो मम तु त्वमेकधा ॥

बहुधा नानाप्रकारं प्रगीयसे श्रुति स्मृति पुराणादिषु प्रकर्षेण गीतो भवसीत्यर्थः किलेयागम वार्तायां उक्तञ्च शब्दसृष्टिप्रस्तावे शब्दब्रह्मोत्पत्तिस्वरूपं शारदातिलके 'मिद्यमानाः पराद्दिन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत्' अव्यक्तात्मा वर्णादिविशेषरहितः रवो नादमात्रात्मकः 'शब्दब्रह्मेति तं प्राहुः सर्वागमविशारदाः । शब्द-ब्रह्मेति शब्दार्थं शब्दमित्यपरे जगुः ॥ न हि तेषां तयोः सिद्धिर्जडत्वाद्बुभयोरपि । चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मतिः ॥ तत्प्राप्य कुण्डली रूपं प्राणिनां देहमप्यगं । वर्णात्मनाविभ्रवति गद्यपद्यादिभेदत इत्यादि यथा च सर्ववाक् स्वरूपिणी कुण्डलिनी स्वयम्भुलिङ्गं मुखकुहरे विलसति तद्विस्तरस्तन्वशास्त्रे-भ्योऽवगन्तव्यः परादि भेदप्रकारः प्रदर्शितो यथा अलङ्कारकौस्तुभे आगमे च "मूलाधारात्प्रथममुदितो यस्तु तारः पराव्यः पश्चात्पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुञ्जाभ्यमाव्यः । वक्त्रे वैखर्यथ रुदिपोरस्य जन्तोः सुपञ्चा बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः" इति तारोवर्णरूपो नादः रुदिपोर्जन्तोर्नासामभ्यस्थित सुपुञ्जानाड्या बद्धः तथा च नासाद्धारैव यथा कथञ्चिन्नादरूपः प्रत्यक्षम्भवतीत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टं ॥ एतेन कस्यचिदपि मतं न दुष्टं किन्तु स्वसिद्धान्तानुसारेण सर्वमेव सप्रमाणं तेन च मद्दुक्तमेतत् स्तोत्रं क्वचित् स्वकपोलकल्पितमपि तत्र त्वमेव प्रमाणमिति न कस्यापि कटाक्ष निक्षेपावकाश इति भावः ॥

बहुधा प्रगीयसे इत्युक्तं यथा च बहुधा त्वं तत्प्रदर्शयन् स्वसिद्धान्तमाह ॥

२४२. वदन्तीति ॥ हे शिव केचिज्जनाः त्वां द्वे विधे प्रकारौ यस्य तं 'त्रिधाविधौ प्रकारे'चेत्यमरः तथा विधं वदन्ति कथयन्ति सगुणनिर्गुणभेदेन प्रकृतिपुरुषभेदेन वा द्वैविध्यस्योक्तत्वादिति भावः उक्तञ्च महाभारते "तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं तथा । केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्मप्रकृतिपूर्वक"मिति च तथा चतुर्विधं पूर्वाक्तीत्या विराट् द्विरप्यगर्भः ईश्वरः तुरीयश्चेति चतुः प्रकारं 'चतुर्विभागः संसृष्टौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ । प्रलयञ्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जनार्दन' इत्यादि विष्णुपुराणोक्तीत्या वा चतुः प्रकारं केचि-द्वदन्तीति सर्वत्र योज्यं त्रिधा त्रिप्रकारं सङ्ख्याया विधाथैवेति क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात् सङ्ख्याशब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययः एवमुत्तरत्वापि एकं ब्रह्म तयो देवा ब्रह्मविष्णु महेश्वरा इत्युक्तेरिति भावः अष्टधा अष्टमूर्ति-महेश्वर इत्युक्तत्वात् मूर्तेश्च भूनाकंचन्द्रयज्वानो मूर्तयोष्टौ प्रकीर्तिता इत्युक्तरूपाः नवधा महाभारतप्रद-र्शित रूपभेदेन उक्तञ्च मांशधर्मं योगिनोयं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनं ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यं वेदा वदन्ति सत्यं यं नित्यमाद्यं विचक्षणः यं वदन्ति सुरास्सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुं सिद्धेन्द्रा मुनयस्सर्वे सर्वरूपं वदन्ति यं यमनिर्वचनीयञ्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत् स्वयं धाता च प्रवदेत्कारणानां च कारणं शेषो वदेदनन्तं यं नवधा रूपमीश्वरं तर्काणामेव षण्णां यं षड्विधं रूपमीश्वरं वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च पुराणानामेकरूपं तस्मान्नवविधं स्मृतं न्यायो निर्वचनीयञ्च यन्मते शङ्करोऽब्रवीत् नित्यं वैशेषिका यं तु वदन्ति च विचक्षणः साङ्ख्या वदन्ति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनं मीमांसा सर्वरूपञ्च वेदान्तः सर्वकारणं पातञ्जलोऽप्यनन्तञ्च वेदाः सत्यस्वरूपकं स्वेच्छामयं पुराणञ्च भक्ताश्च नित्यविग्रहमिति तथा पञ्चधा च पञ्चप्रकारमपि शिवशक्तिगणेशाकैविष्णुरूपः स ईश्वर इत्यादि पूर्वमुक्तत्वादिति भावः इत्येवं उक्तप्रकारैरित्यर्थः अनेकधा अनेकप्रकारञ्च त्वां वदन्तीत्यर्थः मम तु मन्मते तु शब्दोऽत्र पक्षान्तर व्यावृत्त्यर्थः समस्तरूपः निखिलस्वरूपः त्वं प्रधानतः समस्तरूपत्वेन निखिलमतप्राधान्यादित्यर्थः एकधा

२४३. न पाणिपादं न तवास्ति लोचनं न चास्ति कर्णो न मनो न चासवः ।
विशुद्धविज्ञानविमुक्तसत्यसच्चिद्वयानन्द वपुस्त्वमेव हि ॥

२४४. त्वमीश्वरेत्येव निरीक्षितो जनैर्नभण्यसे किं जगदेककारण ।
इदं न किं लिङ्गशरीरमेव ते विभर्षिं किं स्थूलतनूं न च स्वयम् ॥

एकप्रकार एव प्रधानमिति भावे ह्युद् यद्भामिति प्रधानत इत्येकं पदं मितिषु मानेषु मध्ये प्रधानं प्रत्यक्षानुभव इत्यर्थः प्रत्यक्षस्यैवानुमानादिं प्रति उपजीव्यत्वात्प्राथम्याच्चेति बोध्यं ततः पञ्चम्यां तसिल् प्रत्यक्षानुभवादित्यर्थः समस्तरूपो निखिलरूपेणोपपन्नः त्वं एकधा मन्मते एकप्रकार एवेत्यर्थः यद्यपि वेदान्तनये-प्येकत्वेन प्रतिपत्तिः तत्र निराकारत्वेन अत्र तु साकारत्वेनापीति ममेत्युक्तम् ॥

समस्तरूपत्वमेवोपपादयिष्यन् तस्माद् निखिलदर्शनमौलीभूत वेदान्तोक्त स्वरूपमुपपादयति न पाणिपादमित्यादिना श्लोकद्वयेन तत्र ॥

२४३. नेति ॥ हे शिव तत्र पाणो च पादौ च पाणिपादं प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः करचरणं नास्ति केवलं लिङ्गाकारत्वादिति भावः तथा लोचनं नेत्रं नास्ति जातावेकवचनं कर्णश्च श्रोत्रमपि नास्ति एवं मनो-न्तरिन्द्रियमपि नास्ति असवः प्राणाश्च न सन्तीति वचनविपरिणामेनान्वयः तथा च अचक्षुः श्रोत्रं तद-पाणिपादं 'अप्राणोह्यमनाः शुभ्र' इत्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यस्त्वमेवेत्यर्थः एवं त्वमेव विशुद्धोऽशुद्धिरहितः मलादि संसर्गदोषशून्यत्वादिति भावः त्रिविधं विरूपं वा ज्ञानं यस्मिन्निति विज्ञानस्वरूपश्च प्राणिनां शरीरेषु चैतन्यरूपेण स्वयं प्रकाशमानत्वात् विज्ञानस्वरूपो वा यद्वा विज्ञायते विद्यमानतया साक्षात्क्रियते महादेवोऽस्मिन्निति विशेषज्ञानं शिवज्ञानविद्याप्रतिपादकतयास्मिन् लिङ्गस्वरूपे इति वा विज्ञानस्वरूपः उक्तञ्च कौर्मै उपविभागे चतुर्दशोऽध्याये "यथा स देवो भगवान् विद्यते यत्र विद्यते । साक्षादेव महादेव-स्तज्ज्ञानमिति कीर्तित"मिति विमुक्तो जन्ममरणादि संसारबन्धरहितः सत्यः सदैव समानरूपतया प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानत्वेन मिथ्यात्वानाक्रान्तः सन् सत्त्वसाधुत्वप्रशस्तत्वादियुक्तत्वेन सत्पदवाच्यः उक्तञ्च 'सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते' इति । चित् पूर्वोक्तकुण्डल्या-कारचैतन्यरूपः ब्रह्माण्डात्मक विराट् शरीरेऽपि स्वयम्भु लिङ्गाकारेण प्रतिष्ठितत्वस्योक्तत्वात् तद्रूपस्य तत्र कुण्डलिन्यात्मक चिच्छिक्तेश्च नवास्तवो भेदः अग्नेर्दाहिकाशक्तिवत् सूर्यस्य च प्रकाशशक्तिवदभिन्नत्वा-त्तद्रूपस्त्वमिति फलितोऽर्थः कुण्डलिनी रूपस्यातिसूक्ष्मत्वाद्योगगम्यत्वाच्च त्वयि प्रत्यक्षत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य सोऽद्भ्यः एकस्यैव तत्र समस्तरूपोपपन्नत्वात् स्वसमानं लिङ्गान्त-राभावाच्चेति भावः । आनन्दवपुः सुखदुःखादिराहित्येन नित्यनिरतिशयसुखास्पदत्वेन च परमानन्द विग्रह इत्यर्थः ह्रीत्यवधारणे । तथा च विशुद्धत्वादिप्रतिपादकनिखिलवेदान्तवाक्यानां त्वय्येव सार्थकत्वात् तत्र वेदान्तप्रतिपादितस्वरूपं सभ्यगुपपादितमिति भावः ॥

२४४. त्वमिति ॥ ईश्वरस्यैव जगत्प्रतिनिमित्तत्वमिति सूचयन् जगदेककारणेति हेतुगर्भकसम्बो-धनं हे जगत्कर्तृकत्वादिगुणयुक्तत्वं जनैः द्रष्टृभिः निरीक्षितोऽवलोकितः सन् ईश्वरेत्येव ईश्वरति नास्ति वेत्यर्थः अनुकरणशब्दाद्विभक्तिर्नापेक्ष्यते यद्वा ईश्वरति सम्बोधनपदमिदं हे ईश्वर इत्येवं रूपेणैवेत्यर्थ

२४५. समानरूपः परितोऽपि दृश्यसे तदुच्यसे त्वं खलु सर्वतोमुखः ।
अथाग्रभागेन समन्तवैव तत्समग्रतः पञ्चमुखप्रकल्पनम् ॥

२४६. इदं च ते निर्व्यथनत्रयच्छलान्न नेत्रकूपत्रितयं किमीक्ष्यते ।
त्रिभिर्गुणैर्नेत्रतयाखिलस्य वा तव त्रिनेत्रत्वमितीर्यते बुधैः ॥

न भण्यसे नोच्यसे किं अपि तु ईश्वरनाम्ना व्यवहियस एवेत्यर्थः किं शब्दोऽत्र काकुवचनः तथा च तव निखिललोकव्यवहारसिद्धत्वादीश्वरत्वं निर्विवादेवेति भावः । तथा ते तव इदं परिदृश्यमानं शरीरं लिङ्गशरीरं लिङ्गाकारत्वात्तत्पदवाच्यमेव न किं न भवति किं अपि तु भवत्येव तेन च लिङ्गशरीराधिष्ठित हिरण्यगर्भाधिपत्तपि तवैवेति भावः । एवं स्वयमात्मनैव स्थूलतनुं परिधौव्यामयुगपरिमितत्वात् स्थूलाकारं शरीरं न बिभर्षि न धरसे किं बिभर्ष्येवेत्यर्थः तथा च स्थूलशरीराभिमानो विराट्पदवाच्योपि एवमेवेति भावः । सप्तदशावयवकं लिङ्गशरीरं हिरण्यगर्भाधिष्ठानं उक्तञ्च शङ्कराचार्यपादैः 'पञ्चप्राणमनो-बुद्धिदेशेन्द्रियसमन्वितं । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं ॥ पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवं कर्मसञ्चितं । शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥' इति ॥

एवं श्रुतिप्रतिपाद्यस्वरूपमुपपाद्य इदानीमागमप्रतिपाद्य पञ्चवक्त्रादिस्वरूपमुपपादयितुमाह ॥

२४५. समानेत्यादि ॥ हे शिव त्वं परितः सर्वतोपि चतसृष्वपि दिक्षु इत्यर्थः समानरूपः लिङ्गरू-पत्वात्तुल्याकारः दृश्यसे अवलोक्यसे तत् तस्मात्कारणात् सर्वतः समन्तात् चतसृष्वपि दिक्षु इत्यर्थः मुखानि अग्रभागा यस्य सः तथा उच्यसे अभिधोयसे खल्विति वाक्यपूरणे । तथा च चतुर्मुखपदवाच्योऽपि एवमेवेत्यर्थः अथ पक्षान्तरे तवैव अग्रभागेन समं शिरोभागेन सह 'साकं सार्थं समं सहे'त्यमरः तत्समग्रतः तेषां मुखानाम् समुदायात् तत्सकलं प्राप्येत्यर्थः पञ्चमुखप्रकल्पनं पञ्चानां मुखानां प्रकल्पनमात्रं ऊर्ध्वभा-गपरिकल्पितमुखेन सह दिक्चतुष्टयोपलक्षितमुखानां पूर्णत्वात्तव पञ्चवक्त्रत्वं काल्पनिकं न तु वास्तविकं नासाकर्णाक्षियुक्त वक्त्रपञ्चकं एकस्मिन् शरीरे तस्य तथाविधस्य दुर्घटत्वाद्दृश्य प्रसङ्गाच्चेति भावः ॥

स्त्रिनेत्रत्वमुपपादयति ॥

२४६. इदमिति ॥ हे शिव ते तव निर्व्यथनानां रन्ध्रानां त्रयं निर्व्यथनत्रयं 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वन्नं वपा शुषि'रित्यमरः तच्छलात् तद्दयाजान् नेत्रकूपानां नेत्रगतांनां 'कूपः कूपकम्पन्माने गतान्धु गुणवृक्षके' इति मेदिनी स्त्रितयं त्रयं सङ्ख्याया अवयवे तयप् । नेक्ष्यते न दृश्यते किं अपि तु दृश्यत एव तत्र पादनाभिशिरः प्रदेशेषु नेत्रकूपाकार छिद्रत्रयस्य विद्यमानत्वादेव त्रिनेत्रत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः वा अथ वा पक्षान्तरेण विकल्प्यत इत्यर्थः स्त्रिभिः गुणैः सत्वरजस्तमो रूपैः करणैः अखिलस्य जगतः नेत्रतया सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वेन । नेतृतया 'नेत्रोनेतरिभेद्यवदिति' विश्वः णीङ् प्रापणे इत्यस्मात् इन् प्रत्ययः तव स्त्रिनेत्रत्वं स्त्रिभिर्गुणैर्नेत्र इति व्युत्पत्त्या तथा एवं इति बुधैः पुराणकोविदैरीर्यते कथ्यते तथा च नेत्रभूतगुण-सत्यावलम्बित्वेनैव तव स्त्रिनेत्रत्वं कल्पितं न तु स्वरूपत इति भावः उक्तञ्च ब्रह्मवैवर्ते 'चक्षुषि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः । सत्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥ सर्वशोभनं दशा शम्भुः पश्यन् पाति च सात्त्विकान् । राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसा'नित्यादि ॥

२४७. चतुर्भुजस्त्वं परिधौ चतुर्भुजोपलक्षितव्यामयुगप्रमाणितः ।
परस्वधर्मः परिखण्डितस्तथा तवैव यत्खण्डपरस्वधोऽसि तत् ॥
२४८. भवार्दितानां भजतां भवत्पदं प्रभोऽभयाभीष्टकरो न किं भवान् ।
न किञ्चतुर्वर्गफलं हि मृग्यते त्वयीति युक्ता मृगधारिता तव ॥
२४९. वृषो हि धर्मः किल तत्र ते स्थितिस्तदुच्यसे त्वं वृषवाहनोऽखिलैः ।
निधानभूतो जगतस्त्वमेव यत्प्रकाम्यसे कामहरो हरोऽसि तत् ॥

२४७. चतुर्भुज इति ॥ हे शिव त्वं परिधौ वेष्टनमाने चतुर्णां भुजानां समाहारश्चतुर्भुजं तेनोपलक्षितं यत् व्यामयुगं त्रिभुजस्तु तयोर्बाह्वोर्येदन्तरमानं तद् व्याम इत्युच्यते 'व्यामो बाह्वोः स करयोस्तयोः स्थिर्धगन्तर'मित्यमरः । तयोर्भुगं युगं तेन प्रमाणितः सञ्जातप्रमाणः व्यामस्य साधेद्वस्तव्यपरिमितत्वात्-युगप्रमाणितत्वेन वेष्टने सप्तद्वयपरिमित इत्यर्थः तथा च व्यामयुगस्य चतुर्भुजोपलक्षितत्वेन हेतुना चतुर्भुजः त्वं चतुर्भुजपदवाच्य इत्यर्थः तथा तेन प्रकारेण तव यत् यस्मात्कारणात् परस्वधर्मः परापरधर्मः परिसर्वतोभावेन खण्डितः त्यक्त एव समदर्शित्वात् तत् तस्मात्कारणात् खण्डपरस्वधः ध्रियत इति धोधर्मः तथा मेदिनीकोशात् खण्डौ खण्डितौ परस्वधौ परापरधर्मौ यस्येति व्युत्पत्त्या तथोक्तोऽसि परस्वध-शब्दस्य परशुपर्याय पठितत्वात् तव खण्डपरशुरित्यादिकं नामान्तरमौपचारिकमेवेति भावः ॥

२४८. भवार्दितानामिति ॥ हे प्रभो सर्वाभ्यक्ष भवान् भवार्दितानां संसारपीडितानां अतएव भवत्पदं भवतः पादपद्मम् भजतां सेवमानानां जनानामित्यर्थः अभयं भयाभावः अभीष्टमभीप्सितं च तदुभयं करोतीति तथा अभयाभीप्सितप्रद इत्यर्थः न किं न भवति किं अपि तु भवान् भवत्येव अभया-भीष्टोभयङ्करे करगृहीतवद्यस्य स तथाक्तो वा करगृहीतपदार्थस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वात् तदुभयम् त्वयि तथाभूतमिव स्थितमित्यर्थः तेन च त्वं अभयाभीष्टकरः न तु तदुभयाभिनीतकर इति भावः तथा त्वयि चतुर्वर्गफलं धर्मार्थकाममोक्षरूपं न मृग्यते अन्वियते किं अपि तु मृग्यत एव हीत्यवधारणे इति हेतोरेव तव मृगधारिता मृग्यत इति मृगस्तं धत्तुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्ता मार्गणाश्रयतेत्यर्थः युक्ता उचिता संवीक्षणं विचयनं 'मार्गणं मृगणा मृग' इत्यमरः । चतुर्वर्गफलमृगस्थानत्वेनैव ते मृगधारिता न तु पशुजातिविशेषरूपभारवाह कत्वेन तन्नामौचित्यादिति भावः ॥

एवन्तावत् परशुमृगधराभीतिरूपायुधचतुष्टयं समर्थितं तत्र त्वयि चतुर्वर्गफलं मृग्यत इत्युक्तं इदानीं चतुर्वर्गसम्बन्धित्वं दर्शयन् उपकरणाभ्तरयुक्तपदानि समर्थयते ॥

२४९. वृष इत्यादि ॥ हरति आत्मन्धेव सर्वं गृह्णातीति हरः तस्य सम्बुद्धौ हे हर धर्मः प्रथमपुरु-षार्थरूपो वरुणः वृषो वृषपदवाच्यः 'वृषो धर्मं बलीवर्द' इत्यादि कोशात् हीत्यवधारणे तत्र वृषपदवाच्ये धर्मे ते तव स्थितिः प्रतिष्ठा किलेति प्रसिद्धौ तत् तस्मात्कारणात् त्वं अखिलैर्जनैरित्यर्थः वृषवाहनः वृषो वाहनं यस्य स तथा उच्यसे वृषवाहननाम्ना व्यवहित्यसे इत्यर्थः तेन च तव धर्मसम्बन्धित्वं अथ त्वमेव जगतो लोकस्य निधानभूतः निधीयन्तेऽस्मिन्निति निधानं तद्गत आश्रयभूतः सुप्तुपैति समासः अथ च

२५०. त्वदंशभूतं पुरुषार्थसंहतेर्यतस्समस्तो परिवर्ततेऽमृतम् ।

त्वयि स्थितं तत्सकलं च मूर्ध्नि ते किमत्र चित्रं कलयामृताकरः ॥

२५१. शृणोषि सर्वत्र समस्तमीक्षसे ततश्च चक्षुः श्रवसां त्वमाश्रयः ।

जिनप्रधानैर्नेहि सज्यसे यतोऽजिनोत्तरासङ्ग इति प्रगीयसे ॥

निधिस्वरूपः तेन च द्वितीयपुरुषार्थरूपः अतएव प्रकाश्यसे सर्वैरपि प्रकर्षेण काश्यसे अभिलष्यसे यत् यस्मात्कारणात् तत्तस्मादेव कामहरः कामानभिलाषान् हरति स्वात्मन्येव संगृह्णातीति तथासि कामहर-पदवाच्योऽसीत्यर्थः 'हरः स्मर हरो भर्ग' इत्यादि प्रयोगेषु स्मरहरादिपदमौपचारिकमेवेति भावः । एतेन तृतीयपुरुषार्थसम्बन्धित्वमभिहितम् ॥

२५०. त्वदंशभूतमिति ॥ हे शिव यतः यस्माद्धेतोः पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां संहतिः समूहः तस्या स्तनूमध्ये इत्यर्थः निर्धारणे षष्ठी अमृतं मोक्षरूपपुरुषार्थः 'अमृतं सलिले मोक्षे' इत्यादि कोशात् त्वदंशभूतं तवैकदेशरूपं साष्टिसारूप्य सालोक्य सामीप्य सायुज्य रूपाणामपि मुक्तिभेदानां त्वत्सम्बन्ध-रूपत्वात् त्वदंशभूतत्वमित्यर्थः तस्मात्तं समस्तोपरि सर्वेषामपि पुरुषार्थानां मूर्ध्वभागे वर्तते सर्वप्राधान्यात् परमपुरुषार्थपदवाच्यत्वाच्चेति भावः सकलञ्च साष्टिसारूप्यादि समस्तरूपमपि तत् अमृतं त्वयि स्थितं त्वत्सम्बन्धितया वर्तत इत्यर्थः तस्मादेव ते मूर्ध्नि मस्तके कलया अंशस्वरूपेण अमृतानां मुक्तिभेदाना-माकरः समूहः 'आकरो निकरेखना विविति कोशः । वर्तत इति शेषः अत्र विषये किं चित्तं किमाश्रयं न किमपीत्यर्थः अमृतस्य पीयूषस्य आकरः स्थानभूतश्चन्द्रः स च कलया तव मूर्ध्नि वर्तत इति तु परमार्थतो नेति भावः ॥

२५१. शृणोषीति ॥ हे शिव सर्वत्र प्रदेशे समस्तं शब्दजातं शृणोषि श्रावणप्रत्यक्षं करोषि ईक्षसे परमाण्वादि समस्तं वस्तुजातं च पश्यसीत्यर्थः ततस्तस्माद्धेतोः त्वं चक्षुषि च श्रवसि च चक्षुः श्रवांसि तेषां नयनकर्णेन्द्रियाणां आश्रयः स्थानभूतः 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपा'दित्यादि श्रुत्या तव चक्षुरादीन्द्रियाणामनेकत्वप्रतिपादनादिति भावः । न च 'चक्षुश्श्रवाः काकोदरः फणी'त्यादि कोशात् चक्षुः श्रवसां सर्पाणामाश्रयत्वं तव युक्तं तथा त्वं यतो हि यस्मादेव जिनो बुद्धः 'समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिजिन' इति बुद्धपर्याये अमरः । स एव प्रधानं येषां ते जिनप्रधाना बौद्धादयः तैः न सज्यसे नैव संसक्तो भवसि तस्मादेव अजिनोत्तरासङ्गः जिनएवोत्तरः श्रेष्ठो येषां ते जिनोत्तराः 'उपर्युदीच्य श्रेष्ठे-ष्वप्युत्तर' इत्यमरः । जिनोत्तरैरासङ्गः संसक्तिर्यस्य स जिनोत्तरासङ्गः स न भवतीति अजिनोत्तरासङ्ग इति प्रगीयसे प्रकर्षेण गीतो भवसीत्यर्थः निरीश्वरवादिनो हि बौद्धाः अत एव तेषां त्वयि संसक्तिर्नास्त्येव अजिनं चर्म तदेवोत्तरासङ्ग 'उत्तरीयं यस्येति व्युत्पत्त्या अर्थकल्पनं श्यामोहमात्ममिति भावः 'द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृद्धतिका तथा संव्यानमुत्तरीयं च' इत्यमरः ॥

२५२. स भूतिता यजगतोऽसि भूतिभूः कपालिता पालयसीति केन तत् ।
त्वमन्तकोऽपि त्रितयस्य तस्य यत्तवैव तेन त्रिपुरान्तकारिता ॥
२५३. श्मशानभूते निखिले तवैव यत् स्थितिः श्मशानालय वासितालये ।
यदर्धभागः पुरुषस्तथा स्त्रियस्ततोऽर्धनारीश्वरताऽप्युदीरिता ॥
२५४. अनावृतत्वात्प्रथितो दिग्म्बरो गिरौ शयानो गिरिशस्त्वमेव तत् ।
स्वभूः स्वयम्भूरपि शम्भुशब्दितस्तथात्वमिन्द्रादिपदाभिवन्दिताः ॥

२५२. स भूतितेति ॥ हे शिव यत् यस्मात् जगतो लोकस्य भूतिर्भवनं उत्पत्तिरिति यावत् यद्वा भूतिः सम्पत् 'भूतिर्भस्मनि सम्प'दीत्यमरः तस्या भूः स्थानमसि तस्मादेव तव सभूतिता भूतिसहितता न तु भस्मालिप्तता तथा केन सुखेन 'सुखशार्धजलेषु कमि'ति मेदिनी तत् जगत् पालयसि रक्षसि इति द्वेतोरेव तव कपालिता केन सुखेन पालयितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्ता न तु कर्परपालधारिता जगदीश्वरस्य तव तथाऽनौचित्यादिति भावः । तथा त्वं त्रितयस्य तस्य जगतः जगत्त्रयस्यापीत्यर्थः यत् यस्मात्कारणात् अन्तकः अन्तं करोति अन्तयति अन्तयतीत्यन्तकः प्रलयकर्ताऽसि तत्करोतीति प्यन्तात् ष्वुलू तेनैव हेतुना तव त्रिपुरान्तकारिता त्रिपुरस्य लोकत्रयरूपस्य अन्तकारिता, नाशकता न तु त्रिपुरनाशः कस्यचिदसुरस्यान्तकारिता तथाविधस्यासुरस्यात्यन्तासम्भावितत्वादिति भावः ॥

२५३. श्मशानभूत इति ॥ हे शिव लये निखिलजन्यध्वंसरूपे महाप्रलये निखिले लोके श्मशानभूते सति तदानीम् प्राणिष्णुम्यत्वादिति भावः यत् यस्माद्धेसोः तवैव स्थितिः विद्यमानता तस्मादेव तव श्मशानालय वासिता आ सर्वतोभावेन लय आलयः श्मशाने तथाभूते आलये महाप्रलयकाले वस्तु शीलं यस्य तस्य भावस्तत्ता नस्वन्वय प्रेतभूमिरूपनिकेतने वासिता तथा तव पुरुषास्सर्वेऽपि पुमांसः यत् यस्मात् अर्धभागः अर्धांशरूपाः तथा तेनप्रकारेण स्त्रियः अर्धभागरूपा इत्यर्थः ततः तस्मादेव अर्धनारीश्वरता अर्धं समांशरूपा नार्यः पत्नीरूपाः स्त्रियः ईश्वराः पतिरूपाः पुरुषाश्च यस्य तस्य भावस्तत्ताऽपि उदीरिता कथिता नस्वेकस्मिन् शरीरेऽर्धनारीश्वरता असम्भवादिति भावः ॥

२५४. अनावृतत्वादिति ॥ हे शिव त्वमेव अनावृतत्वात् न आवृतोऽनावृतः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् वक्त्राद्य नाच्छादितत्वात् दिग्म्बरः दिशप्व अम्बरं वस्त्रं यस्य स तथा प्रथितः प्रख्यातोऽसि तथा यत् यस्मात्कारणात् गिरौ अस्मिन्नेव गिरिगह्वरे इत्यर्थः शयानः सुप्त इव लिङ्गस्वरूपेण विद्यमानोऽसि तत् तस्मादेव गिरिशः गिरौ शेत इति गिरिशपदवाच्यस्त्वमेवासीत्यर्थः तथा तेनप्रकारेण त्वं स्वभूः स्वतो भवतीति तथोक्तः 'केशवो माधवस्त्वभू' रित्यादि कोशात् विष्णुपर्यायपठितशब्दवाच्योऽसीत्यर्थः स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः स्वयम्भूः कमलासन' इत्यादि ब्रह्मपर्याय शब्दवाच्योऽपि स्वमेवासीत्यर्थः एवञ्च शम्भुशब्दितः शम्भुशब्देन व्यवहृतः 'शम्भुरीशः पशुपति' रित्यादि शिवपर्यायबोधोप्यसीत्यर्थः तद्गत् त्वं इन्द्रादिपदैरभिवन्दिताऽसि इन्द्रः, परमैश्वर्यवान् इति परमैश्वर्यं इति धातुः तस्मादौणादिको रन् प्रत्ययः आदिपदादक्षरादिपदाभिवन्दिताऽपि स्वमेवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः 'स ब्रह्मा स शिवस्स हरिस्सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद्' इति ॥

२५५. सदातने सर्वगसर्वरूपिणि त्वयीह सर्वेश्वर एव केवले ।

विभेदबुद्धिर्यदहो महानट त्वदीय माया परिलुण्ठितं जगत् ॥

२५६. परम्परानन्दरसैकधाम यद्याम्बुधे तत्त्वमसीति बोधवान् ।

पदाम्बुजं नित्यविकासिसंश्रयन्नसानि सोऽहं तव हंसभावभाक् ॥

एवन्तावत् श्रुत्यागमप्रतिपाद्यस्वरूपं समासतः उपपाद्य क्वचिदपि तव वास्तविको भेदो नास्तीत्याह ॥

१५५ सदातन इति ॥ सदातने शाश्वते शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यः 'सदातन सनातने' इत्यमरः सर्वगे सर्वैकविद्यमाने सर्वरूपिणि निखिलरूपधारिणि सर्वगश्चासौ सर्वरूपीचेति विशेष्यविशेषणसमासः सर्वेश्वरे निखिलजगदीश्वरे केवले भेदरहिते एव एवकारोऽस्य सजातीय विजातीय स्वगतभेदराहित्यद्योतनाय तथाभूते इह लिङ्गस्वरूपे त्वयि यत् विभेदबुद्धिः नायमीश्वरः पापाणमयत्वादित्यादिरूपेण ब्रह्मविष्णवादि-रूपेण वा पृथक्त्वबुद्धिः तदिदमित्यर्थः हे महानट महान्चासौ नटश्च तस्य सम्बुद्धौ हे लीलानाटकसूत्रधार जगत् लोकजातं त्वदीया त्वत्सम्बन्धिनी या माया अविद्यारूपा शम्बरी शक्तिः 'मायास्याच्छाम्बरी' इत्यमरः तयैव परिलुण्ठितं व्यामोहितमित्यर्थः अहो इत्याश्रयं अघटनघटनापटीयस्यास्वप्नमाया या न किञ्चिदसाध्यमित्यर्थः तथा च तव मायिको भेदो नवास्तविक इति भावः ॥

इदानीं स्वाभिलषितं प्रार्थयते ॥

२५६. परम्परेत्यादि ॥ दयया अम्बुधिः समुद्र इव दयाम्बुधिः तस्य सम्बुद्धौ हे कृपासमुद्र यत् परं सर्वोत्कृष्टं परः प्रधानोय आनन्दरसः ब्रह्मानन्दरसः स एव रसः जलं तस्य एकधाम अद्वितीयस्थानं सरित्समुद्रादिरूपं तेन च तव दयाम्बुधिपदं सार्थकमिति भावः तत् तथाभूतं धाम त्वमसि त्वमेव भवसि इति बोधवान् जानानः तथा नित्यविकासि नित्यविकाशशालि यत् तव पदाम्बुजं पादपद्मं तत् संश्रयन् मनोगत्या प्राप्नुवन्नित्यर्थः स तथा भूतोऽहं 'हंसस्य पक्षिविशेषस्य भावः हंसत्वमित्यर्थः तं भजतीति हंसभावभाक् असानि भवानि हंसवद्विलसानीत्यर्थः असभुवतीति धातोः प्रार्थनायां लोटि उत्तमपुरुषैकवचनं हंसा हि जलाशयेषु पद्माश्रिताः विलसन्ति तद्वत् दयासमुद्ररूपे परानन्दरसाश्रये त्वयि त्वत्पादपद्माश्रितोऽहं हंसभावापन्नस्सन् विलसानीति वरप्रार्थना अथ योगमार्गपरतया व्याख्यायते संसारदुःखापनोदने-च्छादया तस्या अम्बुधिरिव तस्य सम्बुद्धौ हे तथाविध शिव हंसभावभाक् हंसो जीवः तद्भावभाक् जीवत्व-मापन्नोऽहमित्यर्थः 'तत्त्वमसीति बोधवान् 'तत्त्वमसीति श्रुतिप्रतिपाद्याखण्डब्रह्मात्मस्वरूप महावाक्यार्थ-ज्ञानवान् भूत्वेत्यर्थः यथा च तत्त्वमसीति महावाक्यादखण्डार्थप्रतीतिस्तत्प्रकारो ग्रन्थादिमल्लोकव्याख्याने प्रदर्शितः परम्परया परिपाठ्या उत्तरोत्तरेणेति यावत् य आनन्दरसः षट्चक्रभेदकमात् ब्रह्मानन्दास्वादः तस्य एकधाम अद्वितीयस्थानं नित्यविकासि नित्यविकाशशालि तथाभूतं यत् तव पदाम्बुजं पदञ्च तत् अम्बुजञ्चेति पदाम्बुजं स्थानभूतं 'पद्मं पदं व्यवसितलाणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुष्वि' इत्यमरः शिरस्थाधोमुखसह-जदलकमलमित्यर्थः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् पूर्ववाक्ये यच्छब्दनिर्देशादस्य तच्छब्दोऽध्याहार्यः तत् अम्बुज-मित्यर्थः संश्रयन् षट्चक्रभेदकमेण प्राप्नुवन् सन्नित्यर्थः षट्चक्रभेदप्रकारस्तु योगशास्त्रेभ्योऽवगन्तव्यः

२५७. इति प्रतिष्ठुत्य पुनः पुनर्णमन् प्रमोदबाष्पाकुलितेक्षणः क्षणम् ।
विविच्य गुप्तस्य चिरात् प्रचारयाञ्चकार गुप्तेश्वरनाम तस्य सः ॥
२५८. ततस्तदन्तस्थगुहाविहारिणा सहैव सर्वैर्बहुविस्मितात्मना ।
कृतस्पृहेन प्रतिवार्षिके महे त्र्यहादिहस्वं गृहमाजगेऽमुना ॥
२५९. भुजाश्रितं प्राज्यमतोमतस्सतां विभुज्य राज्यं समये वयोऽधिकः ।
सयोगविद्योगवशात्कळेवरं परात्मनि स्वात्मनियोजनाज्जहौ ॥

सोऽहं असानि सः परमात्मरूपोऽहं जीव इति महावाक्यार्थसंस्कारजन्याभेदप्रतिपत्त्या परमस्वरूपो भवानीत्यर्थः इंसशब्दो जीववाचकः सोऽहं शब्दः परमवाचकः जीवपरमयोरभेदोपचारात्पयोयेण तदुभयवाचकौ तौ तयोर्मन्त्ररूपौ चेत्याद्यागमसुप्रसिद्धम् ॥

एवं स्वाभिलषितप्रार्थनानन्तरं किं कृतवान् तदाह ॥

२५७. इतीति ॥ स वीरविक्रमदेवनामा राजा इति अनेन प्रकारेण प्रतिष्ठुत्य तं लिङ्गरूपं शिवं प्रस्तुत्य पुनः पुनर्णमन् पञ्चसप्तवारपर्यन्तं प्रणामं कुर्वन्नित्यर्थः प्रमोदबाष्पैः हर्षोद्वेकजनिताश्रुभिः आकुलिते व्याप्ते ईक्षणे नेत्रे यस्य स तथाभूतस्सन् क्षणं क्षणमात्रं विविच्य केन नाम्नायं प्रख्यापितव्य इति विचारं कृत्वेत्यर्थः चिरात् चिरकालात् प्रभृतिगुप्तस्य आच्छन्नतया स्थितस्य अतएव तस्य शिवस्य लिङ्गात्मकस्येत्यर्थः गुप्तेश्वरनाम गुप्तश्चासौ ईश्वरश्च तथाविधं नामधेयं प्रचारयाञ्चकार प्रख्यापयामास तथा च ततः प्रभृत्स्येव तस्य शिवलिङ्गस्य गुप्तेश्वर इति नाम लोके प्रसिद्धमासीदिति बोध्यम् ॥

तथा तस्य शिवलिङ्गस्य नामकरणानन्तरं तेन किं कृतं तदाह ॥

२५८. तत इति ॥ ततः तस्य शिवलिङ्गस्य स्तुतिप्रणामादि नामकरणानन्तरं सर्वैः मन्त्रिपुरोद्दितादिपरिजनवर्गैः सहैव तत्सहितो भूत्वेत्यर्थः तस्य पर्वतस्यान्तस्था अन्तर्धर्तिभ्यः या गुहाः गह्वराणि तासु विहर्तुं शीलमस्येति विहारोऽस्यास्तीति वा तेन तथाभूतेन अत एव बहु नानाप्रकारं विस्मितश्चमत्कारं प्राप्त आत्मा अन्तरात्मा यस्य तेन पर्वतान्तः सुषटित दुरवधिकनानाप्रकारविचित्रबिलानामवलोकनेन जनिताश्रयणेत्यर्थः तथा वर्षे भवो वार्षिकः सांवत्सरिकः कालात् ठन् प्रत्येकश्चासौ वार्षिकश्च तस्मिन् प्रतिवार्षिके इत्यर्थः महे उत्सवे कृता स्पृहा येन तेन प्रतिवर्षमनेनैव प्रकारेणात्र शिवरात्र्यां महोत्सवः कर्तव्य इतीच्छुकेनेत्यर्थः तथाभूतेन अमुना विक्रमदेवेन राज्ञा इह गुप्तेश्वरक्षेत्रे खयाणामह्नां समाहारः ग्रहः राजाहः सखिभ्यष्ट्च अह्णष्टोरेवेति टिलोपः तस्मात् ग्रहहात् त्विदिनं स्थित्वेत्यर्थः ह्यबलोपे पञ्चमी स्वं स्वकीयं गृहं राजभवनमित्यर्थः आजगे पाप्तं इण् गताविति धातोः कर्मणि लिट् गाङ्गादेशश्च ॥

२५९. भुजाश्रितमिति ॥ योगाश्रितवृत्तिनिरोधः तं तत्प्रकारं वेत्तीति योगवित् योगमार्गज्ञः अतएव सतां सज्जानानां मतोऽभिमतः पूजित इत्यर्थः कस्य च वर्तमाने इति षष्ठी तथाभूतः सः विक्रमदेवः अतः अनन्तरं निजपुरप्रवेशानन्तरमित्यर्थः भुजाश्रितं निजभुजावलम्बितं प्राज्यं प्रभूतं राज्यं राष्ट्रं सप्ताङ्गरूपं वा 'स्वाभ्यमात्य सुहृत्कोशाराद्गुर्गबलानि च । राज्याङ्गानी 'त्यमरः विभुज्य विशेषेण पालयित्वा वयोधिकः

२६०. तदा तदीयासनसन्निवेशितः सुतस्सितोष्णीषशिराः पुरो भवः ।

बभौ ससिक्तः सुरनिम्नगाम्भसा नगेन्द्रशृङ्गाश्रित चन्द्रचूडवत् ॥

२६१. पुरे गुणाख्ये गुणिर्न विमातृजं नियोजयन् राजपदे गुणाग्रणीः ।

पुरः स सौभ्रात्रगुणं गुणित्रजे निजं गुणानां गणनास्वजीगणत् ॥

वृद्धः सन् समये अन्तकाले योगवशात् समाधिवशात् परात्मनि परमात्मरूपे निष्कले परब्रह्मणीत्यर्थः स्वात्मनिधोजनात् स्वात्मनो निजजीवात्मनः नियोजनं कृत्वेत्यर्थः स्यञ्छ्लोपे पञ्चमी कलेबरं शरीरं जडौ तत्याज योगविश्वेन योगेनैव प्राणान् विससर्जेत्यर्थः ॥

२६०. तदेति ॥ तदा तस्मिन् समये विक्रमस्य प्राणोत्क्रान्तिसमये इत्यर्थः पुरो भवोऽग्रजः ज्येष्ठ इति यावत् सः पूर्वोक्तः कृष्णदेवनामेत्यर्थः सुतः विक्रमदेवस्य पुत्र इत्यर्थः तदीयासने तस्य विक्रमस्य सिंहासने सन्निवेशितः मन्त्रिपुरोहितादिभिः सम्यक् राजोपचारादिना उपवेशितः सितोष्णीषं श्वेतपट्टवेष्टनं शिरसि मस्तके यस्य स तथा मस्तकबद्ध श्वेतपट्टवस्त्र इत्यर्थः 'उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयो'रित्यमरः तथा सुरनिम्न-गाम्भसा गङ्गाम्भसा सिक्तः प्रथमराज्याभिषेकविधिनाभिषिक्तः सन् नगेन्द्रस्य हिमालयस्य शृङ्गं शिखरमाश्रितोऽधिष्ठितः सचासौ चन्द्रः चूडायां यस्य स च चन्द्रशेखरः शिव इत्यर्थः तेन तुल्यस्तद्वत् बभौ चकाशे नगेन्द्रशृङ्गे गङ्गाम्भसा सिक्तश्चन्द्रशेखर इव बभाविष्येति अत्र सिंहासनस्याप्युन्नतत्वाङ्गनेन्द्रशृङ्गसाम्यं सितोष्णीषस्य चन्द्रसाम्यं तेन च राज्ञः शिवसादृश्यं प्रतिपत्तव्यं अयं हि क्रीस्त्रोः (१६३०) त्रिंशदधिक-षोडशशततमेऽब्दे जातः एकोनसप्तत्यधिकषोडशशततमेऽब्दे (१६६९) लोकान्तरं गतस्य पितुः सकाशाद्राज्यं लब्धवान् ॥

२६१. पुर इति ॥ अग्रे नीयत इत्यग्रणीः क्विप् अग्रग्रामाभ्यामिति णत्वं गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिरग्रणीः अग्रिमः श्रेष्ठ इति यावत् सः कृष्णदेवः गुणाख्ये पुरे निजराष्ट्रान्तर्गत गुणपुरनाम्नि नगरे गुणिर्न राज्यपरिपालनदक्षत्वादिगुणयुक्तं विमातृजं वैमात्सेयभ्रातरं पूर्वोक्तयशस्वज्ञामानं यशोवन्त देव इति प्रसिद्धमित्यर्थः राजपदे राजव्यवसाये 'पदं व्यवसितस्त्राणेत्या'दि कोशात् निधोजयन् तत्र तं नृपं कुर्वन्मित्यर्थः गुणित्रजे गुणिकजनसमाजे गुणानां औदार्यादीनां गणनासु सङ्घट्टानेषु सत्सु पुरोमे निजमात्मीयं सौभ्रात्र-गुणं शोभनो भ्राता यस्यासौ सुभ्राता नद्यतश्चेति कपि प्राप्ते वन्दिते भ्रातुरिति निषेधाच्च कर्त्तव्यस्य भावः सौभ्रात्रं युवादिस्वादण् तदेव गुणः तं अनुजवात्सल्यगुणमित्यर्थः अजीगणत् गणयामास सौभ्रात्रगुणस्यास्य अनन्यसाधारणत्वादिति भावः अयं हि यशस्वान् देवः द्वात्रिंशदधिकषोडशशततमे (१६३२) क्रीस्त्राब्दे समुत्पन्नः गुणपुरे राज्यं कृतवान् तत्पुत्रो विश्वनाथदेवः एतस्य स्यः पुत्राः रघुनाथः शङ्करयशोवान् मुकुन्द-देवश्चेति तत्र रघुनाथस्तु निजपितामहभ्रातृपुत्रस्य बलरामनाम्नो राज्ञः दत्तकपुत्रः सन् जयपुरे राज्यं कृतवान् एतदुपरिष्ठात् कथयिष्यते इतरौ तु पितृक्रमेण गुणपुरादिषु राज्यं कृत्वा निस्सम्ततीमृतौ इति ॥

२६२. कुमुलिका बोम्बिलिदेवपल्लिकादिकांश्च देशान् सुहृदादिसेवकैः ।
स्वयञ्च भुञ्जन्नपि भोजयन् चिरं वदान्यमान्येष्वयमप्यगण्यत ॥
२६३. स आप पुत्रान् चतुरो गुणैः परान् क्षितौ सुराणामुपकारतत्परान् ।
परास्तनिश्शेष बलोन्मथत्परान् महारथान् दाशरथीनिवा परान् ॥
२६४. अयं हि विश्वम्भरया समुल्लसन् श्रिया च विश्वम्भरणेन तोषयेत् ।
इतीव विश्वम्भरमूर्तिरग्रजः स तेषु विश्वम्भरनाम लब्धवान् ॥

२६२. कुमुलिकेति ॥ अयं कृष्णदेवः कुमुलिकाबोम्बिलिदेवपल्लिकाः तत्तन्नामभिः प्रसिद्धादेशा
आदयो येषां तान् देशान् चिरं चिरकालपर्यन्तं स्वयं भुञ्जन् राजभागप्रदणेन पालयन्नपि सुहृदादि सेवकैः
निजमित्तप्रभृतिभिरनुगतवर्गैः भोजयन् सामन्तादिपदप्रदानेन तेषु तान् नियोजयन्नित्यर्थः वदान्यमान्येषु
दानशौण्डिप्रधानेषु मध्ये इत्यर्थः अगण्यत स्वयञ्च सङ्गृह्यातो बभूवेत्यर्थः अयं हि बेजवाडनामकदेशात्
स्थानभ्रष्टान् स्वाश्रिततामुपागतान् पुष्पाटि (पूषवाट्) वंशीयान् निजराष्ट्रान्तर्गतं कुमुलिंगं देडुनामकग्राम-
द्वयसहितेषु कियत्सु देशेषु निजसामन्तपदे नियोजयन् संस्थापयामास तथा हैदराबादप्रदेशात् समागतं
इस्तवेगनामकनवाबं बोम्बिलिदेशे राजानं प्रबोधयामास स च नावाबः समयान्तरे रङ्गरायपदप्रसिद्धं
कञ्चित् गोपालकृष्णनामकं तस्मिन् बोम्बिलिदेशे स्वाधिकारपदे नियोज्य स्वयं पुनः हैदराबादं जगामेति
सङ्गमवलसभूपतिकृतवंशावली एवं छोटाराय इति पदेन सम्भाव्य रामचन्द्रराय नामानं देवपल्लिनामक-
देशप्रदानेन स्थापयामास ततश्च सुरेडिवंशीयान् निजभक्ताञ्जिरीक्ष्य रेकपल्लिनामकदेशं प्रादात् स्वस्य
प्रधानमन्त्रिणं शिवराममहापालं समादरात् कटकप्रदेशान् विभुञ्जयामास जगन्नाथराय इति कश्चित् तं
मेदिनी रायपदेन प्रख्याप्य नारुवाप्रदेशेषु अधिकृतं संस्थापयामास मुत्तावंशीयान् कोटपाले-
मुप्रदेशे स्थापयामास एवं स्वानुगतवर्गान् तत्तद्देशेषु स्वसहायतया संस्थाप्य तैः सेवितः स्वराज्यं
कृतवान् इति ॥

१६३. स इति ॥ सः कृष्णदेवः चतुरः चतुःसङ्ख्यकान् पुत्रान् आप प्राप जनयामासेत्यर्थः किं
भूतान् गुणैः शौर्यादिभिः परान् श्रेष्ठान् क्षितौ सुराणां भूदेवानां ब्राह्मणानामिति यावत् 'द्विजात्यग्रजन्म
भूदेवबाडबाः विप्रश्च ब्राह्मणश्चैत्यमरः उपकारे विषये तत्परान् आसक्तान् 'तत्परे प्रसितासक्ता'वित्यमरः
अन्यत् पृथिव्यामवतीर्णैः देवानामुपकारिणः बलेन सामर्थ्येनोन्मथन्ति पीडयन्ति जनानिति
बलोन्मथन्तः बलदपिता इत्यर्थः ते च पराः शत्रवः परास्ताः पराभूताः मारिता इति यावत् निश्शेषाः
समग्राः बलोन्मथत्पराः बलदत्तारथो यैस्तान् अन्यत् बलनामासुरमुन्मथतीति बलोन्मथन् इन्द्रः तस्य
पराः शत्रवः राक्षसा इत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् समग्रा इन्द्रवैरिणो राक्षसा यैर्निहतास्तानित्यर्थः महारथान्
महारथलक्षणापेतान् तल्लक्षणादिकं प्राक् पञ्चविंशतितमश्लोकव्याख्यानेभिहितं अतएव अपरान् दाशरथीन्
दाशरथापत्यभूतान् रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानिव स्थितानित्यर्थः ॥

तस्य ज्येष्ठस्य नामधेयं सप्रयोजनमाह ॥

२६४. अयमिति ॥ विश्वम्भरस्य विष्णोः मूर्तिरिव मूर्तिर्यस्य सः 'नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्युक्ते-
स्वस्वरूप इत्यर्थः अतएव सः प्रसिद्धः तेषु पुत्रेषु मध्ये इत्यर्थः अग्रजो ज्येष्ठः अयं हि अयमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः

२६५. स चावसाने पितुरुत्तमाशयः शयोल्लसच्छासनदण्डचण्डिमः ।

स्वदत्तदेशाधिकृतैर्नवद्वयप्रधानसामन्तचयैरसेव्यत ॥

विश्वम्भरया पृथिव्या 'भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरे'त्यमरः श्रिया राजलक्ष्या च सहेत्यर्थः सहाय्ये तृतीया समुल्लसन् प्रकाशमानः विश्वं सर्वजनजातं भरणेन पोषणेन तोषयेत् प्रीणयित्यतीत्यर्थः सम्भावने लिङ् इतीव इति हेतोरिव विश्वम्भरनाम विश्वम्भर इति नामधेयं लब्धवान् प्राप विष्णुस्तु पृथिव्या लक्ष्या च समुल्लसितो विश्वं बिभर्ति अयमपि तथा भविष्यतीति तन्नाम्नाभिहित इत्यर्थः ॥

२६५. सेति ॥ उत्तमाशयः शोभनाभिप्रायः स च विश्वम्भरदेवः पितुः निजतातस्य कृष्णदेवस्येत्यर्थः अवसाने अन्तकाले शये पाणां उल्लसन् प्रकाशमानः यः शासनार्थं दण्डः दुर्णयोपशमनार्थदण्डः तेन चण्डिमा उग्रता यस्या सः तथाभूतस्सन् स्वेन दत्ताः स्वीकारिताः देशाः अष्टादशसङ्ख्याकप्रदेशाः तेषु अधिकृतैः अध्यक्षतां प्राप्तुवन्निः 'अध्यक्षाधिकृतौ समा'वित्यमरः नवानां द्वयं लक्षणया अष्टादशसङ्ख्याकाः इत्यर्थः ये प्रधानाः सामन्ताः स्वदेशानन्तरराजानः तेषां चयैः समूहैः असेव्यत प्रणताशेषसामन्तो बभूवेत्यर्थः अखेदं बोधयं अस्य राज्ञो राज्यसमये स्वपितुदत्तकुमुल्लिगण्डेद्वुप्रधानप्रदेशेऽधिकुर्वन्तः पुष्पाट (पूषवाड्) वंशीयाः तदानीं शिखाकोलस्थनवाबः हायेन बाहुबलेन्द्रोपभुक्तदेशेभ्यः कियतोदेशान् स्वायत्त-तामानयन् तथा जयपुरराष्ट्रान्तर्गतानपि गाडिगडानामकप्रदेशपर्यन्तान् देशान् स्वायत्ती चक्रुः तथा दुराशयान् तानवलोक्य अयं विश्वम्भरदेवः स्वदेशरक्षार्थमष्टादशसामन्तान् संस्थापयामास तद्यथा (१) किमुरिकुलोत्पन्नान् ज्येष्ठांशिनः बलियारसिंहपदेन सम्भाव्य सालरू पेहापहं नामकदेशद्वयेऽधीशतया स्थापयामास (तद्वंशीयानेव कनिष्ठांशिनः रणभानुपदोपेतान् कुर्वन् रामभद्रपुरे तत्पालकतया प्रबोधयामास (अरिशल्यनामानं कञ्चित् माकुवाप्रदेशे प्रधानसाचिव्यपदे नियोजयामास (४) रणसिंहनामानं सियुडि-प्रदेशे व्यावहारिकं चकार (५) सन्यासि दोरोपपदवाच्याय वैरिशल्यपदेन सम्मान्य कुरुपादेशं प्रादात् (६) जगन्नाथदोरानामानं शशुशल्यराजपदेन मेरुदेशाधिपं व्यधात् (७) बाल्यकालात् निजाश्रितं योगि-नाधिकं पालपदारूढं कुर्वन् पालेमुदेशखण्डे निधापयामास (८) जनादेननाम्नः कस्यचित्पुत्रं नरेन्द्रराय पदेन संयोज्य पालकोण्ड बिरिकोट् नामकदेशद्वयेऽधिकारयामास (९) तेडाग्रामस्थिततामन्नामानं युद्धेऽग्रगं दृष्ट्वा दक्षिणकवाट युवराजपदेन पाचिपेण्डा (पाडसपेण्डा नामदेशेऽधिकृतं विदधे (१०) दीनबन्धुनामानं पाथिकरायपदप्रदानेन पोरामुप्रदेशमन्वभोजयत् (११) हरिहररायनामानं मङ्गराजपदेन प्रख्याप्य सङ्गवलसरसाधिपं प्राबोधयत् (१२) गारेयदोराभिधेयस्य शौर्यादिगुणं दृष्ट्वा प्रतापरायपदप्रख्यापनेन तं आण्डरप्रदेशमनुग्राहयामास (१३) शालवरायनमानं कौडूरुप्रदेशे प्राङ्घ्रिकपदं स्वीकारयामास (१४) पीताम्बरमणिरायं वण्डापल्लिधराखण्डलपदं स्वीकारयामास (१५) कल्याणरायस्य पुत्रं युगसाहूपदे-नाभिधाय कलहंडिराज्ये न्ययोजयत् (१६) स्वाश्रितं नीलकण्ठसाहनामानं नवदुर्गे (नुवागड इति प्रसिद्धे) अधीश्वरं चकार (१७) कुमारोपत्तनादागतं महापालोपनामकं कञ्चित् खडिआलयभूपालं चकार (१८) माडुगुलुदेशे स्वविद्रोहिणः कृष्णभूपतिवंशीयान् भूपतिपदाभिष्ठास्य तस्य मुक्कालोकनामानं कञ्चित् गाणतु-काशम्भुभूपतिनाम्ना प्रख्याप्य तस्यै भुभारं समर्पयामास स्वसहाय्यं प्राप्तं पारलाकेमुण्डिधराधीशं च बन्धुभावात् अणराशिनामकप्रदेशे गाडिब्राह्मणीग्राममारभ्य गौरीबन्धपर्यन्तं अनु भोजयामास एवन्तावत्

२६६. तनुश्रिया पैतृकरामणीयकं दधद्द्वितीयोऽभिदधे तदाह्वया ।

अमर्दयद्यावनमल्लकं यदा तदा स तन्मर्दनशब्दभागभूत् ॥

२६७. तृतीय आख्यायि हरिस्वभिर्यया व्यभात्तुरीयो बलरामनामभाक् ।

अनुक्रमात्ते तनुजानिवप्रजाः प्रगोप्य निन्युः समयं विसूनवः ॥

तत्तद्देशेषु तांस्तान् अधिकारपदेषु संयोज्य गिरिमठं एकजट वीरयास्यस्य बलरामप्रतिष्ठितस्य गुम्फसोमे-
श्वरस्य वृत्त्यर्थं गुम्फ कोटुलगुम्फेति ग्रामद्वयं दत्त्वा ज्येष्ठानुक्रमेण धर्मकर्तृत्वं निरूप्य तत्साहाय्येन निष्कण्ठ-
कं राज्यं चिरं विभुज्य षट्सप्तत्यधिकषोडशशततमे (१६७६) क्रिष्टाब्दे निजानुजे राज्यभारं दत्त्वा स्वयं
स्वर्गलोपानमधिरोहति स्म ॥

२६६. तनुश्रियेति ॥ द्वितीयः कृष्णदेवस्य द्वितीयपुत्र इत्यर्थः- तनुश्रिया निजशरीरकान्त्या पैतृक-
रामणीयकं रमणीयस्य भावः रामणीयकं रमणीयशब्दात् योपधादुरूपोत्तमाद्भुजिति बुज् पितुरिदं पैतृकं
यत् रामणीयकं पितृसम्बन्धिनी रमणीयता तत् दधत् दधानः अतएव तदाह्वया तस्य पितुराह्वया आख्याया
'आख्याह्वे' इत्याद्यमरः कृष्णदेवनाम्नेत्यर्थः अभिदधे आख्यायते स्म जनैरिति शेषः सः तथाऽभिहितो
द्वितीयः यदा यस्मिन् काले यावनमल्लकं मल्लएव मल्लकः स्वार्थे कन् यवनानामर्थं यावनः सचासौ मल्लकश्च
तं यवनजातिसम्बन्धिमल्लविशेषं अमर्दयत् रणे जितवान् तदा तस्मिन् काले ततः प्रभृत्येवेत्यर्थः तन्मर्दन-
शब्दभाक् तं मल्लकं मर्दयतीति तन्मर्दनः मल्लकमर्दन इत्यर्थः तन्मर्दन इति शब्दः तं भजतीति तथा
अभूत् मल्लकमर्दनं कृष्णदेव इति नामभावभूत्यर्थः अयं हि पञ्चाशदधिकषोडशशततमे (१६५०)
क्रिष्टेऽब्दे जातः (१६७६) क्रिष्टीयाब्दे निजज्येष्ठभ्रातुः सकाशाद्वाज्यं लब्धवान् कदाचित् स्वराज्यसमये
प्राञ्चिदेशीयाः एतन्नन्दपुरमागत्य महोपद्रवं ददुः तदानीं स्वचतुरङ्गसैन्येन सहायं कृष्णदेवः समरे
तान् विजित्य तस्सैन्याधिपतिवत्प्रसप्तं मल्लिकनामानं कञ्चित् यवनवारं जघान तेन च तस्य मल्लिकमर्दन
कृष्णदेवेति नाम लोके प्रसिद्धिमगात् तद्युद्धपरास्तानां तस्सैन्यानां सकाशात् अशीति (८०) सङ्ख्याकान्
शतघ्नीनामायुधविशेषान् ये तु तोप इति नाम्ना लोके प्रसिद्धाः तान् लब्धवान् तन्मभ्याश्चतुर्दशसङ्ख्याका
इदानीमपि राजभवने वर्तन्ते अन्येऽपि भूमिगता यत् कुत्वाप्यत्र वर्तन्ते इति किं वदन्ती ॥

२६७. तृतीयेति ॥ तृतीयः कृष्णदेवस्य तृतीयपुत्र इत्यर्थः हरिस्वभिर्यया हरिरिति शोभननाम्ना
'अभिरयानाम शोभयो'रिति कोशात् आख्यायि आख्यायते स्म कर्मणि तच्च च्लेश्चिन् तुरीयः चतुर्थपुत्र
इत्यर्थः चतुरशब्दात् पूरणार्थं छप्रत्ययेनाद्यक्षरलोपेन च, तुरीयशब्दो निष्पन्नः बलरामनामभाक् व्यभात्
बलरामनाम्ना बर्भा ते चत्वारोपि भ्रातरः अनुक्रमात् ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः प्रजाः जनान् तनुजान् पुत्रानिव
प्रगोप्य पालयित्वा विगताः सूनवः पुत्रा येषां ते तथाभूताः सन्तः समयं कालं निन्युः यापयामासुः
निस्सन्तानामृता इत्यर्थः हरिदेवस्तु द्विपञ्चाशदधिकषोडशशताब्द्यां (१६५२) समुत्पन्नः एकशीत्यधिकषोड-
शशततमे (१६८१) क्रिष्टाब्दे निजभ्रातुर्मल्लकमर्दनं कृष्णदेवस्य सकाशाद्वाज्यं लब्ध्वा चतुरशीत्यधिकषो-
डशशताब्द्यां (१६८४) निजकनिष्ठे बलरामे राज्यभारं समयं स्वयं गोलोकं जगाम बलरामस्तु चतुः
पञ्चाशदधिकषोडश (१६५४) शताब्द्यामवतारः षडशीत्यधिकषोडशशततमे (१६८६) क्रिष्टाब्दे लोकान्तरं
गतवानिति ॥

२६८. अथात्र पौत्रो ननु यो यशोवतः सवैश्वनाथी रघुनाथनामवान् ।
सुतत्वमाप्तो बलरामवर्मणोऽभ्यधायि कृष्णाभिधया धराधिपः ॥

२६९. अपि प्रभुं स्वं परिभाव्यवर्तनात्स्वयं तमोरायशिरो विकर्तयन् ।
निरूप्य मेरंगिपुरेऽस्य योऽनुगं नृपं जगन्नाथमथो दिवं ययौ ॥

२७०. षडर्ध्यामासस्य सुरैः षडास्यवत् षडस्य पुत्राः षडुपायवेदिनः ।
षडङ्गविज्ञा षडरीन् विजित्य ये षडङ्गसौभ्याः स षडुन्नता वभुः ॥

२६८. अथेति ॥ अथ बलरामादीनां लोकान्तरगमनानन्तरं रघुनाथनामवान् धराधिपो बभूवेति सम्बन्धः स कः यः यशोवतः यशोवन्तदेवनाम्ना प्रसिद्धस्य पूर्वोक्तस्य गुणपुराधीश्वरस्य पौत्रः ननु इत्यवधाने तथा वैश्वनाथिः विश्वनाथस्यापत्यं पुमान् अत इन् बलरामवर्मणः बलरामनाम्नो राज्ञः वर्मा राजा च भूभृत इत्याद्युक्तेः सुतत्वं दत्तकपुत्रत्वमाप्तः प्राप्तस्मिन् कृष्णाभिधया कृष्णनाम्ना अभ्यधायि अभिहितः सः रघुनाथ इति नाम तद्गान् रघुनाथकृष्णदेव इति प्रसिद्ध इत्यर्थः अत्र जयपुरे धराधिपो राजा बभूवेति शेषः अयं हि रघुनाथकृष्णदेवः सप्तयधिकषोडशशताब्द्यां (१६७०) जातः गुणपुरादागत्य जयपुरे राज्यं कृतवान् एतस्य कनिष्ठभ्रातरौ गुणपुररायगडनामकदेशद्वये राज्यं कृत्वा निस्सन्तती मृताविति पूर्वमेवाभिहितं ॥

२६९. अपीति ॥ यः रघुनाथकृष्णदेवः स्वयं प्रभुं स्वामिनमपि स्वमात्मानं परिभाव्यावमत्य तिरस्कृत्येति 'यावत् परिभावस्तिरस्क्रिये'त्यमरः वर्तनात् स्थितत्वाद्धेतोः तमोरायस्य तन्नाम्नः स्वामिद्वेषिणः मेरंगिपुराधीश्वरस्य शिरः मस्तकं विकर्तयन् छेदयन् अस्य तमोरायस्य तामारायि इति प्रसिद्धस्येत्यर्थः अनुगं अनुचरं जगन्नाथं तन्नामानं मेरंगिपुरे मेरंगिनाम्निपत्तने नृपं निरूप्य तत्र तं राजानं प्रबोध्य अथ समयान्तरे दिवं स्वर्गं ययौ गतवान् मानवलीलां तत्याजेत्यर्थः अत्रेयं कथा अयं रघुनाथकृष्णदेवः राहुवंशीयं कञ्चन कृष्णनामानं स्वभक्तं भीष्मकटके दृगै स्वसामन्ततया संस्थाप्य तं थारराजाबहादुर इति पौरुषनामप्रदानेन रुम्भावयामास तदसहमानो मेरंगिधराधीशो तम्मरायपदवाच्यः सामन्तः स्वामिनो जयपुराधीश्वरस्य अवमानेन विद्रोहं चकार अवमतोऽसौ रघुनाथकृष्णदेवः तद्दुःखार्थं जैष्ठयाक्षां चकार स च, प्राणभयात् स्वदेशं परित्यज्य पारळानरपतिं शरणं जगाम तदानीमसौ जयपुराधीशः पारळाधिपतेः समीपं लिलेख किमिति अस्मद्भिद्रोहिणं शिरच्छेदनयोग्यं तमोरायमस्मन्निकटे समर्पय नोचेत् युद्धार्थं सन्नद्धो भव इति स च तथा लेखं दृष्ट्वा तद्रक्षणोऽनायत्यावातेलिमुठानामकप्रदेशादानेन तं विद्रोहिणं जयपुरगोचरे समर्पयामास अयं जयपुरनरेशः तम्मरायस्य शिरच्छेदं कारयित्वा तत्स्थाने तस्यैवानुचरं जगन्नाथनामानं राजपदप्रदानेन स्वसामन्तं चकारेति पुराविदः ॥

२७०. षडर्ध्यामिति ॥ षड्भ्यां देयमर्धं षडर्ध्यामित्युच्यते षडर्ध्यांर्हा भवन्ति आचार्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाद्याः प्रियोऽतिथिरिति इति गोभिलाद्युक्तेः यद्वा षण्णामर्ध्याणामर्हणानां समाहारः षडर्धं विष्टरादिगवान्तः षट्प्रकारमर्हणमित्यर्थः तथा च गोभिलेन विष्टरपाद्यार्ध्यांचमनीय मधुपर्का

२७१. धरामवन् तत्प्रथमस्तु तत्र यः स रामचन्द्रः प्रथमं स्तुतोऽर्थिभिः ।

प्रभुत्वमाभाव्य च साङ्गवालसारसासु निःशङ्कमशङ्कितं व्यधात् ॥

२७२. ततोऽनुजन्मा बलरामनामवान् निजेन धाम्ना बलरामसाम्भ्यष्टुक् ।

रराज नारायणपत्तने पुरः पुरोजवरैराकृततत्पुरस्थितिः ॥

नेकैकशस्त्रिर्वेदयेरन्नित्यादिना विष्टरादिपञ्चप्रकाराणामर्हणानां विधिं प्रदर्श्य अन्ते आचान्तोदकायगौरि-
त्याद्यभिहितं विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनोर्ध्वं मधुपर्को गौरित्येतेषां स्त्रिखिरेकैकं वेदयन्ते इति च गृह्यान्तरं
अथ षडर्घ्यमातिथेयमेव सुरैर्देवैः षडर्घ्यमाप्तस्य षडर्घ्यकर्मणा पूजितस्येत्यर्थः कस्येव ? षडास्यवत् यथा
षडास्यः कार्तिकेयः देवैः पूजितः तद्वत्पूजितस्येत्यर्थः अस्य रघुनाथकृष्णदेवस्य स्वर्ग्यतस्येत्यर्थः षट् पुत्राः
अभवन् अथ हि षडास्यवदिति योज्यं षडास्येन तुल्याः षडास्यवत् षट्पुत्रा अभूवन्नित्यर्थः ते किम्भूताः
षड्रुपायवेदिनः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधसंश्रयात्मक षड्गुणरूपाः उपायाः सन्ध्यादीनां गुणशब्दवाच्य-
त्वेऽपि सार्थसम्पादकत्वेनोपायता बोध्या यद्वा षट्पदेन सन्ध्यादयः षड्गुणाः उपायास्सामादयश्च
तान् वेदितुं शीलं येषां ते तथाभूताः अथवा सामदानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयं मायोपेक्षेन्द्रजालञ्च
सप्तोपायाः प्रकीर्तिता इत्यत्र इन्द्रजालस्य मायारूपत्वात् पणामपि पुत्राणां प्रत्येकस्य एकैकोपायज्ञान-
शास्त्रित्वाद्वा षड्रुपायैत्युक्तं वेदितव्यं षडङ्गानि जङ्गादीनि सौम्यानि शोभनानि येषां ते तथोक्ताः जङ्गे
बाहू शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते इति शब्दचन्द्रिका षड्भिरुन्नतैरवयवैः सहिताः सषडुन्नताः उक्तञ्च
सामुद्रके ' नासानेखञ्च दन्ताश्च ललाटञ्च शिरस्तथा । हृदयञ्चैव विज्ञेयमुन्नतं षट्प्रशस्यते ' इति तथाभूताः
ये पुत्राः षडङ्गं वेदाङ्गादीनि षट्शास्त्राणि उक्तञ्च शब्दरत्नावळौ ' शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं
तथा । छन्दश्चेति षडङ्गानि वेदानां वैदिका विदुः ' इति तत्र विज्ञाः शिक्षिताः अतएव षडरीन् कामक्रोध-
लोभमोहमदमात्सर्यरूपमरिषड्वर्गमित्यर्थः विजित्य तेष्वनासक्ताभूत्वेत्यर्थः बभूवुः शुशुभुः रघुनाथकृष्णदेवस्य
हे भार्ये प्रथमभार्योत्पन्नास्त्रयः पुत्राद्वितीयोत्पन्नास्त्रय इति षट्पुत्रा बोद्धव्याः ॥

२७१. धरामिति ॥ तत् तस्मात् रघुनाथकृष्णदेवस्यानन्तरमित्यर्थः तत्र तेषु पुत्रेषु मध्ये निर्धारणे
त्रयं । यस्तु प्रथमः ज्येष्ठः रामचन्द्रः तन्नामा स ज्येष्ठपुत्रः प्रथमं पूर्वं धरां पृथिवीं अवन् पालयन्
अर्थिभिर्याचकैः स्तुतः आदार्यगुणेनाभिवन्दितः सन् साङ्गवालसारसासु साङ्गवालसानामकभूप्रदेशेषु
'भूर्भूमिरचलानन्तरसा विश्वभरास्थिरे'त्यमरः निःशङ्कं तन्नामानं कञ्चिद्राजवीजिनं प्रभुत्वमधिपत्वं
आभाव्य प्रापयित्वा भूप्रासावित्यस्माद्धातोर्णिजन्ताल्लयप् अशङ्कितं शङ्कारहितं व्यधात् तत्र तं राजानं
कृत्वा स्वयं साहाय्यप्रदानेन सार्थनामानं चकारेत्यर्थः अयं रामचन्द्रदेवः (१६८७) सप्ताशीत्यधिकषोड-
शशततमे क्रिष्टाब्दे जातः अष्टोत्तरसप्तदशशताब्दां (१७०८) लोकान्तरं गतस्य पितुः सकाशाद्वाज्यं लब्ध्वा
वर्षत्रयं राज्यं कृत्वा लोकान्तरं गतवान् ॥

२७२. तत इति ॥ ततः रामचन्द्रात् अनुपश्चात् जन्म यस्य सोऽनुजन्मा अनुजः बलरामनामवान्
तन्नामा निजेन आत्मीयेन धाम्ना तेजसा बलरामस्य कृष्णाग्रजस्य साम्यं घृष्णीतीति तथा बलराम-
समानतेजस्वीत्यर्थः तेन च तस्य तन्नामसार्थकमिति भावः धृगित्यत्र 'भि घृषा प्रागल्भ्ये' इति धातोः

२७३. तदन्तरे तच्चरमोद्भवः प्रभुर्बभूव विश्वम्भरवत्तदाह्वयः ।
सदाव्यनोदत्प्रमदाजनैर्मुदा नदीवनोद्याननिकेतनेषु यः ॥

२७४. व्रती पुरा नन्दपुरप्रतिष्ठिताम्बिकाङ्घ्रिशेषाशनपूर्वभोजने ।
दिनेतदप्राप्तिवशादुपोषितो निशीप्सितस्वप्ननिदेशचोदितः ॥

त्रद्विगादिना किनो विधानात् किन् प्रत्ययस्य कुरित्यत् किन् प्रत्ययो यस्मादित्य तद्गुणसंविज्ञान बहु-
ब्रीह्याश्रयणात् क्लियपि कुत्वं पिनाकष्टगित्यादिप्रयोगदर्शनात् तथाभूतः सः नारायणपत्तने नारायणपट्ट-
णाख्ये पुरे रराज राजा बभूवेत्यर्थः ननु जयपुरं त्यक्त्वा किमर्थं तत्र गतवानित्यत आह—पुर इति पुरः
स्वराजत्वप्राप्तेः पूर्वमेव पुरोजेन निजाग्रजेन सह वैरात् विरोधाद्धेतोः कृता तत्पुरे तस्मिन् नारायण
पट्टणाख्ये स्थितिर्येन स तथा भूतः तथा च प्रथमतएव निजज्येष्ठभ्रातृणा रामचन्द्रदेवेन राज्ञा सह
विरुध्य नारायणपट्टणाख्ये पुरं गत्वा तत्र स्थितवान् ज्येष्ठभ्रातुरपुत्रकस्य लोकान्तरगमनानन्तरं तत्रैव
पुरे राज्याभिषिक्तस्सन् राजधानीं चकारेति बोधं भ्रातृविरोधकारणं त्विदं ज्येष्ठो रामचन्द्रदेवो राजा
भूत्वा विजयनगराधिपतेर्विजयरामराजस्य ज्येष्ठभ्रातरं सोताराम राजनामानं निजसाचिव्यपदे नियोजया-
मास तस्य मन्त्रिणः क्रूरबुद्धिं समीक्षयायं बलरामदेवः तत्पक्षपातिना ज्येष्ठभ्रातृणा राज्ञा सह विरुध्य
स्थानान्तरं जगाम ज्येष्ठभ्रातुरनन्तरमपि तस्य मन्त्रिणो बुद्ध्या प्रवर्तितानां वैमालेयभ्रातृणां वैमनस्याञ्जिज-
कनिष्ठसहोदरेण विश्वम्भरदेवेन सह नारायणपट्टणाख्ये पुरे एव स्थित्वा तत्र राज्यं कृतवान् वैमालेयाह्वयो
भ्रातरः तेन मन्त्रिणा सह जयपुर एव स्थिताः इति बोध्यं अयं बलरामदेवः एकोननवत्यधिकषोडश
(१६८९) शताब्द्यां जातः वर्षद्वयं राज्यं कृत्वा लघोदशाधिकसप्तदशशततमे (१७१३) क्रिष्टाब्दे निजकनिष्ठ-
भ्रात्रे राज्यभारं दत्त्वा लोकान्तरं गतवानिति ॥

२७३. तदिति ॥ तदन्तरे तस्य बलरामदेवस्थानन्तरं तच्चरमोद्भवः तत्पृष्ठजन्मा कनिष्ठ इति
यावत् विश्वम्भरेण कृष्णेन तुल्यः विश्वम्भरवत् अत एव तस्याह्वय एवाह्वयो नाम यस्य स तथोक्तः
विश्वम्भरनामेत्यर्थः अथाह्वयः 'आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नामचे'त्यमरः । प्रभुरधिपतिर्बभूव यः
विश्वम्भरदेवः नदीवनोद्याननिकेतनेषु तत्स्थानेषु प्रमदाजनै रमणीक्रीजनैः सह मुदा प्रीत्या सदा व्यनोदत्
विनोदं चकार एतस्य षोडशशतपरिमिता विलासिन्यः स्त्रिय आसन्निति पुराविदः अयं हि स्वराजधान्यां
चम्पकनगरान्ना एकं बृहत्पुरं निर्माय तत्रोपवनपुष्पवाटिकादिकं क्रीडावाप्यादिकं च कारयित्वा नगरनि-
कटवर्तिनीं झञ्जावतीनामनदीं बभूव तज्जलधारामानीय वाप्यादिकं पूरयित्वा तत्र तत्र ताभिस्सह
क्रीडाकौतुकेन कालं यापयति स्मेति च किं वदन्तो भ्रष्टावधि तज्जयाः सेतुबन्धस्थानं (गरियाघाट) नान्ना
प्रसिद्धमास्ते इति ॥

२७४. व्रतीति ॥ युग्मकमेतत् द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तमित्युक्तेः तेनास्य उत्तररश्मिकेन साकं
सम्बन्धः पुरा पूर्वस्थित्वा काले यः विश्वम्भरदेवः नन्दपुरे तस्मान्निर्गुणं प्रतिष्ठिता संस्थापिता या अम्बिका
काञ्चीनगरादानीता पूर्वोक्ता कनकमयजयदुर्गामूर्तिः 'अपर्णा पार्वती दुर्गा सृष्टानी चण्डिकाम्बिके'त्यमरः

२७५. सुवर्णदौर्गप्रतिमां चतुर्भुजां यउग्रतारामपि यन्त्रविग्रहां ।
नवां प्रतिष्ठाप्य निजेष्टसाधनं प्रसाधयामास शवादिसाधनैः ॥
२७६. महीध्रलक्षाश्रयदेशशासको महीध्रमिश्रश्च यदक्षदर्शकः ।
प्रलब्धवान् यन्मधुपाडुशासनं प्रवृद्धनेरल्लनृसिंहभट्टकः ॥

तस्याः अङ्गयोः पादपद्मयुगलस्य या शेषा रुमर्पितनिर्मात्यकुसुमादिकाशेषानिर्मात्यदानेस्यादिति हैमः तदशनपूर्वकं यज्ञोजनं भक्तादि भक्षणं तस्मिन् 'व्रती नियमवान् नियमां व्रतमस्त्री'त्यमरः तस्याः दुर्गायाः प्रसादकुसुमादिभक्षणानन्तरमेवाज्ञभोज्यर्थः अतएव दिने एकस्मिन् दिवसे तदप्राप्तिसवशात् तस्याः शेषायाः दुर्लभत्वप्रयुक्तत्वाद्धेतोः उपोषितः भोजनविरहितः अथ निशि रात्रौ ईप्सितस्वप्ननिदेशेन निजेष्ट-भूतस्वप्नलब्धदेश्याज्ञया चोदितः प्रेरितः प्रवर्तित इति यावत् अत्रेयं कथा अस्मिन् नृपः प्रतिदिनं नियोगि-जनैर्नन्दपुरात् श्रीकनकदुर्गायाः प्रसादकुसुमबिल्वपत्तादिकमानयन् तत्सेवनानन्तरं भोजनं कृतवानास्ते स्म एवं गच्छति काले एकस्मिन् दिने अतिवृष्ट्यादिना दुर्गमे पथि आगन्तुमशक्तत्वेन नियोज्य पुरुषेण प्रसादकुसुमं नानीतं तेन हेतुना निराहारोऽसौ नृपः स्थितवान् तस्यामेव रात्रौ तथा शयानस्य स्वप्ने साक्षाद्भवती दुर्गां निदिदेश किमिति ? हे राजन् प्रतिदिनमेवं निर्मात्यं तव दुर्लभं भवेत् तदर्थं मध्प्रतिमूर्तिमन्यां नव्यां प्रतिष्ठाप्य तदारोधनया स्वार्थसाधकेन भवितव्यं त्वयेति ॥

तथा स्वप्नादिष्टोऽसौ किं कृतवान् तदाह—

२७५. सुवर्णेत्यादि ॥ दुर्गाया इयं दौर्गा दौर्गां चासौ प्रतिमा चेति दौर्गप्रतिमा सुवर्णमयी दौर्गप्रतिमा सुवर्णदौर्गप्रतिमा तां किम्भूतां चतुर्भुजां चत्वारो भुजा यस्यास्तां पूर्वोक्तभ्यानस्वरूपिणी-मित्यर्थः तथा नवां नूतनां नवामिति उभयत्रापि योज्यं यन्त्रविग्रहां यन्त्रस्वरूपिणीं उग्रतारां एकमुग्रतारा यन्त्रमपीत्यर्थः प्रतिष्ठाप्य शिल्पिभिः कारयित्वा प्रतिष्ठा कर्मणा संस्कृत्य स्थापयित्वा शवादिसाधनैः शवप्रधानसाधनकर्मभिः तन्त्रोदितैरित्यर्थः निजेष्टसाधनं स्वाभोष्टसिद्धिं प्रसाधयामास सम्पादितवान् एतस्य सन्निधौ तदानीं कश्चन महापातपदवाच्यरामचन्द्रपुरोहितनामा ब्राह्मणो महान् मान्त्रिक आसीत् तेनोत्तरसाधकेन सह स्वयमयं शवसाधनादिभिः सिद्धिं गतवार्त्तानति वृद्धाः ॥

२७६. महीध्रेत्यादि ॥ यस्य राज्ञोऽक्षदर्शकः प्राङ्निवाकः 'द्रष्टरिव्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शका वित्यमरः महीध्रमिश्रः तन्नामा च महीध्राणां पर्वतानां लक्ष अपरिमितपर्वता इत्यर्थः शतसहस्रलक्षादयः शब्दा असङ्ख्या तत्स्वरूपार्थबोधकाः सहस्रशीर्षापुरुष' इत्यादौ तथात्वात् तदाश्रयभूतस्य देशस्यास्य नन्दपुरराष्ट्रस्य शासकः शासिता आसीदित्यर्थः अमुमेव राज्यव्यवहारद्रष्टारं स्वप्रतिनिधितया राज्यशासने संस्थाप्य स्वयञ्च राजा देव्याराधनासक्तस्तस्यावित्यवगन्तव्यं अथ यत् यस्मात् राज्ञस्सकाशात् प्रवृद्धो वयसा ज्ञानकर्मादिना चाधिकः नेरल्लो नेरल्लपदोपाद्गः नृसिंहभट्टकः तन्नामा कश्चिदान्ध्रब्राह्मण इत्यर्थः स्वार्थे कन् मधुपाडुशासनं मधुपाडुनामकमग्रहारं प्रलब्धवान् प्रतिग्रहेण प्राप कलिङ्गदेशपरिसरे गजपति नगरस्य समीपे अनेन राज्ञा प्रदत्तो मधुपाडुनामग्रामोऽद्यावदि नृसिंहभट्टवंशीयैः शासनरूपेण भुज्यते अस्य राज्ञो मुद्राङ्कितशासनपत्रमपि तेषां निकटे वर्तत इति ततोऽवगन्तव्यमेतदिति ॥

२७७. ममायमित्येव परत्र यत्पुरो निथोविवादे पथि दिव्ययोषिताम् ।
स्वकीययोषाः शतशोऽग्निवेशनैः समेत्य सत्यो जितवत्य एव ताः ॥
२७८. ततस्तदीयावरजो विमातृजो रराज लालादिककृष्णसंज्ञकः ।
अचीकरञ्चीपुरपल्लिमध्यगे सरोवरं यो गुडिवाडशासने ॥
२७९. स सर्वराज्यं सहजे समुत्सृजन् स विक्रमे विक्रमनाम्नि मध्यमे ।
मुकुन्ददेवेन समं कनीयसा ननन्द सिंहाख्यपुरे नरेश्वरः ॥

२७७. ममेति ॥ परत्र परलंके पथि मार्गे यत्पुरः यस्य स्वर्गोत्सव्य विश्वम्भरदेवस्य पुरोऽग्रभागे ममायमित्येव अयं राजा ममैव मद्रुपभोगार्हं एवेत्येवं रूपेणेत्यर्थः दिव्ययोषितां स्वर्गाङ्गनानां ऊर्वैश्यादीनामित्यर्थः मिथः परस्परं विवादे वाक्कलहे सति सत्यः पतिव्रताः स्वकीय योषाः स्वस्य राज्ञः सम्बन्धिन्धी नार्थः स्वकीयेति गहादित्साच्छः स्वस्य चेत्युक्तेः तुक् शतशः शतशतसङ्ख्याका इत्यर्थः सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस् तासामनेकासां सत्त्वादिति भावः । अग्निवेशनैः अग्निप्रवेशनक्रियाभिः सहगमनविधिनेत्यर्थः समेत्य परलोकगतं तं निजभर्तारं सङ्गत्य ताः दिव्ययोषितः जितवत्येव केवलं विजयन्ते स्म नानेनास्त्वपतिना यूयं विलसितुमर्हा इति पराभवन्ति स्मेत्यर्थः । अस्य राज्ञः स्वर्गमनसमये तदीयानां स्त्रीणामनेकासामपि सहगमनान्नारायणपङ्कणख्ये पुरेऽद्यावधि तत्स्थानं सतीगतेनाम्ना प्रसिद्धमस्तीति ज्ञेयं अयं हि द्विनवत्यधिकषोडश (१६९२) शताब्द्यामवतीर्णः द्विपञ्चाशदधिकसप्तदश (१७५२) शताब्द्यां स्वर्गं गत इति ॥

२७८. तत इति ॥ तस्यानन्तरं तदीयावरजस्तत्सम्बन्धी कनिष्ठः विमातृजो वैमात्रेयभ्राता लालादिककृष्णसंज्ञकः लालाकृष्णदेवनामेत्यर्थः रराज राजा बभूवेत्यर्थः यः लालाकृष्णदेवः चीपुरपल्लिमध्यगे चीपुरपल्लिनामकदेशविशेषान्तर्गते गुडिवाडशासने गुडिवाडनामा कश्चिद्रामः तदाख्याग्रहारे सरोवरमेकं जलाशयं अचीकरत् कारयामास एकदा अयं राजा श्रीजगन्नाथदर्शनार्थं पुरुषोत्तमक्षेत्रयात्रां चकार ततः प्रत्यागमनसमये विजयनगरराज्यान्तर्गतं चीपुरपल्लिनामकं शाखानगरान्तरे गुडिवाडाशासनीया ब्राह्मणाः समागत्य मार्गे एनं राजानं बह्वाशिषा सम्मान्य जगद्गुरुः हे महाराज ! भवदीयं पूर्वपुरुषप्रदत्तोऽयं शासनः अस्माद्यैः खल्लिङ्गब्राह्मणाः अष्टौ उत्कलब्राह्मणाश्चेति षोडशब्राह्मणगुहाणि सन्ति शिवालयोपवनादयश्च सम्पन्नास्सन्ति परं त्वत् जलाशयाभावः तत्सम्पादनेनाह श्रीमता निर्जीवनाया निजपूर्वाजितकीर्त्या जीवनप्रदेन भवितव्यमिति तच्छ्रुत्वायं तत्र जलाशयमेकं खनयाञ्चकार यस्त्वद्यावधि लालाचेरुवुनाम्ना प्रसिद्धमास्ते अयं लालाकृष्णदेवः कृष्णरायपुरादि अष्टादशशासनानि बोम्बिलिसमीपे स्थापितवान् इत्यपि बोध्यम् ॥

२७९. स इति ॥ सलालाकृष्णदेवः विक्रमेण पराक्रमेण सहितः सविक्रमस्तस्मिन् अतएव विक्रम इति नाम यस्य तस्मिन् मध्यमे सहजे मध्यमसहोदरे तमनादत्येत्यर्थः षष्ठीचानादरे इति पक्षे सप्तमी अनादरकारणं तयोरनैकमत्यं सर्वराज्यं निखिलमपि राजकर्म समुत्सृजन् परित्यजन् कनीयसा कनिष्ठभ्राता मुकुन्ददेवेन तदाख्येन समं सह सिंहाख्यपुरे सिंहापुरनाम्नि नगरे नरेश्वरः तत्र गत्वा नृपतिससन् ननन्द

आनन्दितवान् अथ लालाकृष्णदेवस्य विक्रमदेशस्य च भ्रात्रोरुभयोरप्यनैकमत्यकारणं मूले ग्रन्थविस्तर-
भयादनिबद्धमपि प्रसङ्गसङ्ख्या यत्किञ्चिद्विरुद्धमतखण्डनोपयोगितया चात्र तत्सर्वं लिख्यते किमिदं
तत्कारणमिति चेत् द्वितीयभ्रातुर्बलरामदेवस्य नारायणपट्टणापुरगमनप्रयोजकमेव तदिति गृहाण । विजयन-
गराधिपतेर्जयैष्ठ्यता सीतारामराजः रामचन्द्रदेवस्य राज्ये साचिव्यं प्राप्त इति पूर्वमेवाभिहितं स्वर्थांते च
तस्मिन् रामचन्द्रे स च सचिवां जयपुरे कियत्कालं स्थित्वा राज्ञा बलरामदेवेन निष्कासितो विजयनगरं
गत्वा तदवमानपीडितो जयपुरराज्यक्षयं चिन्तयन् तत्रैव तस्यां तस्मिन् नवसरे विजयनगरसमीपवर्तिनः
क्रियन्तो देशान् जयपुरमहाराज्यान्तर्भुक्तानपि तान् सामाद्युपायैः विजयनगरान्तर्गतं तथा स्वायत्ततां
नीतवान् तथा जयपुरीयप्रवानसामन्ता अपि कलहंडि, नुवागड, खडि आलयनामकदेशाधिपतयस्तदीय
भेदोपायेन महाराष्ट्रीयानां साहाय्यं प्राप्य जयपुरानधीनतया स्वायत्ततां गताः एतन्मध्ये बलरामदेवः
विश्वम्भरदेशश्चेति द्वौ राजानौ गतां अथ लालाकृष्णदेवस्य राज्यसमयेऽपि स च सीतारामराजः भ्रात्रोरपि
लालाकृष्णदेव विक्रमदेशयोरुपायेन भेदं जनयित्वा कौटिल्येन पुनर्जयपुरे साचिव्यं प्राप्य जयपुरान्तर्गत-
ननेकानपि देशान् विजयनगराश्रिततया आक्रमितवान् ननु कथं सोदरयोस्तयोर्भेदो जात इति चेदक्षयं
कथा-कदात्तिद्वाजा लालाकृष्णदेवः कस्मिंश्चित्कार्ये साहाय्यं दत्त्वा पारलाखेमडी राजकीयपुरुषेण नारायण-
पटनायकेन कृतकार्यैः तस्मिं प्रत्युपकाराय सारावडिनाम ग्रामं ओढवपदरमुठानामकप्रदेशं च बहुमानत्वेन
प्रादात् स्वप्रेरित जनान्जितमिति तदुभयं ग्रामादिकं पारळानरपतिस्तु स्वत्वेन तस्मात्पट्टतवान् तेन हेतुना
लालाकृष्णदेवेनावमानितश्च सपारळाधिपः पुनर्जयपुरीयराजकुटुम्बान्तरोत्पन्नं कञ्चित् आडझांकि गोपीनाथ
देवनामानं सहायीभूय तेन च गुणपुरप्रदेशं सकलं स्वायत्ततया ग्राहयित्वा तस्मात् स्वयमपि नुलुकाजो-
द्धमुठानामकप्रदेशं लिखितपूर्वं जगृहे तदानीं जयपुरराज्यान्तर्गतं गुणपुरप्रदेशेऽधिकृत आडझांकि
गोपीनाथदेवः कुरुपामुदेशस्थित शिवरामराजस्य पितृवसुभर्तारं शालामार्यं गुमामुठानामकप्रदेशप्रदानेन
तस्मात्प्रकृतं प्रबोधयामास एवं निगूढोपायैः स च क्रूरकर्मा सीतारामराजः जयपुरराष्ट्रविप्लवं जनयित्वा
शिखाकोल् स्थित नवाबस्यादेशं गृहीत्वा जयपुरमागत्य नेदं राज्यशासनं तत्र समीचीनमिति भ्रातृणा
विक्रमदेशेन राज्ञो लालाकृष्णदेवस्य स्थानान्तरं कारयित्वा राज्यधुरं वहतो विक्रमस्य पुनस्साचिव्यं
स्वोचकार इति ननु कथमनेन सीतारामराजेनैकेनापि एतादृशमनन्यसाधारणं कर्मसाधितमिति चेत् सहा-
यप्राबल्यादेवेत्यवधार्यतां तथा च चिरात्प्रभृति एतत्प्रदेशस्था राजानः सर्वेऽपि हैदराबादनवाबाधीनतया
स्थिताः तत्र नन्दपुराधिपतयएव मुख्या आसन् नन्दपुराधिपतयस्तु पुरुषानुक्रमेण तेभ्यः स्वसामन्तभूतेभ्यो
राजभ्यः सकाशात् स्वत्वेन करानादाय स्वयं च हैदराबादनवाबगोचरे प्रतिवर्षं चतुर्विंशतिसहस्रपरिमित
रूपकाणि कररूपेण ददति स्म नवाबैरपि एतत्करसङ्ग्रहणार्थं फौजदारपदेनाधिकारिणो नियोजिता आसन्
अथ एतत्सङ्ग्रहात् राज्यसमये शिकाकोलिनाञ्चिनगरे जाफ्रलि खानामा कश्चिद्यवनः नवाबेन फौजदारपदे
नियोजित आसीत् स च फौजदारः स्वबाहुवीर्यात् क्रमेण एतत्परिसरस्थितान् कियतो देशान् स्ववसे
कृत्वा हैदराबादनवाब भवमत्य स्वयं नवाबपदेन प्रख्यायते स्म तदानीं सीतारामराजस्तु जयपुरात्तिसकृतो
गत्वा तेन जाफ्रलिखानवाबेनसाकं प्रीतिमुदपादयत् एवञ्च सिपञ्जाशदधिकसप्तदशशततमे (१७५३)
क्रिष्टाब्दे तदानोन्तनो हैदराबादनवाबः सलावरजङ्गनामा जाफ्रलिखाख्यस्य दुर्धीनीततां ज्ञात्वा एतद्देशीय-
राजकरसाधनार्थं मौन्सेर बुसिनामानमेकं प्राञ्चिदेशीयसाहेबं प्रेरयति स्म तस्य यथैतस्मिन् मण्डले
प्रवेशोन्त्यात् यथा च तस्मै नै ते राजानः करमर्पयेयुस्तदर्थमुपायविधानेन जाफ्रलिखाख्येनापि तदानीन्तन

विजयनगराधिपतिं विजयरामराजं सहायीकृत्य तत्प्रमोदनार्थं तस्मै मानेसुल्तानइत्येकं पदं जयपुरादिष्व-
 प्यधीश्वरत्वज्ञापककपटलेखमेकञ्च हैदराबादनवाबप्रदत्तरूपेण दत्तं न तु वास्तविकं तत् हैदराबादनवाब
 प्रदत्तं यतस्तत्र तस्य स्वाक्षरादिकं किमपि नास्ति एतत्सर्वं आंग्लपण्डितव्यारमेकल कृतमानयेलनामकग्रन्थे
 (२८२) पृष्ठे लिखितमस्ति तत्समयेष्यसौ कृतज्ञः सीतारामराजः शिखाकोलिनवाबस्य जाफ्रिलिखाख्यस्य
 बहूपकारकत्वेनाधिकप्रोतिमुत्पाद्य तत्साहाय्येनैव जयपुरानन्तरराजमण्डलं स्ववशीकृत्वा अनेकानपि
 देशान् विजयनगरविषये मिश्रयित्वा जयपुरस्यापि तदधीनत्वमिति प्रख्यापितवान् ननु विजयनगराधिप-
 मुद्रिते स्वकीयवंशावलिपुस्तके पूर्वं जयपुरस्य समग्रस्यापि तदधीनत्वमेवासीदिति लिखितमस्तीति चेत्
 तेषामाहोपुरुषिकामालं तदिति विद्धि कियन्तो जयपुरानन्तरदेशा एष तदानीं तैः स्वायत्तीकृताः न तु
 जयपुरमपि परञ्च निजकृतपत्रामेव ते प्रदर्शितवन्तः यतो बेजवाडानामकदेशात् स्थानभ्रष्टा अशरणतया
 समांगत्य जयपुरे शरणं प्राप्य कुमुल्लिगण्डडुमुख्यप्रदेशेषु प्रथमतो निजाधिपत्यं सम्पाद्य क्रमेण जयपुरा-
 न्तर्भुक्तानपि देशानाक्रमितवन्तः कुमुल्लिकादिकं यथा च तैः प्राप्तं साङ्गत्रलसाम्भूपकृततैल्लिङ्गहिष्टरिनामक-
 ग्रन्थादिप्रमाणतया पूर्वमेवाभिहितं तदेतत्पूर्वमपि नन्दपुरादागत्य जयपुरे राजधानीं स्थापितवतो धीर-
 विक्रमदेवस्य एतत्प्रदेशीय निखिलराजमण्डल शासकत्वेन आजममहाराजेत्यादि महद्विद्दुदोपेतं ताम्रपत्रं
 स्वमुद्राङ्कितं कृत्वा यथा च हैदराबादनवाबेनास्मै प्रदत्तं तदपि पूर्वमेवाभिहितं ततश्च विजयरामराजेन
 हैदराबादनवाबसकाशात् तथा लेलादिकं प्राप्तमिति तुच्छं एवञ्च चोपुरपत्नी गजपतिनगरादिषु गुडिवाड
 मधुपाडुनामादयो अनेकेऽपि शासनाः नन्दपुरसिंहासनमलङ्कृत्यैत्रिश्चिरन्तनैर्नृपतिभिर्भ्रातृभ्यो दत्ता इति
 तत्तद्दानपत्रेषूपलम्भात् तत्तद्देशेष्वपि एतेषामाधिपत्यं पूर्वमेवासीदिति निस्संशयतया प्रतीयते नन्वेवं
 चेत्तर्हि आधुनिकैरांग्लपण्डितैर्हिष्टरिनामकग्रन्थेषु विजयनगराधिपतेरेतत्प्रदेशेषु मुख्यत्वं कथं प्रतिपादित-
 मिति चेत् अनासप्तशतवचनमात्वावलम्बनेन यथार्थानवबोधोपादित्येव निबोध तथा हि यदा ब्रिटिषु गवने-
 मेन्टाधीनतया एतद्भूमण्डलमाक्रमितं तदानीं तैः प्रथमतो विशाखपट्टणाख्ये पुरे चीफू कमिषन् नाञ्चा
 सभास्थापिता तत्रापि सभायां तेन सीतारामराजेन स्वगौरवसम्पादनार्थं तदधिकारिभिः सम्मिल्य जय-
 पुरीयसामन्तराजानां कियतामपि स्वायत्तीकरणप्रकारं जयपुरस्य राज्ञो विक्रमस्य महाराष्ट्रदेशे प्रति पलायनं
 चेत्यादि रूपं प्रकटीकृतमिति कार्मेकल् मानीयेलग्रन्थे पञ्चाशीत्यधिकद्विशततम (२८५) पृष्ठमारभ्य लिखित-
 मस्ति यथा च विक्रमदेवस्य महाराष्ट्रान्तर्गत बस्तरराजधानीं प्रति गमनं तदग्रे (२८२) तमे श्लोके स्फुटी
 भविष्यति तथा च तस्मान्मिथ्यावादिनः श्रुत्वा यथा श्रुतमेव विजयनगरप्राशस्त्यं नवीनैर्हिष्टरिकारिभिः
 कैश्चिद्विहितं न तु यथार्थपरिशीलनेन तेन च व्यारमेकलाख्येन स्वकीयेमानीयेलग्रन्थे जम्बुनगरात्तद-
 पुरमागतस्य विनायकदेवस्य चन्द्रवंशीयत्वं प्रतिपादितं किन्तु गोल्डन् बुक् प्रभृतित्वनेकेष्वपि हिष्टरि
 ग्रन्थेषु सूर्यवंशीयत्वमेवैतेषां प्रतिपादनात् एतस्यैव यथार्थत्वात् तल्लिखितं सर्वं न यथार्थमिति प्रतिपत्तव्यं
 यदि कुत्रचित्छेत्वं प्रमाणीकृत्य जयपुरात् विजयनगरस्यैव करमादितया मूलनगरता स्वीक्रियते कथं
 तर्हि (१६५२) द्विपञ्चाशदधिकषोडशशततमे क्रिष्टाब्दे गोलुगोण्डास्थित फौजदारसेरमहम्मदखानगोचरे
 एतत्परिसरस्थित समस्तसामन्ताधीश्वरत्वेन तत्तद्देशेष्वधिकृतत्वेन च जयपुराधीश्वरैः (२४०००) चतु-
 र्विंशतिसहस्रपरिमितः करो दत्त आसीदिति तस्मिन्नेव मानीयेलग्रन्थे चतुरशीत्यधिकद्विशततमेपत्रे (२८४)
 लिखितमस्ति एतस्मादपि पूर्वमेव जयपुराधीश्वरैः स्वातन्त्र्येण स्थितमिति मन्तव्यं ततश्च अन्यान्यैरपि
 हिष्टरिकारिभिः जयपुरादिषु पुरा विजयनगरस्य स्वातन्त्र्यमासीदिति तद्वाजसम्बन्धिन एव कथयन्तीति

२८०. इहास्य विश्वम्भरनाम पञ्चमात्मजो मुकुन्दाख्यमविन्दताङ्गजम् ।
स कृष्णदेवं सुषुवे क्रमाच्च ते विभुज्य भूमिं दिवमीयुरायतौ ॥

२८१. अथाक्रमन् गां मथितद्विषत्पुरः स विक्रमो राजकळा समुज्ज्वलः ।
तृतीयया शास्त्रदशात्मनो वशं प्रणीतकामोऽलसदैश्वरश्रिया ॥

लखितं न तु तदेव सत्यमिति तस्मात् जयपुरनरपतयः कदापि विजयनगरनृपानधीना एवेत्यलं
बहुप्रसक्तानुप्रसक्तेन इति ॥

लालाकृष्णदेवः सिंहपुरे रराजेत्युक्तं तत्र तद्वंशावधिं प्रस्तावयति ॥

२८०. इहेति ॥ इह कल्याणाख्यसिंहपुरे अस्य लालाकृष्णदेवस्य विश्वम्भरनाम पञ्चमात्मजः
विश्वम्भरनामा पञ्चमपुत्रः मुकुन्दाख्यमङ्गजं पुत्रमविन्दत लेभे स मुकुन्ददेवः कृष्णदेव तदाख्यं पुत्रं सुषुवे
जनयामास ते विश्वम्भरादयः क्रमात् पुरुषानुक्रमेण भूमिं सिंहपुरावनीं विभुज्य परिपालनेन तद्गोत्रं कृत्वा
आयतौ उत्तरकाले 'उत्तरः काल आयति'रित्यमरः दिवं स्वर्गं ईयुः जग्मुः इणगतावित्यस्माद्दिद् लालाकृ-
ष्णदेवस्य तावत् पञ्चपुत्राः १ वल्लभनारायणदेवः २ सुन्दरनारायणः ३ लक्ष्मीनारायणः ४ विश्वनाथः
५ विश्वम्भरदेवश्चेति तत्र प्रथमो निस्सन्ततिर्भूतः द्वितीयस्य विनायकदेवनाम्ना एकः पुत्रो जातः स तु
बाल्यावस्थायामेव मृतः तृतीय चतुर्थावपि निस्सन्तानौ पञ्चमस्य मुकुन्ददेवनामा पुत्र आसीत् तत्पुत्रः
कृष्णदेवः ततस्तद्वंशविभ्रान्तिः लालाकृष्णदेवस्तु पञ्चाधिकसप्तशतोत्तरसहस्रपरिमिते (१००५) क्रिष्टाब्दे
समुत्पन्नः द्विपञ्चाशदधिकसप्तदश (१७५२) शताब्द्यां निजभ्रातुस्सकाशाद्राज्यं लब्ध्वा वर्षषट्कं नारायण-
पुरपट्टणाख्ये पुरे स्थित्वा ततः कनिष्ठभ्रात्रा मुकुन्ददेवेन सह सिंहपुरं जगाम इति ॥

लालाकृष्णदेवस्य सिंहपुरगमनानन्तरं तन्मध्यमभ्रात्रा विक्रमदेवेन नारयणपट्टणे एव ऐश्वर्य-
श्रीलब्धेत्याह—

२८१. अथेति ॥ जथानन्तरं सः मध्यमभ्राता विक्रमः ऐश्वर्यश्रिया अलसदिति सम्बन्धः किम्भूतः
सः गां पृथिवीं नन्दपुरादिकामाक्रमन् स्वायत्तीकुर्वन् अन्यत्र वृषभमारुहन् 'गौर्णादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतु-
भेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूर्मा च सुरभाव'पोति केशवः मथितानि, मर्दितानि द्विषतां शत्रूणां
पुराणि नगराणि येन सः 'अगारे नगरे पुर'मित्यमरः अन्यत्र मथितः शत्रुभूतद्विपुरासुरो येन सः राज-
कळाभिः नृपतिभिः अन्यत्र चन्द्रकळया समुज्ज्वलः जाज्वल्यमानः 'राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनी-
पता'विति मेदिनी तृतीयया प्रकृतलोचनद्वयभिन्नत्वेन तृतीयरूपया शास्त्रमेव दृक् लोचनं तथा शास्त्रैः
पश्यन्ति पण्डिता इत्युक्तेः नीतिशास्त्रादिज्ञानेनेत्यर्थः आत्मनो वशं स्वायत्ततां प्रणीताः प्रापिता
अभिलाषा मनोरथा येन सः गमकत्वात्समासः अन्यत्र बह्व्यात्मकतृतीयनेत्वेण स्वात्मस्त्रीनीकृतकन्दर्पः
अतएव ऐश्वर्यश्रिया राजलक्ष्या अथ च ईश्वरस्य शिवस्येयमैश्वरी सा चासौ श्रीश्च तथा अलसत् लसच्छेषण
क्रीडनयोरित्यस्माद्दिद् ॥

२८२. कलिङ्गभूपाग्रजमेव दाम्भिकं विमोच्य साचिव्यपदाभिजस्य यः ।

गुणैकपात्रं विदधेऽत्र पात्रसत्पदं जगन्नाथमतीव मन्त्रिणम् ॥

२८३. विहाय नारायणपत्तनं पुनर्जयाख्यपुर्यां ज्वलितो महौजसा ।

सह्रूणमुख्येषु सपक्षतां वहन् स्वयं महाराष्ट्रबलानि चादहत् ॥

२८२. कलिङ्गेति ॥ यः विक्रमदेवः दाम्भिकं दम्भेन कपटेन चरतीति दाम्भिकस्तं चरतीति ठक् कपटाचारिणमित्यर्थः कलिङ्गभूपस्य तदानीं स्थितस्य कलिङ्गदेशाधिपतेर्विजयरामराजस्याग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं सीतारामराजमित्यर्थः निजस्यात्मनः साचिव्यपदात् सचिवस्य भावः साचिव्यं व्यञ्ज प्रत्ययः तस्यपदात् तत्स्थानात् विमोच्य स्वसचिवकर्मणो निष्कारयेत्यर्थः गुणैकपात्रं मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुकृतो बुद्धिमान् क्षमी आन्वीक्षिकयादि कुशलः परिच्छेदी सुदेशजइत्यादि लक्षणोक्तनिखिलगुणनिधानं अतएव अतीवातिशयेन मन्त्रयत इति मन्त्रो मन्त्रजातकर्तव्यनिश्चयकर्ता नन्दप्रह्वीत्यादिना णिनिः मन्त्रोऽस्यास्तीति इन् वा मन्त्रो गुप्तवादः पाल इति सत् शोभनं पदं उपाह्वयो यस्य तं जगन्नाथं तन्नामानं जगन्नाथ-पालनामानमित्यर्थः अत्र निजसाचिव्यपदे विदधे निहितवान् निजसचिवं कृतवानित्यर्थः अत्रेदं बोध्यं लाला-कृष्णदेवस्य सिंहपुरगमनानन्तरं नारायणपुरपट्टणे स्थित्वा राज्यधुरं वहतो विक्रमदेवस्य साचिव्यमवलम्बमानः सीतारामराजः कपटेन तत्तत्सामन्तान् स्वायत्तीकृत्य माडगुलु काशीपुरपालेमुवेलग्रामे अन्डा-सालूरु पांसपेटे चैमुडु साङ्गवलसकुरुपां मेरङ्गिनामकान् देशान् विजयनगराधिपतेर्विजयरामराजस्याधीनतां नीतवान् तदसहमानो विक्रमदेवः तं पुनः स्वदेशाभिष्कास्य निखिलमन्त्रिगुणोपेतं जगन्नाथपालनामानं स्वसाचिव्ये नियोजयामास अस्ौ सचिवः स्वबुद्धिबलात् तदानीं विद्यमानस्य द्वाटन् छीफू कमिषन् नास्मा प्रसिद्धस्य नवाबस्य सम्बन्धिनं मोतीशकसाननामानं कञ्चिदध्यक्षं सहायीकृत्य तत्साहाय्यबलात् स्वयं सामदानादिनीतिपरिशीलनेन एवमेव विधातव्यमिति निश्चित्य रु—१३२००० द्वाविंशत्सहस्राधिक-लक्षपरिमितरौप्यमुद्राव्ययैः सीतारामराजापहृत पूर्वोक्तदेशान् सांगवलसा पालेमुवेलग्रामे एतत्तत्तय-भिज्ञानन्यान्समग्रानपि जयपुराधीनतामानीतवान् अयमेव प्रवरः सातोडा जगन्नाथबेहरामहापालनास्मापि व्यवहियते स्म इति ॥

२८३. विहायेति ॥ स विक्रमदेवः नारायणपत्तनं तदाख्यं पुरं विहाय जयाख्यपुर्यां जयपुरे इत्यर्थः पुनः महौजसा प्रतापवैभवेन ज्वलितः प्रदीप्तः तथा हूणानां रलेच्छजातिविशेषाणां मुख्येषु प्रधानेषु मध्ये स्वयं सपक्षतां वहन् सहायीभवन्नित्यर्थः महाराष्ट्रबलानि महाराष्ट्रदेशीयसैन्यानि अदहत् बाणाग्निना भस्मीचकारेत्यर्थः चकारोऽक्ष अनुक्तसमुच्चायकः तेन प्राञ्चिदेशीयसैन्यानपि अदहदिति बोध्यं तथा चायं नारायणपत्तनादागमनसमये मार्गे थुआमूलपट्टराजस्यानुकृत्यात् कलाहण्डनरपतेरुदयसिंहस्य पौर्षीं ललितामणिदेवीं नास्तीं सुन्दरीशिरोमणिमुद्राहनेन द्वितीयपत्नीं लब्ध्वा तत्पत्युपकाराय निजसामन्तायापि थुआमूलनरपतये पट्टराजाय काशीपुर । महलपट्टणा । माडविसी । लेल्लिगुमा । चन्द्रगिरिनामकान् पञ्चदेशान् वार्षिक स्वकीय शतस्यपरिमित रौप्यमुद्रारूपकरनिर्धारणेन दत्त्वा मन्त्रिणा जगन्नाथपालेण सह जयपुरराजधानीमागत्य अत्रस्थान् कांश्चिद्दुष्टान् प्रसाध्य स्वराज्यं प्रवर्तयामास तदैकस्मिन्समये महाराष्ट्रप्रतिद्वन्द्वितया दक्षिणमार्गे समागतान् प्राञ्चिदेशीयान् स्वराष्ट्रप्रान्ते मलकनगिरि नामकप्रदेशे

२८४. निजानुयातस्य विराज्यसम्पदो विदर्भराजस्य च याजको भवन् ।
प्रकल्पयामास रणाध्वरे पशुं द्विषन्तमस्याजगरं जघन्यजम् ॥

२८५. तदन्तरे तं दरियारसंज्ञकं नृपासनेऽस्मिन्नभिषेचयन् ततः ।
सकोटपार्यादिकदुर्गपञ्चकं सुलेखपूर्वं समवापदक्षिणाम् ॥

उपद्रावकान् स्वतेजसा विद्राव्य तान् गोदावरीनद्या दक्षिणतीरे प्रस्थापयामास समयान्तरे च त्रिटिषु-
गवर्नमेण्ड् सम्बन्धिजनैः साकं युयुत्सया जयपुरपर्यन्तभुविसमागतान् महाराष्ट्रीयानपि गवर्नमेण्ड्
सपक्षतया स्वबलैर्विदलय्य तान् अमरकोटप्रदेशाद्द्विर्निस्सारयामासेत्यादि बोध्यं ततः प्रभृत्येवास्मिन्
दक्षिणप्रदेशे क्रमशः इंराजराज्यप्रवृत्तिः तदानीमयं विक्रमदेवः त्रिटिशानामद्भुतशीर्यं ज्ञात्वा स्वस्य हृदरा-
बादाश्रिततां परित्यज्य रू—३०००० विंशत्सहस्रकरनिर्धारणेन त्रिटिषुगवर्नमेण्डाधीनतां स्वीचकार इति ॥

२८४. निजेत्यादि ॥ स च विक्रमदेवः विगता राज्यसम्पत् यस्य तस्य कनिष्ठभ्रातापट्टतराज्य-
सम्पत्तेः अतएव निजानुयातस्य स्वकीयानुयायित्वं प्राप्तस्य स्वसेविन इति यावत् विदर्भानां जनपदानां
राजा विदर्भराजः तस्य बस्तराधिपतेर्दरियारदेवस्येत्यर्थः विदर्भमण्डलमेवेदानीं बस्तरदेशनाम्ना व्यवह्रियते
इति जनश्रुतिः रणाध्वरे युद्धयज्ञे याजयतीति याजकः स्वयमृत्विक् भवन् वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो
याजकाश्चत इति कात्यः तथा च तेन वृतो रणयज्ञं कुर्वन्नित्यर्थः अस्य विदर्भराजस्य द्वेष्टीति द्विषन् तं
उद्येष्टभ्रातृविद्रोहिणमित्यर्थः जघन्यजं कनिष्ठभ्रातरमित्यर्थः 'जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोवरजानुजा'
इत्यमरः अजगरं अजगरदेवनामानं पशुं प्रकल्पयामास अध्वरे पशुमिव रणे तं निजघानेत्यर्थः अस्ते-
दमवधेयं । तदानीं किल बस्तराद्ये जनपदे दरियारदेवनामा राजा अस्ति स्म तस्याप्येकः कनिष्ठभ्राता
अजगरदेवनामा आसीत् कदाचित् कुतश्चिःकारणात्तयोभ्रात्रां वैमनस्यं जातं तदा कनिष्ठोऽजगरदेवः
स्वबुद्ध्या प्रकृतिप्रजावर्गं स्वायत्तीकृत्य बलात्स्वयं राजसिंहासनारूढो ज्येष्ठभ्रातरमपि दरियारदेवमवधेने
तदवमानपीडितो दरियारदेवः जयपुरमागत्य विक्रमदेवं स्वराज्यप्राप्तयेऽनुसृतवान् एवं गच्छति काले तदनु-
कूलोऽसौ विक्रमदेवः प्रबलबलैः सह बस्तरदेशं गत्वा बहुसैन्यैः सुसज्जमपि तमजगरदेवं युद्धे जितवान्
तदानीमस्य विक्रमस्य सैन्ये युद्धपारङ्गमा दन्तिनः पञ्चदश (१५) सप्तयुत्तरशतपरिमिता अश्वाः (१७०)
सेनापतयः पञ्चाशत् (५०) शस्त्रास्त्रधारिणः पदातयो द्वादशसहस्रम् (१२०००) शतप्रथः (तोप इति
प्रसिद्धाः) द्वादश (१२) एवमनेकैः शस्त्रास्त्रैः सह सम्भूय विंशति सहस्रपरिमिताः (२००००) जैलयाक्षिणो
बभूवुरिति ॥

ननु अजगरदेवस्य विजयानन्तरं किं कृतवान् तदाह ॥

२८५. तदन्तर इति ॥ स विक्रमदेवः तदन्तरे रणाध्वरेऽजगरदेवस्य पशुप्रकल्पनानन्तरं अस्मिन्
बस्तरदेशे जगदलपुरास्य राजधान्यामित्यर्थः नृपासने राजसिंहासने दरियारसंज्ञकं तदास्यै तं
उद्येष्टभ्रातरं अभिषेचयन् पुनः स्वहस्तेन पट्टबन्धनादिना मूर्धाभिषिक्तं कुर्वन् यज्ञशेषेऽप्यभिषेकं
कुर्वन्तीति बोध्यं ततः अभिषेकानन्तरं कोटपारीनाम जनपदविशेषः तदादिकं दुर्गपञ्चकं पञ्चनगरं
लिख्यन्तेऽस्मिन्निति लेखः शोभनो लेखः सुलेखः तत्पूर्वं लिखितदानपत्र पूर्वकमेवेत्यर्थः दक्षिणां समवाप

२८६. स्वकीयवंशोन्नतिमाश्रिताः सुतास्त्रयोऽस्य जाता जगति त्रिमूर्तिवत् ।
प्रजासमुत्पादन साधुपालनद्विषत्कुलोन्मूलनकर्मसूयताः ॥

२८७. स तेषु रामान्वितचन्द्रनामवानभून्नेन्द्रः स्वपितुर्मते स्थितः ।
जगौ जगन्नाथसुनाममध्यमो यदङ्गजन्मा भुवि कृष्णसंज्ञकः ॥

रणयज्ञीयदक्षिणात्वेन तत्पासधानित्यर्थः अल्लेदमनुसन्धेयं जयपुरस्य पश्चिमोत्तरभागे कोटपाडि चुरुस्तुण्डा अमरकोट पोडागड रायगडनाम्ना पञ्चदेशाः सन्ति ते तु देशाः पूर्वं जयपुरान्तरभुक्ततया आसन् अथ बस्तरदेशे तदीय नृपतिभिश्चिरन्तनैः कदाचित् स्वायत्तीकृत्य मिश्रिताः स्थिताः यदा च परिहृतराज्यभारो-दरियारदेवो जयपुरे शरणं जगाम तदाऽयं विक्रमदेवः विशाखपट्टणास्थित तदानीन्तन चीफ्कंसलेजान् सन् नाम्नः कंपानिसम्बन्धिनोऽधिकारिणः सकाशादनुमतिं स्वयमानीय तथा बस्तरादिदेशाधिकृतस्य बिम्बाजिनाम्नो नवाबस्य सकाशात् स्त्रियम्बक अहोरानामक तद्राजपुरुषद्वारा च तदनुमतिमानीय उभयोरानुमत्येन स्ययं बस्तरदेशं गत्वा अजगरदेवं विजित्य दरियारदेवं जगदत्त् पुरास्थेदुर्गे पट्टाभिषिक्तं कृतवान् तदायमस्मै पूर्वोक्तदेशपञ्चकं लिखितपूर्वं दत्तवान् एवञ्च जयपुराद्यः कोऽपि राजपुत्रादियैदा कदा वा बस्तरराजधानीं गमिष्यति चेत् तस्य पुनर्जयपुरे सन्धानं वा बस्तरे समुचितान्नवस्त्रादि-वृत्तिदानमित्यादिकं सर्वं गुरुतरशपथपूर्वकं तस्मिन्नेव लेखे लिखितमस्ति तच्च लेखपत्रं दाक्षिणात्यनिय-मानुसारेण विलम्बीनामसंवत्सरे सौर मीनमासे २८ दिने अष्टाविंशतिदिवसे चान्द्रमाने चैत्रशुक्ल-दशम्यां सोमवासरे (१७७८) अष्टसप्तत्यधिकसप्तदशपरिमिते आंग्लाब्दे समुत्पन्न एतदजानानोमानीयेत् द्विष्टरिक्तां विक्रमस्य स्वात्मगोपनार्थं महाराष्ट्रदेशगमनं (१७७७) क्रिष्टाब्दे बस्तराधिपतेर्दरियारदेवस्य सकाशादुक्तलेखपत्रादिप्राप्तिः विजयनगराधिपतेः जयपुरादिष्वधिकृतता (१७१२) द्वादशाधिकसप्तदश-शताब्द्यां ललितामणिदेव्या साकं विक्रमस्य विवाहः इत्यादिकं यथा श्रुतमेव लिखितवान् ललितामणिदेव्या विवाहस्तु (१७६२) द्विषष्ट्यधिकसप्तदशशताब्द्या अनन्तरमेवेति तदुत्पन्नजगन्नाथदेवादीनां जन्मपत्ता-द्यवलोक्षनेन स्पष्टतया प्रतीयते तेन कथारमेकलिखितं सर्वं न प्रमाणं व्यभिचारदर्शनादिति प्रति-पत्तव्यम् ॥

२८६. स्वकीयेति ॥ अस्य विक्रमस्य स्वकीयवंशस्य सूर्यवंशस्य सम्बन्धिनीमुन्नतिमौल्यस्य आश्रिताः स्ववंशानुरूपमाधिव्यं गता इत्यर्थः ह्यथः सुताः पुत्राः जगति पृथिव्यां लिभिर्मूर्तिभिः ब्रह्मविष्णु-महेशैस्तुष्ट्यास्त्रिमूर्तिवत् जाताः समुत्पन्नाः त्रिमूर्तिकृत्याऽन्याह प्रजासमुत्पादनं सन्तत्युत्पादनं प्रजास्या-सन्तती जने इति कोशात् साधुपालनं सद्गुणं द्विषत्कुलोन्मूलनं शत्रुसमूहनप्रहः तद्रूपाणि यानि कर्माणि तेषु उद्यता उद्युक्ताः ततश्च प्रसूतिस्थितिसंहतिरूपकर्मलयवत्त्रिमूर्तितुल्यतेत्यर्थः तत्र ज्येष्ठस्तु पद्मद्विष्यां समुत्पन्नः इतरौ द्वितीय पत्न्या ललितामणिदेव्या गर्भे इति ॥

२८७. स इति ॥ तेषु लिषु पुत्रेषु मध्ये इत्यर्थः सः प्रधानः ज्येष्ठत्वादिति भावः रामशब्देनान्वितश्चन्द्रशब्दो रामान्वितचन्द्रः रामान्वितचन्द्र इति नामाभिधानं तद्वात् रामचन्द्रनामेत्यर्थः स्वपितुः विक्रमदेवस्य मतेऽभिमते स्थितः तत्सम्बन्धैवेत्यर्थः नरेन्द्रः यौवराज्येऽभिषिक्तः सन् नरपतिरभूत् मध्यमः

२८८. जगो यवीयान्नरसिंहनामतो यदीयचैतन्यसुतः सुयज्ञकृत् ।

सुखेन निर्लुण्ठितवान् त्रिविष्टपे निपीय सोमं सुरसर्वसम्पदः ॥

तेषु मध्यमपुत्र इत्यर्थः जगन्नाथ इति सुनामशोभनं नामधेयं जगौ प्राप यदङ्गजन्मा यस्य जगन्नाथदेव-
स्याङ्गात्तनुषो जन्म यस्य सः तत्पुत्र इत्यर्थः भुवि पृथिव्यां कृष्णसंज्ञकः कृष्णदेवनामा आसीदित्यर्थः ॥

२८८. जग इति ॥ यवीयान् तेषु कनिष्ठः पुत्रः जवन्यजे स्युः 'कनिष्ठयवीयोवरजानुज' इत्यमरः
नरसिंहनामतः नरसिंहदेवनाम्ना इत्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिल्लू जगो गीतोऽभूदित्यर्थः गैशब्दे इत्यस्मात्
कर्मणि लिट् चैतन्यनामा सुतश्चैतन्यसुतः शाकपार्थिवादिः यदीयो यस्य नरसिंहदेवस्य सम्बन्धी चासौ
चैतन्यसुतः सुयज्ञकृत् शोभनं यज्ञं अग्निष्टोमाख्यं करोतीति तथा अतएव कालान्तरे त्रिविष्टपे सुरलोके
सोमं निपीय इह यज्ञे सोमपायित्वेन अमुष्वापि देवैः सहामृतवपुषं चन्द्रं पीत्वेत्यर्थः सोमं देवाः
पिबन्तीति प्रसिद्धिः 'सोमस्त्वोषधी तद्रसेन्दुष्वि'त्यादि हैमः सुरसर्वसम्पदः देवानां निखिलस्वर्गसम्पत्तीः
सुखेनानायासेन निर्लुण्ठितवान् सोमपायित्वेन सर्वामपि स्वर्गसम्पदं भुक्तवानित्यर्थः अयं राजा विक्रमदेवः
स्वस्य वार्धकावस्थां समालोक्य ज्येष्ठपुत्रस्य रामचन्द्रदेवस्यापि सकलगुणनिधानस्य भूभारभरणसामर्थ्यं च
दृष्ट्वा तेन पुत्रेण साकं कल्याणसिंहपुरं गत्वा तत्र ज्येष्ठभ्रात्रा लालाकृष्णदेवेन सह समालोच्य तेन साकं
सर्वैर्मिलित्वा नन्दपुरमागत्य तत्रस्थ द्वालिंशत्सोपाननिर्मित राजसिंहासने पुत्रं रामचन्द्रमुपवेश्य विधिना
पद्मभिषेकमहोत्सवं कारयित्वा स्वयमेव निजराजपट्टे तन्मस्तके बध्वा तस्मै सर्वमपि राज्यभारं दत्तवान्
अयं हि राज्ञो रामचन्द्रस्य राज्याभिषेकः एकोनाशीत्यधिकसप्तदशशततमे (१७७९) क्रिष्टाब्दे जातः
तदनन्तरं जयपुरमागत्य कियद्दिनानन्तरं पिता विक्रमदेवेन द्वितीयपत्न्यां समुत्पन्नयोः पुत्रयोः वैमालेय-
तया कदाचिद्गामचन्द्रस्य राज्ञोऽनादरः स्यादिति विविच्य राज्ञो रामचन्द्रदेवस्यानुमत्यैव द्वितीयपुत्रं
जगन्नाथदेवं नवरङ्गपुरे तृतीयपुत्रं नरसिंहदेवं गुडारिनामनगरे चाभिषेच्य राजानं प्राबोधयत् एवञ्चायं
विक्रमदेवः (१७००) सप्तोत्तरसप्तदशशताब्द्यामवतीर्णः (१७५८) क्रिष्टाब्दे स्वयं राज्यं लब्ध्वा (१७७९) अब्दे
स्वपुत्रेषु राज्यभारं दत्त्वा एकाशीत्यधिकसप्तदशशताब्द्यां (१७८९) स्वयं स्वर्गमार्गमशिष्यत् अथ
जगन्नाथदेवः नवरंगपुरे नृपो भूत्वा कृष्णदेवनामानं पुत्रं जनयित्वा लोकान्तरं गतवान् कृष्णदेवस्तु
निस्सन्तानएव स्वल्पवयस्को देहं विससर्ज नरसिंहदेवोऽपि स्वशौर्यसम्पत्त्या कियत्कालं राज्यं कृत्वा
स्वपुत्रे चैतन्यदेवे राज्यपुरं समर्थं गोलोकमगमत् अथ चैतन्यदेवो राजा भूत्वा स्वपितृव्यपुत्रस्य
कृष्णदेवस्य स्वर्गमनानन्तरं नवरङ्गपुरमागत्य तस्यैव स्वराज्यं प्रसार्य जयपुरमहाराज्याभिषिक्तानां
निजपितृव्यपुत्रादीनां साहाय्यान्नवरंगपुरगुडारिनामकतदुभयदेशं चिरं विभुज्य खिष्टीये (१८५४)
परिमितेऽब्दे नवरङ्गपुरे अग्निष्टोमाख्यमहायज्ञकरणेन देवब्राह्मणान् परितोष्य समयान्तरे १८०६ परिमिते
क्रिष्टाब्दे स्वयं सुरलोकमगात् ततस्तदुभयवंशविश्रान्तिः ॥

२८९. अथानुजाभ्यां सहितो विमत्सरो विमातृजाभ्यामपि चान्तरे पितुः ।

स रामचन्द्रः प्रकटेन्द्रवैभवो बभार ताभ्यां धरणीं त्रिकूटवत् ॥

२९०. त्रिटीशसाहायकमाकलय्य यो रणे स्वसैन्यैर्ननु पाद्मनाभिके ।

कलिङ्गभूपस्य शिरः प्रकर्तयन्नकारयत्तत्र नृपं तदात्मजम् ॥

एवं प्रसङ्गाच्चैतन्यदेवपर्यन्तमभिधाय रामचन्द्रस्य राज्ञः कथां प्रस्तावयति ॥

२८९. अथेति ॥ अथ शब्दोऽत्र प्रस्तावान्तरारम्भकः अथ रामचन्द्रस्य स्वराजत्वप्राप्त्यनन्तरं विभवएव वैभवं स्वार्थेऽण् यद्वा विभोर्भावः वैभवं तस्येदमित्यण् प्रकटं प्रकटीकृतं इन्द्रस्येव वैभवं ऐश्वर्यसम्पत्तिर्यस्य स तथा स प्रसिद्धः पूर्वोक्तो वा रामचन्द्रः तन्नामा ज्येष्ठः पितुर्निजतातस्य विक्रमदेव-स्येत्यर्थः अन्तरे अवसानेऽपि पितुः स्वर्गमनानन्तरमपीत्यर्थः अपिशब्दोऽत्र सौभ्राजप्रद्योतनार्थः विमत्सरोः अन्यशुभद्वेषविरहितः 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिष्वित्यमरः अतएव विमातृजाभ्यां वैमालेया-भ्यामपि ताभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां अनुजाभ्यां जगन्नाथदेव नरसिंहदेवनामभ्यामवरजाभ्यां सहितः सन् धरणीं पृथ्वीं त्रिकूटवत् क्षीणि कृतानि ब्रह्मविष्णुशिवावासभूतानि शृङ्गाणि यस्य स मेरुपर्वत इत्यर्थः तद्वत् बभार विभर्ति स्म पितुः सद्भावदशायां यथा सौभ्राज्येण राज्यं कृतवान् तदनन्तरमपि तद्वदेवेति भावः ॥

२९०. त्रिटीशेति ॥ यः रामचन्द्रदेवः पद्मनाभे तन्नाम्नि ग्रामे भवः पाद्मनाभिकः भवार्थे ठक् तस्मिन् रणे सङ्गरे स्वसैन्यैः निजसेनाप्रधानैः नन्वित्यवधारणे त्रिटीशानां त्रिटीषु गवर्णमेण्ड्र सम्बधिना-माङ्गदेशीयानामित्यर्थः साहायकं साहाय्यं योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुन् इत्यत्र सहायाद्वेति वक्तव्यमित्युक्तेः पाक्षिकोवुन् आकलय्य प्रापयित्वा कलिङ्गभूपस्य विजयनगराधिपतेर्विजयरामराजस्येत्यर्थः शिरः प्रकर्तयन् मस्तकं छेदयन् तत्र कलिङ्गदेशे विजयनगरराजधान्यामित्यर्थः तदात्मजं तस्य कलिङ्गाधिपते-र्विजयरामराजस्यात्मजं पुत्रं नारायणगतपतिनामानमित्यर्थः नृपं राजानमकारयत् राज्याभिषिक्तं कारयामासेत्यर्थः चतुर्णवत्यधिकसप्तशतोत्तरसहस्रपरिमिते (१७९३) आंगलाब्दे विजयनगराच्चातिवृरे पद्मनाभनाम्नि ग्रामे दुर्बृत्तेन विजयनगराधिपतिना विजयरामराजेन साकं त्रिटीषु गवर्णमेण्डीयानां युद्धमासीत् तदानीमयं रामचन्द्रदेवः त्रिटीशानां सहायीभूय अनेकानि सैन्यानि दृष्ट्वा त्रिटीशप्रबल-बलैः विजयरामराजं तत्र समिति निपातयामास तदानीमात्मगोपनार्थं तत्पुत्रो नारायणगजपतिः काशीपुरनगरं गतवान् तत्र स्थित्वा जयपुराधिपतिं रामचन्द्रदेवमनुकूलयन् नारायणपुरपत्तनमागत्याप्तं कियद्दिनानि सुस्थः स्थितः अथ दयापरोऽयं रामचन्द्रदेवः स्वस्य प्रधानमन्त्रिणं जगन्नाथपार्ष्णं विशाखपत्तनं प्रतिप्रेषयन् तदानीं तन्नाधिकृतपदे स्थितं लाडुङ्गम्बरेट् साडेबं सान्त्वयित्वा तदनुमत्या विजयनगरस्य वार्षिकं गवर्णमेण्डाय देयङ्करं यथोचितं लिखितपूर्वं निर्धार्य तेन स्वसचिवेनैव विजयनगरं नारायणगजपतेः पट्टाभिषेकं कारयामास इत्यादि शेषम् ॥

२९१. त्रिटीशमुख्या अपि वीक्ष्य दक्षताममुष्य निष्कृष्य च दैशिकं करं ।
सहस्रषट्काधिकमेव रूपकायुतं स्वकं शाश्वतिकं विनिर्दधुः ॥
२९२. धनं बहुप्राप्य च लिङ्गभूपतिर्बभूव यस्मात्पुनरेव भूपतिः ।
स भूपतीनां प्रवरस्तथापरं स्ववंशसिद्धेश्च चखान सागरम् ॥
२९३. समीननेत्रैर्नलिनाननैरलिव्रजालकैः शैबलरोमराजिभिः ।
अवर्ततावर्तगभीरनाभिभिः श्रियास्फुरत्स्वप्सरसां समाश्रयः ॥

२९१. त्रिटीशमुख्या इति ॥ त्रिटीशमुख्याः गवर्नमेण्टीयमुख्याधिकारिणः अमुष्य राज्ञो राम-
चन्द्रदेवस्य दक्षतां सामर्थ्यं वीक्ष्य अपि शब्दात् स्वसाहाय्यप्रदानादिकं च हृष्टेत्यर्थः स्वकं स्वकीयं
दैशिकं करं देशसम्बन्धिराजभागधेयं निष्कृष्य पूर्वापेक्षया न्यूनीकृत्य सहस्रषट्काधिकं सहस्राणां
षट्केनाधिकं रूपकायुतं रौप्यमुद्राणामयुतं षोडशसहस्रपरिमितमित्यर्थः शश्वद्भवः शाश्वतिकः तं नित्यं
विनिर्दधुः इतज्जम्बू कदापि करवृद्धिर्नैव भविष्यतीति लिखितपूर्वं विनिश्चयं चक्रुरित्यर्थः तथा च एतत्पूर्वं
गवर्नमेण्टस्य प्रथमाधिकारसमये जयपुरस्य साम्राज्यभागधेयसिंहसहस्रपरिमितो निरूपित आसीत्
अनन्तरं पद्मनाभयुद्धावसाने लार्डहोम्बरेट् साहेबद्वारा ततः किञ्चिन्न्यूनीकृत्य पञ्चविंशतिसहस्रपरिमितो-
निश्चितः अथ (१८०३) अधिकाष्टादशशततमे आंगलाब्दे तदानीन्तनकलक्टरपदवाच्यमिष्टर अलकृजाण्ड-
साहेब महोदयानां सुपाश्वैवशात् रिविन्यूबोर्डु लिखितानुसारेणैव तस्मिन्नेव वत्सरे आंग्लदेशप्रसिद्धस्य
अक्टोबेरुमासस्य (२२) द्वाविंशतिदिवसे जयपुरस्य शाश्वतिको भागधेयः षोडशसहस्र (१६०००) परिमित
एव परिष्कृतो निर्धारितश्च तथा तदीय लेखस्य विंशतितमे प्रस्तावे लिखितमस्तीति बोध्यम् ॥

२९२. धनमिति ॥ लिङ्गभूपतिः तन्नामा माडुगुलुनामकदेशस्य राजा यस्मात् रामचन्द्रदेवाद्वाञ्छ
बहुधनं चत्वारिंशत्सहस्ररूपकात्मकं द्रव्यं प्राप्य पुनरेव गवर्नमेण्टेन हूतराज्यभारोपि पुनरपीत्यर्थः भूपतिः
लब्धराज्यो बभूव अत्रेदं बोध्यं माडुगुलु जनपदे किल तदानीं जगन्नाथभूपतिनामा राजा आसीत् स
च त्रियोसगवर्नमेण्टेन साकं विरुध्य तदधिकारिणोऽवमानितवान् ततश्च तैर्बलादपहृतराज्यभारोऽसौ
जगन्नाथभूपतिः पुत्रेण लिङ्गभूपतिना सह जयपुरमाजगाम अथ रामचन्द्रदेवः स्वबन्धुभावात्तदर्थं
(४००००) चत्वारिंशत्सहस्रपरिमितानि रूपकाणि तद्देशीयकररूपेण गवर्नमेण्टाय स्वयं दत्त्वा लिङ्गभूपतये
पुनस्त्राज्यमन्वग्राहयदिति भूपतीनां राज्ञां मध्ये प्रवरः श्रेष्ठतमः स रामचन्द्रदेवः तथा तेन रूपेण
सागरसम्बन्धीय स्वातरूपेणेत्यर्थः स्ववंशसिद्धेः निजसूर्यवंशस्य सिद्धिसद्भावाद्धेतोः तत्सिद्धिमनुसृत्येतिवार्थः
ल्यञ्जोपे पञ्चमी अपरं तदन्यं च सागरं सागरनामानं महान्तं जलाशयमित्यर्थः चखान अवदारयामास
सागरमानमुक्तं मत्स्यपुराणादौ 'एकधेन्वादिभूयातं कूपमानमुदाहृतं । शतधेन्वन्तरे वापी पुष्करिण्य-
श्चतुर्गुणम् ॥ सहस्रेण तटाकः स्यादयुतेन च सागर' इति धेनुहंसचतुष्टयमिति च ज्ञेयम् ॥

२९३. स इति ॥ सः सागरः मीननेसैः मीनाएव नेलाणि तैः अन्यत्त मीनैरिव नेसैः नलिनानसैः
पद्मरूपवदनैः अन्यत्त पद्मसदृशवदनैः अलिव्रजा भ्रमरपङ्क्तयः एवालकानि चूर्णकुन्तलानि तैः अन्यत्त
अलिव्रजैरिवालकैः शैबला एव रोमराजयः तैः अन्यत्त शैबला इव 'आवर्ता जलभ्रमयः स्यादावर्तोऽम्भसां

२९४. तरङ्गपातोद्गतशब्दधारया कदाचिदुच्चैःश्रवसोऽपिधायकः ।
सदैव पूर्णामृतसाधितेप्सितद्युचारिसन्तानसुखप्रदायकः ॥

भ्रम इत्यमरः ते एव गभोरानाभयः अन्यत्र ते इव तैः उक्तरूपैः करणैः या श्रीः शोभा तथा अन्यत्र श्रिया लक्ष्म्या स्फुरन्ति प्रकाशमानानि सुपूजिताः स्वच्छत्वादिगुणयुक्तत्वादिति भावः आपो जलानि येषां तानि च स्वप् इत्यत्र ऋक्पूरवधूरित्यादिना समासान्ते प्राप्ते न पूजनादिति तन्निषेधः सुपूजायां तथाभूतानि यानि सरांसि सरस्यः 'कासारः सरसीसर' इत्यमरः तेषां अन्यत्र श्रिया सह स्फुरन्त्यः शोभनाश्च या अप्सरसः स्वर्धेऽस्या रम्भादयः तासां समाश्रयः स्थानभूत इवावर्तताभूत् समुद्रस्यापि लक्ष्मीसहिताप्सर-सामुत्पत्तिस्थानत्वेनाश्रयता सुप्रसिद्धैव स्वप्सरसामित्यत्र स्वप्सरांस्थेव स्वप्सरस इति स्वप्सरस इव स्वप्सरांसीति वा रूपकोपमयोरन्यतरेण भाव्यं अन्यथा मीननेत्रैरित्यादौ मीनादिषु नेत्रःवारोपणादिकं व्यर्थं स्यात् एवमन्यत्रापि यथायथमूह्यम् ॥

२९४. तरङ्गेत्यादि ॥ कदाचित् प्रखरवायुसंयोगवशात् न तु सर्वदा तरङ्गानां लहरीणां पातैः पतनैः उद्गतया सञ्जातया शब्दधारया शब्दपरम्परया उच्चैरतिशयेन श्रवसः श्रवणस्य जातावेकवचनम् सन्निहितजनश्रवणयुगलस्येत्यर्थः अपिधायकः आच्छादकः 'अपिधान तिरोधान पिधानाच्छादानानि' इत्यमरः सदैव सर्वदैव पूर्णानि परिपूरितानि यानि अमृतानि जलानि 'पयः कीलालममृतमिति जलपयांघे' ऽमरः तैः साधितानि सम्पादितानि ईप्सितानि आहारविहारदिमनोरथा यैस्तथाभूतानां युचारिणां दिवि आकाशे चरितुं शीलं येषां तेषां हंसकारण्डवादीनां खचराणां सन्तानस्य कुलस्य यत्सुखं यथेष्टाचरण जन्यं तस्य प्रदायकः सम्पादकः युचारोत्यत्र दिव उदिति उकारोन्तादेशः समुद्रपक्षे कदाचित् मन्थनसमये इत्यर्थः तरङ्गपातोद्गतशब्दधारया महोर्मिपातजनितशब्दपरम्परया सह यद्वा तरङ्गपातैः सह उद्गतः शब्दो यतः तथाभूतया धारया आस्कन्दितादिगतिपञ्चकेन उपलक्षितस्येत्यर्थः इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया 'धारासैन्याग्रिमस्कन्धे तुरङ्गातिपञ्चके' इति मेदिनी 'आस्कन्दितां धोरितकं रेचितं वलितं प्लुतम् । गतथोऽमूः पञ्चधारा' इत्यमरः तथाभूतस्य उच्चैश्श्रवसः तन्नाम्नोऽश्वस्यापि ह्य उच्चैःश्रवा इत्यमरः धायकः धाता जनक इत्यर्थः दधातेः कर्तैरि ण्वुल् आतो युगित्यादिना युगागमश्च तथा सदैव पूर्णेन अनूनेन 'पूर्ण-मखण्डस्यादनूनेके' इत्यमरः अमृतेन समुद्रमथनोद्गताखण्डसुधाप्राप्त्येत्यर्थः 'पीयूषममृतं सुधे' इत्यमरः साधितेप्सिताः ये युचारिणः 'दिवि आकाशे स्वर्गे वा सञ्चारिणी देवा इत्यर्थः 'द्यौस्तु स्वर्गविहाय-सो रित्यादि कोशः तेषां सन्तानात् कल्पवृक्षात् यत्सुखं तस्यापि प्रदायकः 'सन्तानः सन्ततौ गीले स्याद-पत्ये सुरद्रुमे' इति मेदिनी 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरि-चन्दन' इति अमराद्युक्तेः पञ्चानामेकपर्यायत्वाभावेऽपि सधर्मत्वं स्वीकृतं कविभिः तथैतेषां क्षीरसमु-द्रोत्पन्नानां सर्वेषामपि समुद्राणां सामान्यविवक्षया सागरोत्पन्नत्वं च प्रतिपत्तव्यं यथा च क्षीरसमुद्र-मथनादुच्चैः श्रवोऽच्चैरावतामृतकुम्भकल्पवृक्षादीनां लक्ष्मीसहिताप्सरोगणानां चोत्पत्तिस्तत्सर्वं भागवता-दिषु द्रष्टव्यम् ॥

२९५. परिस्फुरत्पुष्करवारणास्तृतं स्वकं महत्त्वं भुवनेषु कीर्तयन् ।
सचोडुपस्फीतवपुः स पूज्यते दिने दिने बाडबसत्क्रियाश्रयः ॥
२९६. सुदैर्घ्यविस्तार गभीरतादिभिर्गुणैरनन्यादृशमीरयन्ति यम् ।
प्रदर्शितस्वच्छतयाऽप्यकुत्सितो हिमाद्रिजाताश्रुतसख्य एव सः ॥

२९५. परिस्फुरदिति ॥ स च सागरः वार्यते बभ्यतेऽनेनेति वारणं पुष्कराणां जलानां वारणं पुष्करवारणं सेतुः 'देवराजो मया दृष्टो वारि वारण मस्तके' इत्यादि प्रयोगदर्शनात् 'कबन्धमुदकं पायः पुष्करं सर्वतोमुखमिति जलपर्याये'वमरः परिसर्वतः चतसृष्वपि दिक्षु इत्यर्थः स्फुरन्ति प्रकाशमानानि यानि पुष्करवारणानि सेतुबन्धाः तैः आस्तृतं विस्तारितं तत् स्वकं स्वकीयं महत्त्वं महिमानं भुवनेषु जलेषु कीर्तयन् प्रख्यापयन् 'जीवनं भुवनं वनमित्यादि जलपर्यायेषु' अमरः सेतुपरिमाणेनैव जलपरिमाणं दर्शयन्नित्यर्थः सर्वदा सेतुसंलग्नतया जलपूर्णत्वादिति भावः निश्चलेषु पुष्करवारणेषु स्फुरदिति किञ्चिन्नलनार्थकविशेषणस्यानुपयुक्तत्वेऽपि जलप्रतिबिम्बितानां तेषां तथात्वमिति ज्ञेयं उडुपैः ऋषैः 'उडुपन्तुडुवः कोल' इत्यमरः स्फीतं प्रस्फुटं वपुर्जलमयशरीरं यस्य स तथाभूतः दिने दिने प्रतिदिनं नित्यवोपसयोरिति द्विर्भावः बाडवानां ब्राह्मणानां 'द्विजात्यग्रजन्म भूदेव बाडवाः विप्रश्च ब्राह्मण' इत्यमरः सत्क्रियाणां स्नानसन्ध्यावन्दनादि कर्मणां आश्रयः स्थानभूतस्सन् पूज्यते स पूजितो बभूवेत्यर्थः स योने कर्मणि लट् अतीतार्थकस्येत्यस्य पृथक्पदत्वे स चेत्यल चकारेण इदानीमपि पूज्यत इत्युक्तेयः ॥

अन्यत्र परिस्फुरन् यः 'पुष्करवारणोऽभ्रमातङ्गः ऐरावतोऽभ्रमातङ्ग' इत्यमरः पुष्करे व्योम्नि विद्यमानो 'वारणो गजः व्मोमपुष्करमन्वरं मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी'ति चामरः तेन हेतुना आस्तृतं यत् स्वकं महत्त्वं तत् भुवनेषु जगत्सु कीर्तयन् स्वोत्पन्नैरावतसम्पादितनिजमहिमानं प्रख्यापयन्नित्यर्थः स च समुद्रः दिने दिने उडुपेन नक्षत्रपतिना चन्द्रेणेत्यर्थः उडुपन्तुडुप्रेलयोरिति धरणिः स्फीतं हर्षोस्फुल्लं वपुः शरीरं यस्य सः चन्द्रोदये हि समुद्रो वधैत इति कविसम्प्रदायः यद्वा उडुपस्य स्फीतं प्रकाशितं वपुः शरीरं यस्मात्स तथोक्तः चन्द्रस्य समुद्रोत्पन्नत्वादित्यर्थः तथा बाडवो बडवानलः तस्य या सत्क्रिया सत्कारस्तदाश्रयस्तत्कारकः सन् पूज्यते स पुरा किल उर्वेण मुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता वक्षो मथितं तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः स च ब्रह्मणा समुद्रे बडवामुखे तज्जलरूपहविर्भागितया अवस्थापित इति मत्स्यपुराणादौ मदनदहनाय हरनेलसमुद्रतोमिरपि बडवानल-स्तथासमुद्रे स्थापित इति कालिकापुराणे ॥

२९६. सुदैर्घ्येत्यादि ॥ यं सागरं सुष्ठु दैर्घ्यमायतता विस्तारो व्यासः गभीरता गाम्भीर्यं तदादिभिर्गुणैः अन्यादृक् न भवतीत्यनन्यादृक् तमनन्यसदृशं ईरयन्ति कथयन्ति जना इति शेषः त्यदादिषु दृशो अनालोचने कञ् च इत्यत्र समानान्यथोश्चेति वाच्यमित्युक्तत्वात्कञ् पक्षे चास्मिन् आसर्वनाञ् इत्याकारोऽन्तादेशश्च उभयत्रापि समानोर्थः अकुत्सितोऽनिन्दितः स सागरः प्रदर्शितया स्वाविकृतया स्वच्छतया नैर्मल्यगुणेनापि अन्यत्र निष्कपटभावेन हिमाद्रिजातया हिमवत्प्रभवया गङ्गाया सहेत्यर्थः आश्रुतं अङ्गीकृतं सख्यं मैत्री येन स तथोक्तः एव भवतीत्यर्थः गङ्गासमानस्वच्छजल इति भावः अन्यत्र हिमाद्रि-जातेन मैनाकपर्वतेन सह्याश्रुतसख्यः 'मैनाकमम्भोनिधि बद्धसख्य'मिति कुमारसम्भवे ॥

२९७. विभाति चाद्यापि स चक्रसारसस्फुरन्महामत्स्यविहारसंश्रयः ।
जलेश काष्ठाप्रथितः पुरान्तरे तथा जगन्नाथपदप्रतिष्ठितः ॥

२९८. न्यधायि तदक्षिणपश्चिमाशयोर्वदान्यमान्ये न च शासनद्वयम् ।
चतुर्दशाष्टौ च विभागतः क्रमात्समेत्य यत्र न्यवसन् धरासुराः ॥

२९७. विभातीति ॥ चक्राश्चक्रवाकाः सारसाः पुष्कराह्ण पक्षिविशेषाः 'पुष्कराह्णस्तु सारस' इत्यमरः तैः स्फुरन् प्रकाशमानः महामत्स्यानां बृहन्मत्स्यजातीनां विहारसंश्रयः विनोदस्थानं पुरस्य नगरस्य जयपुरनगर्या इत्यर्थः अन्तरे बह्विःप्रदेशे जलेशस्याप्पतेर्वरुणस्य 'प्रचेतावरुणः पाशी यादसां पतिरप्पति' रित्यमरः या काष्ठा दिक् 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा' इत्यमरः पश्चिमादिगत्यर्थः तस्यां प्रथितः प्रख्यातः जयपुरनगर्याः पश्चिमप्रदेशे विद्यमान इत्यर्थः तथा जगन्नाथ इति पदेन नाम्ना प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठां गतः जगन्नाथसागर इति प्रसिद्ध इत्यर्थः तथाभूतः स चायं सागरः अद्यापि वर्तमानेऽपि विभाति प्रकाशते समुद्रपक्षे पुरा पूर्वस्मिन्काले चक्रेणायुधविशेषेण सारसेन पद्मेन च उपलक्षणं चैतत् गदाशङ्खाभ्यामपीत्यर्थः स्फुरन् प्रकाशमानो यो महामत्स्यः चक्रादिसंयोगान्मत्स्यावतारी विष्णुरित्यर्थः तस्य विहारसंश्रयः सञ्चारभूमिः यद्यपि विष्णोर्मत्स्यावतारसमये चक्रादिरहितत्वं तथापि तस्य शङ्खासुरवधसमये तदुत्तरं वा तत्सहितत्वं बोध्यं जलेशस्य वरुणस्य या काष्ठा स्थितिः तथा प्रथितः जलधौ वरुणलोकस्य प्रसिद्धत्वात् 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीत्यमरः' तथा अन्तरे निजगर्भमध्ये जगन्नाथस्य जगतामीश्वरस्य विष्णोर्वैःपदं स्थानं तेन प्रतिष्ठितः तथाभूतः सागरोऽद्यापि विभातीत्यर्थः क्षीरसमुद्रस्थायिनोपि विष्णोरधिमात्रे वर्णनं कविसमयसिद्धे उक्तं च कविकल्पलतायां 'अवधौ द्वीपाद्भिरलोमिपोतयादोजलप्लवाः । विष्णुः कुल्यागम-श्रन्द्राद्बुद्धिरौषोऽब्दपूरण'मिति शेषः शय्याजलधि शयनमित्यादि प्रयोगश्च ज्ञेयः प्रकृते जगन्नाथसागर इति नामकरणप्रयोजनन्तु राज्ञा रामचन्द्रदेवेन स्वसचिवस्य जगन्नाथपालस्य तत्खनने बहुपरिश्रमं ज्ञात्वा तस्मिन् स्वस्य कृतज्ञतां भगवति देवे जगन्नाथे च भक्त्यतिशयं दर्शयता भगवदर्पितत्वेन तस्य जगन्नाथसागर इति नाम कृतमिति मन्तव्यम् ॥

२९८. न्यधायीति ॥ वदान्येषु दानशौण्डेषु मान्यः पूज्यः 'स्युर्वदान्यस्थूललक्षदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः तेन रामचन्द्रदेवेन तदक्षिणपश्चिमाशयोः तस्य जगन्नाथसागरस्य दक्षिणपश्चिमयोर्दिशोः सागरादूर्ध्वक्रोशपरिमितान्तरे इति ज्ञेयं शासनद्वयं अग्रहारद्वयं न्यधायि स्थापितं निपूर्वाद्घातेः कर्मणि लुक् चिण् आतो युक् चिण् कृतो रितियुक् तस्य लुक् द्विजसंवासो ग्रामः शासनमिति अग्रहारमिति चोच्यते यत्र शासनद्वये विभागतः स्वस्य विभागं लब्ध्वेत्यर्थः क्रमात् दक्षिणपश्चिमोभयशासनक्रमात् चतुर्दशतत्परिमिताः अष्टौ तत्परिमिताश्च धरासुरा भूसुराः ब्राह्मणा इति यावत् । न्यवसन् निवासं कृतवन्तः दक्षिणे जगन्नाथपुरनाम्नि शासने चतुर्दशविभागान् लब्ध्वा चतुर्दशब्राह्मणाः पश्चिमे गङ्गमापुरनाम्नि शासनेऽष्टौ भागान् लब्ध्वाऽष्टौ ब्राह्मणाः क्रमेण निवसन्ति रमेत्यर्थः एतदुभयमपि शासनं मन्त्रिणो जगन्नाथपात्रस्य तत्परन्याः गङ्गमानाम्ब्याश्च कृते दत्तमिति तदुभयनामभ्यां प्रख्यापितमिति ज्ञेयं । चतुर्ण्युत्तरसप्तदश (१७५४) शताब्दादौ शासनद्वयं करणं सागरस्यापि तदासन्नः समयः प्रतिपत्तव्यः ॥

२९९. सरोपयन् सागरपार्श्वयोः फलप्रदत्तचूतोपवनद्वयं महत् ।
प्रधानयोद्धनधिवेश्य पश्चिमे व्यधत्त पूर्वेऽस्य च राज्यमात्मनः ॥

३००. स मल्लराजेन विरुध्य विप्लुते प्रगोपितां नन्दपुरेऽप्यनिन्दिताम् ।
स दिव्यसिंहाह्वय नन्दसंज्ञिनाऽवगम्य सर्वज्ञवरेण चाम्बिकाम् ॥

२९९. स इति ॥ स रामचन्द्रदेवः सागरपार्श्वयोः सागरस्य पूर्वपश्चिमतटयोरित्यर्थः महत् बहुवृक्षोपेतं फलैः प्रशस्तं मधुरमहत्फलप्रसवित्वेनोत्कृष्टं चूतोपवनद्वयं आम्रारामयुगळं रोपयन् रोपयित्वा प्रतिष्ठापयन्नित्यर्थः अस्य सागरस्य पश्चिमे प्रदेशे प्रधानाः शलाखनैपुण्येन युद्धपारङ्गमा ये योद्धारस्तान् अधिवेश्य निवास्य पूर्वे अस्थैव सागरस्य पूर्वप्रदेशे आत्मनः स्वस्य च राज्यं राजधानीमित्यर्थः व्यधत्तं चक्रे सागरखननानन्तरं नासिक (नाकटि) पर्वतसमीपस्थित पुरातनदुर्गं विहाय तत्पश्चिमे सागरस्य पूर्वतटे जयपुरराजधानीं स्थापयित्वा तत्रैव राज्यं कृतवानित्यर्थः तदानीं जयनगराख्ये सागरपश्चिमप्रदेशे युद्धविशारदाः पदातयः (५००) पञ्चशताधिका निवसन्ति स्म राजधान्या उत्तरभागे सूदपदवाच्यानां तथाविधपदातीनां (२००) द्विशतगृहाण्यासन् तथा बोम्माळिकरणपदवाच्याश्चानेके योद्धार आसन् राजभवनस्य दक्षिणे राजवीथ्यां राजवंशीयान्तराः राजुभायिपुत्रपदवाच्याः निवसन्ति स्म तद्दक्षिणे अष्टदुर्गाण्यवीथ्यां (अठगडिया साहीति प्रसिद्ध्यां) केचन राजवंशीयाश्च न्यवसन् तथा मन्त्रिपुरोहितादयः प्रकृतिवर्गाश्च यथास्थानं स्थितान्यवसन्ति बोध्यम् ॥

३००. स इति ॥ युगमकमेतत् तेन सः अयाजयदिति द्वितीयश्लोकेन सम्बन्धः । रामचन्द्रदेवः नन्दपुरराष्ट्रे मल्लराजेन मल्लराज इति मल्लपराज इति च कश्चन पुरुषः तेन हेतुना विरुध्य परस्परं विद्विष्य विप्लुते उपद्रुते सति मल्लराजकर्तृकदेशोपद्रवे जाते सतीत्यर्थः अनिन्दितां सौम्यविग्रहामित्यर्थः अत एव प्रगोपितां अनन्यवेद्यतया प्रगोप्य स्थापितां अम्बिकां कनकमयजयदुर्गामूर्तिमित्यर्थः 'अपर्णां पार्श्वती दुर्गां मृडानी चण्डिकाम्बिके' त्यमरः स दिव्यसिंहाह्वयनन्दसंज्ञिना दिव्यसिंह इति आह्वायेन नाम्ना सह वर्तमानासां नन्द इति संज्ञास्त्यस्य इति स च तेन । दृष्टा दृष्टं जानन्ति कर्मविद्याबलैः प्रत्यक्षीकुर्वन्तीति सर्वज्ञाः तेषु वरः श्रेष्ठः तेन दुर्गामन्त्रोपास्तिबलाल्लब्धसर्वज्ञत्वसिद्धिना दिव्यसिंहनन्दाख्येन द्विजन्म-नेत्यर्थः अवगम्य अज्ञातामपि तां ज्ञात्वेत्यर्थः अहेदं बोध्यं नारायणपुरे राज्यं कृतवतो विक्रमस्य सम-यस्य कदाचित् मल्लपराज इति केनचिद्वाजविद्रोहिणा कियतीः प्रजाः स्वायत्तीकृत्य नन्दपुरे निर्लुण्ठ-नादिना देशोपद्रवः कृतः तदानीं नन्दपुरदुर्गाधिष्ठितदुर्गामूर्तिं कश्चित्तत्सेवकः प्रगोप्य एकस्मिन् कूपे निक्षिप्तवान् कियद्दिनान्तरे स च सेवको नियत्या लोकान्तरं गतः अथ निवृत्ते मल्लपराजकृत-देशोपद्रवे राज्ञा बहुप्रयत्नेनान्विष्यमाणोपि सा कनकमयजयदुर्गामूर्तिरन्यैर्दुर्ज्ञाततया दुर्लभैवासीत् एवं गच्छति काले अस्य रामचन्द्रदेवस्य राज्यसमये अस्मदतिवृद्धप्रपितामहा श्रीदिव्यसिंहनन्दशर्माणः पुरुषोत्तमक्षेत्रसमीपस्थविद्याधरपुरनाम्नि शासने कृतनिवासा अपि देशपर्यटनेच्छया तत आगत्य अस्मिन् जयपुरे प्रविष्टाः तैरेव यथा यस्मिन् कूपे निक्षिप्ता स्थिता सा दुर्गामूर्तिः तत्सर्वं राज्ञे निवेदितं तथा च सा दुर्गामूर्तिर्लैङ्गवेति ॥

३०१. महैः समारोहितदोलिकां बलिं प्रकल्प्य मार्गे विधिना पदे पदे ।
निकाय्यमानाय्य निर्जं नियोजयन् नियोगचर्यासु जनानयाजयत् ॥
३०२. पुराच्च नारायणपत्तनात्समानयन् सनारायणमूर्तिमादरात् ।
स्वराजधान्यामधिवेश्य भक्तिमान् सराजचिह्नं स्वसमर्पणं व्यधात् ॥

अथ तथावगमानन्तरं किं कृतवान् राजा तदाह—

३०१. महैरिति ॥ महैरुत्सवैः सह 'मह उद्धव उत्सव' इत्यमरः समारोहिता वाहकादिस्कन्धं सम्यगधिरोहिता दोलिका दोला यस्यास्तां 'दोला प्रेङ्गादिकास्त्रिया'मित्यमरः दोलिका विमाने उपवेशितां तामेव दुर्गामित्यर्थः समारोहितदोलिकामिति समाहू पूर्वात् रुहधातोर्हेतुमण्यन्तात्कर्मणिक्तः प्रयोज्य कर्मणिप्रत्ययः प्रयोज्यात् दोलिकाप्रधानकर्मात् वाहकस्कन्धादि प्रयोजको राजपुरुषादिः तदुभय-
माक्षिप्यते दोलाया देवीमूर्तेश्चाधाराधेयभावसम्बन्धः तेन सम्बन्धसामान्यपट्टया बहुव्रीहिः न च प्रधानकर्मणि प्रत्यय इति भ्रमित्यर्थं उक्तञ्च गौणकर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्त्वहां । बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्वेषां ण्यन्तानां लादयो मता इति दुर्गामूर्तेः प्रयोजकत्व-
विवक्षायां समारोहिता दोलिकायथेति वा समासः तां दुर्गां मार्गे नन्दपुरराज्यपुरागमनमार्गे पदे पदे स्थाने स्थाने विधिना शास्त्रोक्तमार्गेण बलिं पशूपहारादिकं प्रकल्प्य देव्यै बलिं दत्त्वेत्यर्थः निजं स्वकीयं निकाय्यं निलयं जयपुरीयराजभवनमित्यर्थः 'निकाय्यनिलयालया' इत्यमरः आनाय्य जनैरिति शेषः णिजन्ताल्लयप् नियोगचर्यासु तस्या एव देव्या नियमसेवासु परिचर्येत्यत्र परीत्यस्या विवक्षणाच्चर्येति साधुः जनान् सेवकजनात् नियोजयन् अस्मिन् सेवानियोगे अयमेव नियोज्य इति नियमेन योजयन्नित्यर्थः अयाजयत् तैरेव पूजकजनैः प्रतिदिनं पूजयामासेत्यर्थः एवं च स च राजा दुर्ज्ञेयतया दुष्प्रापां दुर्गां प्रापयन्तं दिव्यसिंहनन्दशर्माणं द्विजवरं बहुमानदानाभ्यां परितोष्य तमेव सर्वतन्त्र स्वतन्त्र तस्या देव्याः शरद्वसन्तादि महोत्सवकृत्येष्व्वाचार्यं प्राबोधयत् नन्दपुरसमीपस्थितान् शल्यामुण्डा, प्रजाबिल्वग्रामः, सलापग्रामः, इति ग्रामत्रयं तदानीमेव तस्मै आचार्यदक्षिणास्वरूपेण च प्रादात् ततः प्रभृत्येवास्मिन् नन्दपुरप्रदेशे नन्दवंशीयानामस्माकं प्रतिष्ठा वेदितव्या एतत्सर्वं ग्रन्थादावेव निजवंशकथनप्रस्तावेऽस्माभिः प्रदर्शितमित्यधिकं तस्यैव द्रष्टव्यमिति ॥

३०२. पुरादिति ॥ स रामचन्द्रदेवः नारायणपत्तनात् तदाख्यात् पुरात् नगरात् नारायणपुर-
पट्टणाख्यपुरादित्यर्थः नारायणमूर्तिं च बल्लभनारायणाख्य मणिमयविष्णुविग्रहमपि आदरात् समादर-
पूर्वकमित्यर्थः आनयन् स्वराजधान्यां धीयतेऽस्यामिति धानी नगरी धाधातोर्धिकरणे ल्युट् ङीप् राज्ञो धानी राजधानी स्वकीयायां तस्यां जयपुरनाम्न्यां नगर्यामित्यर्थः अधिवेश्य नवमन्दिरनिर्माणेन तत्वाधि-
ष्टाप्य भक्तिमान् ईश्वरे परानुरक्तिर्भक्तिः 'अथातो भक्तिजिज्ञासा' 'सापरानुरक्तिर्श्वरे' इति शाण्डिल्य-
सूत्रात् तद्वान् तद्युक्तः सन्नित्यर्थः स राजचिह्नं राजचिह्नैः छलचामरादिभिः सहितं यथातथा स्वस्यात्मनः
समर्पणं व्यधात् तस्मै भगवते स्वात्मसमर्पणं कृतवानित्यर्थः निखिलमपि राजोपचारं तस्मै समर्प्य
तत्सेवायां स्वात्मानमपि समर्पितवानिति फलितार्थः तदानीं नारायणपुरपट्टणस्थित दुर्गामूर्तिं विजया-
प्रतिमां चानाय्य निजान्तःपुरे दुर्गामन्दिरे पूर्वोक्तप्रकारेण स्थापयामासेत्यपि बोध्यम् ॥

३०३. अथो सुतं विक्रममेव संस्तुतं स यौवराज्ये समयेऽभिषेचयन् ।
स्वपौत्रकृष्णाख्य विमातृजोद्भवाने समाधाय समाधिभागभूत् ॥
३०४. सुवैष्णवस्यास्य च वैष्णवं पदं गतस्य याता वनिता चितां यदा ।
विनाभ्रमभ्रात्पतितोह्यनातपश्चमत्कृतिं चेतसि पश्यतां दधौ ॥

३०३. अथो इति ॥ स रामचन्द्रदेवः समये स्ववार्धकावस्थार्या संस्तुतं सर्वैरपि राजगुणैः परि-
चितमेव भूभारभरणक्षमतापञ्चमिति यावत् विक्रमं तन्नामानं सुतं पुलं युवराजस्य भावः कर्म वा यौवराज्यं
ब्राह्मणादिस्वाख्यञ्च तस्मिन् अभिषेचयन् अभिषिक्तं कुर्वन् स्वस्य रामचन्द्रदेवस्य राज्ञः पौत्रः कृष्णाख्यः
कृष्णचन्द्रदेवनामाचेत्यर्थः यः विमातृजोद्भवः विक्रमदेवस्यैव वैमात्रेण भ्रातुःपुत्रः तस्यावने रक्षणे
समाधाय समाधानेन प्रबोध्य समाधिभाक् समाधियोगयुक्तोऽभूत् समयान्तरे समाधियोगेन देहं
विसृष्टवानिति फलितोऽर्थः अलेदं बोध्यं राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य तिस्रो भार्याः प्रथमभार्यायामुत्पन्नो
बल्लभनारायणदेवनामा एकः पुत्रः तृतीयभार्यायामुत्पन्नो विक्रमदेवः तत्र बल्लभनारायणदेवः कृष्ण-
चन्द्रनामानं पुलं जनयित्वा युवावस्थायामेव लोकान्तरं गतः अथ तेन ज्येष्ठपुत्र विरहानलसन्तप्तो वृद्धो
राजा रामचन्द्रदेवः द्वितीयपुत्राय विक्रमदेवाय राज्यभारं दत्त्वा शिशोः कृष्णचन्द्रस्य स्वपौत्रस्य पालने
तं प्रबोध्यसमये स्वयं देहं विससर्जेति ॥

३०४. स्थिति ॥ विष्णुर्देवतास्येति वैष्णवः अण् शोभनो वैष्णवः सुवैष्णवः तस्य अतएव वैष्णवं
विष्णोः सम्बन्धिपदं स्थानं वैकुण्ठपुरमित्यर्थः गतस्य यातस्य अस्य रामचन्द्रदेवस्य वनिता तृतीय-
राज्ञीत्यर्थः चितां चित्यां याता प्राप्ता सहगमनं कृतवतीत्यर्थः यदा तदैवेत्यर्थः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्
अन्नं मेधं विना भ्रादाकाशात्पतितः अनातपश्चाया पश्यतां जननामित्यर्थः चेतसि चित्ते चमत्कृतिः विस्म-
यापरपर्यायः चित्तविस्ताररूपः लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदिति ज्ञानधाराजनने चित्तस्य दीर्घप्रायसं
चित्तविस्तार इति साहित्यदर्पण टीकाकारादयः तां दधौ जनयामास तं तथाभूतं दृष्ट्वा सर्वेऽपि चमत्कृता
अभवन्त्यर्थः ह्रीत्यवधारणे अलेदं कथानकं राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य स्वर्गारोहणसमये तस्य तृतीयाराज्ञी
पतिशरीरेण सह गमनं चिकीर्षन्ती यथाविधि श्रीगौरीपूजास्यात्महत्या निवारणप्रायश्चित्तादि नानाविध-
दानानि कृत्वा प्रार्थनापूर्वकं चितां प्रदक्षिणं स्त्रिः परिभ्राम्य तदग्निं निरीक्ष्य क्षणं स्थितवती तदानीं
भर्तृसहगमने कालविलम्बे हेतुं पृच्छन्तं स्वदेवरं पूर्वोक्तनरसिंहदेवनामानं तद्धेतुमिदानीमेव पश्यसीति
यावत्सा कथयति तावदेव आकाशादकस्मादेकाच्छाया दण्डाकारेण तदग्निकुण्डे निष्पपात तदानीं
कालविलम्बेऽयमेव हेतु रिति तद्दृशयित्वा सर्वजन चमत्कारं जनयन्त्या तथाभिहितं किमिति ? श्वः
प्रभातेऽप्यत्र भवद्भिरागन्तव्यं अत्र यल्लभ्येत तदस्मद्भवाः पट्टमहिष्यागोचरे दातव्यमिति कथयित्वा
च धन्यवाद्पुरस्सरमग्नौ प्रविश्य भर्तृलोकं जगाम तत आगामि प्रभातसमये ते सर्वेजनास्तदागत्यतदा
ग्निकुण्डसमीपे तस्याएव राज्ञा मस्तकघृतामस्त्रानां पुष्पमालामेकां समीक्ष्य चमत्कृतास्तां महोत्सवेन
राजभवनं प्रापयामासु रिति अयं रामचन्द्रदेवः पञ्चपञ्चाशदधिकसप्तदश (१७५५) शततमे क्रिष्टाब्दे
समुत्पन्नः (१८२५) क्रिष्टाब्दे लोकान्तरं गतवानिति ॥

३०५. अथास्य भद्रासनर्गं पुरोधसः समद्रकुम्भार्चनमङ्गसम्भवं ।
विधाय भद्रार्पणकर्मगङ्गिकादिकाम्भसा भद्रजनैरसि स्तपन् ॥
३०६. शिरोलसच्छत्रतलज्वलद्रुगृहीतदण्डः परिमण्डितोर्थिभिः ।
बुधालिवन्द्यो बलिमौलिचङ्कमी त्रिविक्रमेणोपममे स विक्रमः ॥
३०७. निबध्य पार्श्वैर्बहुदेशविद्विषो जनाननेकाच्चनु यो निपातयन् ।
सहायतां स्निह्यत एव हूणभूप्रशासकान् प्रीणयति स्म साग्रहः ॥

३०५. अथेति ॥ अथ रामचन्द्रदेवस्य लोकान्तरगमनानन्तरं पुरोधसः पुरोहिताः भद्रासनर्गं राजसिंहासनोपविष्टं नृपासनं तु यज्ञदासनं सिंहासनं तु तदित्याद्यमरः अस्य स्वर्गात्स्य रामचन्द्रदेवस्य अङ्गसम्भवं तनुजं विक्रमदेवमित्यर्थः असिस्नपञ्चिति सम्बन्धः किं कृत्वा तदेवाह सभद्रकुम्भार्चनमित्यादि भद्रकुम्भेषु मङ्गलार्थकलशेषु अर्चनं गणपत्यादिपूजनं तत्सहितं तत्पूर्वकमित्यर्थः भद्रार्पणकर्म मङ्गलार्पणकर्म 'भूमिं दीपं फलं दूर्वां पुष्पं गोरोचनास्तथा । दर्पणं दधिसिद्धार्थं वृतं चासादयेत्क्रमा' दित्याद्युक्तरूपं विधाय विधिना कृत्वेत्यर्थः भद्रजनैः मन्त्रिसामन्तप्रकृति पुरुषादिभिः सहगङ्गाएव गङ्गिका स्वार्यं कन् अभाषितपुंस्काञ्चेति पक्षे इत् सा आदिर्येषां तीर्थानां तेषामम्भसा गङ्गादितीर्थतोये नेत्यर्थः असिस्नपन् अभिषेकेण स्तपयामासुः स्नातेर्णिजन्ताल्लङ् ॥

३०६. शिर इति ॥ समूर्धाभिषिक्तो विक्रमो विक्रमदेवनामा राजा शिरसि तदुपरिभागे उल्लसन् प्रकाशमानं यत् छत्रमातपलं तस्य तलेऽधोभागे ज्वलज्जाज्वल्यमानं वपुः शरीरं यस्य सः स्वमस्तकोपरि भृत्यैरुत्तोलितच्छत्र इत्यर्थः अन्यत्र निजवामहस्तधृतच्छत्र इत्यर्थः गृहीतदण्डः शासनदण्डयुक्तः राज्ञां दण्डधरत्वात् अन्यत्र ब्राह्मणो बैलवपालाशावित्यादि मनूकब्रह्मचारिधार्थलगुडविशेषधारीत्यर्थः अर्थिमियांचकैः परिमण्डितो वेष्टितः दानशौण्डत्वादिति भावः अन्यत्र भिक्षाटनं कृतवद्भिः सहितः स्वस्यापि तद्भर्मावलम्बित्वात् बुधालिभिः पण्डितराजिभिः अन्यत्र देववृन्दैरपि 'वन्द्यः स्तुत्यः बुधः सौम्ये च पण्डिते' इति मेदिनी ज्ञातृचान्द्रि सुरा बुधा इति च क्षीरस्वामी बलिनां बलवतां वीरपुरुषाणामित्यर्थः मौलिषु मस्तकेषु चङ्कमी चङ्कमणशीलः पदनमिताशेषवीरपुरुष इत्यर्थः अन्यत्र बलिनामासुरस्य मस्तके पादनिक्षेपकारी अतएव तथाभूतः सः त्रिविक्रमेण त्रिषु लोकेषु विक्रमो बलिवच्चनार्थं विशेषेण पादविक्षेपोयस्य तेन वामनावतारिणा विष्णुनेत्यर्थः उपममे उपमितो बभूव कर्मणि तद् अयं विक्रमः (१०९४) आग्लाब्दे जातः ॥

३०७. निबध्येति ॥ यः विक्रमदेवः बहून् देशान् विद्विषन्तीति बहुदेशविद्विषः तान् अनेकदेशोपद्रवकारिणः अनेकान् जनान् पार्श्वैः निबध्य स्वबलैर्निगूह्य तान् पार्श्वैर्नितरां बन्धयित्वेत्यर्थः निपातयन् काश्चित्पातयन् सहायतां स्निह्यतः साहाय्ये स्नेहं कुर्वतः तत्तद्गुर्जनग्रहणमारणादौ स्वसाहाय्यमिच्छतएवेत्यर्थः हूणाहूणजातीया ये भूप्रशासकाः भारतभूमिपरिपालनाधिकृताः तान् इंग्लण्ड राजपुरुषानित्यर्थः साग्रहः तेषां तथाविधसाहाय्यदाने आग्रहसहितः सन् प्रीणयति स्म तान् प्रीणयामासेत्यर्थः स्म योमे भूतार्थे लट् अस्तेदमवधेवं अस्य राज्ञो राज्यसमये आग्लाब्दस्य (१८३०) प्रभृति (१८६०) एतत्पर्यन्तं

३०८. अवाप्य काशीशनिदेशमात्मनो महारुजातिं व्यपनेतुमागतः ।
इहैव भुक्त्वा परिमुक्तवान् ततो द्विजो यदाघ्रातमुपेत्य पायसम् ॥
३०९. यदीयकाले कुलिशेन साद्भुतं गतेन गुप्तेश्वर गुप्तभूधरः ।
अभूदुदग्द्वार निरोधपूर्वकं तथैव विद्धं कृतमूर्धपद्भतिः ॥

तन्मध्ये एतद्विशेषेषु अधिकृततां प्राप्तवतां आंग्लदेशीयानां १-कलक्टर मिष्टर् आर्बतनाद् साहेबः, २-असिष्टाण्ट् कलक्टर मिष्टर् उलुकसेनसाहेबः, ३ कलक्टर मिष्टर् डब्ल्युरिड् साहेबः, ४ इनरभल् कमीपनर रस्सुल् साहेबः इत्येवमादीनामवसरे विशाखपट्टणगजामजिल्लान्तर्गत तत्तद्देशेषु कैश्चिद्गुप्तमतिभिः गवर्नमेन्टीयशासनोल्लङ्घनेन कियतो जनान् स्वायत्तीकृत्य देशविप्लवः कृतः तद्यथा गोलुकोण्डा प्रभृति स्थलेषु नागदोरनामा कश्चिद्गुर्गाधिपतिः विजयनगर शृङ्गवरपुकोटादिषु मुखी वीरभद्रराजप्रभृतयः अम्बारेलि, नीपडा, कुप्पिलि, पार्वतीपुर, वीरघट्टम् इत्यादि देशेषु समये समये उपद्रवदाता कश्चन व्याघ्रनायक नामा वणिक् पल्लोकिमुडि प्रभृतिषु देशेषु उठाणसिंहः रामराजः जगन्नाथराजः नरसिंहराजः रामचन्द्रदोरागारय्य दोरा नरसिंहपट्टनायकः हरिसिंहपट्टनायकश्चेत्यादयः गुणपुरप्रदेशे लिमा इ चरणदेवनामा कश्चित् शृङ्गवरपुकोट, लकवरपुकोटादिस्थलेषु लक्ष्मण दोरनामा कश्चित् जयपुरान्तर्गत महीदुलपुरग्रामे घनसाथिनिगिनामा कश्चित् एवं गोलुकोण्डास्थित सन्यासि भूपतिनामा च एतान् गवर्नमेन्ट् विद्रोहिणः स च राजा कांश्चिन्निपात्य कांश्चित्पाशैर्बन्ध्वा पूर्वोक्ताधिकारिणां समीपे समर्प्य केषांचिद्गुहणमारणादौ बलसाहाय्यं दत्त्वा तानधिकारिणः प्रीणयामासेति पूर्वलेखकादयः ॥

३०८. अवाप्येति ॥ द्विजो ब्राह्मणः कश्चिदित्यर्थः आत्मनः स्वस्य महती प्रबला या रुजातिं जीर्णशूलरूपरोगजन्यापीडा तां व्यपनेतुं अपनोदयितुं काशीशस्य श्रीकाशीविश्वेश्वरस्य निदेशं आज्ञां स्वप्नादेशमित्यर्थः अवाप्य प्राप्य आगतः जयपुरं प्राप्तः इहैव जयपुरे इत्यर्थः यदा घ्रातं येन विक्रमेणाघ्रातं पायसं क्षीराक्षविशेषं 'परमाक्षं तु पायसं'मित्यमरः उपेत्य प्राप्य भुक्त्वा तद्भोजनं कृत्वा ततः रोगात् परिमुक्तवान् परि सर्वतो भावेन मुक्तो बभूव अलेखं कथा—काशीस्थः कश्चिद्ब्राह्मणः जीर्णशूलरोगेण पीडितः बहुविधया चिकित्सयापि अप्राप्तारोग्यः श्रीकाशीविश्वेश्वरस्य सन्धिधौ निराहारः स्थितः अथ कियद्दिनान्तरे राहौ स्वप्नादेशं लब्धवान् किमिति ? दक्षिणसौराष्ट्रदेशे जयपुरनाम्नि नगरे स्थितस्य राज्ञो विक्रमस्य अर्धभुक्तोच्छ्रष्टं पायसं भुक्त्वा अस्माद्भोगान्मुक्तो भविष्यसीति तस्मात् स ब्राह्मणस्तत आगत्य इह राज्ञे विक्रमदेवाय तत्सर्वं विज्ञप्तवान् तच्छ्रुत्वाऽयं राजा ब्राह्मणयोच्छ्रष्टं कथं दातव्यमिति सदसि पण्डितान् पृष्टवान् तत्सर्वं सम्यैरालोच्य आघ्राणं ह्यर्धभोजनमिति निश्चित्य राज्ञे विज्ञप्तं तथानुष्ठिते स च ब्राह्मणः सद्यएव तस्माद्भोगान्निर्मुक्तो बभूवेति प्रवादः ॥

३०९. यदित्यादि ॥ यदीयकाले यस्य राज्ञः सम्बन्धिनि समये तदीय राज्यसमये इत्यर्थः गुप्तेश्वरस्तजामा शिवलिङ्गविशेषः गुप्तो गुप्ततया स्थितो यस्मिन् स भूधरः पूर्वोक्तः पर्वतः साद्भुतं साक्षर्यं यथा तथा गतेन प्राप्तेन पतितेनेत्यर्थः कुलिशेन वज्रेण यथा येन प्रकारेण उत्तरत्न तथा शब्दोपादानाद्-

३१०. अनेकखड्गोष्ट्रगजाश्वसंग्रही पुरे गृहे नित्यमहोत्सवाग्रही ।
य एव दुर्वृत्तजनस्य निग्रही सतां प्रसङ्गेषु सदाप्यनुग्रही ॥

३११. स कृष्णचैतन्यसहोदरावर स्वकृष्णचैतन्यसहोदरादरः ।
स कृष्णचैतन्यनिविष्टमानसः स कृष्णचैतन्यमठं विनिर्ममौ ॥

ज्ञयथेत्यध्याहृतः उदग्द्वारस्य पर्वतस्थोत्तरदिग्भागस्थितस्य गुह्यमार्गस्य निरोधोऽवरोधकं पूर्वं प्रथमं यस्मिन् वेधकर्मणि तद्यथा तथा विद्वस्ताडितः सन् कृता मूर्ध्नि पद्धतिः सरणियस्य सः, 'सरणिः पद्धतिः पद्यावर्त्मन्येकपदी'ति चेत्यमरः तथाभूतो यथा भवति तथैव तेन रूपेणैवाभूत् यथा कृतमस्त्रकमार्गः स्यात्तथैव उदग्द्वारनिरोधपूर्वकं विद्वो बभूवैत्यर्थः अत्रेदं वृत्तं अयं राजा एकदा शिवरात्रिमुद्दिश्य गुप्तेश्वरदर्शनार्थं जगाम तत्र च उदग्दिशि स्थितस्य गुह्यमार्गस्य सङ्कोचाज्जनगमने बह्वायासं समालोच्य ईश्वरं मार्गविकाशार्थं प्रार्थयते स्म अथागामिनि ज्येष्ठे मासि वज्रपातेन पर्वतस्थोर्ध्वप्रदेशे देवसन्निधिं प्रतिस्वच्छन्दगमनोपयोगिमार्गः स्फोटितः तदानीं महाशिलापातेन पूर्वस्थितोदग्बिलमार्गोऽपि मुद्रितः आसीदिति ॥

३१०. अनेकेत्यादि ॥ यः विक्रमः अनेकेषां खड्गानां गण्डाख्यानां 'गण्डके खड्गखड्गिना'वित्यमरः उद्घाणां गजानामश्वानां च सङ्ग्रही सञ्चयकर्ता पुरे नगरे गृहे राजभवने च नित्यं महोत्सवेषु आग्रह आदरोऽस्यास्तीति तथा दुर्वृत्तजनस्य दुर्विनीतजनस्य निग्रहो दण्डोऽस्यास्तीति निग्रहोव केवलं दण्डदाता तथा सतां सज्जनानां प्रसङ्गेषु सङ्गतिषु सदापि सर्वदैव अनुग्रहोऽभ्युपपत्तिरस्यास्तीति तथा आसीदित्यर्थः 'अभ्युपत्तिरनुग्रह' इत्यमरः ॥

३११. स इति ॥ कृष्णो वासुदेवः चैतन्यो भगवदवतारविशेषः तथा च अनन्तसंहितायां ब्राह्मणं प्रति भगवदुक्तिः अवतीर्णो भविष्यामि कलौ निजगणेशसह । शचीगर्भे नवहृषी स्वधुनीपरिवारिते इति तथा 'कृष्णश्चैतन्यो गौरांगो गौरचन्द्रो गौरहरिः । शचीसुतः प्रभुगौरौ नामानि भक्तिदानि' मे इत्यादि तयोः सहोदरौ तुल्यौ सहोदरशब्दोऽत्र सादृश्यवाचकः उक्तञ्च कविकल्पलतायां 'बन्धुश्रौरः सुहृद्वादीकल्पः प्रख्यः प्रभः समः । देशीयदेश्यविप्राभाः सोदराद्या इवार्थका इति अवरौ कनिष्ठौ स्वौ स्वकीयौ ज्ञातिरूपौ वा यौ कृष्णश्च चैतन्यश्च तन्नामानौ सहोदरौ भ्रातरौ तयोर्थे आदरः समादरस्तेन सहितः अत्रेदमवधेयं अस्य राज्ञः समये नवरङ्गपुरे कृष्णदेव, चैतन्यदेवनामानौ द्वौ पितृव्यपुत्रौ स्थितौ अन्यो कृष्णदेवस्तु निजवैमादेयभ्रातृपुत्रः अयं भैरवासिंहपुरे कियद्दिनं राज्यं कृत्वा लोकान्तरं गतः पितृव्यपुत्रावेव चिरकालं स्थितौ निस्सन्तानौ मृतौ चेत्यादिकं "जगोयवीयाश्वरसिंहनामत" इत्येतच्छ्लोकव्याख्यानेऽभिहितं कृष्णचैतन्ययोर्भगवदवतारविशेषयोर्निविष्टं स्थितं मानसं मनो यस्य सः अतएव स विक्रमदेवः कृष्णचैतन्याभ्यां सहितं मठं देवगूढविशेषं 'मठच्छाखादिनिलय' इत्यमरः विनिर्ममौ निर्मितवान् मण्डपाकारमेकं देवगूढं निर्माय तत्र राधाकृष्णयुगलं चैतन्यनित्यानन्दमूर्तिद्वयं च प्रतिष्ठाप्य चैतन्य मठनाम्ना प्रख्यापयति स्मेत्यर्थो बोध्यः अयं च मठः पण्यवीधिका मार्गसंलम्न एव वर्तत इति ॥

३१२. सजम्बुमुण्डावसथाधिवासिनीं पुरीं समानीय च मुण्डमार्दिनीम् ।
निवासयन् तां नवमण्डपालये पदार्चनात्खण्डयति स्म चापदः ॥
३१३. विभासते या भगवत्यभिख्यया सहायुधैः षोडशबाहुकोमला ।
अनल्पशिल्पैः सुशिलाप्रकल्पिताभिवन्द्य सर्वावयवैः समुज्ज्वला ॥
३१४. शिवस्य सिंहासनमध्यवर्तिनो निबद्धपद्मासनिकाऽपि मूर्धनि ।
स्वमस्तके विस्तृतपीठनिष्ठितं समाधिरूढं दधती मृडान्तरम् ॥

३१२. स इति ॥ स विक्रमः जम्बुमुण्डावसथाधिवासिनीं जम्बुमुण्डाख्यग्राममधिष्ठितां आवसन्त्य-
स्मिन्नित्यावसथो ग्रामः उपसर्गेव स इत्यथच् 'समौ संवसथग्रामा' वित्यमरः जम्बुमुण्डाख्ये ग्रामे य
आवसथो विश्रामस्थानं गृहं वा तदाधिवासिनोमित्यर्थः 'आसनावसथो शय्या मनुब्रज्यामुपासना'
वित्यल मनौ तथा व्याख्यानात् स च जाम्बु (जाम) मुण्डाख्यो ग्रामः जयपुरादुत्तरभागे चतुः
क्रोशान्तरे वसते मुण्डोनामा सुरविशेषः तन्मार्दिनी दुर्गा तां दुर्गामूर्तिभेदमित्यर्थः पुरीं निजराजधानीं
समानीय तस्माद्ग्रामादानाय तां च मूर्तिं नवमण्डपालये नूतनं मण्डपाकारं देवगृहं निर्माय तत्रेत्यर्थ
निवासयन् संस्थापयन् पदार्चनात् तस्या देव्याः पादपद्माराधनाद्वेतोः आपदः विपत्तिः खण्डयति
स्म तदाराधनेनैव विपद्द्रष्टो नाभूदित्यर्थः इयं हि देवी मूर्तिश्चिरादेव जाम्बुमुण्डाग्रामे स्थिता स्वराजधानीं
तामानीय समाराधयितुं स्वप्नसमादिष्टो राजा तथानुष्ठितवानित्यवधेयम् ॥

किमाख्यया प्रसिद्धा किं स्वरूपा वा सेति तत्कथनमुखेन इतः प्रभृति तामेव षोडशभिः
श्लोकैर्विशिष्य प्रस्रौति ॥

३१३. विभासत इत्यादि ॥ या देवी मूर्तिः भगवतीति अभिख्यानाम तथा विभासते शोभते
भगवतीति तान्ना प्रसिद्धेत्यर्थः आयुधैः चक्रादिभिः सह सहितेत्यर्थः षोडशभिर्बाहुभिः भुजैः कोमला
सुकुमारशरीरा अल शिलाकल्पितमूर्तेरपि देव्या अभेदोपचारात् कोमलत्वादिकमवगन्तव्यं एवमन्यत्वापि
देवमूर्त्यादौ सचेतनोचितस्तघनकल्पनं कविभिः सर्वत्र सुप्रसिद्धं अनल्पैर्बहुविधैः शिल्पैः मूर्तिघटना
कौशल्यकर्मभिः सुशिलायां सुदृढकृष्णवर्णपापाणमणौ प्रकल्पिता निर्मिताः अभिवन्द्याः स्तुत्याः ये
सर्वावयवाः सकलनखमुखनासिकादिप्रतीकाः तैः समुज्ज्वला प्रस्फुटा ॥

३१४. शिवस्येति ॥ सिंहासनस्य निजपीठकल्पितसिंहद्वयस्येत्यर्थः मध्यवर्तिनो मध्ये विद्यमानस्य
शिवस्य भैरवाकारस्य मूर्धनि मस्तकोपरिभागे निबद्धं पद्मासनं ऊर्ध्वरुपरि विन्यस्य सभ्यक् पादतले
उभे इति लक्षणोपेतमासक्तं यथा सा तथाभूतापि स्वमस्तके निजमस्तकोपरिभागे विस्तृतं विस्तृततया
कल्पितं यत्पीठं तत्र निष्ठितं निविष्टं समाधिरूढं ध्यानासक्तं अन्यो मृडो मृडान्तरस्तं योगारूढ
भैरवरूपिणं शिवमित्यर्थः 'गिरिशो मृड इति शिवपर्यायेऽमरः दधती दधाना एतत्सर्वं ध्यानवाङ्मयमपि
यथा स्थितं वर्णितमस्माभिः तच्चानस्वरूपमुक्तं चन्द्रिकायां शङ्खं चक्रधनुर्गदाङ्कुशवरप्रासाङ्क
कपालायसं वामैर्बाहुभिरन्यतोऽरि कुलिशं शूलान्निपाशानपि खड्गं सायकतोमरे च दधती इयामाभि-

३१५. परस्परस्पर्धितयाभिमानिनोर्मनोभवस्यापि भवस्य चोभयोः ।
तमेकमेत्यापरगर्वपातने वपुर्वहन्ती नवमेव यौवतम् ॥

३१६. पुरस्य जेतुर्विजयार्थिनोऽतनोः शुभेजयस्तम्भयुगे सुसंस्कृते ।
यदूरुयुग्मे स्वपदद्वयं स्फुटं दधाति पूजार्पितपङ्कजश्रियम् ॥

रामाकृतिर्भ्येया षोडशबाहुभिर्भगवती भूषाभरं बिभ्रतीत्यादि षोडशभुजाया ध्यानस्वरूपनिरूपकग्रन्थेषु कचिन्महिषोत्तमाङ्गस्थरवं क्वचित्सिंहस्कन्धाधिरूढत्वमित्येव दृश्यते तदुक्तमाचार्यैः चक्रदरखङ्गखेटक-शरकामुंक्शूलसंज्ञककपालैः ऋष्टिसुशलकुन्तनन्दकवलयगदाभिन्दिपालशक्त्याख्यैः उद्यद्विकृतिभुजाद्या महिषके सजलजलदसङ्काशा इति माहिषके महिषसम्बन्धिमस्तके कं शिरोम्बुनोरिति कोशात् विकृतिभुजा षोडशभुजा अन्यत्रापि ज्वलदग्निभां सिंहस्कन्धारूढां भयावहां ध्यायेत् षोडशबाहुं तां सम्यक् वैरिविमर्दने इति अधिकन्तु राघवभट्टीयशारदाख्याख्याने द्रष्टव्यं एवं चाक्ष-शिला पट्टोपरिभागे गजखेचरादिप्रतिकृतयोऽपि कल्पितास्सन्ति तत्सर्वमपि देवीमूर्तिबाह्यमिति द्रष्टुमिः प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ तस्या एव देव्याः पादादिमस्तकान्तं वर्णयिष्यन् तत्रादौ तच्छरीरमानं भङ्गयन्तरेण स्फुटयति ॥

३१५. परस्परिति ॥ परस्परस्यान्योन्यस्य स्पर्धितया सङ्घर्षितया हेतुना स्पर्धसङ्घर्ष इति धातुः सङ्घर्षः पराभिभवेच्छा इति व्याकरणं अभिमानिनोः गर्वितयोः मनोभवस्य कन्दर्पस्य भवस्य शिवस्य च उभयोरपि मनोभवभवयोरपि मध्ये इत्यर्थः निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा एकं तयोरन्यतरं तं मनोभवं भवं वाप्य प्राप्य सहायीभूयेति यावत् अपरस्य तयोरन्यतरस्यैव भवस्य मनोभवस्य वा गर्वस्याभिमानस्य पातने त्रिभुवसने विषये एव नवं नूतनं अभूतपूर्वमिति यावत् युवत्या इदं यौवतं यौतः शलन्ताद्युवतीशब्दात्तस्येदमित्यण् यूनस्तिरिति त्यन्तादणि कृते भस्याडे तद्धिते इति पुंवद्भावे अस्त्रितिप्रकृतिभावे च यौवनमिति वा पाठः तत् वपुः शरीरं नवयौवनविशिष्टस्त्रीस्वरूपमित्यर्थः वहन्ती दधानेव स्थितेत्यर्थः तथा च सेयं भगवती मूर्तिः षोडशवार्षिकस्त्रीसमानशरीरपरिमाणेति फलितम् ॥

३१६. पुरस्येति ॥ पुरस्य पुरस्यस्य मयदानवरचितस्येत्यर्थः क्षिपुरासुरस्य वा जेतुः विजयिनः अत्र पुरशब्देन नामैकदेशग्रहणे नाममात्रस्यापि ग्रहणमित्यनुशासनात् यथा भीमपदेन भीमसेन-रूपार्थस्य बोधस्तद्वत् त्रिपुरस्य बोधः क्षिपुरविजयिनः शिवस्येत्यर्थः विजयं पराभवमर्थयत इति विजयार्थी तस्य अतनोः कन्दर्पस्य शुभे शोभने मङ्गलस्वरूपे वा सुसंस्कृते सुष्ठु संस्कृत्य स्थापिते स्तम्भयोर्युगं स्तम्भयुगं जयार्थस्तम्भयुगं तस्मिन् विजयस्तम्भद्वयस्वरूपे इत्यर्थः यदूरुयुग्मे यस्या भगवती मूर्तेः सक्थियुगले 'सक्थि क्लीबे पुमानूर्'रित्यमरः स्वपदद्वयं स्वकीयपादयुगलं पूजया अपिंते पूजार्पिते ते च ते पङ्कजे च तयोः श्रियं शोभां स्फुटं प्रव्यक्तं यथातथा दधाति बिभर्ति बद्धपद्मासिनिकायास्तस्याः भगवती मूर्तेः ऊरुयुगलोपरि पादपद्मद्वयस्य प्रव्यक्तत्वात् तथारोपिते तस्मिन् तस्य तथा निदर्शनत्वमिति भावः ॥

३१७. प्रभाविर्न भर्गमथ स्मरन् स्मरः सशङ्कमूरुद्वयदुर्गमध्यगः ।
प्रकल्प्य मार्गार्गलिके व्यतिष्ठिते तदीयजङ्घे किमुतं जिघांसति ॥
३१८. स्वपृष्ठसौन्दर्यचयं हि तत्कटिं निगृह्य मुष्ट्यातुलयन् तथा विधिः ।
तदंशलेशासममेव वीक्ष्य तत्सुनाभिकूपे निखिलं किमक्षिपत् ॥
३१९. विभेद्य मूर्तिं स्वतनौ तथा हरौ द्विधा स्थितं शम्भुमियं प्रभाभरैः ।
प्रकृष्य पिण्डीकृतमीर्ष्याया प्रियं स्तनच्छलान्मेलयतीव वक्षसा ॥

३१७. प्रभाविर्नमिति ॥ अथ तथाविधविजयसाधनसम्पादनानन्तरं स्मरः कन्दर्पः भर्गं शिष्टं प्रभाविर्न नेत्रानलेन स्वशरीरदाहकत्वेन प्रतापशालिनं कृत्वा स्मरन् चिन्तयन् अतएव सशङ्कं पुनः स मां पराभवेदिति शङ्कया सह वर्तमानं यथातथा ऊरुद्वयदुर्गमध्यगः तस्या भगवतीमूर्तेः ऊरुद्वयमेव दुर्गं प्रावरणविशेषः तन्मध्यस्थितः सन् व्यतिष्ठिते पद्मासननिबद्धत्वात् व्यतिभेदेनस्थिते तदीयजङ्घे तस्या भगवत्याः सम्बन्धिजङ्घायुगळमित्यर्थः मार्गार्गलिके दुर्गप्रवेशनमार्गरोधकसुदृढा-र्गळाद्वयस्वरूपं तद्युगळमित्यर्थः प्रकल्प्य प्रकल्पेण कल्पयित्वा तं भर्गमेव जिघांसति हन्तुमिच्छति किमु इत्युत्प्रेक्षा हन्तेः सनिद्वित्वं कुहोश्चैत्यभ्यासस्य चुत्वं सन्यत इतीत्वं अभ्यासाच्चेति कुत्वं अज्जनग-मांसनीति दीर्घः दुर्बला हि जिगीषवः परदुष्प्रवेश्यदुर्गाद्याश्रयन्तीति भावः तथा च हरविजया-धिः कन्दर्पस्य स्थानतया तस्य सर्वोत्कृष्ट्यं ध्वनितं एतेनोरुपर्यन्तं वर्णितं वेदितव्यम् ॥

कटिं वर्णयति ॥

३१८. स्वेत्यादि ॥ विधिलोकविधाता ब्रह्मा, 'विधाता विश्वरुद्धिधि'रित्यस्मरः मुष्ट्या निजैककर-मुष्टिबन्धेन तत्कटिं तस्या भगवती मूर्तेः कटिप्रदेशं निगृह्य धृत्वा एतेन तत्कठ्या मुष्टिमेयत्वं प्रदर्शितं तथा कठ्या तत्कटिनिष्ठसौन्दर्यगुणेनेत्यर्थः गुणगुणिनोरभेदोपचारात् अन्यथा तयोर्विजातीयत्वेन तुलनाऽयोग्यत्वात् यद्वा सर्वनाम्नः बुद्धिस्थवाचिकतया तथेत्यत्र तच्छब्देन कटिनिष्ठरम्यतागुणो वाच्यः रम्यता सौन्दर्यं मित्यनर्थान्तरं अथवा सौन्दर्यचयपदेन सौन्दर्यवद्वस्तुचयो लक्ष्यः गुणिं विहाय गुणस्यासत्त्वात् ततश्च तच्छब्देन कटिर्वाच्या तथा साकं स्वेन सृष्टानि निर्मितानि यानि सौन्दर्याणि ब्रह्माण्डोदरस्थितानि तेषां चयं समूहं तुलयन् समीकुर्वन् हीत्यवधारणे तदंशलेशासमं तस्या कटेरंश-लेशस्य एकदेशलवस्य असमोऽसमानः तत्कठ्येकदेशसौन्दर्यलवस्याप्यसमान इत्यर्थः पूर्ववद्योजना तं तथाभूतं स्वसृष्टसौन्दर्यचयमेव वीक्ष्य दृष्ट्वा तस्या भगवतीमूर्तेः शोभननाभिरेव कूपं तस्मिन् तस्य कटिसमीपवर्तित्वादिति भावः निखिलं तमेव सौन्दर्यचयं अक्षिपत् निचिक्षेप किमित्युत्प्रेक्षा एतेन भगवतीमूर्तेः कटिसौष्टवं विश्वातिशायि सौन्दर्यवत्तया निरुपमं नाभिकूपं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिं निखिलसौन्दर्य-निधानमिति च फलितम् ॥

वक्षः प्रदेशं वर्णयति ॥

३१९. विभेद्येति ॥ इयं भगवती वक्षसा निजोरसा प्रयोज्यकर्ता प्रभाभरैः कान्तिपटलैः करणैः मूर्तिं ऐश्वर्यं वपुः विभेद्य द्विधा विभक्तीकृत्य एको भागः स्वतनौ निजपार्वतीशरीरे अर्धनारीश्वरत्वादिति

३२०. निरन्तरे स्निग्धकुचद्रयान्तरे विभाति मातुर्भुजगोपवीतकम् ।

विभागसीमेव समं पयः पिबद्दिपास्य षड्भ्रुविवादभञ्जिनी ॥

३२१. चतुर्दशानां जगतां महेशितुर्गळस्य चेच्छाफलमाल्यकल्पिकाः ।

चतुर्दश द्वे च सुपाणिपल्लवा विभान्ति यस्या भुजकल्पवल्लिकाः ॥

भावः तथा अपरो भागः हरौ श्रीमन्नारायणे हरिहरयोरेकात्मत्वादिति भावः तथा च “अर्धं दानव-
वैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतमि”त्यादिप्रयोगः तथा द्विधास्थितं द्विप्रकारीभूय प्रवृत्तं प्रियं निजभतारं
अतएव ईर्ष्याया अक्षान्ततया प्रकृत्य प्रकर्षेणाकृत्य तदुभयभागमेकस्त्रीकृत्येत्यर्थः स्तनच्छलात् कुचयो-
र्भ्राजात् अपिण्डौ पिण्डौ सम्पाद्य कृतः पिण्डीकृतः तं तथाभूतं शम्भुं शिवं मेलयति मिश्रयतीव
स्तनयोः शम्भुसादृश्यात् द्विधास्थितस्य तस्य तथैक्यं सम्पादयति किमित्युत्प्रेक्षा एतेन स्तनयोः स्नैग्ध्यं
नैरन्तर्यं वक्षसश्च लावण्यातिशयश्च ध्वनितम् ॥

३२०. निरन्तर इति ॥ मातुः समस्तजगतः द्विपास्य षड्भ्रुवयोर्वा जनन्यास्तस्या भगवत्याः
निरन्तरे नास्ति अन्तरमवकाशो यस्मिन् तस्मिन् तथाभूते स्निग्धयोर्मैसृणयोः कुचयोर्द्वयस्यान्तरे
मध्यप्रदेशे । ‘अन्तरमवकाशावधिप्रणिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये, छिद्रास्मीयविना बहिरवसरमध्येऽन्तरारामिनि’
चेत्यमरः भुजगः सर्पएव उपवीतं ततः स्वार्थे कन् नागायज्ञोपवीतमित्यर्थः विभाति विशेषेण शोभते
कीदृगिव तदेवाह विभागेत्यादि समं समकालं पयः पिबतोः स्तन्यपानं कुर्वतोः ह्याभ्यां करपुष्कर-
मुखाभ्यां पिबतीति द्विपः तस्य आस्यमेवास्यं मुखं यस्य स गजाननः षड्भ्रुवः षडाननश्च ‘कार्तिकेयो
महासेनः शरजन्मा षडानन’ इत्यमरः तयोः यो विवादः एकस्य द्विपास्यत्वेन अपरस्य षड्भ्रुवत्वेन च
उभयोरपि ममैवेतौ कुर्वा स्तन्यपानाहौ इति अहमहमिकया वाकलहः तस्य भञ्जिनी निवर्तिनी
विभागस्य वन्द्यस्य सीमा मयादेव एतदवधिकएव तव स्तन्यपानाधिकार इति निबद्धसीमेव
स्थितमित्यर्थः ॥

३२१. चतुर्दशानामिति ॥ यस्याः भगवत्याः भुजकल्पवल्लिकाः विभान्तीत्यन्वयः किंभूतास्ताः
चतुर्दशानां जगतां चतुर्दशभुवनानां तथा महांश्रासौ ईशिता महेशिता तस्य महेश्वरस्य गळस्य
शिवकण्ठदेशस्य चेत्यर्थः इच्छाविषयभूतानि फलानि इच्छाफलानि तेषां माल्यस्य कुसुमस्तजश्च ‘माल्यं
कुसुमतस्तजो’रिति मेदिनी । कल्पिका विधात्र्यः अत्र तृजकाभ्यां कर्तरीति षष्ठीसमासप्रतिषेधेऽपि
याजकादिस्वात्समासः क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ये कान्ताः पाचकाद्यास्ते द्रष्टव्या
याजकादिषु इति गणरत्नकृतः यद्वा इच्छाफलमाल्ययोः कल्पः कल्पनाविधानमिति यावत् यतः
याभिरिति वा ततः ‘स्वार्थिकः कः कल्पे विधिक्रमा’वित्यमरः अतएव चतुर्दश द्वे च चतुर्दशभुवनाना-
मिच्छाफलविधानार्थं चतुर्दश महेशगळमाल्यविधानार्थं द्वे एवं सम्भूय षोडशसङ्ख्याका इत्यर्थः
शोभनाः पाण्यएव पल्लवा यासां तथाभूताः भुजाएव कल्पवल्लयः ततः स्वार्थे ठक् विभान्ति
विशेषेण शोभन्ते ॥

३२२. भवेन्महार्घ्यो यदि कम्बुरर्चितोऽम्बुजेन साक्षाद्विधुमण्डलेन वा ।
ततो लसच्चारुमुखेन साङ्गना गळस्य तस्याः कलयेत्कियत्तुलाम् ॥

३२३. ललाटपट्टाष्टमिकेन्दुमूर्ध्वतो ग्रसजटास्तोमतमः समीक्षणात् ।
किमास्यमस्यास्तरलो नवारुणोऽधरौष्टसिन्दूरमिषाद्विशत्यसौ ॥

३२४. अभीक्षणमक्ष्णोर्धुनिशोः प्रकाशिनोः सुमेरुदण्डश्रियमन्तरास्थितेः ।
दधत्स्व घोणाग्रगमौक्तिकच्छलाञ्जगन्मयी खेलयति ध्रुवं ध्रुवम् ॥

३२२. भवेदिति ॥ महावाचायं महार्घ्यः दक्षिणावर्तादिगुणयुक्तत्वेन बहुमूल्य इत्यर्थः अथ च अर्चायेदमर्घ्यं पूजार्थं द्रव्यं 'मूल्ये पूजा विधावर्चं' इत्यमरः पादाघांभ्यां चेति यत् महत् विशेषरूपमर्घ्यं यस्मिन् सः विशेषार्घ्यसंस्कारक्रमेण संस्कृत्य स्थापित इत्यर्थः तथाभूतः कम्बुः शङ्खः 'शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रिया' मित्यमरः अम्बुजेन पद्मपुष्पेण अथ साक्षात् प्रत्यक्षभूतेन विधुमण्डलेन षोडशकलात्मक सोममण्डलेन वा अर्चितः पूजितो भवेद्यदि स्याच्चेत् ततः तर्हि तस्याः भगवत्याः लसत् प्रफुल्लं चारु मनोहरं च यन्मुखं वदनं तेन सङ्गिनः संसर्गिणः गळस्य कण्ठप्रदेशस्य कियन्तीं कियत्परिमितां तुलां सामर्थ्यं स्वल्पसामर्थ्यमित्यर्थः कलयेत् प्राप्नुयादित्यर्थः देवपूजायां शङ्खेऽर्घ्यस्थापनकर्मणि पुष्पादिना पूजनं क्रमेणाग्निसूर्यसोममण्डलद्वयपूजनं च विहितमस्ति तथा मुखस्य चन्द्रपद्मसामर्थ्यं गळस्य शङ्खसामर्थ्यं च सुप्रसिद्धं तथा चाल कम्बां अम्बुजस्य साक्षाद्विधुमण्डलस्य वा सम्बन्धाभावेऽपि सम्बन्धित्वसम्भावनया उपमानभूतयोस्तयोः वैशिष्ट्येन कियत्तुलां कलयेदिति सम्भावनया उपमेयत्वकल्पनान् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्त्याऽनुप्राणितोऽयं प्रतीपालङ्कारो वेदितव्य इति ॥

३२३. ललाटेति ॥ अस्याः भगवत्याः ललाटपट्टो भालप्रदेशः एव आष्टमिकेन्दुः अष्टमी सम्बन्धी चन्द्रः तं ऊर्ध्वत उपरिभागात् ग्रसतो ग्रासं कुर्वतो जटास्तोम एव तमो राहुस्तस्य समीक्षणात् सम्यक् दर्शनाद्धेतोः तरलोऽस्थिरः अयं भावः कदाचिदपि पर्वण्येव पूर्णचन्द्रं राहुर्ग्रसति तस्य च भूच्छाया-रूपत्वेन अधोभागादेव सङ्गमः अल च ललाटभागस्य खण्डचन्द्रसाम्येन आष्टमेन्दुरूपत्वात् जटापुंजस्यापि कृष्णवर्णत्वेन राहुसाम्यात् तद्रूपस्य राहोस्तद्रूपस्येन्दोरूर्ध्वतएव ग्रासं कुर्वतस्तथाभूताकालिकप्रवृत्तिरूपाद्भुतदर्शनेन मामप्ययं प्रसिध्यतीति भिया तरलितचित्त इत्यर्थः तथाभूतोऽसौ परिदृश्यमानः नवारुणो नवोदितसूर्यः अधरौष्टसिन्दूरमिषात् ओष्ठाधरपरिलिप्त सिन्दूरव्याजात् आर्यं अस्या भगवती मूर्तेर्मुखविवरं विशति स्वात्मसङ्गोपनार्थं प्रविशति किमिद्युत्प्रेक्षा एतेन भगवतीमूर्तेः ललाटोपरि लम्बमाना जटाः ओष्ठाधरान्तरे च सिन्दूरं विलिप्तमिति च सूचितम् ॥

३२४. अभीक्षणमिति ॥ जगन्मयी जगद्रूपा सा भगवतीमूर्तिः अभीक्षणमनवरतं शुचनिशाच शुनिशे शुशब्दोऽत्र दिवसवाची तयोर्दिवाराभ्योः प्रकाशिनोः प्रकाशकयोः सूर्यचन्द्ररूपयोरित्यर्थः अभीक्षणीयनयोः देव्यादक्षनेत्रस्य सूर्यात्मकत्वात् वामनेत्रस्य चन्द्ररूपत्वात् दिवाराक्षिप्रकाशहेतुभूतयोस्तयोरित्यर्थः अन्तरा मध्येस्थितेर्विद्यमानत्वात् अतएव सुमेरुरेव दण्डस्य श्रियं सूर्यचन्द्रमसो-

३२५. पुनस्तनुष्मान् स भवेदिहेतियत्कपोलनासा नयनभ्रुकैतवात् ।
विधिर्निधत्ते हि फलेषुधिज्यकाधनुंषि विध्वस्ततनोर्मनोभुवः ॥
३२६. स्वभक्तवक्त्रोद्गतदुःखसन्ततिं निगृह्य विस्तारितकर्णपाशयोः ।
कटाक्षकौक्षेयकधारयारयादयामयी छेत्तुमियं किमिच्छति ॥

राच्छादकत्वेन दिनरात्रिव्यवस्थापकमेरुदण्डशोभामित्यर्थः 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री'त्यमरः दधती धारयन्ती या स्वघोणा निजनासिका गमकत्वात्समासः 'घोणा नासा च नासिके'त्यमरः तस्या अग्रं यन्मौक्तिकं मुक्ताफलं तदेव च्छलं तस्मात् नासामणिव्याजादित्यर्थः भ्रुवं भ्रुवाख्यताराविशेषं खेलयति विलासयति भ्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षाव्यञ्जकोयं शब्दः उक्तञ्च 'मन्ये शङ्के भ्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षा व्यञ्जकाः शब्दा इव शब्दोऽपि तादृशः ॥' इति मेरोरुपरिभागे भ्रुवमण्डलं प्रसिद्धं तथा च जगद्रूपाया-स्तस्यास्तथोपकरणं युक्तमिति भावः ॥

३२५. पुनरिति ॥ विधिर्विधाता सः हरनेलानलदग्धशरीरो मनोभूरित्यर्थः इह भगवतीमूर्तेौ पार्वतीरूपा या एतस्याविषये वा परिणेष्यति पार्वतीं यदेत्यादि प्रामाण्यादित्यर्थः पुनः पार्वतीपरिणया-नन्तरमित्यर्थः तनुष्मान् मूर्तिमान् भवेत् स्यादिति सम्भावनयैवेत्यर्थः यस्या भगवत्याः कपालो गण्डः नासा नयने भ्रुवौ च कपोल नासा नयनभ्रुवाण्यङ्गत्वादेकवद्भावः प्रतिमायामपि देव्या अभेदव्यपदेशात् प्राणप्रतिष्ठादिक्रियाविधानाच्च प्राणित्वेबाधकाभावात् प्राण्यङ्गत्वाविवक्षायामपि समाहारे इन्द्रैकवद्भावः स नपुंसकमिति क्लीबत्वं ह्रस्वो नपुंसकइति ह्रस्वत्वञ्च तत्कैतवात् तद्गयाजात् इन्द्रान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति न्यायात् कैतवशब्दस्य प्रत्येकं योगः तेन कपोलकैतवात् नासाकैतवा-दित्यादि ज्ञेयं विश्वस्ता हरनेलानलेन दग्धा तनुः शरीरं यस्य तस्य मनोभुवः कन्दर्पस्य फलं फलकं इषुधिस्तणोरं ज्याएव ज्यका मौर्वी 'मौर्वी ज्या सिञ्जिनीगुण' इत्यमरः धनुः कार्मुकं च तानि क्रमेण कपोलकैतवात् फलकं नासाकैतवादिषुधिं नयनकैतवात् ज्यकां भ्रुकैतवाद्भ्रुवश्च निधत्ते स्थापयति ह्रीत्यवधारणे तथा चास्या घदनं कामोपकरणस्थानभूतत्वात् सर्वोत्कृष्टसौष्ठवशालीति ध्वनितम् ॥

३२६. स्वेत्यादि ॥ दयामयी दयाप्रचुरा इयं भगवती कटाक्षोपाङ्गदर्शनमेव कौक्षेयकः खङ्गः 'खङ्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टयः कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवदि'त्यमरः तस्य धारया परम्परया विस्तारितौ कर्णविव पाशौ तयोरुपस्थितमित्यर्थः स्वभक्तानां स्वकीयभक्तजनानां वक्त्रेभ्य-उद्गतानि यानि दुःखानि तेषां सन्ततिं समूहं निगृह्य ताभ्यां कर्णपाशाभ्यामेवेत्यर्थः रयात् वेगात् अनालस्यादेवेत्यर्थः छेत्तुं तामेव दुःखसन्ततिं खण्डयितुं इच्छति किमित्युत्प्रेक्षा तेन च तस्या दयामयी पदं सार्थकमिति भावः एवं तावत् पादादिकेशान्तं वर्णितं वेदितव्यं अधरौष्ठवर्णनप्रस्तावे कपोलजट-योर्वर्णितत्वाच्चाल पुनः प्रकटनं देवादीनां पादादितो वर्णयत्वमुक्तं यथा 'मानवामौलितोवण्यादिवा-श्ररणतः पुनः' इति ॥

३२७. नवाम्बुवाहद्युतिभृत्तनुस्तडिप्रदीप्तनानाभरणैः समुल्लवणा ।
समर्हणीया द्रुहिणादिदैवतैः प्रहीणदोषा महिषी महेशितुः ॥
३२८. उपासनायात्मनिषेवणार्थिनां कृपावतीर्णा परिपूर्णविग्रहा ।
अगम्यरूपा निगमागमेषु सा निषेव्यतां भक्तिपरैर्जगत्प्रसूः ॥
३२९. स पञ्चजानिर्मनुजाधिपस्ततस्तदीयपादाब्जनिमज्जितान्तरः ।
अजीजनत्स्वादिममध्यमास्त्रियोः श्रियोज्ज्वलान् द्वौ च तथैकमात्मजान् ।

शरीरशोभां वर्णयति ॥

३२७. नवेत्यादि ॥ महेशितुः महेश्वरस्य महिषी कृतपद्माभिषेकरूपा सा भगवतीत्यर्थः 'कृताभिषेका महिषी'त्यमरः नवाम्बुवाहस्य नूतनजलधरस्य द्युतिं बिभर्तीति तथाभूता या तनुः शरीरं स्निग्धकृष्ण-पाषाणमणिघटितत्वादिति भावः तस्यां तटिदिव विद्युदिव प्रदीप्तानि यानि नानाभरणानि केयूरकटक-मुक्ताहारादि बहुप्रकारभूषणानि तैः समुल्लवणा सम्यक् प्रव्यक्ता 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लवण' मित्यमरः अतएव प्रहीणाः परित्यक्ता दोषा दुर्लक्षणरूपा यस्याः सा सर्वलक्षणसम्पन्नेत्यर्थः द्रुहिणादिदैवतैः ब्रह्मादिदैवैः समर्हणीया पूजनीया अतएव सर्वैरपि चतुर्वर्गेषुभिराराधनीयेति भावः ॥

ननु ब्रह्मरूपिण्या भगवत्याः शरीरित्वमेव कुतः कुतो वा तस्या उपास्यत्वमित्यत आह ॥

३२८. उपासनायेति ॥ आत्मनः स्वत्याः ब्रह्माधिष्ठानशक्तिरूपाया इत्यर्थः परमात्मरूपिण्या वा न हि परमात्मनः सर्वेश्वरस्यापि शक्तेर्वास्तवो भेदः तदुक्तं 'पावकस्योष्णतेवैयमुष्णांशोरिव दीधितिः । चन्द्रस्य चन्द्रिकेवैयं शिवस्य सहजा ध्रुवेति ॥ निषेवणं सेवा तदेवार्थः प्रयोजनमेवामस्तीति तथा आत्मनिषेवणमर्थयन्ते इति वा तेषां स्वभक्तानामित्यर्थः उपासनाय सेवार्थं उपासनार्थं भक्तानां ब्रह्मणोरूपकल्पनेति स्मृतेः कृपावतीर्णा आविर्भूता सती परिपूर्णविग्रहा गृहीतपूर्णब्रह्मविग्रहेत्यर्थः ततश्चास्याः शरीरित्वमिति भावः ननु शरीररहितैवोपास्यतामित्यत्राह अगम्यरूपेति निगमो वेदः आगमं तद्भिन्नं शास्त्रमालं तेषु सर्वेष्वपि अगम्यरूपा दुर्जयस्वरूपा तथा च केवलज्ञानगम्यायाः सूक्ष्मरूपायास्तस्याः प्राधान्येऽपि तत्र तत्तदुपासकानां दर्शनादिव्यवहारायोग्यत्वात् स्थूलरूपकल्पनमिति भावः ननु ब्रह्मविष्णुरुद्रादिमूर्तिभेदानामपि तथा सत्त्वान् विहाय किमर्थमिथं सेवनीयेत्यत आह जगत्प्रसूरिति ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां सर्वेषामपि जनयित्रीत्यर्थः 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी'त्यमरः अतएव सा तथाभूता भगवतीभक्तिरेव परं प्रधानं येषां तैः सर्वैरपि चतुर्वर्गेषुभिरित्यर्थः निषेव्यतां आराध्यतां एकैकगुणोपाधि ब्रह्मविष्णुरुद्रापेक्षया साम्यावस्थोपाधिकाया भगवत्या एवोपासनं युक्तं साम्यावस्थायाः सर्वकारणभूतायाः सर्वोत्कृष्टत्वादिति भावः 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयमुदाहृतं । साम्यावस्थेति या तेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदु'रिति ॥

अथ भगवत्यानयनानन्तरं राज्ञः पुत्रप्राप्तिसंवाह ॥

३२९. स इति ॥ पञ्च जाया यस्य सः पञ्चजानिः जाया यानि किति जायान्तस्य बहुव्रीहिनिका-
देशः क्रीपो ज्योर्वैक्रीति यलोपः पञ्चभार्य इत्यर्थः 'भार्यां जाये'त्यमरः सः पूर्वोक्तविक्रमदेवनामा मनुजाधिपो

३३०. सलक्षणोभूतनयावनोचितो गुणप्रकर्षाज्जनकस्य हर्षदः ।
पितामहख्यापितपूर्वमात्मनो जगाम रामाह्वयमत्र पूर्वजः ॥
३३१. निजेऽग्रजे भ्रातरि भक्तिमान् ननुद्धतः सुमित्राधिकहर्षवर्धनः ।
अनन्ततेजो बलबुद्धिसंयुतोऽनुजोऽस्य विश्वम्भर इत्यभ्यत ॥
३३२. यशोदयाप्यायितमूर्तिरन्यजः स कृष्णचन्द्रोऽलमतात्मजं च यः ।
प्रबन्धरत्यास्तृतपाटवं निजं प्रनाटयन्तं भ्रुवि नाम विक्रमम् ॥

नरपतिः तस्या भगवत्या इमे तदीये ये पादपद्मे तयोर्निर्मज्जितं निवेशितमन्तरात्मा यस्य येन वा स तथाभूतः सन् अतएव स्वादिममभ्यमस्त्रियोः स्वकीययोः पञ्चानां मध्ये प्रथमतृतीययोर्भायैयोरित्यर्थः श्रिया शोभया उज्जलान् प्रकाशमानान् द्वौ च तथा एकं च एवं सम्भूय स्त्रीनित्यर्थः आत्मजान् पुत्रान् अजीजनत् प्रथमायां पट्टमहिष्यां ह्यौ पुत्रौ तृतीयायामेकं पुत्रञ्च क्रमेण जनयामासेत्यर्थः ॥

३३० सलक्षण इति ॥ अत्र एषु त्रिषु मध्ये इत्यर्थः पूर्वजोऽग्रजः पट्टमहिष्यामुत्पन्नः प्रथमः पुत्र इत्यर्थः सलक्षणः सकलराजलक्षणसम्पन्नः अन्यत्र सौमित्रिणा सहितः भूतानां प्राणिनां नयेन नीतिमार्गेण अन्वे रक्षणे विषये उचितो योग्य इत्यर्थः अन्यत्र भूतनयायाः सीतादेव्या अवनोचितः गुणनां प्रकर्षादुत्कर्षात् निखिलराजगुणोत्कृष्टत्वादित्यर्थः जनकस्य पितुः हर्षदः प्रीतिजनकः अन्यत्र शिवधनुर्गुणाकर्षणात् जनकनाम्नां राजर्षेर्हर्षदः तथाभूतः पूर्वजो दाशरथिरिवेति व्यज्यते पूर्वं पितामहे स्वपितुः पितरि ख्यापितं आख्यात्वेन प्रकाशितं अभिजनैरिति शेषः पितामहख्यापितपूर्वं तत् सुप्सुपेति समासः भूतपूर्वं चरडिति निर्देशात्पूर्वशब्दस्य परनिपातः दृष्टपूर्वज्ञातपूर्वत्वादि प्रयोगदर्शनात् अन्यत्र ब्रह्मणा कथितपूर्वं आत्मनः स्वस्य राम इति आह्वयः नाम तं जगाम रामचन्द्रदेव इत्याह्वयं प्राप्तवानित्यर्थः ॥

३३१. निज इति ॥ अस्य ज्येष्ठस्य रामचन्द्रस्य अनुजः कनिष्ठभ्राता निजे स्वकीये अग्रजे ज्येष्ठे भ्रातरि रामचन्द्रे भक्तिमान् लक्ष्मण इवेति व्यज्यते उद्धतोऽविनीतो ननु विनयसम्पन्न आसीदित्यर्थः अन्यत्र धीरोद्धतनायकत्वादौद्धत्ययुक्तः नन्वित्यवधारणे सुमित्राणां सत्सुहृदां अधिकहर्षवर्धनः अत्यानन्दजनकः अन्यत्र सुमित्राया निजमातुः अनन्तेनापरिमितेन तेजसा बलेन बुद्ध्या च संयुतो युक्तः अन्यत्र अनन्तस्य शेषदेवस्य तस्यैव लक्ष्मणावतारत्वात् अतएव विश्वम्भर इति अभ्यत उच्यते स्म विश्वम्भरदेव इति नाम्ना आह्वयतेस्मेत्यर्थः विश्वं विभर्तीति व्युत्पत्त्याशेषोपि तत्पदवाच्य इति भावः ऐतौ द्वौ सहोदरौ तत्र ज्येष्ठो राजा रामचन्द्रदेवः चतुस्त्रिंशदधिकाष्टादश (१८३४) शताब्द्यामुत्पन्नः ॥

३३२. यश इति ॥ अन्यस्यां तृतीयमहिष्यां जातोऽन्यजः अन्यत्र देवक्यां जातः यशसा शौर्यप्रशस्त्यादयया परदुःखापनोदनेच्छया च आप्यायिता वर्धिता मूर्तिः शरीरं यस्य सः अन्यत्र यशोदया-तन्नाम्न्या नन्दपत्न्या पालितशरीरः सप्रसिद्धः उत्तरत्र यच्छब्दोपादानादस्य इति वा निर्देशः कृष्णचन्द्रः वासुदेव इवेति व्यज्यते कृष्णचन्द्रदेवनामा बभूवेत्यर्थः यश्च कृष्णचन्द्रः आत्मजं पुत्रं कन्दर्पमिवेति

३३३. अथैकदान्तः पुरगर्भगंनृपं समेत्य कौचित्प्रथमाश्रमाश्रितौ ।

तिरोदधाते स्म पुरः कृतस्मितौ यदैवदेहं विजहै तदैव सः ॥

व्यज्यते तस्यापि आत्मजन्यत्वात् अलभत प्राप किंभूतमात्मजं तमेवाह प्रबन्धेत्यादि निजं स्वकीयं प्रबन्धेषु संस्कृतादि भाषा निबद्ध काव्यनाटकादिरूपेषु या रतिः प्रीतिस्तथा आस्तुतं विस्तारितं यत्पाटवं पटुत्वं तत् भुवि पृथिव्यां नाटयन्तं सर्वेषामपि भूमण्डले निजविद्वत्त्वनाभाषाविश्वकविःत्वादि सामर्थ्यं प्रकटयन्तमित्यर्थः नास्मा विक्रमस्तं विक्रमदेवनामानमित्यर्थः कन्दर्पपक्षे प्रबन्धाः सुरतप्रयोगाः ते च चतुःषष्टिप्रकाराः पञ्जसायकादि ग्रन्थोक्तरूपाः तेषु षोडशबन्धाः प्रधानाः ते यथा रतिमञ्जर्यां पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽर्धसम्पुटः । कुलिशं सुन्दरं चैव तथा केशर एव च । द्विल्लोलो नरसिंहोपि विपरीतस्तथा परः । क्षुब्धो वै धेनुकश्चैव समुत्कण्ठस्ततः परः । सिंहासनो रतिर्नागो विद्याधरस्तु षोडश इति तल्लक्षणानि तल्लैव द्रष्टव्यानि तेषु रतीं निजपत्न्यां रतीदेव्यां आस्तुतं पाटवं येन तं प्रबन्धप्रधानासु रतिषु रतकर्मसु आस्तुतपाटवं लोके इति वार्थः अतएव भुवि पृथिव्यां निजं विक्रमं जगद्दशकारिवरूपं प्रनाटयन्तं नामेति । सम्भावनायां अयं कृष्णचन्द्रदेवः षट् त्रिंशदधिकाष्टादश (१८३६) शतपरिमिते क्रिष्टाब्दे समुत्पन्नः पितुर्विक्रमस्यानन्तरं राजसिंहासनमारूढस्य ज्येष्ठभ्रातृ रामचन्द्रदेवस्य वैमनस्याज्जय-पुरं परित्यज्य गङ्गां जिल्लान्तर्गतं सिकाकोल् नगर्यां नातिदूरं पर्वपेठं (पर्वतालपेट) नामकब्राह्मणशासने निवासं कृतवान् तल्लैव (१८६९) एकलसप्तत्यधिकाष्टादशशतपरिमिते क्रिष्टाब्दे अस्य विक्रमदेवस्य जन्म तत्र वर्षचतुष्टयं स्थित्वा वंशधारानद्याः तटान्तरे नगरि कटकग्रामे निजान्तःपुरं निर्माय तत्रैव कियत्कालं सुखेन निवसन् (१८८४) क्रिष्टाब्दे कृष्णचन्द्रदेवो लोकान्तरं गतः ततः वर्षद्वयान्तरे अयं पुत्री विक्रमदेवः विशाखपट्टणनगरीमागत्य तल्लैव चिरं निवसति स्म अयं निजपितृव्यपौत्रस्य राज्ञो रामचन्द्रदेवस्यानन्तरं तत आगत्य जयपुरराजसिंहासनमलङ्कारेत्यादि तद्विशेषविवरणं ग्रन्थ-स्यास्य चरमभागे व्यक्तीभविव्यति इति ॥

३३३. अथेति ॥ अथानन्तरं एका एकास्मिन् समये निजदेहयात्रासमये इत्यर्थः कौचित् अनिर्दिष्टस्थाननामानावित्यर्थः प्रथमाश्रमाश्रितौ ब्रह्मचर्याश्रमिणौ द्वौ ब्रह्मचारिणावित्यर्थः अन्तः पुरगर्भगं अवरोधनान्तः शयानमित्यर्थः 'रुच्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधन'मित्यमरः नृपं पूर्वोक्तविक्रम-देवनामानं समेत्य सङ्गत्य पुरः तदग्रे कृतं स्मितमीपद्मासो धार्यां तौ स्मेराननौ सन्तौ यदा यस्मिन् क्षणे एव तिरोदधाते स्म अन्तर्हितौ बभूवतुः तदैव स विक्रमदेवः देहं निजशरीरं विजहौ तत्याज कालधर्मं गतवानित्यर्थः अक्षेयमञ्जुतं किं वदन्ती राज्ञोऽस्य विक्रमस्य लोकान्तरगमनात् प्राक् क्षणे द्वौ ब्रह्मचारिणौ अकस्मादागत्य राज्ञः समीपे प्रविष्टौ तदानीमचेतनोऽपि राजा चेतनां प्राप्य स्मरते स्म तं दृष्ट्वा तावपि स्मयमानौ जग्मतुः तत्क्षणादेव राजापि प्राणान् तत्याज तथाञ्जुतघटनां दृष्ट्वा अन्तः पुरगता मन्त्रिपुरोध-सादयस्सर्वेऽपि मिलित्वा कावेतौ ब्रह्मचारिणौ कुत आगतौ क्व वा गताविति विस्मयमाना तयोरम्बेषु बहुप्रयत्नं कृतवन्तोऽपि नैव किमपि जानन्तिस्मेति अयं राजा विक्रमः (१८६०) परिमिते क्रिष्टाब्दे देहं विजहौ ॥

३३४. ततो हहाहेति समूह्य मुह्यतां महीतले शोकतमिस्रसङ्कुले ।
अभूजनानां ज्वलितोमहौजसा स रामचन्द्रो दृशि चेतनाप्रदः ॥

३३५. पयो निनीयास्य च मन्त्रसंस्कृतं शिरः समुद्दिश्य यथाविधि प्रभोः ।
व्यधुस्तदालङ्कृतपूर्वभूभृदासनस्य नीराजनकं पुरोधसः ॥

३३४. तत इति ॥ ततो राज्ञो विक्रमस्य तस्य स्वर्गमनानन्तरं शोकस्तमिस्रमन्धकार इव तेन सङ्कुले व्याप्ते महीतले भूमण्डले समूह्य समूहीभूय राजा पञ्चत्वं गत इति सम्यक् ऊह्य सन्तर्क्य वा ऊह्य वितर्के इति धातुः हहेति हेति च शब्दः खेदवचनः खेदातिशयद्योतकत्वाद्गुह्यक्तिगतत्वाच्च न पौनरुक्त्यं हहाहा इति विलम्बेत्यर्थः मुह्यतां मोहं प्राप्तवतां जनानां लोकानां महौजसा राजलक्षणेन तेजोविशेषेण ज्वलितो जाज्वल्यमानः सः पट्टमहिषी गर्भसम्भूतत्वेन ज्येष्ठत्वेन च निर्दिष्टः रामचन्द्रः तन्नामा राजपुत्रः रमणीयचन्द्ररूपार्थोऽपि व्यज्यते उत्तरहापि राज्ञा रामचन्द्रेणानेन सह तस्य श्लेषेण वर्णितत्वात् दृशि चक्षुषि तेषां जनानामित्यर्थः जातावेकवचनं चेतनाप्रदः संज्ञाप्रदायकः अभूत् सर्वेषामपि नेवानन्दजनको बभूवेत्यर्थः ॥

अथ तत्र कर्तव्यमाह ॥

३३५. पय इति ॥ पुरोधसः पुरोहिताः तदा तस्मिन् समये भुवं विभ्रतीति भूभृतः राजानः तेषामासनं सिंहासनमित्यर्थः पूर्वस्थापितं भूभृदासनं पूर्वभूभृदासनं अलंकृतं स्वोपवेशनेन मण्डितं तद्येन तस्य राजसिंहासनारूढस्येत्यर्थः अस्य रामचन्द्रदेवनाम्न प्रभोरधिपस्य 'प्रभुः परिवृढोऽधिप' इत्यमरः शिरः समुद्दिश्य मस्तकं लक्षीकृत्य विधिमनतिक्रम्य यथाविधि राजाभिषेकविधानेनेत्यर्थः मन्त्रैर्वेदपुराणादि-प्रतिपादितैः संस्कृतं पयः तीर्थजलानि जातावेकवचनं निनीय शिरसि तीर्थजलैरभिषिच्येत्यर्थः नीराजन-मेव नीराजनकं तत् व्यधुः विदधुः विपूर्वकधाधातोः लुङिः प्रथमपुरुषबहुवचनं नीराजनविधिनाबन्दा-पनां चक्रुरित्यर्थः चन्द्रपक्षे पुरोधसः शान्तिकर्षाष्टिककर्मकारिणी विप्राः विप्राणामेव पौरोहित्यकार्य-कारित्वादित्यर्थः तदा चन्द्रोदयसमये अलंकृतं पूर्वभूभृत् पूर्वपर्वतपवारुनं येन तस्य पूर्वाचलसन्निहि-तत्वेन नवोदितस्येत्यर्थः प्रभोः अस्य चन्द्रस्य शिरः मस्तकप्रदेशं समुद्दिश्य ध्यानगोचरं कृत्स्वेत्यर्थः शिरस्यर्घ्यदानस्य विहितत्वादिति भावः यथाविधि चन्द्रार्घ्यदानविधानेनेत्यर्थः मन्त्रसंस्कृतं मन्त्रपूर्तं पयः क्षीरं 'पयः क्षीरं पयोम्बु'चेति कोशात् निनीय पयोरुपाध्वदानं कृत्स्वेत्यर्थः अनन्तरं नीराजनकं बन्दापनां व्यधुः अलालंकृतपूर्वभूभृदासनस्येत्यनेन पूर्णिमाचन्द्रो लक्ष्यते न च द्वितीयायामेव चन्द्रार्घ्यदानं विहितमस्ति विशेषतो पूर्णिमायामेव तस्योक्तत्वात् तथा च शारदायां 'पूर्णिमास्यां निराहारो दद्यादर्घ्यं विधुत्तये । प्राक्प्रत्यगायतं कुर्यात् भूतले मण्डलस्य । निषण्णः पश्चिमे मन्त्री मण्डले विहिततासेन ॥ मध्यस्थे स्थापयेत्पश्चात्पूजाद्रव्याण्यशेषतः । अन्यस्मिन् मण्डले सोममर्चयित्वाम्बुजान्विते ॥ राजतं चषकं तत्र स्थापयेत्पुरतः सुधीः । गोदुग्धेन समापूर्य स्पृष्ट्वा तं प्रजपेन्मनुं ॥ अष्टोत्तरशतं पश्चाद्विद्यामन्त्रेणदेशिकः । दद्यादर्घ्यं शशाङ्काय सर्वकार्यार्थैस्सिद्धये ॥ अनेन विधिना कुर्यात्प्रतिमासमतन्निद्रतः' इत्यादि ॥

३३६. प्रहर्षितक्षीरपयोधितन्मयीकृतत्वदुर्लक्षितताकनीरधिः ।

स तारकान्तः करदण्डदीपितो व्यदुद्रुवद्वाकुमुदास्य मुद्रणम् ॥

३३७. स्वकीयकीर्त्या विमलीकृतेऽवनीतले प्रसिक्ते करवर्जितामृतैः ।

प्रभावनीराजित सौष्ठवस्फुटां स राजलक्ष्मीं जयिनीमयाजयत् ॥

३३६. प्रहर्षितेत्यादि ॥ प्रहर्षितमानन्दः भावे क्तः तदेव क्षीरपयोधिः क्षीरसमुद्रः तेन स एव तन्मयः स्वरूपार्थे मयद् अतन्मयस्तन्मयः सम्पद्य कृतः तन्मयीकृतः अभूततद्भावे च्चिः तस्य भावस्त्वत्वं तेन दुर्लक्षितता दुर्ज्ञातता यस्य स तथाभूतोऽकं दुःखमेव नीरधिर्जलधिर्धस्य येन वा सः स्वस्य राजस्वप्राप्तिजन्यानन्दरूपक्षीरपयोधिना संवलितत्वेन अलक्षिततातविरहजन्यदुःखसमुद्र इत्यर्थः तारक-विशुद्धमौक्तिकानि 'तारो मुक्तादिस्तुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके' इति विश्वः । तैः कान्तः कमनीयः मुक्ताहारादिभूषित इत्यर्थः करे स्वदक्षिणहस्ते यां दण्डः शासनदण्डः तेन दीपितो जाज्वल्यमानः तथाभूतः स रामचन्द्रदेवः द्राक् सपदि कुत्सिता मुत् मोदो येषां ते कुमुदः मृतराजविरहात् इतानन्दा जना इत्यर्थः । तेषामास्यमुद्रणं मुखमलानि व्यदुद्रुवत् विद्रावयामास स्वयं राजा भूत्वा तानानन्दयामासेत्यर्थः ॥

चन्द्रपक्षे ॥ प्रहर्षितः प्रवृद्धिं गमितः स्वोत्पन्नस्योदयदर्शनेनेति भावः क्षीरसमुद्रोत्पन्नत्वं हि चन्द्रस्य प्रसिद्धं तथाभूतो यः क्षीरपयोधिस्तेन तन्मयीकृतत्वेन दुर्लक्षितता यस्य स प्रहर्षितक्षीरपयोधिः तन्मयीकृतत्व दुर्लक्षिततारकः उच्छलित क्षीरावयवाच्छादितत्वेन दुर्जयैस्वरूप इत्यर्थः अल समासान्त-कप्रत्ययः तथाभूतो नीरधिर्जलसमुद्रो येन सः नीराणि धीयन्तेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या नोरधिपदेन नीरसमुद्रएव बोध्यते यद्वा नीरधिशब्दः समुद्रसामान्यवाचकः गोबलीवर्दन्यायेन क्षीरसमुद्रेतरपरः तथा च प्रहर्षितक्षीरपयोधि तन्मयीकृतत्व दुर्लक्षितताका नीरधयोऽन्येत्वणादि पद्मसमुद्रा येन स तथाभूतः चन्द्रोदये अविशेषेण समुद्रबृद्धेर्वर्णितत्वेऽपि क्षीरसमुद्रस्यैव जनकत्वेनाल विशेषेण वृद्धिप्रदर्शनमिति बोध्यं तारकाणां मक्षलाणां अन्तर्मध्ये करदण्डैर्गणालदण्डाकारकिरणैः चन्द्रकारूपैरित्यर्थः दीपितः प्रकाशितः तथाभूतः स चन्द्रः द्राक् कुमुदानां कैरवानां आस्यमुद्रणं मुखमुद्रां व्यदुद्रुवत् तानि प्रस्फुटयामासेत्यर्थः चन्द्रोदये हि कुमुदविकसनं कविसङ्केतसिद्धम् ॥

३३७. स्वकीयेत्यादि ॥ स रामचन्द्रदेवः स्वकीयया कीर्त्या यशसा विमलीकृते परिष्कृते तथा करेण निजहस्तेन वर्जितानि उत्सृष्टानि यानि अमृतानि जलानि 'पयः कीलालममृतमिति जलपर्या-येष्वमरः तैः दानजलैरित्यर्थः प्रसिक्ते सेचनविशिष्टे पूजास्थाने हि सम्भार्जनोपलेपनादिना परिष्कुर्वन्ति तद्देव स्थिते इत्यर्थः अवनीतले भूतले प्रभावः तेजोविशेषः 'स प्रतापः प्रभावश्च यत्सेजः कोशदण्डज' मित्यमरः तेन नीराजिता कृतनीराजनां सौष्ठवेन प्रशंसनीयतया स्फुटां प्रव्यक्तां च 'सुष्ठु प्रशंसने' इत्यमरः उभयोर्विशेषणत्वेऽपि उत्तरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेष्यविशेषणसमासः अतएव जयिनीं जयशालिनीं सर्वोत्कृष्टामिति यावत् तथाभूतां राजलक्ष्मीं राजश्रियं निजराज्याभिमानिनीं सम्पद्गुणां देवतामित्यर्थः अयाजयत् पूजयामास सर्वैरपि लोकैरिति शेषः एतेनास्य कर्तिप्रतापसम्पन्नत्वमुक्तम् ॥

३३८. स नागदेहोपरिभागशोभिनः सुवर्णदुर्वर्णकृतातितेजसः ।

स्वतश्च सम्भाव्य विमानसञ्चयान्महार्धरत्नौघविजृम्भितोऽभवत् ॥

३३९. सपक्षिणां स्वेन च जीवरक्षिणां प्रगोप्य रम्पारण कर्म शर्मदः ।

कृताग्रहस्तीर्थपरिग्रहे बभौ कुतोऽप्यभीर्भूपरिधेः परिभ्रमात् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स्वकीयकीर्त्या निजप्रसादेन 'कीर्तिः प्रसादयशसो'रिति कोशात् त्रिमलीकृते तमो मालिन्यरहिते तथा करैः किरणैः वज्रितानि यानि अमृतानि पीयूषाणि तैः 'पीयूषममृतं सुधे'त्यमरः तस्य सुधाकरत्वादिति भावः प्रसिक्ते अवनीतले प्रभाभिः अधः सृतकान्तिभिरवनीराजितां अधः कृत ज्जीराजनां सौष्ठवस्फुटां च पूर्ववत्समासः अवशब्दोऽन्वाधो वाचो यद्वा प्रभाभिः अवनीराजितसौष्ठवा- प्रकाशातिशया अतएव स्फुटा प्रत्यक्ता च यथा तां तथोक्तां बहुपदो बहुव्रीहिः आहिताग्र्यादित्वात्समासः प्रभाभिः पृथिव्याः सुधुतां सम्पाद्य प्रकाशिकामित्यर्थः जयिनीं सर्वोत्कण्ठेण वर्तमानां राजलक्ष्मीं निजराज- श्रियं स्वस्य राजपदवाच्यत्वादिति भावः राजाप्रभौ नृपे चन्द्रे इत्यादिकोशात् अथाजयत् सर्वैरप्यपूजयत् ॥

३३८. स इति ॥ स रामचन्द्रदेवः नागनां गजानां देहां परिभागे शरीरोपरिप्रदेशे पृष्ठे इति यावत् शोभितुं शीलं येषां तान् सुवर्णैः कनकैः दुर्वर्णैः रजतैश्च कृता निर्मिताश्च तैस्तेजसो दीप्यति- शायिनश्च तान् दुर्वर्णं रजतं रूप्यमित्यमरः विमानसञ्चयान् हस्तिपृष्ठे सज्जनोचितोपवेशनयान विशेषानित्यर्थः हमारि (हावुदा) इति नाम्ना लोकप्रसिद्धानिति यावत् स्वतः स्वस्य स्वस्मै स्वेन वा सार्वविभक्तिकस्तसिल् सम्भाव्य सम्पाद्य महार्घाणि बहुमूल्यानि 'मूल्ये पूजाविधावर्ध' इत्यमरः यानि रत्नानि हीरकादिनवरत्नानि तत्स्वचित्तराजपञ्चादीन्यपीत्यर्थः तेषामोघेन समूहेन विजृम्भितः हर्षोत्फुलोऽभवत् अस्यैव राज्ञोऽवसरे अम्बारिनाम्ना प्रसिद्धं विमानद्वयं एकं सुवर्णमयं अपरं सुवर्णरू- प्योभयवटितं चेति तथा हावुदा परनाम्ना प्रसिद्धं विमानद्वयं च सर्वोत्कृष्टत्वेन निर्माय स्थापितं अन्यान्यपि तानि निर्मितानि सन्ति एवं नवरत्नस्वचित्तमेकं केवलहीरकस्वचित्तमन्यं चेति राजपट्टद्वयं श्रीपेच इति लोकेप्रसिद्धं तथा बाहुभूषणद्वयं चेत्यादि रत्नानि बहुमूल्यव्ययेन क्रीत्वा सङ्गृहीतानि सन्तीति बोध्यम् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स चन्द्रः नागाः सर्पाः देहे यस्य स सर्पोलङ्कृतशरीरः शिवः नागः पक्षगमातङ्गक्रूरा- चारिषु तोयदे इति मेदिनी तस्य उपरिभागे मस्तकप्रदेशे शोभिनः शोभाशालिनः स्वतिशयितोवर्णैः स्वशुभरूपं तेन दुर्वर्णाः कृताः म्लानीकृताः अतितेजसो दीप्तिमन्तः पदार्था येन तस्मात् अतएव सम्भाव्य सम्भावनाहं यत् विमानं विशेषेण चित्तसमुच्चतिः 'मानं चित्तसमुतिरि' त्यमरः तस्य सञ्चयः सञ्चयनं प्राप्तिरिति यावत् स यस्मात् यस्य वा तस्यात्तथा भूतात् स्वतश्च स्वस्मादेव हरचूडामणीकृत स्वकीयकला- रूपादेवेत्यर्थः महार्धरत्नौघेषु हरशिरसि किरीटसङ्घटितेषु मध्ये इत्यर्थः विजृम्भितः प्रकाशितोऽभवत् पुरुषोत्तम इत्यादि वत्साधुत्वम् ॥

३३९. स इति ॥ स राजा पक्षः सहायोऽस्येपामिति पक्षिणः स्वसहायिधर्माः तेषां तथा स्वेन परि- पालकेनात्मना जीवरक्षिणां प्राणधारिणां च स्वोपजीविनामित्यर्थः प्रगोप्य तान् संरक्ष्येत्यर्थः गुप् रक्षणे

३४०. अनेकधान्यान्यविलक्षणश्रिया लसद्रहाणां कलयन् चिरं स्थितिम् । सदुर्विधानां विदधे दयामयो विवाहितानां मिथुनत्वसंस्क्रियाम् ॥

इति धातोर्ह्यप् रम्पानाम कश्चिद्देशविशेषः तत्र यद्राजं युद्धं तदेव कर्म तत्र शर्मदः सुखदो बभूवेति शेषः अत्रेदं बोध्यं जयपुरस्य दक्षिणप्रदेशे राजमहेन्द्रान्तर्भुक्ततया रम्पानाम्ना एकं स्थानमस्ति तत्र (१८७५) मितस्त्रिष्टाब्दासप्तकाले कारमटीरामन्न, द्वारबन्दचन्द्रयप्रभृतयः केचन वीरपुरुषाः गवर्नमेण्ड् विरुद्धतया बहुदेशोपद्रवं ददुः एवं ततः पूर्वमपि गुणपुरप्रदेशे आरण्यकपुरुषा अपि तथा महोपद्रवं चक्रुः तदानीं विशालपट्टणास्थित जिल्लाकलकटरूपदे नियुक्तस्य मिष्टरन्यारमेकल एस्कर्यर् साहेबनाम्नोऽधिकारिणोऽनुमत्या अयं राजा रामचन्द्रदेवः बहुसैन्यपरिवृत्तसत्त तत्र गत्वा तान् दृष्टान् निहत्य सर्वं तत्कृतोपद्रवं निवर्तयामासेति अथ तीर्थानां गङ्गादीनां परिग्रहे ग्रहणेविषये तीर्थयात्रायामित्यर्थः कृताग्रहः कृतादरः कुतोऽपि नास्ति भीर्भयं यस्य सः अभीः निर्भयस्सन् भूपरिधेभूमण्डलस्य परिभ्रमात् परिक्रमणं कृत्वेत्यर्थः ल्यब्लोपे पञ्चमी बर्मा (१८७६) मिते क्रिष्टाब्दे श्रोमति विकटोरियामहाराश्या ज्येष्ठपुत्रः अत्र भारतखण्डदर्शनार्थं समागतः तदानीमयं राजा मान्द्राजपुरीं गत्वा तत्र तत्समागमेन बहुपुरस्कारं प्राप्य ततः गोतिवाळारि, पूना, सीतारा, नासिका, लियम्बक, जव्वलपूर, गया, काशी, प्रयाग, कान्पूर, नखनी, आग्रा, मधुरा, वृन्दावन, अयोध्या, बाबाविद्यनाथप्रभृतिदेशान् परिभ्राम्य कलकत्ता नगरीमागत्य तत्र नाटगवर्नरूपदवाच्येन साकं सम्मेल्य ततः श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रदर्शनपूर्वकं स्वराजधानीमाजगामेति बोध्यम् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स चन्द्रः स्वेन जीवरक्षिणां स्वोपजीविनां पक्षिणां चकोराणामित्यर्थः पारणकर्मणि उपवासान्तभोजनकर्मणि शर्मदः ज्योत्स्नारूपपेयप्रदानेन सुखप्रद इत्यर्थः ज्योत्स्ना पेया चकोरैरिति कविसमयः अतएव अरमत्यन्तं प्रगोपी तेषां रक्षकः तीर्थस्य गुरोः परिग्रहः पत्नी 'निपानागमयोस्तीर्थ-मपिजुष्टजले गुरौ, पत्नी परिजनादानमूलपाशाः परिग्रहा' इत्युभयलाप्यमरः तस्यां स्वगुरोर्वृष्टस्पतेर्भार्यायां तारायामित्यर्थः कृत आग्रहो येन सः तां रममाण इत्यर्थः तथाभूतोऽपि कुतोऽपि अभीः निर्भय एवेत्यर्थः भूपरिधेः परिभ्रमात् आकाशमार्गेण भूमण्डलं परिक्रम्येत्यर्थः बर्मां शुशुभे ॥

३४०. अनेकेति ॥ अनकैरपरिमितैर्धान्यैः अन्येभ्यो विलक्षणा अनन्यसाधारणा या श्रीलक्ष्मीः सम्पदिति यावत् तथा लसन्ति परिपूर्णतया भासमानानि यानि गृहाणि तेषां स्थितिं चिरं चिराय कलयन् चिरकालपर्यन्तं यथा स्थास्यन्ति तथा सुदृढं धान्यागाराणि कृत्वा तानि धान्यपूर्णानि स्थापयन्नित्यर्थः तथाभूतः दयामयः कृपावान् स रामचन्द्रदेवः दुर्विधानां दरिद्राणां 'दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स' इत्यमरः अत एव अविवाहितानां दरिद्रस्वेन कन्या दौर्लभ्यात् विवाहद्विधानां जनानामित्यर्थः मिथुनत्वसंस्क्रियां मिथुनत्वप्रापकसंस्कारं विवाहमित्यर्थः विदधे कारयति स्मेत्यर्थः अयं हि कोट्टपार्यादि शाखानगरेषु बहूनि धान्यानि सञ्चयामास तथा दरिद्रब्राह्मणादीनां प्रचुरधनदानेन विवाहादिकमपि कारयति स्मेति फलितम् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ विवाहितानां विवाहसंस्कृतानां कृतभर्तृपाणिग्रहणानामित्यर्थः तथाभूतानामपि दुर्विधानां दुःस्त्रिनीनां भर्तृवाह्यमलभमानानामित्यर्थः स्वस्य रोहिण्यामेवात्यन्तासक्तत्वादिति भावः तथाभूतानां अभ्योभ्यविलक्षणश्रिया परस्परार्थिकशोभया लसतां गृहाणां निजदाराणामग्निवादीनामित्यर्थः

३४१. कदाश्वयुक् प्रीतमना द्विजार्चने धियं समाधाय च कृत्तिकामनः ।
सरोहिणीस्पर्शशतप्रमाणितः खगौरखेलन्मृगशीर्षकर्षणे ॥

३४२. शुभोदयार्द्रः स पुनर्वसून्नतः कदा च पुष्योत्सवतुष्यदन्तरः ।
कृताशिराश्लेषतनूमास्पृशं स्वमेव मेने बहुफल्गुनीरतिः ॥

दारोऽपि गुहा इति कोशात् चिरं चिरादेव स्थिति तथा दुःखावस्थानं अनेकधा कलयन् बहुवारं विमृशन् अतएव दयामयः तेषु करुणायुक्तः स चन्द्रः मिथुनस्वसंस्क्रियां मिथुनत्वेन संस्कारं मिथुनस्वरूपं कर्म वा तेषां सङ्गमनमित्यर्थः विदधे क्रमेण कृतवान् यथा च क्रमेण सङ्गमनं तदग्रे कथयिष्यते ॥

३४१. कदेति ॥ रोहिणीनां गवां स्पर्शशतेन दानशतेन शतसङ्ख्याकगोदानैरित्यर्थः प्रमाणितः निश्चितः स्पर्शां वर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शकरुजीति हैमः स रामचन्द्रः कदा कस्मिंश्चित्समये द्विजार्चने ब्राह्मणाराधने त्रिष्ये धियं समाधाय स्वमतिं निधाय कृत्तिश्रमंतां कामयत इति कृत्तिका मनः चर्माभिलाषी द्विजानामेवासनार्थं मृगचर्माहरणकाम इत्यर्थः कामयते युञ्च अश्वं युनक्तीति अश्वयुक् सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् घोटकारूढ इत्यर्थः तथा प्रीतमना हर्षितचित्तस्सन् खगैः शरैः मृगाणां हरिणादीनां शीर्षकर्षणे शिरश्छेदने विषये अखेलत् चिक्रीडे तथा च तस्य मृगायादिकं द्विजार्थमेवेति फलितम् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स चन्द्रः कदा अश्वयुजा अश्विन्याप्रीतं मनो यस्य सः अश्विन्या दाक्षायण्या सङ्गमेन हर्षोत्फुल्लमानस इत्यर्थः 'अश्वयुगश्वनी'त्यमरः द्विजया भरण्या कृतमर्चनं द्विजार्चनं तस्मिन् कदा च भरणीसङ्गमे तत्कृतपूजायामित्यर्थः धियं समाधाय तत्पूजनमविस्मृत्येत्यर्थः कृतौ कृत्तिकायां कामनः कामुकः अत्रापि कदा चेति योज्यं एवमुत्तरत्रापि 'कृत्तिश्रमंस्वचोर्भूजे कृत्तिकायां ह्यं खियां' इति मेदिनी रोहिण्याः स्पर्शशतेन आलिङ्गनशतेन प्रमाणितो निरूपितः यद्वा रोहिण्या प्रयोजिकया स्वसङ्गमे स्वमस्तकाद्यङ्गानां स्पर्शशतेन प्रमाणितः कृतप्रमाणः त्वमेव मम प्रियतमासीति कृतशपथ इत्यर्थः तथा मृगशीर्षस्य आम्रहायण्याः कर्षणे आकर्षणे सति तद्विषये वा खगैः खे गच्छन्तीति खगास्तैः ग्रहनक्षत्रविशेषैः सह अखेलत् आकाशे विजहारेत्यर्थः ॥

३४२. शुभ इति ॥ शुभः सकलगुणभलक्षणसम्पन्नः दयार्द्रः सदा दयादीकृतचित्तः पुनः पूर्वपेक्षया वसुभिर्धनैः उन्नतोऽधिकधनशालीत्यर्थः फल्गुनि असारे वस्तुनि निरस्ता रतिः प्रीतिर्यस्य स फल्गुनो रतिः असाराग्राही अर्थात् सारग्राहीत्यर्थः 'असारं फल्गु' इत्यमरः अतएव तथाभूतः स रामचन्द्रदेवः कदा च कस्मिंश्चित्समये पौषपूर्णिमायामित्यर्थः पुष्योत्सवे पुष्यनक्षत्रविहितोत्सवे पुष्याभिषेकोत्सवे इति यावत् । पुष्यत् तुष्टिं प्राप्नुवत् अन्तरं अन्तरात्मा यस्य सः तथाभूतः सन् कृतः सम्पन्नः आशीर्भिर्ब्राह्मण-कर्तृकाशीर्वादेरित्यर्थः आश्लेषः शिरः प्रदेशे आलिङ्गनं यस्याः तथाभूता तनूः शरीरं यस्य तं ब्राह्मणैः कृताशीर्वादस्त्रिष्टवपुषमित्यर्थः अतएव अघास्पृशं स्पृशतीति स्पृशः इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः न

३४३. तदुत्तराफलगुनिकोत्सवक्रिया व्यधायि हस्तास्तृचर्चिका चयैः ।
स चित्रया स्वातिसुभक्तिराधयाऽमुनानुराधारमणेऽर्पितात्मना ॥

स्पृशोऽस्पृशः अघानामपापानामस्पृशोऽघास्पृशः अघानि अस्पृशानि यस्य स इति वा निरस्तनिखिलकल्मष इत्यर्थः तं तथाभूतं स्वं स्वात्मानं बहुमेने बहुमानेन सम्भावितवानित्यर्थः ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स चन्द्रः शुभः शुभकर उदयो यस्याः तथाभूता आर्द्रा ताराविशेषो येन स तथाभूतः स्वसङ्गमनेनार्द्रायाः कल्याणसम्पादक इत्यर्थः पुनर्वसूरुजता उन्नतिं प्रापिता यस्मात्स तथोक्तः कदा च पुनर्वसू सम्भोगानन्तरमित्यर्थः पुष्यस्य नक्षत्रविशेषस्य स्वदाररूपस्येत्यर्थः उत्सवेन सम्भोगक्षणेन तुष्यत् अन्तरं यस्य स तथाभूतः अश्लेषाया इयं आश्लेषी तस्येदमित्यण् आश्लेषी चासौ तनूश्चेति आश्लेषतनूः स्त्रियाः पुंवत् कृता आशीः शुभचिन्तनं यस्यास्तथाभूता आश्लेषतनूः अश्लेषाख्यदाक्षायणी-सम्बन्धिशीरं येन स चासौ मघां स्पृशतीति मघास्पृशो मघाख्य तारकाश्लेषी च तं तथाभूतं स्वं स्वात्मानं बहुमेने एवकारोऽत्राप्यर्थकः फल्गुन्यां पूर्वफल्गुन्यां तारकायां रतियस्य तथाभूतोऽपि आसीदिति शेषः न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तेः भिन्नत्रायमेतत् अन्यथा क्रमभङ्गः स्यात् फल्गुनस्त्वर्जुनेमासे नक्षत्रे फल्गुनीस्मृतेति गोवर्धनानन्दः ॥

३४३. तदित्यादि ॥ सचित्रया फल्गुरजश्रन्दनविलेपनादिना चित्रतया राधया राधिकामूर्त्या सह वर्तमाने इत्यर्थः सहाय्यं तृतीया राधारमणे श्रीकृष्णे स्वस्यातिशयिता शोभना भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा अर्पितः आत्मा मनोरूपान्तरात्मा येन तेन तथाभूतेन अमुना रामचन्द्रदेवेन राज्ञा नु इत्यनुनये भगवदुत्सवसङ्गतां सर्वानपि जनाननुनीयेत्यर्थः हस्तैः समस्तजनानां पाणिभिः आस्तृताः परस्परनिक्षेपादिना विस्तृतीकृताः या चर्चिकाश्चाचर्चिकयानि फल्गुरजश्रन्दनादिविलेपनानि तेषां चयैः चर्चिका क्रीडानिवहैरित्यर्थः तदुत्तरा तस्य पुष्याभिषेकोत्सवस्योत्तरकालीना पुष्योत्सवानन्तर-मित्यर्थः फाल्गुनिकोत्सवक्रिया फाल्गुनमाससम्बन्धिमहोत्सवकर्म दोलायात्वासम्बन्धिनीति यावत् व्यधायि विहिता कर्मणि लुङि तच् चिण् तलुक् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ अमुना चन्द्रेण तत्तस्मात् तदित्यव्ययं पूर्वाफल्गुनीनक्षत्रसम्भोगानन्तरमित्यर्थः उत्तरा उत्तरापदवाच्या संज्ञाशब्दस्वात्मपुंवद्भावः उत्तरार्यमदेवाचेति हेमचन्द्रः सा चासौ फाल्गुन्येव फाल्गुनिका च स्वार्थे ङ्क् तस्याः उत्सवक्रिया व्यधायि तत्सङ्गमनेन तदुत्सवकर्म कृतमित्यर्थः किम्भूतेन तदाह हस्तेत्यादि हस्तया तस्मान्नया दाक्षायण्या आस्तृता विस्तृती कृताया चर्चिकाश्चन्दनादिविलेपनानि रतिक्रीडाविहितानीत्यर्थः तासां चयैः निवहैः उपलक्ष्यमाणेनेत्यर्थः सचित्रया चित्राख्यतारया सहितया स्वात्मां तारायां ज्येष्ठदेवेन शोभना भक्तियस्यास्तथाभूताया राधाविशाखा 'राधाविशाखे'त्यमरः तथासद्वैत्यर्थः सहाय्यं तृतीया चित्रास्वातिविशाखाभिस्तारकाभिः सहाभूयेत्यर्थः अनुराधाया रमणे सम्भोगक्रीडायां अर्पित आत्मा येन तेन तथाभूतेन क्रमेण हस्तादिसङ्गमेषुना अमुना चन्द्रेण उत्तराफल्गुनीसङ्गमहोत्सवः कृत इति समुदितोऽर्थः ॥

३४४. विधाय स ज्येष्ठतया तथाविधं क्रियाकलापं समकाममूलकम् ।
विवेदनाषाढिकयोरथादिमान्तिमक्षणक्रीडनयोरतिश्रमम् ॥

३४५. स्तुतौ प्रयुक्तश्रवणं श्रविष्ठया गिरानुनीतं शततारकान्वितम् ।
जगत्प्रभुं भाद्रपदद्वयानुर्गं स रेवतीकान्तमपि स्वमार्चयत् ॥

३४४. विधायेति ॥ समोल्ल सर्वपर्यायः समेषां जनानां न तु स्वस्यैव काम इच्छा सएव मूलं प्रधानं यत् तं निखिलजनाभिलषितमित्यर्थः स ज्येष्ठतया ज्येष्ठमाससहिततथोपलक्षितमित्यर्थः अक्षयतृ-
तीयामारभ्य एकविंशतिदिनपर्यन्तत्वेन चन्दनोत्सवस्य ज्येष्ठमाससहितता बोध्या ज्येष्ठानक्षत्रसहिततथो-
पलक्षितं वा ज्येष्ठपौर्णमास्यां क्षान्तोत्सवस्य विहितत्वात् तथाविधं पूर्वोक्तरूपं चन्दनचर्चिकाद्युपेतमित्यर्थः
येन प्रकारेण विधेयं तथाप्रकारकमिति वार्थः क्रियाकलापं चन्दनोत्सवादिकर्मनिवहं विधाय
तद्विधानानन्तरं आषाढिकयोः आषाढमासोत्पन्नयोः भवार्थे ठक्क रथानां यानविशेषाणां आदौ भव
आदिमः अन्ते भवोऽन्तिमश्च भवार्थे डिमिच् यौ क्षणौ उत्सवौ क्षणउद्धरणौ महउद्धव उत्सव इत्यमरः
रथगमनागमनविहितोत्सवावित्यर्थः तयोः ये क्रीडने यातायातरूपक्रीडाविशेषौ तयोः अतिश्रमं तदानीं
स्वस्य जायमानं महापरिश्रमं न विवेद न जानाति स्म भगवतो रथोत्सवे स्वयमेव पादचारितया याता
यातादौ तत्सम्पादने बहुपरिश्रमं स्वीचकारेत्यर्थः प्रकरणात्सराजेति गम्यते उत्तरश्लोकाद्वा स इत्यनु-
सञ्जनीयम् ॥

चन्द्रपक्षे ॥ अत्रापि स इत्यभ्याहार्यः स चन्द्रः स ज्येष्ठतया ज्येष्ठानक्षत्रसहिततथोपलक्षितः
समस्तुल्यः स्वानुरूप इति यावत् कामः कन्दर्पो यस्याः तथाभूता मूला तन्नाम्नी दाक्षायणी यस्मिन्
तं तथाविधं क्रियाकलापं सम्भोगोचितकर्मजालं विधाय अथानन्तरं आषाढैवाषाढिका स्वार्थे कन्
प्रत्ययस्थ्यादितिष्वं आषाढिकयोः पूर्वोत्तररूपयोरआषाढातारयोः आदिमान्तिमक्षणयोराद्यप्रान्तसमथयोर्वै
क्रीडने केलिप्रकारौ तयोः जायमानमित्यर्थः रतिश्रमं स्वस्य सुरतपरिश्रमं न विवेद न ज्ञातवान् ॥

अथ रथोत्सवे भगवतः स्वस्य च रथं प्रति याता यातसमयोचितप्रकारं वर्णयति ॥

३४५. स्तुताविति ॥ स रामचन्द्रदेवः स्वं स्वकीयं श्वेष्टदेवत्वेन कल्पितमित्यर्थः रेवतीकान्तं
रेवतीपतिं बलदेवमित्यर्थः तथा भद्राया इदं भाद्रं सुभद्रा सम्बन्धि यत् पदद्वयं पादयुगलं तदनुसृत्य
गच्छतीति तथा यात्रासमये भगवतो भद्रापृष्ठगामित्वादिति भावः तं जगत्प्रभुं जगन्नाथं स्वं स्वात्मान-
मपीत्यर्थः आर्चयत् पथि पूजयामासेति सम्बन्धः किम्भूतं स्तुतौ समस्तकृतस्वरस्तुति कथायां प्रयुक्तश्रवणं
दत्तकर्णं श्रविष्ठया श्रवणं श्रवः प्रसिद्धिः रुदो रप् श्रवोऽस्यास्तीति मतुप् अतिशयेन श्रववती श्रविष्ठा
इष्टन् विष्मतोर्लुंगिति मतुपोलुक् तथा अतिप्रसिद्धया गिरा वेदपाठादिरूपयेत्यर्थः स्वपक्षे राजस्तुति
समुचितया वाचा अनुनीतं अनुक्रमेण नीतं प्रसादितं च शतैर्बहुभिः शतसहस्रादिशब्दा बहुत्ववाचकाः
तारकैर्हविभरन्वितं समस्तजनावलोकितमित्यर्थः उभयत्र समानं यद्वा ताराएव तारकाः शुद्धमौक्तिकानि
शतैस्तैरन्वितं मुक्ताहारादिभूषितमित्यर्थः 'तारको दैत्यभित्कणधारयोर्बहुयोर्दृशि' कनीनिकायामुक्ते च न
पुमांश्चातरिक्विषु इति 'तारो मुक्ता विशुद्धौ च तरणे शुद्धमौक्तिके' इति च कोशात् ॥

३४६. प्रपूजयन् तामपराजितां जगत्समुच्छ्रितां स्वां शरदिज्वलच्छ्रियम् ।
चकाशयामास च पादसङ्कुचत्प्रतापिवारोपहृतार्थभासुरः ॥

३४७. नमेषजाताभिरुचिस्तथा क्वचित् कळानिधेर्गोमिथुनानुरागिता ।
यथास्य कर्काधिगतस्य चापलच्छटाऽभ्रगासिंहगतिश्चसोत्कटा ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स चन्द्रः स्तुतौ स्वस्तवने प्रयुक्ताश्रवणा ताराविशेषो येन तं श्रविष्टया धनिष्टया कर्म्या गिरा नर्मवचनेनानुनीतं अनुगृहीतं शततारकान्त्रितं शतसङ्ख्याकतारकाभिरुपलक्षितशतभि-
पाख्यतारया युक्तं जगत्प्रभुं लाकाधिपं भाद्रपदद्वयं पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदयोर्दुर्गलं अनुक्रमेण गच्छतीति तथाभूतस्तं रेवत्यास्तदाख्याया दाक्षायण्याः कान्तं भर्तारमपि तथाभूतं स्वं स्वास्मान् आर्चयत् लोकैरिति शेषः अर्चपूजायां इति धातोर्णिजन्ताल्लङ् ॥

३४६. प्रेति ॥ स च राजा शरदि शरदतीं आश्विनशुक्लदशम्यां दशहरामहोत्सवे इत्यर्थः तां प्रसिद्धां अपराजितां तदाख्यां भगवतो मूर्तिं विजयार्थिनां राज्ञां आश्विनशुक्लदशम्यामपराजितापूजाया विहितत्वादिति भावः प्रपूजयन् प्रकर्षेणार्चयन् पादे निजपादसंनिहितप्रदेशे सङ्कुचन्तः प्रणमनैः सङ्कुचीभवन्तो ये प्रतापिनां वाराः प्रतापशालिनां स्वसामन्तभूतानां राज्ञां समूहाः तैरुपहृता उपहारस्वेन दत्ता येऽर्था उपायनधनानि 'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदे'त्यमरः तैः भासुरः प्रकाशमानः सन् जगति समुच्छ्रितां सर्वोत्कर्षेण वर्तमानां स्वां स्वकीयां उज्वलन्ती दीप्यमाना या श्रीः राजलक्ष्मीस्तां चकाशयामास अत्र दशहरामहोत्सवे यादृगस्यैश्वर्यसम्पत् तथा नान्यत्र कस्यापीति भावः ॥

चन्द्रपक्षे ॥ पादैः स्वहिमरश्मिभिः सङ्कुचन्तः प्रतापिनां प्रकर्षेण तापो विद्यते येषां तेषामुष्णगुण-
विशिष्टानां पदार्थानां वाराः समूहा यस्य स तथोक्तः अपहृतोऽर्थः प्रयोजनं येभ्यस्ते निरर्थकाभासुरा अन्ये प्रकाशकपदार्था यस्मात् स तथाभूतः स चन्द्रः शरदि अपराजितां मेघादिनामभिभूतां अतएव जगति समुच्छ्रितां स्वां उज्वलच्छ्रियं जाज्वल्यमानां शोभां चकाशयामास प्रकाशितवान् ॥

३४७. नेति ॥ निधीयन्तेऽस्मिन्निति निधिः कर्मण्यधिकरणे चेति किः कळानां शैवतम्ब्रोक्तचतुः
षष्टीप्रकाराणां निधिः स्थानभूतः मेषयुद्धादीनामपि चतुःषष्टीकळान्तर्गतत्वं वेदितव्यं तस्य तथाभूतस्यास्य रामचन्द्रदेवस्य यथा मेषेषु पृढकेषु तद्बुद्धदशैनलालसयेति भावः जाता याऽभिरुचिः प्रीतिः तथा क्वचित् न अन्यत्र क्वचिदपि नासीदित्यर्थः यथास्य तथा क्वचिन्नेति उत्तरस्नाप्यनुसङ्गनीर्यं अस्य यथा गोमिथुनेषु खोगोषु वृषभेष्वपि अनुरागिता स्नेहः तथा क्वचिन्नेत्यर्थः कर्कः 'श्वेताश्वः सितः कर्क' इत्यमरः तमधिगतस्य श्वेतघोटकाभिरूहस्यास्य अभ्रगा अन्तरिक्षगा घोटकोपरिभागे इत्यर्थः चपलस्य भावः कर्म वा चापलं युवादिस्वाद्यन् चापलानां छटा समूहः यथातथा क्वचिन्नेत्यर्थः सोत्कटा सोद्रेका सिंहगतिश्च सिंहस्यैव पराक्रमश्च यथास्य तथा क्वचिन्नेति भावः ॥

चन्द्रपक्षे ॥ कळानिधेः षोडशकळाश्रयस्यास्य चन्द्रस्य मेषे मेषराशौ जाताभिरुचिः यथा गवि वृषराशौ मिथुने राशौ च तयोरनुरागिता यथा कर्काधिगतस्य कर्कटराशिं प्राप्तस्य चास्य अभ्रगामे-

३४८. अनन्यरूपां वरकन्यकातुला रुचिं विचिन्वन् स सदालिसंवृतः ।

धनुर्धरप्राग्रगतिर्मृगादरोऽप्यभूद्वटारक्त झषप्रसादनः ॥

३४९. यदा न कस्याप्ययमप्रियः श्रयन् परां गतिं विष्णुपदे व्यलीयत ।

तदा दुरालोकतया कुलेक्षणैर्व्यलोकि शून्यं परितोऽखिलैर्जनैः ॥

घान्तर्लक्षिता चापलच्छटा चाञ्जल्यनिवहः सोऽकटा सिंहराशौ गतिश्च यथातथा कचिदन्यत्र कस्यापि नेत्यर्थः ॥

३४८. अनन्येत्यादि ॥ स रामचन्द्रदेवः । वरश्च कन्यैव कन्यका च तयोस्तुला तुलना अस्य वरस्य इयमेव कन्या विवाहायोपयुक्ता इत्यादि रूपेण समीकृत्य या सम्बन्धघटना तस्यां या रुचिः प्रीतिस्तां अनन्यरूपामनन्यसदृशीं विचिन्वन् गृह्णन् ब्राह्मणादिसर्वजातिषु वरकन्या सम्बन्धकरणे गाहप्रतिं दधान इत्यर्थः । सतां सजनानामालिभिः समूहैः संवृतः परिवेष्टितः । धनुर्धराणां धन्विनां मध्येप्राग्रगतिरग्रसरः । मृगेषु शम्बरहरिणादिजातिषु आदरो यस्य स तथाभूतः हरिणादि नानाविध-वन्यजन्तुसङ्घाहकत्वादिति भावः । घटानां करिसमूहानां 'करिणां घटना घटे'त्यमरः रक्तझषाणां रक्तवर्णमस्यविशेषाणां च प्रसादनः परिपोषकोऽपि अभूत् यस्तु महोन्नतान् हस्तिनः रक्तादिनाना-वर्णमस्यांश्च बहुधनस्यैर्दूरदेशादप्यानाय्य रक्षितवानित्यर्थः ॥

चन्द्रपक्षे ॥ स चन्द्रः घरा श्रेष्ठा या कन्यका कन्याराशिः तुलाराशिश्च तयोः रुचिं प्रीतिं दीप्तिं वा अनन्यरूपां अन्या सदृशीं विचिन्वन् सदा सर्वदा मासि मासि परिवृत्त्येत्यर्थः अलिना वृश्चिकराशिना संवृतः सहितः धनुर्धरे धनुराशौ प्राग्ना प्रकृष्टा गतिर्यस्य सः मृगे मकरराशौ आदरो यस्य सः घटे कुम्भराशौ आसर्वतोभावेन रक्तोऽनुरागयुक्तश्चासौ झषस्य मीनराशेः प्रसादनोऽनुग्राहकश्च तथाभूतोऽप्यभूत् श्लोकद्वयेन चन्द्रस्य द्वादशराशिभोक्तृत्वमभिहितम् ॥

३४९. यदेति ॥ कस्यापि अप्रियो न सर्वस्यापि प्रियाकारक इत्यर्थः अयं रामचन्द्रदेवः यदा यस्मिन् समये परां गतिं श्रयन् ऊर्ध्वगतिं लभमानः विष्णुपदे वैष्णवधामनि व्यलीयत विलीनोऽभूत् यदा लोकान्तरं गतवानित्यर्थः तदा तस्मिन् समये दुरालोकतया आलीकराहित्येन स्वपरिपालकविरह-जन्य दुःस्वाम्भकाराच्छन्नतयेत्यर्थः आकुलानीक्षणानि येषां तैः अखिलैः समस्तैर्जनैः परितः शून्यं व्यलोकि रक्षकाभावात्स्वसंरक्षणे ज्ञानशून्याः खसुचयोऽभूवन्नित्यर्थः अयं राजा रामचन्द्रदेवः (१८३४) क्रिष्टाब्दे चतुर्दशदशिकाष्टशतोत्तरसहस्रपरिमिते समुत्पन्नः षष्ट्यधिकाष्टशतोत्तरसहस्रपरिमिते (१८६०) ऋदे स्व-पितुः सकाशाद्वाज्यं लब्ध्वा एकोननवत्यधिकाष्टशतोत्तर सहस्रपरिमिते (१८८९) लोकान्तरं गत इति ॥

चन्द्रपक्षे ॥ कस्यापि अप्रियः न सर्वस्यापि आह्लादकत्वादिना प्रियकर इत्यर्थः अयं चन्द्रः विष्णुपदे आकाशे 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी'त्यमरः परां गतिं श्रयन् दूरगतिं केवलां गतिं वा विदधत् 'परश्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' इति मेदिनी व्यलीयत अस्तंगतवान् यदा तदा दुरालोकतया आलीकाभाववत्तया आकुलेक्षणैः अखिलैर्जनैः शून्यमाकाशमण्डलं परितः व्यलोकि विलोकितं सूर्योदयमपेक्ष्येत्यर्थः ॥

३५०. अथास्य तेजः प्रभवः पुरस्फुरन्निवार्यमा विक्रमदेवनामवान् ।
निशान्त निःशेष दिशास्त्रसंस्त्रवं समस्तशुभ्रांशुकशोषितं व्यधात् ॥

३५१. द्रुतं तदा वेदविदो द्विजातयो विशुद्धगात्राः सपवित्रपाणयः ।
ज्वलत्कपोलाभसितैः सिताम्बराः समन्त्रमस्मिन्नुदकान्युदक्षिपन् ॥

अथास्य पुत्रं विक्रमदेवं सूर्येण सार्कं वार्णितुमारभते ॥

३५०. अथेति ॥ अथ रामचन्द्रदेवस्य लोकान्तरगमनानन्तरं अस्य रामचन्द्रदेवस्य तेजो रेतः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तेज एव प्रभवो यस्य सः औरसपुत्र इत्यर्थः विक्रमदेव इति नाम तद्वान् प्रशस्तार्थकमतुपा विक्रमेण दीव्यतीति व्युत्पत्त्याऽन्वयैनामेत्यर्थः अर्थमा सूर्य इव पुरे जयपुरनामनगरे निजान्तः पुरे वा स्फुरन् प्रकाशमानः सन् निशान्ते निजराजभवने 'निशान्तवश्यसदनं भवनागार-मन्दिर'मित्यमरः निःशेषदिशासु निखिलदिक्षु जायमान इत्यर्थः योऽस्त्राणां संस्त्रवो लोतकस्त्रावः राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य विरहसन्तप्तानां जनानामित्यर्थः तं मस्तेन शिरसा सहितं यत् शुभ्रांशुकं उष्णीषीभूत-श्वेतवस्त्रं राज्ञामभिवेककाले पट्टबन्धनार्थं हि श्वेतोष्णीषबन्धनं समुचितं तेन हेतुना शोषितं प्रोञ्चितं व्यधात् नवराज्याभिवेकार्थं विक्रमदेवस्य शिरसि पट्टबन्धनं दृष्ट्वा सर्वे विशोका अभवन्नित्यर्थः अयं विक्रमदेवः पञ्चसप्तत्यधिक अष्टशतोत्तरसहस्रपरिमिते (१८७५) क्रिष्टाब्दे समुत्पन्नः (१८८५) क्रिष्टाब्दे पितुः सकाशात् पट्टं लब्धवान् ॥

सूर्यपक्षे ॥ अथ चन्द्रास्तानन्तरं अस्य चन्द्रस्य तेजसो दीप्तिः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गमकत्वात्समासः सूर्यकरप्रवेशादेव चन्द्रमसो दीप्तिः 'तेजः प्रभावे दीप्तौ' चेत्यमरः विक्रमेण निजपराक्रमेण देवेषु मध्ये नामवान् प्रख्यातनामा इवेत्युत्प्रेक्षया इदमपि सूर्यं विशेषणीयं अर्थमा सूर्यः पुरः पूर्वदिशि अस्त्र विसर्गस्य खपरिशरीतिपाक्षिको लोपः स्फुरन् प्रकाशमानः सन् निशान्ते निशावसाने निःशेष दिशासु सकलदिक्षु अस्त्रसंस्त्रवं रक्तत्वात् सूर्योदयात्प्राक् जायमानं रक्तत्वावदरुणिमानमित्यर्थः यदि च प्रातः काले पूर्वदिशापञ्चारुणिमावर्णनं स्वीक्रियेत तदा दिशायां पुरोदिशीत्यर्थो ज्ञेयः निःशेषपदं अस्त्रसंस्त्रवस्य विशेषणं 'अस्त्रः कोणेकचेपुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनी समस्तैर्निखिलैः शुभ्रै रक्षिः 'शुभ्रमुद्गीस शुक्रयो'रित्यमरः अंशुभिरेवांशुकैः किरणैः स्वार्थे कप् शोषितं नष्टं तथाभूतं कृत्वा व्यधात् स्वसहस्रकिरणप्रसारणैर्दिगारुणिमानं विनाशायमासेत्यर्थः ॥

३५१. द्रुतमिति ॥ तदा विक्रमस्य नवराज्याभिवेकसमये वेदं विदन्तीति वेदविदो वैदिका विशुद्धगात्राः स्नानपरिष्कृतशरीराः सिताम्बराः परिहितशुक्रवस्त्राः भसितैर्भस्मभिः ज्वलत्कपोलाः कपोलकृतसिपुण्ड्राः सपवित्रपाणयः कुशसहितहस्ताः तथाभूता द्विजातयो ब्राह्मणादयः क्षत्रियादीनामपि राज्ञामभिवेके प्रयोज्यत्वाभिधानात् द्रुतं सत्वरं अस्मिन् राज्ञि तच्छिरसीत्यर्थः उदकानि गात्रादीनि समन्त्रं मन्त्रैः सहितं यथातथा उदक्षिपन् उत्क्षिप्तवन्तः मन्त्रपाठपूर्वकमभिषिषिचुरित्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ तदा सूर्योदयसमये उत्करूपा द्विजातयः अस्मिन् सूर्ये अमुमुद्दिश्य इत्यर्थः उदकानि अज्जिगृहीतानि जलानि समन्त्रं मन्त्रपाठसहितं यथातथा उदक्षिपन् सीनुदकाञ्जिनादित्यं

३५२. प्रसादितस्तैर्विधिना प्रदक्षिणं तनू परिभ्राम्य च सप्तवर्तिभिः ।
परैरहार्ये कृतपूर्वं आसनेऽभ्यवन्दि विभ्राट् प्रमुखैः सवन्दिभिः ॥
३५३. शिवालये शङ्खमवालयन् तदा प्रमोदिनः केचिदिहाभिषेचने ।
श्रुतिं पुरस्कृत्य जगुः पदक्रमैः प्रचाल्य हस्तं ननृतुः परे पुरः ॥

प्रतिक्षिपेत्साविथ्या इति गोभिलसूत्रणात् “कराभ्यां तोयमादाय गायथ्या चाभिमन्त्रितं । आदित्या-
भिमुखस्तिष्ठन् विरुध्वं सन्भ्ययोः क्षिपे” इति च स्मृत्यन्तरादिति भावः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् जलाञ्जलि-
दानप्रयोजनमुक्तं यथा वीरसर्वैरे “विंशत्कोटिमिता विरिञ्चिशपथान्मन्वेह नामासुरा नित्यं प्रातरहस्करं
प्रहरणैरुद्यन्तमाप्नोति वै । तान् हन्तुं सलिलाञ्जलिखयमतो दद्यात्तदा ब्राह्मणो गायथ्यास्य विमुक्तयेऽनु-
दिवसं हन्त्यन्यथा भास्कर” इति ॥

३५२. प्रसादित इति ॥ परैरितरैः शत्रुभिर्वा अहार्ये हतुंमशक्ये पूर्वं पूर्वसमयात् पूर्वपुरुषैर्वा
कृतं कृतपूर्वं सुप्तुपेति समासः भूतपूर्वं चरडिति निर्देशात् कान्तस्य पूर्वनिपातः ज्ञातपूर्वः दृष्टपूर्व
इत्यादिप्रयोगदर्शनात् तस्मिन् पूर्वसम्पादिते आसने सिंहासने विभ्राट् विभ्राजमानः स विक्रमदेवः तैः
अभिषेचकैः द्विजातिभिः कर्तुभिः विधिना नीराजनविधानेन सप्तवर्तिभिः सप्तवर्तिप्रज्वलितदीपैः
करणैः तनू राज्ञः स्वस्य शरीरं प्रदक्षिणं दक्षिणावर्तेन भ्रमणं यथा स्यात्तथा परिभ्राम्य भ्रामणेन
वन्दापयित्वा प्रसादितः प्रसन्नतां प्रापितः सन् प्रमुखैः प्रधानैः स्तुतिपठननिपुणैरित्यर्थः वन्दिभिः
स्तुतिपाठकैः अभ्यवन्दि वन्दितः ॥

सूर्यपक्षे ॥ कृतपूर्वं पूर्वस्य दिशि कृते अहार्ये पूर्वपर्वतरूपे आसने विद्यमान इत्यर्थः ‘महीभ्र
शिखरिधमाभृदहार्यधरपर्वता’ इत्यमरः स सूर्यः विधिना सूर्यप्रदक्षिणविधिना तनू निजशरीराणि
जातावेकवचनं प्रदक्षिणं परिभ्राम्य सप्तसङ्ख्यां वर्तयन्ते प्रदक्षिणभ्रामणेषु पूरयन्तीति तैः पूर्वोक्त-
रूपैर्द्विजातिभिः प्रसादित आनूकूल्यं प्रापित आसीदित्यर्थः वन्दिभिः वेदोक्तमन्त्रैः स्तुवन्निः परैः
कैश्चिच्च द्विजैरित्यर्थः विभ्राट्प्रमुखैः विभ्राडाद्यनुवाकमुख्यैर्वैदिकमन्त्रैः अभ्यवन्दि वन्द्यते एव ननु
मध्येत्वह्युपपत्तयः विभ्राडादीच्छया जपेदिति कात्यायनादिवचनेषु मभ्याह्वय विभ्राडादिजपउक्त इति
चेत्सत्यं तत्र मध्येत्वह्य उदये चेत्यादि पाठभेदो नारायणोपाध्यायकृतभाष्यादौ दृश्यत इति प्रातः
सभ्यावसानेऽपि तजपो विधीयते कैश्चित् ततश्च परैः कैश्चिदित्युक्तम् ॥

३५३. शिवालय इति ॥ तदा तस्मिन् समये इह शिवालये शुभराजभवने अभिषेचने अभिषेक-
महोत्सवे प्रमोदिन आनन्दिताः शङ्खवादका इत्यर्थः शङ्खं शङ्खानीत्यर्थः जातावेकवचनं अवाद्यन्
केचित् वारस्त्रीप्रमुखा नटाः पुरोऽग्रे श्रुतिः स्वरारम्भिकानन्दीचालनिकेत्यादि पूर्वोक्तरूपा तां पुरस्कृत्य
जगुः गानं कृतवन्तः परे इतरे वारस्त्रीप्रमुखाः हस्तं प्रचाल्य हस्तचालनैरभिनीय पदक्रमैः
पादविक्षेपैः ननृतुः ॥

सूर्यपक्षे ॥ तदा सूर्योदयसमये शिवालये शङ्करालये शङ्खं अवाद्यन् तत्सेवका इति शेषः सार्य
प्रातश्च शिवालयेषु सेवकमालिकैः शङ्खवादनं सुप्रसिद्धं इह शिवसन्धिर्वा अभिषेचने अभिषेकसमये
प्रमोदिनः श्रद्धाभक्तिसमन्विता इत्यर्थः केचित् ब्राह्मणादयः श्रुतिं वेदं द्वाभ्यायरूपं मन्त्रसन्तति-

३५४. सुहृत्सरोजास्यमभूद्विकासितं प्रकाशितं दैन्यममित्रकैरवैः ।
गृहाद्बहिर्गत्य समीक्ष्य तत्क्षणं जहुः प्रियाश्लेषसुखं कुलस्त्रियः ॥
३५५. परस्परतिक्रमणात्पुरःसरा बभूवुरादानफलार्थिनो द्विजाः ।
हठादलुण्ठन् मधुपाः प्रमोदिनः प्रसारितश्र्चालय सर्वसम्पदः ॥

मित्यर्थः पदक्रमैः पदानां पाठक्रमैः वेदाभ्ययन नियमविशेषैरिति यावत् पुरस्कृत्य प्रारभ्य इत्तं प्रचाक्ष्य जगुः वेदगानं कृतवन्त इत्यर्थः “इत्सहीनं तु षोऽधीते स्वरवर्णविवर्जितं । ऋग्यजुस्सामभिदैग्धो वियोनिमधिगच्छ”तीत्यादि स्मृतैरिति भावः परे इतरे ब्राह्मणादयः पुरः शिवस्य पुरोभागे ननुतुः नतैनं चक्रुः “योम्बहं शिवलिङ्गाग्रे नतैनं न कार्पयति । स कोटिजन्मपर्यन्तं मूलकूपेऽधितिष्ठती”त्यादि शिवरहस्याद्युक्तेः शैवानां शिवाग्रे नृत्यस्य नित्यत्वावगमादिति भावः ॥

३५४. सुहृदित्यादि ॥ तत्क्षणं तस्य राज्ञो विक्रमस्य क्षणमभिषेकोऽस्यं समीक्ष्य दृष्ट्वा सुहृदां मित्राणां सरोजमिवास्यं वदनानि जातावेकवचनं विकासितं हर्षोद्वेकात्प्रसादितमभूत् अमितैरेवामितकैः स्वार्थिकः कप् शत्रुभिः रवैः काकुसूचकैर्ध्वनिभिः दैन्यं स्वकीयदीनभावं प्रकाशितं कुलस्त्रियः कुलवध्वः गृहात् निजभवनात् बहिर्गत्य तत्क्षणं समीक्ष्येति सर्वत्रयोजना प्रियाश्लेषसुखं निजभर्त्सालिङ्गनसुखं जहुस्तत्यजुः स्वभर्त्सालेषसुखमविगणय्य तदुत्सवदर्शनलालसा एव बभूवुरित्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ तदा सूर्योदयसमये सुहृद्भूतानां सरोजानामास्यं विकासितमभूत् पद्मानि विकसितानीत्यर्थः अमितभूतैः कैरवैः दैन्यं मुद्रणं प्रकाशितं कुमुदानि मुद्रितानीत्यर्थः कुलस्त्रियः कुलवध्वः गृहात् वासभवनात् बहिर्गत्य बहिः भूत्वा तत्क्षणं सूर्योदयसमयं समीक्ष्य दृष्ट्वा प्रियाश्लेषसुखं सम्भोगसुखं जहुः दिवा मैथुनस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

३५५. परस्परेत्यादि ॥ अत्रापि तदेत्यनुषञ्जनीयं तदा राज्ञोऽभिषेकसमये आदानफलार्थिनः प्रतिग्रहरूपफलाभीप्सवः द्विजा ब्राह्मणाः परस्परतिक्रमणात् अन्योन्योल्लङ्घनात् अग्रदानलिप्सयेतिभावः पुरःसरा अग्रगामिनो बभूवुः मधुपा मद्यपाश्र्चण्डालादयः प्रमोदिनः पानोन्मत्तत्वात् तदानीं निर्लुण्ठनेऽप्यदण्ड्यस्वप्रतिज्ञानात् धनापहरणोच्छ्रुता सन्तः प्रसारिताः विक्रयार्थं निर्लुण्ठनार्थं वा बहिरुद्घाटिताः श्र्चालयस्य विक्रेतृणां सम्पत्तियुक्तगृहस्य राज्ञो भाण्डागारस्य वा सर्वसम्पदः रत्नवस्त्रादिरूपाः हठात् प्रसभात् ‘प्रसभन्तु बलात्कारो हट’ इत्यमरः । अलुण्ठन् निर्लुण्ठितवन्तः राज्ञोऽभिषेकादिमहोत्सवे निर्लुण्ठनादिकं लोकप्रसिद्धम् ॥

सूर्यपक्षे ॥ द्विजाः पक्षिणः आदानाय भक्षणार्थं सङ्ग्रहणाय फलान्यर्थयन्त इति फलार्थिनः जम्बादि नानाविधफलाभीप्सवः दोऽवखण्डने इति वा धातुः आसर्वतोभावेन दानं चञ्च्वाघातादिकरणकखण्डनं तेन फलार्थिनः तथा भूत्वा परस्परतिक्रमणात् उड्यनशैत्रयादन्योऽन्योल्लङ्घनात् पुरस्सराः बभूवुः राशिशेषे सूर्यकरप्रकाशकव्यावकाशाः पक्षिणो यथेष्टमाहारार्थं विजहुरित्यर्थः प्रमोदिनः सूर्योदये पक्षोन्मेषात् स्फीताः मधुपाः भ्रमराः प्रसारिता विकसिताः ये श्रियः लक्ष्म्याः आलयाः निवासस्थानानि पद्मानीत्यर्थः लक्ष्म्याः पद्मालयात्वात् तेषां सर्वसम्पदः मकरन्दादिरूपाः ताः हठात् अलुण्ठन् मधुपानादिना पक्षेषु भ्रमरा बभ्रुवुरित्यर्थः ॥

३५६. ववौ सुखस्पर्शितया समीरणः प्रसादमाधत्त भृशं दिशां गणः ।

निरन्तरामङ्गलघोषविस्तरैर्निरस्तदोषा शुशुभे वसुन्धरा ॥

३५७. परिष्कृताङ्गैरपि वेषभूषणैर्जनैर्विजहे पुरमार्गवीथिषु ।

अवर्ति सर्वत्र नयानयासयार्पयेति लोकव्यवहार ईदृशः ॥

३५८. प्रतिष्ठितेनाप्यथ राजमण्डले सकेतुनैकेन कुचक्रवर्तिना ।

स्वकीययुक्तक्षणसम्प्रतीक्षया स्थितेन संस्थान्तरितः प्रतस्थिवान् ।

३५६. ववाविति ॥ राज्ञोऽभिषेकसमये समीरणो वायुः सुखः शैत्यमान्यगन्धयुक्ततया सुखकरः स्पर्शो यस्य तस्य भावस्तथा तथा उपलक्षितस्सन् ववौ वाति स्म दिशां गणः दिक्समूहः भृशमत्यन्तं प्रसादं प्रसन्नतामाधत्त दर्शो मङ्गलघोषाणां शङ्खस्वनादीनां विस्तरैः 'विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमरः । निरन्तरा परिपूर्णा अतएव निरस्तदोषा शुभशकुनप्रचुरत्वादशुभशकुनशून्यः वसुन्धरा भूमण्डलं शुशुभे शोभितवती ॥

सूर्यपक्षे ॥ सूर्योदयसमये समीरणो वायुः सुखस्पर्शतया सूर्यकरापरितस्त्वात् राक्षो प्राणिनां सञ्चाराभावेन रात्रिशेषे पांशुमलासंसृष्टत्वाच्च निर्दोषत्वेन हितकरस्पर्शतया उपलक्षितस्सन् ववौ दिशां गणः भृशं प्रसादमाधत्त सूर्यकरसम्पर्काङ्गिरस्तान्धकारत्वादिति भावः निरस्ता परिक्षीणा दोषा रात्रिर्यस्यास्सा 'दोषा राक्षो भुजेऽपि च' इति कोशात् । अतएव मङ्गलघोषविस्तरैर्मङ्गलपाठघोषनिवहैः निरन्तरापरिपूर्णा प्रातः काले ईश्वरनामकीर्तनादिरूपो मङ्गलपाठः प्रातः स्मरणरूपः प्रसिद्धः तथाभूता वसुन्धरा शुशुभे ॥

३५७. परिष्कृताङ्गैरिति ॥ तदा राज्ञोभिषेकसमये जनैः स्त्रीपुंसाधारणैः वेषभूषणैः यथोचित-नेपथ्यालङ्कारणैः परिष्कृतान्यङ्गान्येषां तैस्तथाभूतैरपि आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रति कर्मप्रसाधनं अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणमिति चामरः । पुरमार्गवीथिषु पुरं नगरं गृहोपरिगृहं वा पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरीति धरणिः । मार्गो यातायातसरणिः वीथ्यतेऽनयेति वीथिः विथ्याचनेति धातोः इगुपधार्किकदिति इन् दीर्घस्य बाहुलकत्वात् कृदिकारादिति स्त्रीषो वा वैकल्पिकत्वात् ह्रस्वान्तोऽपि वीथिशब्दः तथा च 'पङ्क्तिवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिर्वाथी च वीथिके' इति रत्नकोशः अल वीथिर्गृहाङ्गं आपणः पण्यवीथिका वा आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितमिति शाश्वतः तेषु विजहे क्रीडितं सर्वत्र तत्तत्स्थानेषु नय, आनय, आसय, उपवेशय, अपैय, समर्पय, इति ईदृशोऽन्योऽपि लोकव्यवहारः अवर्ति प्रवृत्तः ॥

सूर्यपक्षे ॥ निशावसाने जनैः रात्रिवासपरित्यागस्नानशौचादिपुरस्सरं वेषभूषणैः परिष्कृताङ्गैरपि पुरमार्गवीथिषु विजहे नयानयासयार्पयेति ईदृशो निशिनितवृत्तो लोकव्यवहारोऽपि पुनः सर्वत्र अवर्तीति सर्वं पूर्वेण समानम् ॥

३५८. प्रतीति ॥ अथ अभिषेकानन्तरं समयान्तरे इत्यर्थः स विक्रमदेवः एकेन केतुना पृथ्वजेनोपलक्षित इत्यर्थः इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया जटाभिस्तापस इति वत् । कौ पृथिव्यां चक्रवर्ती

३५९. समन्त्रविद्याभ्यसनैस्समर्चितो भ्रमन्ननेकद्विजतीर्थसङ्कुले । सुरार्चनस्नानविसर्जनादिनाप्यगण्यपुण्यान्यतनोद्धरातले ॥

सार्वभौमः तेन अतएव राजमण्डले राजसमूहे अपि शब्दात्सकलजनजातेष्वपि प्रतिष्ठितेन प्रतिष्ठे प्रापितेन भरतखण्डाधिकृतेन (वैसुरायेति) पदवाच्येनेत्यर्थः तदानीं विक्टोरियामहाराज्ञ्याः सर्वाधिपत्येऽपि तन्त्रियोज्यस्यैव तस्याख खण्डे शासकत्वादिति भावः । स्वकीयं स्वसम्बन्धियुक्तं राज्यपालनोचितं यत्क्षणं समयस्तस्य प्रतीक्षया चतुर्दशवर्षवयस्कत्वेन तस्य तदानीं आंग्लनियमानुसारेण राज्यशासनेऽनुपयुक्तत्वात् द्वाविंशतिवर्षपरिमिते वयसि युक्तकालत्वप्रतिज्ञानाच्च तत्कालप्रतीक्षयेत्यर्थः आस्थितेन यत्नं कृतवता युक्तकालपर्यन्तं विशाखपट्टणे स्थित्वांग्लविद्याभ्यासः कर्तव्य इति तदाज्ञयेत्यर्थः 'आस्थानयत्नयोरारस्थे'त्यमरः । संस्थान्तरितः जय पुरात् स्थानान्तरित इत्यर्थः प्रतस्थिवान् प्रस्थानं कृतवान् छिटस्थाने कसुश्चेति कसुः वस्त्रेकाजाह्लासामितीद् यद्यपि कसुकानचौ छान्दसाविति विमुनिमतं तथापि कवयो बहुलं प्रयुञ्जते "तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुवस्ते" इत्यादि महेजिदीक्षितः कौमुद्याम् ॥

सूर्यपक्षे ॥ अथ कस्मिंश्चित्समये पर्वसन्धौ ससूर्यः एकेन केतुना तन्नाम्ना ग्रहविशेषेणेत्यर्थः बृहत्संहितादौ केतुनामनेकत्वोक्तेरेकेनेत्युक्तं किम्भूतेन राजमण्डले चन्द्रमण्डले प्रतिष्ठितेन "राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपता"विति मेदिनी राहुश्चन्द्रमाश्रित्य रविं यदा च्छादयति तद्ग्रासार्यं न तु तद्गतरोधकरूपो ग्रास इति ज्योतिर्मते राहोश्शरीरभागएव केतुरिति प्रसिद्धिः तथाभूतेनापि कुचक्रे भूमण्डले वर्तितुं शीलं यस्य तेन चन्द्रमण्डलाश्रितस्य तस्य छायारूपस्य भूमण्डले लक्षितत्वादिति भावः एवं स्वकीययुक्तक्षणस्य स्वग्रासोचितसमयस्य प्रतीक्षया स्थितेन विद्यमानेन "कृष्णपक्षे तृतीयायां मासश्च यदि जायते । ततस्त्रयोदशेऽष्टाद्वि राहुणा ग्रस्यते रवि"रित्यादि तत्समययोक्तत्वादिति भावः तथाभूतेन तेन संस्थान्तरितः संस्थया स्वमण्डलस्थित्या आच्छादितस्सन्नित्यर्थः प्रतस्थिवान् तस्य गतिरोधकत्वाभावाज्जगामेत्यर्थः ॥

स्थानान्तरं गत्वा किं कृतवान् तदाह ॥

३५९. स इति ॥ स विक्रमदेवः मन्त्राणां मन्त्रशास्त्राणां विद्यानां आंग्लभाषा प्रसिद्धानां च अभ्यसनैरभ्यासैस्समर्चितः पूजितः तन्त्रिपुण इत्यर्थः अनन्तरं भ्रमन् देशपर्यटनं कुर्वन् अनेके द्विजा ब्राह्मणादयो येषु तैस्त्रिंशैर्गङ्गायमुनादितीर्थविशेषैस्सङ्कुले व्याप्तै धरातले भूमण्डले सुरार्चनैस्तत्क्षेत्रस्थदेवानां पूजनैः स्नानैस्तत्तत्तीर्थावगाहनै विसर्जनैः ब्राह्मणेभ्यो धनवितरणैः तदादिनापि दर्शनप्रणामादिनेत्यर्थः अगण्यपुण्यानि अपरिमितसुकृतानि अतनोत् विस्तारितवान् ॥

सूर्यपक्षे ॥ समर्चितो लोकपूजितः सपूर्वोक्तरूपः केतुग्रस्तो रविः भ्रमन् केतुग्रस्ततयागच्छन् अनेकैर्द्विजैर्ब्राह्मणादिभिः तीर्थैश्च सङ्कुले धरातले मन्त्राणां हुं पञ्चन्तरूपाणां विद्यानां स्वाहान्तरूपाणां च अभ्यसनैः जपैः मन्त्राः पुं देवता ज्ञेया विद्याः स्त्रीदेवताः स्मृताः पुं मन्त्रा हुं पञ्चन्तास्स्युर्द्विष्टान्ताश्च स्त्रियो मताः इति तन्त्रशास्त्रं तथा सुरार्चनस्नानविसर्जनादिनापि अगण्यपुण्यानि अतनोत् लोकानामिति शेषः सूर्येन्द्रग्रहणं यावत्पावःकुर्वाज्जापदिकमिति 'स्नानं दानं तपश्चाहमनन्तं राहुदर्शनं' इत्यादिना च स्नानदानादौ अनन्तफलस्मृतेरिति भावः ॥

३६०. अथोदयं प्राप्य पुरं व्यकाशयत्सपूर्वमेवार्चितविश्वकर्मणः ।
 विवाह्य तां धर्मजितस्सुतां ततस्स्वमण्डले स्वां श्रियमुच्छ्रितां दधौ ॥
३६१. विराजमानेऽखिललोकपालके प्रभावमुष्मिन्विधिना प्रतापिनि ।
 समन्ततो देवगणाः सुपूजिता हविर्भुजश्च प्रभया विरेजिरे ॥

३६०. अथेति ॥ अथ समयान्तरे स विक्रमदेवः पूर्वं प्रथममेव स्वराज्यप्राप्तेरर्वांगित्यर्थः उदयं पुरं उदयपुरनामकं नगरविशेषमित्यर्थः प्राप्य गत्वा अर्चितानि पूजितानि विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्य तस्य नृपोचितसकलसत्कर्मशालिन इत्यर्थः धर्मजितः धर्मजित्संज्ञकस्य राज्ञः तां रूपगुणादिप्रसिद्धां सुतां दुहितरं त्रिवाह्य उपयम्य व्यकाशयत् तत्पुरं प्रकाशयामासेत्यर्थः ततः विवाहानन्तरं स्वमण्डले स्वदेशे 'मण्डलं देशबिम्बयो'रिति कौशात् उच्छ्रितां सर्वोन्नतां स्वां स्वकीयां श्रियं राजलक्ष्मीं दधौ स्वराज्यं प्राप्तवानित्यर्थः अस्य हि त्रिनवत्यधिकाष्टादशशत (१८९३) परिमिते क्रिष्टाब्दे (फिब्रवरि) द्वितीये मासि ऊनविंशति (१९) दिने छोटनागपुरान्तर्गत उदयपुरे वैवाहिकमङ्गलकृत्यमासीत् षण्णवत्यधिकाष्टादशशतपरिमिते (१८९६) क्रिष्टाब्दे (नवम्बर) एकादशमासस्य (२७) सप्तविंशतिनिवसे स्वराज्यप्राप्तिसमिद्धोत्सवः राज्यस्वातन्त्र्यञ्च आसीदिति बोध्यम् ॥

सूर्यपक्षे ॥ अथ प्रासानन्तरं स सूर्यः उदयं प्राप्य प्रासाद्विमुच्येत्यर्थः पुरं स्वशरीरं व्यकाशयत् पुरं शरीरमित्याहुरिति धरणिः पूर्वमेव प्रथममपि सृष्ट्यादावित्यर्थः धर्मेण कारुवादि स्वधर्मेण जयति लोकानिति धर्मजित् तस्य धर्मजितः अतएव अर्चितो लोकपूजितश्चासौ विश्वं कर्मात्मात् अस्य वा विश्वकर्माचेत्यन्वर्थनामा तस्य सुरशिल्पिनः तां प्रसिद्धां संज्ञानाम्नीमित्यर्थः सुतां विवाह्य संज्ञानाम्नी विश्वकर्मणो दुहिता सूर्यपत्नीति पुराणप्रसिद्धम् ततः स्वमण्डले स्वगोले सूर्यलोके इति यावत् उच्छ्रितां स्वां श्रियं विभूतिं दधौ पुपोष ॥

३६१. विराजमान इति ॥ प्रतापिनि प्रभाववति विधिना रक्षाविधानेन अखिललोकपालके समस्तजनरक्षके अस्मिन् प्रभौ परिचुष्टे विक्रमदेव इत्यर्थः विराजमाने प्रकाशमाने सति देवगणाः देव्यश्च देवाश्च देवाः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः तेषां गणाः समूहाः समन्ततः सर्वत्र स्वदेशे इत्यर्थः सुपूजिताः सुष्ठु समर्चिताः हविर्हवनोद्यद्भ्यं भुञ्जत इति हविर्भुजश्च सन्तः प्रभया साक्षिष्योक्तया रुचा विरेजिरे विशेषेण दीप्यन्ते स्म ॥

सूर्यपक्षे ॥ प्रतापिनि प्रतापयितुं शीलं यस्य तस्मिन् अखिललोकपालके निखिलभुवनपरिपालके 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यमरः तथाभूते प्रभौ ईशितरि सूर्ये विधिना लोकरक्षा विधानेन विधात्वा वा अस्मिन् स्वमण्डलात्मकसूर्यलोके विराजमाने प्रकाशमाने सति समन्ततः सर्वत्र तन्मण्डले विद्यमाना इत्यर्थः देवगणाः सुपूजिताः लोकैस्समर्चिताः हविर्भुजश्च यागादौ हविर्भुजानाश्च सन्तः प्रभया स्वस्वतेजसा विरेजिरे सूर्यमण्डले सर्वदेवतानां स्थितस्वमुक्तं नारदेन भविष्ये यथा 'कदाचित्पर्यटन् लोकान् सूर्यलोकमहं गतः । तत्र दृष्टो मया सूर्यः सर्वदेवगणैर्युतः ॥ गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च नागैर्धक्षैश्च राक्षसैः' इत्यादि ब्राह्मेपर्यणि षट्सप्ततिमितेऽध्याये ॥

३६२. विधेर्निषेधस्य च सर्वकर्मणां प्रबोध्य साक्षादिह वेदमूर्तयः ।
समन्त्रकाब्राह्मणराशयः पृथक् श्रिया लसन्तः परितो बभासिरे ॥

३६३. यतस्सुवृष्ट्योभयतोमुखी विहायिताम्बुधारा स्रवदापगाकुलैः ।
बभूव सर्वापि सपर्वतस्थला सदैव यावत्फलशालिनीधरा ॥

३६२. विधेरिति ॥ इह जयपुरे राज्ञोऽस्य राज्यसमये वा सर्वकर्मणां धर्माधर्मफलकानां विधेः निषेधस्य च विधिनिषेधावित्यर्थः कर्मणि षष्ठी प्रबोध्य बोधयित्वा अतएव साक्षात्प्रत्यक्षभूताः वेदामूर्तयो देहा इव येषां ते मूर्तिमन्तो वेदा इव स्थिता इत्यर्थः समन्त्रका मान्त्रिकाः वैदिकतान्त्रिकोभयमन्त्रविद इत्यर्थः तथाभूता ब्राह्मणराशयः विप्रसमूहाः पृथक् श्रिया विभिन्नब्रह्मतेजस्सम्पत्त्या लसन्तः दीप्त्वमानास्सन्तः परितस्सर्वत्र बभासिरे दीप्यन्ते स्म ॥

सूर्यपक्षे इह सूर्यलोके परितः समन्त्राः प्रगीता प्रगीतरूपद्विविधमन्त्रसहिताः स्वार्थिकः कः ब्राह्मणानां विध्यर्थवादानुवादरूपाणामुपनिषदादीनामित्यर्थः राशयः मन्त्रब्राह्मणभेदेन वेदस्य द्वैविध्यादिति भावः । तद्रूपा वेदमूर्तयः वेदानां ऋग्यजुस्सामाथर्वरूपाणां मूर्तयश्शरीराणि साक्षात् प्रत्यक्षोभूय सर्वकर्मणां विधेर्निषेधस्य च प्रबोध्य 'पशुना यजेत न हि कलञ्जं भक्षये'दित्यादिना विधिनिषेधोभयं बोधयित्वा पृथक् श्रिया मन्त्रब्राह्मणादिरूपविभिन्नसम्पत्त्या लसन्तः तस्मिन्नेव सूर्यलोके श्लिष्यन्तः ऋडमाना वा लसन्नेषेणऋडनयोरिति धातुः बभासिरे दीप्यन्ते स्म 'ऋचो यजूषि सामानि मूर्तिमन्तीह सर्वशः' इति तत्तैव भविष्ये ॥

३६३. यत इति ॥ यतः यस्माद्धेतोः तस्य राज्ञः सत्पालनजपहोमसुरार्चनादि जन्यपुण्यफलादित्यर्थः सपर्वतस्थला पर्वतस्थलसहिता सर्वापि धरा सकला अपि भूप्रदेशाः सुवृष्ट्या जीमूतकामाम्बुवर्षणेन तथा उभयतः पुरः पश्चाच्च मुखे यस्याः सा उभयतो मुखी सद्यः प्रसूयमाना गौः तासां विहायितानि दानानि 'त्यागो विहायितं दानं'मित्यमरः "प्रसूयमानां यो दद्याद्धेनुं द्रविणसंयुतां । यावद्दत्तो योनिगतो यावद्गर्भं न मुञ्चति । तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानने" त्यादिना उभयमुखी दानस्य फलातिशयस्मृतेस्तत्प्रधानानि दानानीत्यर्थः तत्सम्बन्धिन्धयो या अम्बुधारा जलधाराः "अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशं सतिलोदकं । फलान्यपि च सन्धायप्रदद्याच्छ्रद्धयान्वित" इति 'ओङ्कारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं स कुशोदकं । गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तये'दिति च दानप्रतिग्रहयोः सजलत्वस्मृतेरिति भावः । ताभिः स्रवन्त्यो या आपगा नद्यस्तासां कुलैः एतेन राज्ञो दानशौण्डव्यं सूर्य्यते सदा सर्वदैव यावत्फलशालिनी सर्वसस्यसम्पन्ना बभूव नदी देवमातृकतया समविषमोभयप्रदेशेषु सर्वत्राप्युर्वरा बभूवेत्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ यतस्सूर्यात् सुवृष्ट्या सुष्ठु वर्षणेन आदित्याजायते वृष्टिरिति स्मरणादिति भावः विहायिता वृष्टयैव विसर्जिता या अम्बुधारास्ताभिः स्रवदापगाकुलैः स्रवद्गदीसमूहैः सपर्वतस्थला सर्वापि धरासदैव यावत्फलशालिनी सती उभयतोमुखी वृष्टिनसुभयतोमुखमुपायो यस्यास्सा तथा बभूवेति पूर्वस्माद्दिशेषः "मुखं निस्सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययो" रिति मेदिनी ॥

३६४. अमुष्य लोकानुपकुर्वतो गतानमित्रता कुत्रचिदप्रकाश्यताम् ।
तथा विलुप्तश्च तदीयतेजसा बभूव नक्षत्रगणो विलक्षितः ॥
३६५. यतोऽन्धकारा इव वैरिणो दिवा नितान्तभीता विविशुर्गुहादिषु ।
व्यधाद्भृशं चौरभुजङ्गसंहतिर्निवृत्तवृत्तिर्निजरूपगोपनम् ॥
३६६. मदातिरिक्तैरपि वारिसङ्गतैर्नदद्भिरुच्चैरदनक्रियातुरैः ।
सुषुक्रोद्यन्नलिका कराञ्चितैर्व्यनोदि दुर्वारणचक्रकैर्यतः ॥

३६४. अमुष्येति ॥ लोकान् जनान् उपकुर्वतः निखिललोकोपकारं कुर्वतः अमुष्य राज्ञो विऋमस्य मित्रता सुहृद्भावः कुत्रचित् कस्मिन्नपिस्थले अप्रकाश्यतां न गता न प्राप्ता समस्तलोकोपकारकत्वेन सर्वत्रैव सुहृद्भावः प्रकाशित इत्यर्थः तथा तद्दृष्ट्वाचुर्यादिसम्पन्नेन तदीयतेजसा तस्य राज्ञस्सम्बन्धिनाप्रतापविभवेन विलुप्तः पराभूतः क्षत्रगणश्च क्षत्रियसमूहोपि विलक्षितः विशेषेण लक्षितः कुत्रचिदपीत्यर्थः न बभूव नासीत् स्वतेजसा समस्तक्षत्रियतेजसंसंहतमिति भावः ॥

सूर्यपक्षे ॥ लोकान् समस्तभुवनानि उपकुर्वतः आलोकदानेन प्रीणयतः अमुष्य सूर्यस्य मित्रता स्नेहानमित्रसंज्ञितेति यावत् 'द्युमणिश्चरणिर्मित्र' इत्यादि कोशात् कुत्रचिल्लोके इत्यर्थः अप्रकाश्यतां अविदिततां न गता न प्राप्ता समस्तलोकप्रकाशकत्वेन सर्वत्रविदितमित्रनामेत्यर्थः तथा तदीयतेजसा तदीयदीप्या 'तेजः प्रभावे दीप्तौ' चेत्यमरः विलुप्तः अभिभूतः नक्षत्रगणः तारानिवहः नलक्षितो विलक्षितः बभूव अलक्षित आसीदित्यर्थः विशेषैरुच्यन्वर्थगति दानेष्विति मुग्धबोधदीकायां दुर्गादासः ॥

३६५. यत इति ॥ यतः विऋमाद्धेतोः नितान्तभीताः एकान्तग्रस्ताः वैरिणश्शत्रवः दिवा दिवस-भागेगुहादिषु गिरिगह्वारादिषु अन्धकारा इव विविशुः प्राविशन् राज्रावेव स्वगृहमागत्य भक्ष्यपानादि निर्वर्तनेन दिवा गुहादिषु दुर्लक्ष्यतथा शरीरगोपनं विदधुः लक्षितत्वे प्राणरक्षणेऽपि संशयादिति भावः तथा चौरास्तस्कराः भुजङ्गा पिङ्गाः तेषां संहतिस्समूहः निवृत्ता विरता वृत्तिः स्वस्वव्यापारश्चौर्यपरस्त्री-लम्पटादिरूपो यस्यास्सा तथाभूता सती भृशमत्यन्तं निजरूपगोपनं निजमात्मीयं यद्रूपं स्वभावः पर-द्रव्यापहरणाभिलाषित्वादि रूपः तस्य गोपनं निन्दुति निन्दनं वा गुपगोपनकुत्सनयोरिति धातुः दण्ड-भयाद्देशान्तरपलायनेन स्वशरीररूपगोपनं वा व्यधाद्भिवधौ ॥

सूर्यपक्षे ॥ यतस्सूर्यात् अन्धकाराः तमिस्त्राणि दिवा दिवसे नितान्तभीताः वैरिणः शत्रव इव नितान्तदिवा भीता इत्यनेन उलूका इवेति च व्यज्यते । तेषामपि दिवा भीतत्वात् गुहादिषु अनातपस्थलेषु गह्वरेषु विविशुः प्रवेशं चक्रुः तथा चौरभुजङ्गसंहतिः चौरास्तस्कराः भुजङ्गाः पिङ्गा सर्पा वा 'भुजङ्गः पि-ङ्गसर्पयो'रिति कोशात् तेषां संहतिः भृशं निवृत्तवृत्तिर्विगतव्यापारा सती निजरूपगोपनं व्यधात् विदधौ चौराणां पिङ्गानां सर्पाणां वा निशि स्वच्छन्दचारिणां दिवसे इतरजनसन्दर्शनाशङ्कया स्वस्य व्यापारं परित्यज्य स्वात्मगोपनं समुचितमिति भावः ॥

३६६. मदातिरिक्तैरिति ॥ यतः विऋमदेवाद्धेतोः तमाश्रित्येति वा त्यज्योपे पञ्चमी यद्वा यत इति षष्ठीस्थाने सार्धविभक्तिकस्तसिः यत्सम्बन्धिभिरित्यर्थः दुर्वारणचक्रैः दुष्टानां वारणानां मतङ्गजानां

३६७. प्रशस्तकेशा अपि यानवाहका मनस्समीरोभयतो जवाधिकाः ।

यदीयवाहाः क्षितिचक्रवर्तिनः सकेशियायी सरसाङ्कितोऽप्यभूत् ॥

चक्राण्येव चक्रकानि व्रजाः स्वार्थे कप तानि च दुर्वारणानि अधारणानि अप्रतिषिद्धगतीनीति यावत् यानि चक्राणि सैन्यानि तानि च तथोरुभयोरेकशेषः 'वारणं प्रतिषेधे स्याद्धारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः 'चक्रः कोके पुमान्क्लीषं व्रजे सैन्यरथाङ्गयो'रिति मेदिनी । यद्वा दुर्वारणा दुर्गजाः च चक्राणि सैन्यानि ते च तानि चेति च द्वन्द्वः तैः व्यनोदि विनोदितं भावे तद्भवस्यैकत्वादेकवचनं किम्भूतैस्तैः तत्र गजपक्षे मदैः दानन्नावैः अतिरिक्तास्समधिकाः तैरुक्तमदैरित्यर्थः अतएव वारिसङ्गतैः वारिगजबन्धनस्थानं 'वारिवा- गजबन्धिन्योः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि वालुके' इति मेदिनी । तत्र सङ्गतैर्निबद्धैरित्यर्थः तथापि उच्चैर्नदङ्गिः ध्वनिं कुर्वङ्गिः तथा रदनक्रियायां तिर्यग्दन्तप्रहाररूपायां तटोत्खातक्रीडायां आतुरैरत्यासक्तैः सुपुष्करैः शोभनकराग्रैरुद्यन्त उद्गच्छन्तो नळिकाकाराः कराः शुण्डा दण्डास्तैरञ्जितैः पूजितैः मस्तकोपरिप्रकाशित- पुष्करैरिति भावः 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले । व्योम्नि खड्गफले पक्षे तीर्थौषधि विशेषयो' रित्यमरः । तथाभूतैर्दुर्वारणैर्व्यनोदीत्यर्थः । सैन्यपक्षे मदो गर्वः तेनातिरिक्तैः बलदर्पितैरित्यर्थः 'मदो रेतसि कस्तूर्या गर्वे हर्षभदानयो'रिति विश्वः अरिसङ्गतैरितिः प्रत्यभिभिः सङ्गतैः सङ्गरमित्तैः सङ्गिः रदनक्रियया दशनचर्वणक्रियया आतुरैरासक्तैः तथा उच्चैर्नदङ्गिः सिंहनादं कुर्वङ्गिः सुष्ठु पुष्कराणि खड्गफलानि काण्डा वा 'पुष्करं सूर्यवक्त्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि' चेति विश्वः । तैरुद्यन्त उत्कृत्य गच्छन्तः नळिका आयुधविशेषाः नळीति बन्धुक इति लोके प्रसिद्धः उक्तञ्च वैशम्पायनोक्तधनुर्वेदे 'नळिका श्रजुदेहास्याचन्वङ्गी मप्यरन्ध्रिका' इत्यादि । अस्या अधिकविवरणं शुक्रनीतौ द्रष्टव्यम् । ताः करेषु येषा- मञ्जिताश्च ते विशेष्यविशेषणभावस्समासः केचित्काण्डखड्गफलकधारिणः केचिन्नळिकास्यायुधधारिणश्च तैश्चक्रकैः सैन्यैरपिचेति निर्धारणे यतः व्यनोदीति सम्बन्धः ॥

सूर्यपक्षे ॥ यतःसूर्यादितोः दुर्वारणैश्चक्रकैश्चक्रवाकैर्व्यनोदीति सम्बन्धः किम्भूतैर्भेदेन हर्षेण कामभेदेन वा अतिरिक्तैरुच्चैः निशि दाम्पत्यसुखोच्छिन्नानां तेषां दिवासम्मेळनात् सूर्यस्य दिवाकर- त्वादिति भावः । वारिषु वारिप्रधानप्रदेशेषु पुष्करिण्यादिष्वित्यर्थः । सङ्गतैस्समित्तैः उच्चैर्नदङ्गिः हर्षोत्प्रेकादेव परस्परान्नामं कुर्वङ्गिः तथा अदनक्रियायां भक्षणकर्मणि अद भक्षणे इति धातोभावे ल्युट् आतुरा आसक्तास्तैः अतएव सुमृष्टाः पुष्कराणां पद्यानां सम्बन्धिन्यः उद्यन्त्यो बहिः प्रकाशमानाः विशदा इति यावत् या नळिका मृणाळिकाः ताएव करेषु हस्तेषु अञ्जिता इव कराञ्जिताश्चक्षुगृहीता येषां तैस्तथाभूतैरपि दुर्वारणा अप्रतिषिद्धप्रसाराः निर्भोका इति यावत् । ते च ते चक्राश्चेति तैर्व्यनोदीत्यर्थः ॥

३६७. प्रशस्तेत्यादि ॥ यदीयवाहाः यस्य राज्ञः सम्बन्धिनो घोटकाः 'घोटकेपीति तुरगतुरङ्गाश्च- तुरङ्गमाः 'वाजिवाहार्धगन्धर्व हृषसैन्धव रस्तयः' इत्यमरः ते किम्भूताः प्रशस्ताः केशा मूर्धजा येषान्ते दीर्घ- केशा इत्यर्थः अश्वकेशानां दीर्घमेव प्राशस्त्यम् उक्तञ्च नकुलशास्त्रे 'आस्यं भुजा केना वृकाटिकाश्च दीर्घ- चतुष्कं तुरगस्य शस्तमिति तथा यानवाहकाः सर्वेऽपि रथवहनसमर्था इत्यर्थः अपिशब्दात्सादिवाहकाश्च मनस्समीरोभयतः मनः पवनोभयस्मादपि जवेनाधिका जवाधिका शीघ्रगामिन इत्यर्थः । गतेरतिशैश्वर्य-

३६८. विभिन्नभास्वनमणिजातसादरो जगत्परिष्कारविधानतत्परः ।
विकाश्य कोशान् वसुभिर्विशेषतः स पद्मरागैकनिकेतनं बभौ ॥
३६९. चिरन्तनं दुर्गमधिष्ठितं वियज्जिघत्सदुच्चैश्छविना जगज्जाये ।
अकारयच्चारुतरं तदादितः स सूर्यनामादिमहल्लसत्पुरम् ॥

द्योतनार्थं मनस्समीरोभयत इत्युक्तम् तथाभूता यदीयवाहा आसन्नित्यर्थः स विष्णुदेवः क्षितौ पृथिव्यां च हवर्ती सार्वभौमः तस्मात् तत्सकाशात् केशियायी (के. शि. ऐ. यी.) इति सर इत्येताभ्यां पदाभ्यां साङ्कितः अङ्कितेन चिह्नेन सहितः तथा आङ्गुलपदप्रतिष्ठितोऽपि अभूत् ॥

सूर्यपक्षे ॥ यानवाहकाः एकचक्ररूपरथवोढारः प्रशस्तकेशाः प्रशस्तमूर्धजाः अपि शब्दादन्यघोटक-
लक्षणसम्पन्नाः यदीयवाहाः यस्य सूर्यस्य सम्बन्धिनो घोटकाः सप्तसङ्ख्या इत्यर्थः मनस्समीरोभयतो
जवाधिकाः अतिव्यग्रशालिन इत्यर्थः अतएव क्षितौ भूमण्डलोपरिभागे च हवत् वर्तितुं शीलं येषान्ते
तथोक्ताः सर्वदा भूगोलस्योर्ध्वभागे वियति चक्रवच्चमणशालिन इत्यर्थः तथाभूता वर्तन्त इति शेषः केशियायी
प्रशस्ताः केशाः सन्त्येषामिति केशिनः स्वघोटकाः प्राशस्ये इन् स्वघोटकानां प्रशस्तकेशस्योक्तत्वात् तैर्यातुं
गन्तुं शीलं यस्य केशियायी स सूर्यः सरसाङ्कितः रसया पृथिव्या सह वर्तमानास्सरसाः पृथिवीस्थितजनाः
तैरङ्कितश्चिह्नितः अवलोकित इति यावत् यद्वा रसेन जलेन सहितास्सरसाश्चन्द्रतारकादयः तेषां जलीयत्वात्
तेषु अङ्कितः प्रतिबिम्बितः स्वकिरणैः प्रकाशकत्वेन चिह्नित इति यावत् तथाभूतोऽप्यभूदित्यर्थः ॥

३६८. विभिन्नेत्यादि ॥ स विष्णुदेवः विभिन्नानि नानाप्रकाराणि भास्वन्ति जाज्वल्यमानानि च
यानि मणिजातानि रत्नसामान्यानि हीरकादीनीत्यर्थः तेषु सादरआदरसहितः तेषां सङ्गाहक इत्यर्थः जगति
पृथिव्यां ये परिष्कारा विभूषणानि तेषां विधाने निर्माणे विषये तत्पर आसक्तः नानाप्रकाररत्नखचित-
लङ्कारसङ्गाहक इत्यर्थः 'अलङ्कारस्वाभरणं परिष्कारो विभूषण'मित्यमरः । अतएव वसुभिर्नानाविधद्रव्यैः
कोशान् भाण्डागाराणि विशेषतः बाहुल्यात् विभेदतो वा विकाश्य तानि वसुभिः पूर्णानि कृत्वेत्यर्थः तथा
पद्मरागाणां रत्नविशेषाणां एकनिकेतनं एकाश्रयो बभौ भाति स पद्मरागास्थानि रत्नानि बहूनि
सञ्चितवानित्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ स सूर्यः विभिन्ना विशेषिताः द्रवीभूता इति यावत् ये भास्वनमणयः सूर्यकान्तशिलाः
तेषां जाते सामान्ये सादरः कृतादरः जगतां भुवनानां परिष्कारविधाने अङ्कितकरणे
तत्परः वसुभिर्मयूखैः 'वसुर्मयूखाग्निजनाधिपेषु' इति विश्वः कोशान् पद्मकुन्दमलान् विशेषतः विकाश्य
प्रकाश्य पद्मानां पद्मपुष्पाणां रागस्थानुरागस्य एकनिकेतनं एकस्थानं तथाभूतस्सन् बभावित्यर्थः ॥

३६९. चिरन्तनमिति ॥ स विष्णुदेवः आदितः प्रथमतः समस्तपुरप्रासादनिर्माणाऽप्रागित्यर्थः
तत्प्रसिद्धं सूर्य इति नाम आदौ वाचकशब्दे यस्य तथाभूतं महल्लपदवाच्यं सूर्यमहल्लाख्यमित्यर्थः सत्पुरं
साधुराजभवनं अकारयदिति सम्बन्धः । किम्भूतं तत् चिरन्तनं दुर्गं पुराणप्राकारात्मकं अधिष्ठितं पुराण-
प्राकारात्मकदुर्गमण्ये स्थितमित्यर्थः 'अधिशीङ्गस्थासां कर्म' उच्चैर्विषदाकाशं जिघत्सत् अभ्रलिहमित्यर्थः

३७०. तथापरं प्रावृति दिग्दळान्तरस्फुटाट्टहासाश्रितसर्वतोमुखम् ।

स्वमालयं द्वारचतुष्कशोभितं धरापुरालङ्कृतमप्यकल्पयत् ॥

अत्युन्नतमिति यावत् छविना कान्त्या जगज्जयि जगज्जयशालि सर्वोत्कर्षमित्यर्थः चारुतरं अतिसुन्दरं अत्रेदमवधेयम् अस्य राज्ञः प्रपितामहस्य जगन्नाथसागरादिनिर्मातुः राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य राज्यसमये महाप्राकारपरिखादिसहितमेकं राजभवनं निर्मापितम् कालक्रमेण तत्सर्वं विशीर्यं प्राकारात्मकदुर्गमात्रावशेषं स्थितम् ॥ अयं हि विक्रमदेवः तुर्गममध्ये अभिनवमपरं राजभवनं निर्माय सूर्यमहह्यनाम्ना तत्प्रस्थापयामासेति ॥

सूर्यपक्षे ॥ सूर्यनामा सूर्य इति नाम यस्य तथाभूतस्सदेवः आदितः प्रथमतः सौरस्रष्टयादावित्यर्थः चिरन्तनं चिराय अवं सायन्तनेत्यादिना द्युः दुर्गं दुर्गमं इतरैर्द्वेष्यापमित्यर्थः वियदाकाशमधिष्ठितं आकाशे प्रतिष्ठितमित्यर्थः उच्चैश्छविना महाप्रभया जगत् समस्तमपि लोकं अत्तुमिच्छति जिघत्सति जिघत्सतीति जिघत्सत् तत् अदभक्षणे इत्यस्माद्धातोस्सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः प्रसमानमित्यर्थः अतएव जयि सर्वोत्कर्षशालि चारुतरं अतिसुन्दरं तत्प्रसिद्धं आदिसमस्तपुरादिभूतं महत् विशालं लसत् चलात्मकमित्यर्थः तथाभूतं पुरं सूर्यलोकात्मकं अकारयत् देवशिल्पिनेति शेषः ॥

३७०. तथेति ॥ स विक्रमः तथा तेन रूपेण अपरं स्वं आलर्यं स्वकीयं राजभवनं अकल्पयत् कारयामास किम्भूतं तत् ? प्रावृत्तौ पुरप्राकारे दिग्दळानां दिक् खण्डानां 'दळमुत्सेदखण्डयो'रिति कोशात् अन्तरेषु मध्येषु स्फुटाः प्रव्यक्ताः ये अट्टाः क्षौमाः 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रिया' मित्यमरः प्राकारोपरि विरचिता गृहविशेषा इत्यर्थः तेषां हासैः विकासैः अञ्जितं पूजितं च तत् सर्वतस्समन्तान्मुखानि निस्सरणानि प्रवेशनिर्गमनमार्गा इति यावत् यस्य तच्च तत्तथाभूतं द्वारचतुष्केण चतसृष्वपि दिक्षु चतुर्भिर्द्वारैरित्यर्थः शोभितं धरायां पृथिव्यां यानि पुराणि अगाराणि 'अगारे नगरे पुर'मित्यमरः तेषामलङ्कृतं अलङ्कारभूतं सर्वोत्कृष्टभूतमित्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ स सूर्यः तथा आगमशास्त्रानुरारेण अपरं यन्प्रात्मकमित्यर्थः स्वमालयं निजभवनं अकल्पयत् तस्मिन्नेव सूर्यलोके वक्ष्ययामासेत्यर्थः किम्भूतं तत् ? प्रावृत्तौ वृत्तोपरिभागे दिक्षु अष्टदिक्षु यानि दळानि पलाणि तेषामन्तरे मध्ये अष्टदळपद्मान्तरकर्णिकायामित्यर्थः स्फुटेन प्रव्यक्तेनाट्टहासेन अतिशयहसनेन 'अट्टोऽतिशये' इति मेदिनी । अञ्जिता पूजिता अट्टहासयुक्तेति यावत् । सर्वतोमुखा नवपीठशक्त्यन्तरगता सर्वतोमुखीनाम्नो श्रीशक्तिर्यस्य तत् स्वाङ्गाङ्गोपसर्जनादिति वैकल्पिको ङीषभावः धरापुरेण भूपुरेण चतुरन्नेणेति यावत् अलङ्कृतं भूषितं द्वारचतुष्केण शोभितं चतुरस्रचतुर्द्वारमपीत्यर्थः सूर्यस्य नवपीठशक्त्यो यथा 'दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला तथा । अमोघा विद्युता चेति मध्ये श्रीस्सर्वतोमुखी' इति अष्टदळपद्मात्मकं यन्त्रं सूर्यस्य सुप्रसिद्धमेव ॥

३७१. स्वतापनीयासनमत्रयोज्वलत्प्रभं विनिर्माय विराजितस्वयम् ।
अनेकदेवायतनानि तैजसान् विमानसङ्घान् परितोऽप्यभासयत् ॥
३७२. अथोचितालापनकेळिकौतुकैः सहैव राज्ञा विलसन्प्रसन्नधीः ।
स तत्र तद्भ्रावमवर्धयत्क्रमात्सुतस्पृही लोककुलोदयाय हि ॥

३७१. स्वेल्यादि ॥ यः विक्रमदेवः ज्वलन्ती जाज्वल्यमाना प्रभा यस्य तथाभूते तत् स्वं स्वकीयं तापनीयं तपनीयसम्बन्धि तस्येदमित्यण् सुवर्णमयमित्यर्थः 'स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकं तपनीयं' मित्याद्यमरः यत् आसनं तत् सुवर्णमथराजसिंहासनमित्यर्थः विनिर्माय कारयित्वा स्वयमत्र विराजितः प्रकाशित आसीदित्यर्थः तथा अनेकदेवायतनानि बहुदेवस्थानानि प्रासादमण्डपादीनीति यावत् । एवं तैजसान् स्वर्णरौप्यादिधातुघटितान् 'सर्वं स्यात्तैजसं लोह'मित्यमरः विमानसङ्घान् यानविशेषानपि विनिर्मायित्यर्थः परितः समन्तात् अभासयत् प्रकाशयामास स्वस्य सुवर्णमय महासिंहासनं देवी विजयोत्स-
वार्थमेकं सुवर्णविमानं रौप्यविमानमपरं गजपृष्ठासनविशेषांश्च स्वर्णरौप्यमयान् सम्पाद्य यथायथं तदुपभुञ्जानः स राजा आसीदित्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ यः सूर्यः अत्र यन्त्रात्मकपुरे इत्यर्थः ज्वलत्प्रभं जाज्वल्यमानं तापयतीति तापनः सूर्यः तपनस्तापनः सूर्य इत्यादि प्रयोगदर्शनात् तापनस्य इदं तापनीयं यत् आसनं सौरासनं स्वं स्वकीयं च तत् तापनीयासनं चेति तत् अत्र स्वपदेन सूर्यसम्बन्धित्वबोधेऽपि तापनीयपदं ब्रह्मविष्णुब्रह्मात्मकत्व-
बोधनार्थः सौरपीठस्य ब्रह्मविष्णुब्रह्मात्मकत्वप्रसिद्धेः तथाभूतं तद्विनिर्माय स्वयं विराजितः तत्र प्रकाशित आसीदित्यर्थः तथा परितः स्वमण्डले चतुः पार्श्वे अनेकदेवायतनानि नानादैवतानां स्थानानि तैजसान् तेजस्सम्बन्धीन् देवानां तैजसशरीरत्वात् तत्सम्बन्धीनिति वार्थः विमानसङ्घान् व्योमयानसमूहानपि अभासयत् व्योम्नि प्रकाशयामास एतेन तस्य सावरणत्वमुक्तं वेदितव्यम् ॥

३७२. अथेति ॥ अथ प्रसङ्गान्तरे प्रसन्नधीः हर्षोत्फुल्लमानस इत्यर्थः स विक्रमदेवः तत्र जयपुरे लोकानां जनानां कुलस्य स्ववंशस्य च उदयाय सम्पत्तये सुतस्पृही पुत्रकांक्षी हीति निश्चितं सम्भोगाभि-
लाषस्त्वानु षङ्गिक इति भावः तथाभूतस्सन् राज्ञ्या निजपट्टमहिष्या सहैव उचितालापनकेळिकौतुकैः सम्भोगोचित हास्यालापविलासकुतूहलैरनुभावविशेषैः विलसन् काम क्षीडां कुर्वन् क्रमात् दैनंदिनवृद्धि-
क्रमात् तद्भ्रावं तस्या राज्ञ्याः भावः प्रेमातिशयः तं अवर्धयत् पुपोष कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणित-
शुक्रजः । गर्भस्सञ्जायते नार्या इत्यादि स्मरणादिति भावः ॥

सूर्यपक्षे ॥ अथ कस्मिंश्चित्समये प्रसन्नधीः स सूर्यः तत्र स्वमण्डले लोकानां भुवनानां कुलस्य स्वसूर्यवंशस्य च उदयाय अभ्युदयाय विस्ताराय च सुतस्पृही पुत्रकांक्षी हि राज्ञ्या निजपत्न्या संज्ञया उक्तञ्च ब्राह्मेपर्वणि भविष्ये 'या संज्ञा सा स्मृता राज्ञी छाया या सा तु निश्चुभा । राजदोसा स्मृतौ धातू राजा राजति षत्सदा । अधिकस्सर्वभूतेभ्यो राजते च दिवाकरः । अधिकं राजते यस्मात्साम्राज्या स उच्यते राज्ञः पत्नी तु सा यस्मात्साम्राज्ञी प्रकीर्तिते'ति तथा सहैव उचितालापनकेळिकौतुकैः विलसन् क्रमात् तद्भ्रावं अवर्धयदिति पूर्वेण समानोऽर्थः ॥

३७३. तथा च सा भर्तृमतानुवर्तिनी प्रवर्धय तत्प्रेमसुरूपसद्गुणैः ।

असूत पुत्रं समयेऽर्यमान्वयप्रदीपकं दीपितमानवश्रियम् ॥

३७४. प्रफुल्लितः पद्मवदेव रञ्जनः सुधांशुवद्गौरवपुः प्रसादनः ।

त्विषा स भास्वानिव भासुरोऽभवत्प्रलोभनीयोऽपि यथा ज्वलन्मणिः ॥

३७५. निशम्य सामान्यजनोऽपि यज्जनिं प्रमोदरत्नाकरसाधितोन्नतिः ।

विस्मृत्वान् सन्दिशते हि लोष्ठवत्सुवर्णखण्डान्यपि का कथा पितुः ॥

३७३. तथा चेति ॥ सा राज्ञी तथा तेन प्रकारेण च भर्तृमते अनुवर्तितुं शीलं यस्यास्ता पातिव्र-
त्यपालिनी सती सुरूपसद्गुणैः शोभनं यत् सौन्दर्यं सद्गुणाः विनयाज्जवाद्यश्च तैः तस्य स्वभर्तुः प्रेमस्नेहं
प्रवर्धय प्रकर्षेण वर्धयित्वा समये गर्भोदयानन्तरं प्रसूतिसमये सति अर्यभगः सूर्यस्यान्वयो वंशः तस्य
प्रदीपयतीति प्रदीपकः प्रकाशकस्तं मनोरियं मानवी प्रदीपिता प्रकाशिता मानवी श्रीरिव श्रीर्येन तं
तथाभूतं पुत्रं असूत जनयाम्भवूव वैवस्वतमनुसमानधर्मोणं पुत्रं जनयति स्मेत्यर्थः । इतः प्रभृत्यस्य
राजपुत्रस्य मनुसाधर्म्यमुत्तरोत्तरापि ज्ञेयम् अयं हि चतुर्णव्यधिकाष्टादशशतपरिमिते (१८९४) दृणशके
गौणपौषकृष्णनवम्यां रविवासरेऽसमुत्पन्नः ॥

मनुपक्षे ॥ सा राज्ञी सूर्यपत्नी तथा च तेन प्रकारेणैव भर्तृमतानुवर्तिनी भर्तुर्निजस्वामिनस्सूर्यस्य
अभिप्रायानुकूल्यसम्प्रादिनी सती सुरूपसद्गुणैः स्वसौन्दर्यादिभिः तत्प्रेम तस्य सूर्यस्य स्नेहं प्रवर्धय
अर्यमान्वयस्य सूर्यवंशस्य प्रदीपकं प्रदीपनेन स्थापकं सूर्यवंशीयराजानां मूलभूतत्वात् दीपिता प्रकाशिता
मानवी श्रीः चतुर्दशमन्वन्तरगतत्वेन मनुकश्मीर्येन तं तथाभूतं पुत्रं समये सत्ययुगादा असूत जनया-
मासेति पूर्वेण समानोऽर्थः ॥

इतः प्रभृति स एव वर्ण्यते ॥

३७४. प्रफुल्लित इति ॥ स तथाभूतो राजपुत्रः प्रफुल्लितः स्फुटसर्वावयवशोभासम्पन्नः ततश्च
रञ्जयति सर्वानिति रञ्जनः जनरञ्जकः रञ्जः गिजन्तात् युच् द्युङ्गा अतएव पद्मवत् पद्मपुष्पेण-तुल्यं यथा-
तथा अभवत् तेन तुल्यं क्रियाचेद्वृत्तिः तथा गौरवपुः गौरं वपुश्शरीरं यस्य ततश्च प्रसादनः प्रसादयति
जनमनोसीति तथा अतएव सुधांशुश्चन्द्रस्तद्वत् चन्द्रोऽपि शुभ्रकान्तिः सर्वान्प्रसादयतीति तत्तुल्य इत्यर्थः
त्विषा स्वकान्त्या भास्वान् सूर्यइव भासुरः प्रकाशमानः भञ्जभासमिदोद्युरच् ज्वलन् जाज्वल्यमानो षी
मणिमुक्तादिः स यथा तद्वदित्यर्थः प्रलोभनीयः प्रलोभनाहोऽपि अभवत् मनुपक्षेऽपि समानोऽर्थः ॥

३७५. निशम्येति ॥ यज्जनिं यस्य राजपुत्रस्य जन्म 'जनुर्जननजन्मानि जनिरूपसिद्धव' इत्यमरः ।
निशम्य भ्रुत्वा प्रमोदयव रत्नाकरः रत्नखनिरूपस्समुद्रः तेन साधितासम्पादिता उन्नतिः सम्पत्ति समृद्धि-
र्येन सः तथाभूतः सामान्यजनः साधारणलोकः स्ववपधनोऽपीत्यर्थः । अपि शब्दात् धनसम्पन्नजन इति
किं वक्तव्यमिति भावः । सन्दिशतीति सन्दिशन् तस्मै सन्दिशते सन्देशं प्रापयित्वा राजपुत्रो जात इति
जन्मवार्ता कथयते जनयेत्यर्थः । सुवर्णखण्डान्यपि का कथा ? वस्त्रभूषणादीनामिति भावः लोष्ठवत्

३७६. विभिन्नसोदर्यनिवाससम्पदा विलोललक्ष्मीं स्थिरयत्तदाननम् ।
चिरं सुधास्यन्दि सुगन्धि तौ दशा निपीय तृप्तिं पितरौ न जग्मतुः ॥
३७७. यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ गुहेन गौरी गिरिशौ यथा पुनः ।
इनोऽथसंज्ञामनुनाचताविमौ तथाऽमुनासत्तनुजेन रेजतुः ॥
३७८. नवोदयं प्राप्य दिने दिने तथा प्रवर्धमानश्च सवितुनन्दनः ।
उपाचिनोत्स्वां रुचमप्यथं क्रमाद्यथैव चन्द्रः स च रामलाञ्छनः ॥

मृत्तिका खण्डानीव विसृष्टवान् दत्तवान् हीति निश्चितम् पितुर्जनकस्य राज्ञो विक्रमस्य का कथा राजासौ सन्दिशते एतावत्परिमितं धनं दत्तवानिति किं वक्तव्यमिति भावः । तेन च बहुधनरत्नानि दत्तवानिति सूचितं मनुपक्षे पितुस्सूर्यस्य अन्यत्सर्वं समानम् ॥

३७६. विभिन्नोत्यादि ॥ पिता च माता च पितरौ पितामात्रेत्येकशेषः तौ राजा राज्ञी च द्वावपि सुधास्यन्दि अमृतस्त्रावि सुगन्धि सौरभ्यगुणयुक्तं च अतएव विभिन्ना द्विप्रकारा या सोदर्यनिवाससम्पत् सोदर्यस्समानोदर्यश्चन्द्रः । 'समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजास्समा' इत्यमरः । लक्ष्मीचन्द्रमसोरेकक्षीरोदजातत्वात् समानोदर्यत्वं निवासः आलयभूतं पद्मं च लक्ष्म्याः पद्मालयात्वात् तयोर्था सम्पत् चन्द्रस्य सुधास्यन्दिद्वेनाह्लादकत्वरूपा पद्मस्य च सौरभ्यादिरूपा तथा हेतुना विलोला इतस्ततो भ्रममाणा तथा च काळिदासः । "चन्द्रं गता पद्मगुणास्तमुक्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिरूयामिति" तथाभूता या लक्ष्मीः कान्त्यभिमानिनी देवता तां स्थिरां करोति स्थिरयति स्थिरयतीति स्थिरयत् तत् चन्द्रपद्मोभयगुणाधानत्वेन स्वस्मिन् सदा सम्ब्रजत् तत्करोति तदाचष्टे इत्यर्थे णिजन्ताच्छतृप्रत्ययः । तथाभूतं तदाननं तस्य पुत्रस्थाननं मुखं तत् दशा चक्षुषा जातावेकवचनं चिरं निपीय चिरकाळं सतृष्णं दृष्ट्वेत्यर्थः । तृप्तिं सन्तोषपारमित्यर्थः । न जग्मतुः न प्रापतुः तादृशपुत्राननं वीक्ष्य पित्रोरुत्तरोत्तरं हर्षो ववृधे इत्यर्थः । मनुपक्षे तौ पितरौ संज्ञा सूर्यौ तदाननं तस्य मनोः पुत्रस्थाननं अन्यत्समानम् ॥

३७७. यथेति ॥ इमौ पितरौ राजदम्पती शचीपुरन्दरौ इन्द्रपत्नी इन्द्रश्च तौ जयन्तेन तस्मान्ना पुत्रेण 'जयन्तः पाकशासनि'रित्यमरः । यथा येन प्रकारेण रेजतुरित्यर्थः । पुनः पक्षान्तरे गौरीगिरिशौ पार्वतीपरमेश्वरौ गुहेन स्कन्देन 'पार्वती नन्दनस्कन्दस्सेनानीरभिर्भूर्गुह' इत्यमरः । यथा येन रूपेण रेजतुरित्यर्थः । इनस्सूर्यः 'इनस्सूर्ये प्रभा'वित्यमरः अथ संज्ञा सूर्यपत्नी च अथशब्दोऽत्र समुच्चये । तौ मनुना वैवस्वतेन च यथा रेजतुरित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण अमुना जातेन सत्तनुजेन सत्युत्रेण रेजतुः शुशुभाते इत्यर्थः । मनुपक्षे इनस्संज्ञा च तौ इमौ दम्पती सत्तनुजेन अमुना मनुना रेजतुरिति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

३७८. नवोदयमिति ॥ राम इति लाञ्छनं संज्ञा यस्य स रामलाञ्छनो रामनामा 'लाञ्छनं लक्ष्म संज्ञो'रिति हैमः स च चन्द्रश्चन्द्रपदवाच्यश्च रामचन्द्रनामेत्यर्थः । अयं राजकुमारः नवोदयं अभिववृद्धतिं प्राप्य लक्ष्म्या दिने दिने प्रतिदिनं नन्दयतीति नन्दन आनन्दवाचकः अन्यत्र सवितुस्समुद्रस्य नन्दनो चर्षकः समुद्रस्य चन्द्रजनकत्वात् चन्द्रोदये हि समुद्रो वर्धते इति प्रसिद्धिः तथाभूतस्सन् चन्द्रो यथा

३७९. क्रमेण शय्या परिवर्तनोत्प्लवोपवेशनोत्थानपदप्रचारणैः ।
स्मितैश्च मुग्धास्फुटवर्णभाषणैः सलब्धमेधोऽधिजगेऽन्तिके गुरोः ॥
३८०. अवर्णलेखादिषु शिक्षितोऽश्रमादवर्णमात्रं न विवेद कर्हिचित् ।
सशस्त्रशास्त्राण्यपि दृष्टवान् क्रमाददृष्टवानित्यपि भण्यते स तत् ॥
३८१. नवोपवीतस्य च षट् सरान् हृदा व्यकाशयत्त्रिगुणीकृतान्वहः ।
सनीतिवित्संवलितत्रिशक्तिक त्रिवर्गभेदानिव षड्गुणानथ ॥

तथैव चन्द्र इवेत्यर्थः । ऋमात् दैनन्दिनवृद्धिक्रमात् स्वां स्वकीयां रुवं कान्तिमपि उपाचिनोत् उपचित्-
वान् पुपोषेति यावत् रामलाञ्छन इत्येतद्विशेषण मुपमानेऽपि देयं रामो भ्रगः लाञ्छनं यस्येति तत्रार्थः ।
चन्द्रस्य भ्रगाङ्कत्वात् मनुपक्षे सवितु स्सूर्यस्य नन्दनः पुत्रः रामाणि रमणीयानि लाञ्छनानि राजलक्षणानि
यस्य सोयं मनुरित्यर्थः । अन्यत्सर्वं समानम् ॥

३७९. क्रमेणेति ॥ स रामचन्द्रनामा राजकुमारः क्रमेण कालक्रमेण शय्यायां परिवर्तनं अधोमुख
शयनं उत्प्लवः उदरेणोत्प्लव्य गमनं उपवेशनं आसीनता उत्थानं पादद्वयेनोत्थितिः पदयोः प्रचारणं
भित्त्याद्यालम्बनादिना पङ्क्त्यां गमनं च तैः स्मितैरीषद्वासैः सह सहायै तृतीया मुग्धानि मनोहराणि
अस्फुटा अव्यक्ता वर्णा अक्षराणि येषु तानि च भाषणानि नवभाषितानि तैश्च आनुपूर्व्योपलक्षित इत्यर्थः ।
उपलक्षणे तृतीया । अथ लब्धा मेधा धारणावती धीर्येन स तथाभूतस्सन् गुरोरभ्यापकस्य अन्तिके समीपे
अधिजगे अधीतवान् । मनुपक्षे गुरोर्वृहस्पतेः पितुस्सूर्यस्य वा अन्तिके इति विशेषः 'उपाभ्यायोऽभ्यापक-
स्यात्सनिषेकादिकृद्गुरु रित्यमरः । 'गुरुस्तु गीष्पतां श्रेष्ठे गुरां पितरि दुर्भरे' इति कौशान्तरम् ॥

३८०. अवर्णलेखेत्यादि ॥ स रामचन्द्रः मनुश्च अकारप्रमुखा वर्णा अवर्णा स्वरव्यञ्जनादयः
शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपः तेषां लेखः भावे षच् तदादिषु आदिपदेन पठनादेर्ग्रहणं अश्रमात्
अनायासात् शिक्षितः शिक्षा सञ्जाता अस्य तारकादित्वादि तच् निपुण इत्यर्थः कर्हिचित् कदाचिदपि
अवर्णमात्रं अपवादमात्रं न विवेद न जानाति स परापवादरहितोऽभूदित्यर्थः 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरी-
वादापवादव दित्यमरः । तथा ऋमात् शिक्षापठनपरिपाठ्या शस्त्राणि शास्त्राणि च तानि शस्त्रसम्बन्धीनि
शास्त्राणि वा तान्यपि दृष्टवान् अवबोधितवान् अश्रमादेवेत्यर्थः तत् तस्मात् परिश्रमं विना अल्प-
समयेनैव आंग्लादिविद्याप्रावीण्याद्धेतोः अदृष्टवान् प्राक्तनपुण्यवानिऽपि भण्यते स उच्यते स लोकैरिति
शेषः अत्र अवर्णलेखादिषु शिक्षितोऽपि अवर्णमात्रं न विवेदेति दृष्टवानपि अदृष्टवानिति च विरोधः
तत्परिहारस्तु उक्तरूपः ॥

३८१. नवेति ॥ अथ विद्यारम्भाद्यनन्तरं नीतिवित् नीतिशास्त्रज्ञानवान् स राजपुत्रः मनुश्च
नवमगृहीतपूर्वं षडुपवीतं यज्ञोपवीतं तस्य यज्ञोपवीतद्वयसम्बन्धिन इत्यर्थः त्रयोगुणास्तन्तवो येषां
ते त्रिगुणाः त्रिराष्ट्रतास्त्रिगुणाः अतथा तथा सम्पद्यकृतास्त्रिगुणीकृताः तान् प्रत्येकं नवगुणानित्यर्थः
"ऊर्ध्वन्मु त्रिभूतं कार्यं तन्मुत्रयमद्योभूतं त्रिभूतं चोपवीतं स्यात्तत्रैकोऽग्रिभिरिष्यते" इत्युक्तेः षट्

३८२. तृणानि वीरान् कलयन्निरीक्षणैः पदार्पणैरानमयन्निवावनीम् ।

श्रियाविभिन्दन् युवतीमनश्शनैस्तदङ्गमासेवत यौवनोद्गमः ॥

३८३. ततः प्रवृत्तो भगवत्प्रसादतस्सुकन्यया तत्करपीडनो विधिः ।

महोत्सवेनोच्छलितावनीतलो बभूव लोके यदुपज्ञमेव सः ॥

सङ्ख्यकान् सरान् गुणान् एकस्थोपवीतस्य त्रिसरत्वेन द्वयोस्तयोर्विधृतयोः षट् सरानित्यर्थः 'यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतस्मार्तेषु कर्मसु । तृतीयं चोत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तद्व्यन्ते' इत्युपवीतद्वयस्य धार्यत्व स्मृतेरिति भावः । हृदा हृत्पदेशेन बहिर्व्यकाशयत् स्कन्धाद्बृदयाद्यवल्म्बित्वेन तद्वारा बहिर्भागे प्रकाशयामासेत्यर्थः उत्प्रेक्ष्यते संवलितेत्यादि संवलिताः सम्बद्धास्तिष्ठः शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजरूपा येषु तथाभूता-स्त्रिवर्गभेदाः क्षयस्थानवृद्धिरूपा येषु तान् बहुव्रीहिगर्भको बहुव्रीहिः तथाभूतान् षड्गुणान् सन्ध्यादीनि-वोक्तरूपान् षट् सरान् व्यकाशयदित्यर्थः तस्य नीतिविचित्रेण बुद्धिस्थितान् तथाविधान् षड्गुणान् हृदा बहिर्व्यकाशयदिवेत्युत्प्रेक्षा । 'सन्धिर्नानुविग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाश्शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साह-मन्त्रजाः । क्षयस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिना'मिति चामरः एतेन राजकुमारस्य व्रतोपनीतता उक्ता । उपनयनसमयस्तु पञ्चाधिकनवशतोत्तर (१९०५) सहस्रपरिमितः ऋष्टाब्दः इति ॥

ततो युवावस्थां प्राप्त इत्याह ॥

३८२. तृणानीति ॥ यौवनोद्गमो यौवनप्रादुर्भावः निरीक्षणैः तत्कुमारसम्बन्धि दृष्टिभिः वीरान् इतरवीरपुरुषान् तृणानि तृणवत् क्षुद्रानित्यर्थः हीनसारानिति यावत् कलयन् कल्पयन् पदार्पणैः पादप्रक्षेपणैः तत्कुमारकर्तृकैरेवेत्यर्थः अवनो पृथिवीं आनमयन् अवनम्रयन्निव तथाश्रिया कुमाराङ्ग-शोभया करणेन युवतीमनः युवतीनां मनांसीत्यर्थः जातावेकवचनं विभिन्दन् विश्लेषयन् आकर्षय-न्नित्यर्थः तदङ्गं तस्य रामचन्द्रनाम्नो राजपुत्रस्य मनोरपि गात्रं अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोरित्यादि मेदिनी तत् शनैः मन्दं मन्दं आसर्वतोभावेन असेवत आश्रितवान् सःश्रेण यौवनं प्राप्तइत्यर्थः ॥

३८३. तत इति ॥ ततः यौवनप्राप्त्यनन्तरं भगवत्प्रसादतः भगवत्प्रसादनाम्नो राज्ञो बलराम-पुराधीश्वरस्य षष्ठ्यर्थे तसिद्ध सुकन्यया शोभनया कुमार्या सह सहायै तृतीया प्रवृत्तः तस्य नृपसुतस्य करपीडनं पाणिपीडनं यस्मिन्सविधिः तद्विवाहविधिरित्यर्थः । महोत्सवेन महता उद्धवेन हेतुना उच्छलितं हर्षोद्दिक्तमित्यर्थः अवनीतलं तत्रस्थजनजातं लक्ष्यते यस्मिन् स तथाभूतो बभूव स महोत्सवः तथाभूतः करपीडनविधिर्वा लोके जगति जनसामान्ये वा यस्य उपज्ञा यदुपज्ञमेव यस्य रामचन्द्रस्यैव राजपुत्रस्य प्राथम्यमाख्यातीत्यर्थः उपज्ञोपज्ञं तदाद्याचिरथासायामिति नपुंसकत्वम् अस्य विवाहस्तु त्रयो-दशाधिकनवशतोत्तरसहस्रपरिमिते (१९१३) ऋष्टाब्दे संवृत्तः मनुपक्षे भगवतो ब्रह्मणः सूर्यस्य वा प्रसादादनुग्रहात् अन्यसमानम् ॥

३८४. अथास्य मात्राप्रिययात्मनो भृशं पिता वियुक्तः परिखिद्य संज्ञया ।
द्वितीयया तत्प्रतिमूर्तिभूतया रतौ प्रवृत्तोऽपि न चाप निर्वृतिम् ॥

३८५. स भास्करे क्षेत्रवरे विकर्तनात्मनायमस्मिन् दिवि दिव्यति प्रभौ ।
समस्तलोकावनसम्मतः सुतः स्वतेजसा तद्गहराजवद्भवौ ॥

३८४. अथेति ॥ अथ पुत्रस्य रामचन्द्रस्य विवाहानन्तरं पिता विक्रमदेवः अस्य रामचन्द्रस्य मात्रा जनयित्र्या आत्मनः स्वस्य प्रियया भार्यया पद्महिष्येत्यर्थः । वियुक्तो विरहितः मृतभार्य इत्यर्थः । अतएव संज्ञया चेतनया सह 'संज्ञास्याच्चेतनानाम हस्ताद्वैरर्थसूचने' इत्यमरः । भृशमत्यन्तं परिखिद्य-व्यामुह्येत्यर्थः । तत्प्रतिमूर्तिभूतया तस्याः पद्महिष्याः प्रतिमूर्तिभूता सुप्तुपेति समासः तथा तत्सदृशयेत्यर्थः । द्वितीयया पत्न्या 'पत्नी पाणिगृहीता च द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । तथा सद्देत्यर्थः रतौ सुरत-कर्मणि प्रवृत्तोऽपि निर्वृतिं सुखं न चाप नापि प्राप्तवान् सापि स्वल्पकालेनैव लोकान्तरं गतवतीत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—पुत्रस्य रामचन्द्रस्य विवाहानन्तरं तस्मिन्नेव वत्सरे पद्महिषी लोकान्तरं गतवती तद्गिरहपीडितो राजा पुनर्विवाहे नेच्छुकोऽपि प्रकृतिर्पौरजनानुरोधेन सप्तदशाधिकोनविंशति (१९१०) परिमिते क्रिष्टाब्दे प्रथमपत्न्याः पितृवंशादेव पुनर्द्वितीयां स्त्रीचकार सापि वर्षद्वयाभ्यन्तरे लोकान्तरं गता तद्गिरहेण च राजा अतीव दुःखितस्तस्याविति ॥

मनुपक्षे ॥ अथ समयान्तरे पिता सूर्यः अस्य मनोमात्रा जनन्या आत्मनः प्रियया परिखिद्य दुस्सहसूर्यतेजसा खेदं प्राप्य स्थितयेत्यप्याहार्यं संज्ञया तन्नाम्न्या भार्यया वियुक्तस्सन् तत्प्रति-मूर्तिभूतया संज्ञयैव स्वसमानाकारेण कल्पितया द्वितीयया छायानाम्न्या भार्ययेत्यर्थः । रतौ प्रवृत्तोऽपि निर्वृतिं नाप अत्रेयं पौराणिकी वार्ता पुरा किल संज्ञा देवी निजभर्तुस्सूर्यस्य तेजोऽसहमाना स्वानुरूपान् छायानाम्नीं कन्यामुत्पाद्य सूर्यसमीपे नियोज्य स्वपितुर्विश्वकर्मणस्समीपं जगाम तत् ज्ञात्वा दुःखित-मनाः सूर्यः ब्रह्माज्ञया विश्वकर्मणा यन्त्रोद्गीढस्सन् स्वतेजः कर्तयामासेत्यादि भविष्यादां ॥

३८५. सेति ॥ अस्मिन् प्रभौ विक्रमदेवे भास्कररयेदं भास्करं तस्मिन् क्षेत्रवरे क्षेत्रेषु मध्ये वरं श्रेष्ठं तस्मिन् प्रधानसिद्धस्थाने भास्करक्षेत्रे इत्यर्थः । भास्करक्षेत्रं प्रयागः 'गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रो-रुतौ मृते । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतमिति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचने तथा तद्व्याख्यातारः तस्मिन् विकर्तनात्मना विशेषेण कर्तनं विच्छेदो यस्य तथाभूतेनात्मना स्वरूपेण उपलक्षित इत्यर्थः 'हलोकविराहेत इति भावः दिवि स्वर्गे दिव्यति श्रीडति सति समस्तलोकानां सकलजनानामवने रक्षणे विषये सम्मतोऽभिमतः सोऽयं सुतः उक्तरूपो वर्ण्यमानो राजपुत्रः स्वतेजसा निजराजतेजसा तद्गहराजवत् सः पितुस्सादृश्यप्रतियोगी यो प्रहराजस्सूर्यः तेन तुल्यं स च पिता विक्रमदेवः प्रहराजश्च ताभ्यां तुल्यं वा तद्गत् बभौ अपरस्सूर्य इव भातिस्मेत्यर्थः द्वितीयपत्नीवियोगानन्तरं राजा विक्रमदेवः विंशत्युत्तरोनविंशति शततमे (१९२०) क्रिष्टाब्दे माघे मासि प्रयागराजं गत्वा स्नान-दानादिकं विधाय तत्रैव देहं विसृष्टवान् तत्रैव पुत्रो रामचन्द्रदेवः निजपितुस्सकाशात् राजपट्टं गृहीत्वा स्वदेशं जयपुरमागत्य राजसिंहासनमलङ्कृतवान् ॥

३८६. कृतग्रहाणां परिचारकर्मणि स्थितस्समेषामधिपासने पुरः ।

परिस्थितैस्साधुबुधैः स संस्तुतोऽभ्यषेचि राज्ये विधिना महोद्धवैः ॥

३८७. द्विजाग्र्य सश्रीकबलोद्धतात्मसम्भवोऽग्रतेजोज्वलदङ्गसङ्गिनी ।

प्रशस्तवाङ्मङ्गलकाव्यबोधनैस्सभा सुधर्मा शुशुभे तदाधिकम् ॥

मनुपक्षे ॥ अस्मिन्प्रमौ भास्करे सूर्ये क्षेत्रं कळत्रमेव वरं प्रधानं यस्य तस्मिन् 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकळत्रयो'रिति विश्वः अतएव भार्यानुमोदनार्थं विकर्तनात्मना विशेषेण कर्तनं विश्वकर्मणा तेजशशातनं यस्य तदात्मना तत्स्वरूपेण 'विकर्तनार्कमाताण्डे' त्याद्यमरः दिवि आकाशे दिव्यति सति समस्तानां लोकानां भुवनानामवने सम्मतः सोऽयमुक्तरूपस्तुतो मनुः स्वतेजसा स्वकीयप्रभावेन तद्गृहराजवत् सचासौ ग्रहराजश्चेति तद्गृहराजः तेन स्वपितृभूतसूर्येण तुल्यं बभौ सकललोकाधिपत्ये नियोजितस्सन् दीप्यते स्मेत्यर्थः ग्रहाणां राजा ग्रहराज इति व्युत्पत्त्या ग्रहराजपदवाच्यस्सूर्यः यथा ग्रहाणां राजा भूत्वा दिव्यति तद्गृहदेवेति उभयत्रापि बोधनार्थं ग्रहराजपदमुपात्तं उत्तरत्र तथा प्रतिपादनादिति बीष्यम् ॥

इतःप्रभृति विशत्याश्लोकैः रामचन्द्रदेवं मनुं च सूर्यसाधन्येण वर्णयति ॥

३८६. कृतग्रहाणामिति ॥ स रामचन्द्रदेवः परिचारकर्मणि सेवाकर्मणि कृतोग्रह आग्रहोयैस्तेषां समेषां सर्वेषां प्रकृतिप्रजावर्गाणामित्यर्थः समोत्र सर्वपर्यायः तेन आमिसर्वनाम्नसुद् पुरोऽग्रे अधिपासने नृपासने स्थित उपविष्टः परिस्थितैः परिवेष्टय स्थितैः बुधैः पण्डितैः साधु सम्यक् संस्तुतः कीर्तितगुणग्रामस्सन् महोद्धवैर्महोत्सवैस्सह 'मह उद्धव उत्सव' इत्यमरः विधिना शास्त्रोक्तराजाभिषेकविधानेन राज्ये राजकर्मणि स्वराष्ट्रे वा अभ्यषेचि अभिषिक्तः पुरोहितादिभिरिति शेषः तस्मिन्नेव वत्सरे वैशाखेमासि तदभिषेकोत्सवो जातः । सूर्यपक्षे ॥ स ग्रहराजः सूर्यः समेषां निखिलानां परिचारकर्मणि खगोले परिभ्रमणकर्मणि कृता निवेशिता ये ग्रहाः सोमादयः तेषां पुरोऽग्रे अधिपासने स्थितः परिस्थितैर्बुधैर्देवैः साधुसंस्तुतस्सन् राज्ये ग्रहाधिपत्ये महोद्धवैस्सह विधिना ब्रह्मणा अभ्यषेचि । 'ग्रहाधिपत्ये भगवानभ्यषिद्धदिवकरं । ऋक्षाणामोषधोनां च सोमं ब्रह्माप्रजापति'रिति लैङ्गे मनुपक्षेऽपि समानमेतत् तत्र परिचारकर्मणि कृतग्रहाणां सेवाकर्म कृताग्रहाणां समेषां देवासुरमनुष्यादीनां राज्ये त्रिलोकाधिपत्ये इति विशेषः ॥

३८७. द्विजेत्यादि ॥ तदा रामचन्द्रस्य राज्ञोऽभिषेकसमये द्विजाग्र्या द्विजातिभ्रेष्टाः ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यकुलप्रधाना इत्यर्थः । श्रिया सहिताः सश्रीका धनिकाः बलैस्सामर्थ्यैः सैन्यैवा उद्धता दर्पिताः बलोद्धताः पराः श्मशालिनः पुरुषाः सेनापतयो वा आत्मनोऽधृतेः सम्भवो येषु ते आत्मसम्भवा धैर्यशालिपुरुषाः । 'आत्मा जीवे धृतौ देहे' इति कोशात् । उग्राः क्षत्रियात् शूद्रायां समुत्पन्नाः (राथिराजु) इत्यादि नामप्रसिद्धाः 'शूद्राक्षत्रियथोरुग्र' इत्यमरः । यद्वा आत्मन इव सम्भवः सम्भावनमुत्पत्तिर्वा येषां ते च उग्राः स्वराजसम्बन्धिनो (राथिराजु प्रभृतयः) तेजसा प्रभावेण ज्वलत् जाज्वन्यमानं अङ्गं येषां ते प्रतापशालिनश्च पुरुषाः तैस्सङ्गिनी संसर्गिणी सुधर्मा शोभनधर्मा सभा गोष्ठी प्रशस्ता वाचो येषां

३८८. बुधप्रवृद्धस्तमथात्र विक्रमः प्रगल्भवाग्बीचि विनिर्गतं पुरः ।

सवेदशास्त्राम्बुधिमन्थनोद्धृतं नयामृतं पाययितुं प्रचक्रमे ॥

३८९. दिगीशरूपो भगवान् स्वयम्भवान् ततश्च तेनाविदितं हि किञ्चन ।

तथापि लोकश्रुतिसङ्गतिं मया विविच्य राजन्निह किञ्चिदुच्यते ॥

तैर्वाग्भिः कर्तृभिः मङ्गळप्रतिपादकानां काव्यानां कविकृतालौकिकचमत्कारवाक्यानां बोधनैः सभासङ्गतैः तदर्थप्रतिपादनैः अधिकमतिशयितं यथा तथा शुशुभे—अन्यत्र तदा मनोस्सूर्यस्य चाभिषेकसमये द्विजाडयः चन्द्रः द्विजराजत्वात् श्रिया लक्ष्म्या सहितः सश्रीको विष्णुः बले बलनामासुरे उद्धतः अविनीत इन्द्रः बलारित्वात् आत्मनो विष्णोः सम्भवो यस्य स आत्मसम्भवो ब्रह्मा ब्रह्मात्मभूरित्यादि कोशात् उग्रः शिवः ‘उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठ’ इत्यादि कोशात् तेजसा दीप्त्या ज्वलदङ्गोऽग्निश्च तैस्सङ्गिनीप्रशस्तवाग्बृहस्पतिः वाचस्पतित्वात् मङ्गळः प्रसिद्धो ग्रहः काव्यः शुक्रः ‘शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य’ इति कोशात् बोधनो बुधग्रहश्च तैस्सहेत्यर्थः । सुधर्मा तस्मान्नी सभा देवसभेत्यर्थः । ‘स्यात्सुधर्मा देवसभे’त्यमरः अधिकं शुशुभे ॥

३८८. बुधेत्यादि ॥ अथ सभाप्रवृत्त्यनन्तरं अत्र सभायां बुधेषु पण्डितेषु मध्ये प्रवृद्धः वयसा ज्ञानेन च स पूर्वोक्तः विक्रमः विक्रमदेवनामा वृष्णचन्द्रदेवस्य पुत्र इत्यर्थः तं सिंहासनारूढं रामचन्द्रदेवं पुरोऽग्रे स्थित्वेत्यर्थः वेदप्रमुखानि शास्त्राण्येवाम्बुधिः समुद्रस्तस्य मन्थनादालोढनादुद्धृतं वेदादिशास्त्रसारभूतमित्यर्थः प्रगल्भाः प्रतिभान्विता वाच एव वीचयः ताभ्यो विनिर्गतं स्पष्टं वाग्भिः प्रतिपादितमित्यर्थः नयानीतय एवामृतं तत् राजधर्मरूपमित्यर्थः पाययितुं श्रवणमुखेन ग्राहयितुमित्यर्थः पिबतेर्णिजन्तात्तुमुल् ‘शाच्छासाह्वाज्यावेपां यु’गिति युक् प्रचक्रमे आरब्धवान् ‘प्रोपाभ्यां समर्थाभ्या’मित्यात्मनेपदं ‘प्रक्रमस्यादुपक्रमः स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भ’ इत्यमरः अन्यत्र अथात्र देवसभायां क्रमणं क्रमः क्रमु पादविक्षेपे इत्यस्माद्भावे घञ् नोदात्तोपदेशस्येत्यादिना न वृद्धिः विना पक्षिणा हंसेनेत्यर्थः क्रमोगमनं यस्य स विक्रमः हंसवाहनत्वात् बुधेषु देवेषु मध्ये प्रवृद्धः ब्रह्मेत्यर्थः सुरज्येष्ठत्वात्पितामहत्वाच्च ‘ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठ’ इत्यादि कोशात् तं मनुं सूर्यं च नयामृतं तत्तदुचितनीत्यात्मकममृतं अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अथ राजनीतिविवक्षुर्विक्रमदेवः राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य विश्वप्रकटनमुखेन स्वाहकारं परिहरन्नाह—

३८९. दिगीशेत्यादि ॥ हे राजन् राजत इति रञ्जयतीति वा राजा ‘राजा प्रकृति रञ्जनात्’ इति रघुवंशे तस्य सम्बुद्धौ हे तथाविध भवान् स्वयमात्मना दिगीशानां रूपमेव रूपं यस्य सः दिक्पालार्शसम्भूत इत्यर्थः ‘अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः निर्मितो नृप’ इति मनुक्तेः अतएव भगं विद्यते यस्यासौ भगवान् ऐश्वर्यज्ञानादिगुणयुक्त इत्यर्थः ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रयः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगमितीरणादित्युक्तेः ततश्च तस्माद्धेतोः ते तव किञ्चन किमपि राजधर्मादिकमित्यर्थः अविदितं अज्ञातं नास्तिहीतिनिश्चितं तथापि तव राजधर्मादिविज्ञत्वेऽपि इह त्वत्प्रथमराज्याभिषेकप्रयुक्तसभायां मया विद्यमानेनेत्यर्थः लोकेभ्यश्श्रूयत इति लोकश्रुतिर्जनप्रवादः अभिनवराज्याभिषेक्तं नृपं राजधर्मादिकं श्रावयितव्य-

३९०. यथा हि सर्पस्य समन्त्रपांशवो ह्यस्य रश्मिद्विरदस्य चाङ्कुशः ।
तथैव लोकाधिपधर्मसञ्चयोऽखिलस्य च प्रग्रहणं समीरितम् ॥

३९१. प्रवर्तितव्यं सततं हितेषुना समन्त्रकब्राह्मणदेवसेविना ।
यतो हि तेजो निखिलं निलीयते प्रकाशते ब्रह्ममयेन तेन च ॥

मिति किं वदन्तीत्यर्थः तस्यास्सङ्गतिं सम्मेलनं न्यायमते अनन्तरवक्तव्यत्वरूपामवसरसङ्गतिमित्यर्थः 'सप्रसङ्ग उपोद्घातहेतुतावसरस्तथा निर्वाहकैकार्यत्वे पोढासङ्गतिरिष्यते' इत्युक्तेः विविच्य विवेकेन ज्ञात्वा अयमेव राजनीतिकधनस्यावसर इति निर्धार्यैत्यर्थः किञ्चित् राजधर्म उच्यते कथ्यते न तु विस्तरेणेति भावः ॥ अन्यत्र हे राजन् मनो सूर्योऽपि राजपदवाच्यः 'अधिकस्सर्वभूतेभ्यो राजते च दिवाकरः । अधिकं राजते यस्मात्तस्माद्वाजा स उच्यते' इति भविष्योक्तेः हे सूर्य भवान् स्वयं दिगीशरूपः दिक्पालस्वरूपः सूर्यस्यापि इन्द्रानिलयमार्काणामित्यादिना दिक्पालत्वस्मृतैः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नश्च अतस्ते किमपि अविदितं नास्ति त्वं सर्वज्ञोऽसीत्यर्थः तथापि तव सर्वज्ञत्वेऽपि लोकस्य लौकिकशास्त्रमात्रस्य लोकप्रसिद्ध-शास्त्रमात्रं लोकशब्देनोच्यते श्रुतेर्वेदस्य च सङ्गतिं मेलनं विविच्य तव लोकपालत्वात् देवरूपत्वाच्च तदुभयमेलनं विवेकेन ज्ञात्वेत्यर्थः इह देवसभायां मया किञ्चिदुच्यते तव स्मरणार्थमिति भावः ॥

इतः प्रभृति षोडशभिः श्लोकैः राजनीतिः प्रस्तूयते ॥

३९०. यथेत्यादि ॥ हे राजन् मन्त्रेण सहितास्समन्त्राः ते च पांशवः मन्त्रितधूलयः सर्पस्य सर्पसामान्यस्य प्रगृह्यतेऽनेनेति प्रग्रहणं नियन्त्रणं यथाहीति निश्चितं ह्यस्य घोटकजातेः रश्मिः कविकादिः 'किरणप्रग्रहो रश्मी' इत्यमरः । यथा प्रग्रहणमित्यर्थः द्विरदस्य हस्तिजातेः अङ्कुशः सृणिश्च यथा प्रग्रहणं तथैव लोकाधिपस्य जनाधिपस्य राज्ञो धर्मसञ्चयः धर्मसमूहः पालनादिरूपः अखिलस्य च समस्तलोकस्यापि प्रग्रहणं समीरितं मुनिभिः कथितं यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा । नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतंमिति व्यासोक्तेः अन्यथा लोकाः स्वेच्छाचारिणः स्वाचारभ्रष्टाश्च स्युः ततश्च त्वया राजधर्मः पालनीय इति भावः ॥

अन्यत्र लोकाधिपो भुवनपालकः तद्धर्म इत्यादि अन्यत्समानम् ॥

३९१. प्रवर्तितव्यमिति ॥ हे राजन् हितेषुना आत्मनो हितं प्राप्तुमिच्छुना राज्ञेत्यर्थः तसत् नित्यं समन्त्रका वैदिकतान्त्रिकमन्त्रसहिताः वैदिकतान्त्रिककर्मनिष्ठाः मान्त्रिका इत्यर्थः ब्राह्मणा विप्राः देवा शिवाद्यश्च तत्सेविना तदाराधकेन प्रवर्तितव्यं भवितव्यं भावे तव्यप्रलयः भावस्वैकत्वादेकवचनं स्त्रीबता च । अनुक्ते कर्तरि तृतीया तत्र हेतुमाह यतः यस्माद्धेतोः निखिलं समग्रं तेजः क्षात्रमित्यर्थः । ब्रह्ममयेन ब्राह्मेण तेजसा निलीयते निलीनं भवति प्रकाशते प्रकाशितं भवति च हीति शास्त्रसिद्धं ब्राह्मणद्वेषात् क्षात्रं तेजो विनश्यति तत्पूजनात्प्रवर्धत इति भावः उक्तञ्च महाभारते 'अज्ञथोभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनोलोह-मुत्थितं । तेषां सर्वत्रंगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति । अयो हन्ति यथाश्मानमग्निना वारि हन्यते । ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः । एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः । भौमं ब्रह्मद्विजश्रेष्ठा धारयन्ति समर्चिता' इति देवसेवाद्वेषाभ्यामिष्टानिष्टप्राप्तिः सुप्रसिद्धैव शिवादिदेवानां सगुणब्रह्मत्वेन तत्तेजसा सर्वं प्रलीयते प्रकाशते चेति बोध्यम् ॥

३९२. सुसंयतो ह्यात्मपरस्सदा भवेन्नचात्मनो यत्परमस्ति किञ्चन ।
प्रसाध्य तेनैव यदात्मनानतज्जगत्प्रतिष्ठाननुचात्मनस्थितौ ॥
३९३. स्थितां सदाऽव्यक्ततयापि सद्गुणां विभेद्य तद्वत्पुरुषाद्विवेकतः ।
समीक्ष्य वामा परमात्मसङ्गतौ नितान्तलोलप्रकृतिं वशं नयेत् ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे राजन् सूर्यहितेऽसुना स्वस्य लोकस्य च पथ्यमिऽसुना लोकपालकेन त्वयेत्यप्याहार्यं सततं सर्वदा मन्त्रेण मन्त्रात्मकसंहितारूपेण सहितं समन्त्रकं यत् ब्राह्मणं उपनिषद्रूपं वेदो द्विविधः मन्त्र-रूपो ब्राह्मणरूपश्चेति तत्र मन्त्ररूपो वेदः कर्मप्रतिपादकः कर्मकाण्डशब्देनोच्यते ब्राह्मणरूपस्तु ज्ञेयार्थप्रति-पादक उपनिषत्पदवाच्यः ज्ञानकाण्डशब्देनोच्यते तस्मिन्नुभयत्रापि वेदभागे दिव्यति प्रतिपाद्यतया प्रकाशत इति देवः परमात्मा तत्सेविना तदुपासकेन प्रवर्तितव्यं यतो हेतोः निखिलं तेजः सौरचान्द्रादितेजोपञ्चलक्षणं प्रकाशितवस्तुमात्रं वा ब्रह्ममयेन परब्रह्मात्मकेन स्वरूपार्थं मयद् तेन तेजसा निलोप्यते सङ्कुचितं भवति प्रकाशते विकसितं च भवति हीति श्रुत्यादिनिश्चितं 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' तत्रैव समवलीयन्ते इत्यादि श्रुत्या 'एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्तिभिः । जन्मवृद्धिक्षर्यैर्नित्यं संसारयति च भवत्' इत्यादिस्मृत्या च स एव विद्याऽविद्याभ्यां बन्धमोक्षहेतुर्भवतीति भावः मनुपक्षे उभावप्यर्थौ साधु ॥

३९२. सुसंयत इति ॥ हे राजन् सदा सुसंयतः स्वात्मरक्षणे सुसम्बद्धस्सन् आत्मा स्वात्मैव परः प्रधानं यस्य सः तथाभूतो भवेत् यः कोपि पुरुष इत्यर्थः 'आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपी'त्याद्युक्तेः स्वात्मसंरक्षणे सुसन्नद्धो भवेदित्यर्थः हीति निश्चितं यत् यस्मात्कारणात् आत्मनः स्वस्मात् किञ्चन किमपि वस्तु परमधिकं नास्ति आत्मना स्वैवैव यत्कार्यं न प्रसाध्यते लियते तत्कार्यं न नैव कृतं भवतीत्यर्थः आत्मनः स्वस्य स्थितौ सत्यां जगतो लोकस्य प्रतिष्ठा स्थितिः ननु इत्यवधारणे आत्मनोभोक्सुरभावे लौकिकस्य भोग्यजातस्य वैफल्यमिति भावः ॥

सूर्यपक्षे ॥ सुसंयतः सुष्ठु निगृहीतेन्द्रियस्सन् विषयेष्वनासक्त इति यावत् भवान् यः कोपि सुसुष्ठु-रपीत्यर्थः आत्मा परमात्मैव परः प्रधानं यस्य स तथा भवेत् आत्मनः परमात्मनः परमन्यत्र वस्तु किञ्चन नास्ति परमात्मनः सर्वात्मत्वादिति भावः हीत्यवधारणे आत्मना परमात्मना यत् न प्रसाध्यते तत् नैव परमात्मना अकृतं किमपि नास्तीत्यर्थः आत्मनः परमात्मनश्च स्थितां सत्यां जगत्प्रतिष्ठा जगतस्थितिः ननु निश्चिता परमात्मसत्तयैव जगत्सत्ता अधिष्ठानसत्ताऽतिरिक्ताया आरंभितसत्ताया अनङ्गीकारादिति भावः ॥ 'आत्मैव देवतास्सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितं । आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणा'मिति मनुः मनुपक्षे पूर्ववदुभावप्यर्थौ ॥

भार्यां यत्नतो रक्षणीयेत्याह ॥

३९३. स्थितामिति ॥ हे राजन् सद्गुणां विनयार्जवादि साधुगुणयुक्तां सदा सर्वदा अव्यक्ततया पुराभ्यन्तरे आच्छन्नतया स्थितामपि नितान्तमेकान्तं लोलप्रकृतिं चञ्चलस्वभावां 'नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते' इति मनुकेरिति भावः । वामां

३९४. सदात्मनैवाङ्गधुर्वं समीक्ष्यते समं हितेन प्रकृतिव्रजं च यः ।

प्रजाकुलं चाप्यमुना स ईश्वरो जितारिवारः सुखमश्नुते चिरम् ॥

स्त्रियं विवेकतः 'यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविध'मिति विचारात् 'विवेकस्याजलद्रोण्यां पृथग्भाव-
विचारयो'रिति मेदिनी । समीक्ष्य तद्व्यवहारे सम्यग्दर्ष्टिं निवेक्ष्येत्यर्थः । 'षड्भिमानि विनश्यन्ति मुहूर्तमन-
वेक्षणात् । सेवा गावः कृषिर्भार्या विद्या वृषलपङ्कति'रित्युक्तेरिति भावः । तद्वत् यथा अन्यपुरुषसम्बन्धः
कदापि नस्यात्तथेत्यर्थः । पुरुषात् परपुरुषात् विभेद्य पृथक्कृत्य असूर्यं पश्या राजदारा इत्युक्तेस्तद्वत्सं-
रक्ष्येत्यर्थः । परं केवलं आत्मसङ्गतौ स्वसङ्गमे विषये वशं नयेत् स्वायत्ततां प्रापयेत् 'स्वां प्रसूतिं
चरित्रं च कुलमात्मानमेव च । स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन्ति रक्षती'त्यादि मनुक्तेः सर्वथा स्त्रियं
रक्षेदिति भावः । सूर्यपक्षे प्रधानवादपक्षमाश्रित्याह—स्थितामिति । हे सूर्य सन्तो गुणाः सत्वरजस्तमांसि
यस्यास्तां सद्गुणामपि सदा नित्यं अन्यकृतया यथा लोके ज्ञायन्ते घटपटाद्यास्ताया नव्यज्यते इत्यन्यक्तं
सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिरित्याद्युक्तेः तत्तया स्थितां सदेत्यनेन नित्यत्वं स्थितामित्यनेन सत्त्वं च प्रतिपादितं
तथा परं केवलं आत्मनः पुरुषात्मनः परमात्मनः परब्रह्मणो वा सङ्गतौ सम्प्राप्तौ तत्साक्षात्कारेविषये
इत्यर्थः । वामां प्रतिकूलां रजस्तमोभ्यामात्मानमाच्छादयन्तीमित्यर्थः । यद्वा योगविन्मते परमः
परमात्मा आत्मा जीवः तयोः सङ्गतौ सम्मेलने वामां चित्तविक्षेपादिकरणेन प्रतिकूलामित्यर्थः । निता-
न्तमत्यन्तं लोला संरक्षणशीला या प्रकृतिः सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयमुदाहृतं । साम्यावस्थेति या
तेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुरित्युक्तरूपा मूलप्रकृतिः तां तद्वत् तेन रूपेण एवं तत्त्वाभासाच्चास्मि न मे
नाहमित्यपरिशेषं अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमित्युक्तरूपेणेत्यर्थः । विवेकतः प्रकृतिपुरुषभेद-
ज्ञानात् तदाश्रित्येत्यर्थः । ल्यबर्थे पञ्चम्यां तसिल् पुरुषादात्मनः विभेद्य पृथक्कृत्य 'आत्मा वा अरे
ज्ञातव्यः प्रकृतितोविवेकव्यो न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेरिति भावः । समीक्ष्य पृथक्करणानन्तरं तामेव
प्रकृतिं सम्यग्दृष्ट्वा वशं स्वायत्ततां नयेत् तेन च दुःखत्रयेण नाभिभूयते ऐकान्तिकमात्यन्तिकं च कैवल्यं
लभते इति भावः । उक्तञ्च तत्त्वकौमुद्यां दृष्ट्वा मयेत्युपेक्षक एकोदृष्टाहमित्युपरमत्यन्या सति संयोगेऽपि
तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य इति प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ । ऐकान्तिकमात्यन्तिक-
मुभयं कैवल्यमाप्नोतीति च मनुपक्षे उभयरूपोप्यर्थस्साधुः ॥

३९४. सदेति ॥ हे राजन् यः राजा सदा अविरतं अज्ञात् स्वशरीरात् भवतीत्यङ्गभूः पुत्रः तं
आत्मना स्वेनैव समं तुल्यं यथा तथा समीक्षते सम्यक् पश्यति पालयतीत्यर्थः । हीत्यवधारणे प्रकृतिव्रजं
अमात्यादिसमूहं 'प्रकृतिर्गुणसार्ये स्यादमात्यादिस्वभावयो'रिति मेदिनी । तेनाङ्गभुवा च समं समीक्षते
प्रजाकुलं जनसमूहं च अमुना प्रकृतिव्रजेनापि समं यः समीक्षते इत्यर्थः । स ईश्वरः स्वामी जितो
अरीणां शत्रूणां वारः समूहो येन स तथाभूतस्सन् चिरं चिरकालपर्यन्तं सुखमश्नुते प्राप्नोति 'आत्मा वै
पुत्रनामासी'ति श्रुतेः पुत्रभेदे आत्मभेदः प्रकृत्यादिभेदे अङ्गभेदश्च तेषां राज्याङ्गत्वात् तैरभिन्नो राजा
चिरमकण्टकं राज्यं भुनक्ति अन्यथा शत्रुभिः परिभूयते राज्यं च विनश्यतीति भावः । अथ सूर्यपक्षे 'ऐक्यं
जीवात्मनो राहुर्योगं योगविशारदा' इत्युक्तदिशा योगप्रकारं प्रदर्शयन्त्याह सदेत्यादि । हे सूर्यजितो अरिवारो
अरिषड्गो येन सः उक्तञ्च शारदायां "जित्वा दावात्मनः शत्रून् कामादीन्योगमभ्यसेत् । कामक्रोधौ
लोभमोहौ तत्परं मदमत्सरौ । वदन्ति दुःखदानेतानरिषड्गोमात्मनः" इति तथाभूतो यः योगी सदा अङ्ग

३९५. सदैव भाव्यं कृतिनोद्यतेन यन्नदैवमुत्थानमृतेऽर्थसाधकम् । अपिद्वयं तद्रथचक्रवत्समं परं तयोर्दृष्टमदृष्टबोधकम् ॥

शरीरमेव भूः स्थानं भोगायतनमिति यावत् यस्य तं शरीरिणं जीवात्मानमित्यर्थः 'अङ्गं गात्रे' इति मेदिनी आत्मना परमात्मनैव समं साकं तदैक्येनेत्यर्थः समीक्षते योगदृष्ट्या पश्यतीत्यर्थः प्रकृतिव्रजं महदहङ्कार-पञ्चतन्मात्रसंज्ञकाः सप्तप्रकृतयः साङ्ख्यमते अव्यक्तेन साकमष्टौ प्रकृतयः प्रकुर्वन्तीति प्रकृतयः प्रकृतित्वमत्र तत्वान्तरोपादानत्वं विवक्षितं तासां व्रजं समूहं तेन अङ्गभुवा जीवेन च समं यः समीक्षते प्रजाकुलं प्रजा-यन्त इति प्रजाः केवलकार्यरूपाः षोडशविकाराः 'अजामेकां लोहितकृष्णशुक्लां बह्वोः प्रजाः सृजमानां सरूपांमिति श्रुतेः यद्यप्यत्र प्रजापदेन स्थूलसूक्ष्मोभयमपि कार्यजातमुच्यते तथापि प्रकृतिव्रजमित्यनेन महदादीनामुक्तत्वात् गोबलीवर्दन्यायेन तस्य तदितरपरत्वं कल्प्यते विशेषसन्निधौ श्रूयमाणस्य सामान्य शब्दस्य तदितरपरत्वं हि गोबलीवर्दन्यायः पञ्चमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च विकाराएव एतेषां तत्वान्तरोपादानत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावादित्याद्यन्यत्र विस्तरः तेषां कुलं गणं चापि अमुना प्रकृतिव्रजेन समं समीक्षत इत्यर्थः ॥ स ईश्वरः पृथ्वीशक्तिमान् सन् सुखं सान्द्रानन्दपरम्परारूपं चिरमभूते अनुभवती-त्यर्थः अत्र परमात्मनो जीवः जीवात्प्रकृतिरित्यादिक्रमेण महदादीनां यथायथं भूतेन्द्रियगणस्य च यथा समुत्पत्तिस्तथैव व्युत्क्रमेण बोजभावेन तत्सर्वं तत्त्वजातं परमात्मनि प्रविलाप्य सोऽहम्भावेन तज्ज्योति-रालोक्ये दित्यादिसमाधिविधियोगशास्त्रेभ्योऽगन्तव्यः मनुपक्षे पूर्ववत् ॥

३९५. सदैव्यादि ॥ हे राजन् कृतिना राजकर्मकुशलेन राज्ञा सदा प्रतिदिनं उद्यतेन उद्यमयुक्तेनैव भाव्यं भवितव्यं ओरावश्यके इत्यवश्यम्भावे प्यत् यत् यस्माद्धेतोः देवादागतं दैवं दिष्टं तत आगत इत्यण् प्राक्तनकर्मैति यावत् उत्थानमृते पुरुषकारं विना अर्थसाधकं स्वार्थसम्पादकं न नैव भवतीत्यर्थः 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ती'ति नयादिति भावः । ननु यथाह्येकेन चक्रेण रथस्य न गतिर्भवेत् तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यतीत्युभयोरपि तयोः परस्परसापेक्षत्वमस्ती-त्यत आह अपीत्यादि तत् इयं दैवर्पात्परूपं रथचक्रवत् यथा रथस्य चक्रं चक्रान्तरसापेक्षं तद्वत् समं परस्परसापेक्षत्वेन तुल्यमपि तयोर्दैवर्पात्परूपमध्ये इत्यर्थः अदृष्टस्य दैवस्य बोधकं फलद्वारा निश्चायकं दृष्टं पीरुषं परं श्रेष्ठं दृष्टद्वारत्वात् दैवन्तुफलद्वारा निश्चितत्वादचिन्त्यमिति भावः तथा च मनुः सर्वं कर्मदमा-यसं विधाने दैवमातुषे । तयोर्दैवमचिन्त्यन्तु मातुषे विद्यते क्रियेति । सूर्यपक्षे हे सूर्यं कृतिना लोककार्य-निर्वाहकेन त्वयेत्यर्थः सदा उद्यतेन उद्यमयुक्तेनैव भाव्यं यत् यस्मात् दिव्यति प्रकाशत इति देवः तस्य भावो दैवं तस्येदमित्यण् तव प्रकाशकत्वमित्यर्थः उत्थानमुत्थितिः उन्नतिरिति यावत् उद्यमइत्यनर्थान्तरं तद्वते अर्थसाधकं लोकानामितिशेषः न नैव भविष्यतीत्यर्थः अथ उद्येन प्रकाशस्य प्रकाशेन चोद्यस्य साफल्यमिति तद्वत् रथचक्रवत् समं परस्परसापेक्षमपि तयोर्मध्ये अदृष्टस्य कदाचिदलक्षितस्य प्रकाशस्य बोधकं दृष्टमुद्य-मेव परं श्रेष्ठं अधोगतस्य भूगोलच्छन्नतया स्थितस्य तव तत्र प्रकाशकत्वेऽपि उद्यमाभावेनात्र तद्वैफल्यमिति भावः । उद्येनेव हि प्रकाशते लोकः तथा च त्वया नियमुदितेन भवितव्यमित्यर्थः । मनुपक्षे पूर्वपक्षमेव समर्थमिति ॥

३९६. कदा पदाच्छन्नतयाप्युपक्रमे वृथोदयेनैव विषादमावहेत् ।
सकृत्प्रयत्ने विफलेऽपि बुद्धिमान् यतेत सिद्धयै कृषको यथा पुनः ॥

३९७. न केवलं मार्दवमाश्रयेत्प्रभुर्भवेद्यतो नीचजडावमाननम् ।
सदा च तैक्ष्ण्यं निखिलं प्रतापयेत्ततः सुयत्नादुभयं समाश्रयेत् ॥

ननु समारम्भोऽपि कदाचिद्विपद्यते तत्र किं कर्तव्यं तत्राह ॥

३९६. कदेति ॥ हे राजन् बुद्धिमान् नीतिज्ञानकुशलः कश्चिद्राज्येत्यर्थः कदा कस्मिंश्चित्समये आपदाच्छन्नतया आपद्रूस्ततया उपक्रमे प्रथमारम्भे 'ज्ञास्वारम्भ उपक्रम' इत्यमरः वृथा उदयो निष्पत्ति-
थैस्य तस्मिन् अनिष्पत्ते सत्यपि विषादं ग्लानिं नैवावहेत् विषण्णो नैव भवेदित्यर्थः प्रयत्ने समारम्भे सकृदेक
वारं विफलेऽनिष्पत्तेऽपि पुनः सिद्धौ फलप्राप्तये कृषक कृषिकर्मा यथातथेत्यर्थः यतेत यत्नं कुर्यात् यथा वृष्ट्य-
भावादिवशात् भूमिकर्षणबीजवपनादिव्यापारस्य सकृद्वैफल्येऽपि सस्यार्थी कृषकस्तत्र पुनर्व्यापृतो भवति
तद्वदभ्युदयार्थी राजा सकृद्विफलारम्भोऽपि सदाद्योगवान् भवेदित्यर्थः उक्तञ्च राजधर्मे " विपत्ते च समारम्भे
सन्तापं मा स्म वै कृथाः घटस्यैव सदात्मानं राज्ञामेष परो नय " इति ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य बुद्धिमान् लोकोपकारचतुरो भवानित्यर्थः कदा कस्मिंश्चित्समये अपां समूह
आपं जलसमूहः समूहार्थेऽण् आपं ददातीत्यापदो मेघः तदाच्छन्नतया उपक्रमे उदयारम्भे वृथोदये
सत्यपि विषादं विषण्णतां निवृत्तगतिकत्वमिति यावत् सद्द्वै विशरणगत्यवसादनेष्विति धातुः नैवावहेत्
प्रयत्ने उदयविषयके सकृद्विफलेऽपि तदानीं तव लुप्तकिरणतयेत्यर्थः पुनः सिद्धौ उदयसाफल्यार्थं कृषको
यथातथा यतेत उद्गमनं तव विधेयमेवेत्यर्थः ॥

मनुपक्षे ॥ पूर्वोऽर्थः ॥

३९७. नेति ॥ प्रभुर्जनाधिपतिः केवलं मार्दवं मृदुत्वं नाश्रयेत् यतः नीचेभ्यो नीचजनेभ्यो
जडेभ्यो मूर्खेभ्यश्च अवमाननं भवेत् स्वस्येत्यर्थः नीचा जडाश्च धर्षयेयुरिति भावः सदा तैक्ष्ण्यं
तीक्ष्णगुणः निखिलं प्रतापयेत् तेन च सर्वं जनजातं परितप्तं भवेदित्यर्थः ततः तस्माद्धेतोः सुयत्नात्
सुष्ठु यत्नमाश्रित्य स्थानसमयोचितन्यापारमनुस्येत्यर्थः उभयं मार्दवं तैक्ष्ण्यं च समाश्रयेत् साधुषु
मार्दवं दुष्टेषु तीक्ष्णगुणं च यथासमयं विदध्यादिति भावः उक्तञ्च मनुना " तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं
वीक्ष्य महीपतिः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैवराजा भवति सम्मत " इति ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य प्रभुर्लोकाधिपतिर्भवान् केवलं मार्दवं किरणेषु मान्यं सदा नाश्रयेत् यतः
नीचे अधोभागे भूतले ये जडाः क्षैत्यगुणयुक्ताश्चन्दनादयस्तेषामवमाननं भवेत् धर्माभावात् जनास्ता-
न्नाद्रिथन्ते इति भावः यद्वा जडैः जाड्याभिभूतैर्जनैरवमाननं ते भवेत् ते स्वामवमंस्थन्तीति भावः
अथ सदा तैक्ष्ण्यं निखिलं भुवनं च प्रतापयेत् तेन च सर्वोऽपि लोकः परितप्तो भवेदित्यर्थः
ततः सुयत्नात् उभयं समाश्रयेत् दक्षिणायने उत्तरायणे च सन्ध्ययोर्मध्याह्ने च यथासमयं मृदुस्तीक्ष्णश्च
भवान् भवेदिति भावः मनुपक्षे पूर्वार्थ एव ॥

३९८. प्रियं परित्यज्य निजं च गर्भिणी समानधर्मा विभृयात्प्रजा हितम् ।
करैर्गृहीतं ननु जीवनं यथोचितं च देयं समये समुत्सृजेत् ॥
३९९. विनैव लोकं न हि लोकपालकः क्वचित्थालोकचयोऽप्यपालकः ।
परस्परस्य स्थितिहेतुतां गतं द्वयं हि तद्व्याघ्रवनोभयं यथा ॥
४००. प्रवर्तमानः पथि सेविते बुधैर्निरीक्ष्य कर्माणि नृणामिनस्तु यः ।
अथावलस्य कुर्मकारिणः प्रदापयेदण्डममुष्य शाश्वतम् ॥

३९८. प्रियमिति ॥ हे राजन् प्रभुरित्यत्राप्यनुसञ्जनीयः जनाधिपतिः गर्भिण्याः समानो धर्मो यस्य स तथाभूतस्सन् धर्मादनिकेचलादित्यनिच् निजं स्वकीयं प्रियं हितं परित्यज्य प्रजानां जनानां हितं पथ्यं विभृयात् विदध्यात् करैः राजभागरूपैर्भागाधेयैः 'भागधेयः करो बलि'रित्यमरः गृहीतं प्रजाभ्यः सम्पादितं द्रव्यमित्यर्थः देयं दातुं योग्यं जीवनं वृत्तिं च समये यथाकालं यथोचितं यस्मै यद्दातुमुचितं तदनतिः क्रम्येत्यर्थः समुत्सृजेत् प्रजानुचरेभ्यो दद्यादित्यर्थः ननु इत्यवधारणे । "यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगं । गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयं । वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना । स्वं प्रियन्तु परित्यज्य यद् यल्लोकहितं भवे"दित्यादि शान्तिपर्वणि राजधर्मे ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य भवान् गर्भिणीसमानधर्मासन् निजं प्रियं परित्यज्य प्रजायन्त इति प्रजाभूतग्रामाः तेषां हितं परिभ्राम्य करालोकदानादिना इष्टसाधनं विभृयात् करैः किरणैः गृहीतं शोषितं जीवनं जलञ्च 'जीवनं भुवनं वन मित्यादि जलपर्याये'ष्वमरः समये वर्षाकालादां यथोचितं देयं यदा यावत्परिमितं जलं वर्षणीयं तत्समुत्सृजेत् ननु वर्षयेदित्यर्थः आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः सहस्र-गुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविरिति च कालिदासः ॥

३९९. विनेति ॥ हे राजन् क्वचित् कुत्रचिदपीत्यर्थः लोकं जनजातं विना लोकानां पालको जनाधिपः नह्येव नास्त्येव पालितव्याभावे पालकत्वासम्भवादिति भावः लोकचयः जनसमूहोऽपि अपालको नास्ति पालको यस्य स तथाभूतः नैवेत्यर्थः रक्षकाभावे जनरक्षायामप्यसम्भवादिति भावः हि तस्माद्धेतोः तद्द्वयं लोकलोकपालकरूपं व्याघ्रश्च वनञ्च तयोरुभयं यथातथेत्यर्थः परस्परस्य अन्योन्यस्य स्थितिहेतुतां स्थितौ कारणतां गतं प्राप्तं वनाभावे व्याघ्रस्य स्वशरीरसङ्गोपनाभावात् व्याघ्राभावे च वनस्य सुखश्रेष्ठःवात् यथा तद्दुभयं परस्परोपकारकं तथा लोकलोकपालकद्वयमपीति समुदितोऽर्थः तथा च राज्ञा सम्यक्पालनेन प्रजाः स्वायत्तीकर्तव्या इति भावः । सूर्यपक्षे लोका भुवनानि अन्यस्तर्वा मनुपक्षेऽपि समानम् ॥

४००. प्रवर्तमान इति ॥ हे राजन् यः पुरुषः नृणां मनुष्याणामिनः प्रभुः 'इनस्सूर्ये प्रभा' वित्यमरः । स राजा इत्यर्थः बुधैः न्यायान्यायविवेकविभिः पण्डितैः सेविते आश्रिते पथि न्यायसरणी प्रवर्तमानस्सन् कर्माणि नृणामेव सदसद्गुणानि निरीक्ष्य निश्चयेन ज्ञात्वा अथ कर्मणां सदसत्त्व-

४०१. दृढां विशालां परिखावृत्तिश्रितामभेद्यरूपामसहदुराशयैः ।

श्रिया ज्वलन्तीं च पुरीं समुन्नतामधिष्ठितो नोद्विजते कदापि सः ॥

४०२. मुखे निवासी खलु यस्य पण्डितः सखा च राजा चरमे बुधार्चितः ।

तथातिदूरेऽप्यथमन्दशात्रवः कदापि सिंहासनमस्य सुस्थिरम् ॥

निश्चयानन्तरं अवलिसस्य धनादिना गर्वितस्य अतएव कुकर्मकारिणः परपीडादिकुत्तिसतकर्माचरण-
शीलस्य अमुष्य जनस्य शाश्वतं शास्त्रसिद्धं मन्वादिभिः प्रदर्शितमित्यर्थः दण्डं दमं प्रदापयेत् प्राङ्घि-
वाकादिभिर्निरूपयेत् 'गुरोरप्यवलिसस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शाश्वत'
इति स्मृतेरिति भावः ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य यस्तु इनः इनपदवाच्यः स भवानित्यर्थः बुधैर्देवैः सेविते पथि सुरवर्त्मनि
प्रवर्तमानः भ्रममाणस्सन् नृणां मनुष्याणां कर्माणि सदसद्रूपाणीत्यर्थः निरीक्ष्य निरीक्षणेन ज्ञात्वा ।
'आदित्यचन्द्रावनिलांऽनलश्र चार्धूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि
जानाति नरस्य वृत्ति' मिति स्मृतेरिति भावः अथ अवलिसस्य कुकर्मकारिणः अमुष्य परलोकं गतस्य
जनस्येत्यर्थः शाश्वतं दण्डं प्रदापयेत् यमकिङ्करैरित्यर्थः ॥

४०१. दृढामिति ॥ उत्तरत्र स इति तच्छब्दस्य निर्देशादादौ यच्छब्दस्य निबन्धः यत्तदोर्नित्य-
सम्बन्धात् हे राजन् यः राजा दृढां चिरस्थायिनीं विशालां विपुलां परिखा च आवृत्तिश्च ताभ्यां
श्रितां, वासरूपविधिना कर्मणिक्तः खेयावरणयुक्तमित्यर्थः । अतएव असुहृदो अमित्राणि च ते दुराशयाश्च
तैः दुष्टशत्रुभिरित्यर्थः । अभेद्यरूपां दुष्पवेद्यमित्यर्थः । श्रिया सम्पत्त्या ज्वलन्तीं जाज्वल्यमानां
धनधान्यादिविपूर्णमित्यर्थः । समुन्नतां अत्युन्नतशालिनीं च पुरीं नगरोमधिष्ठितः नगर्यां स्थित इत्यर्थः ।
अधिशीङ्गं स्थासामिति कर्मत्वं सः राजा कदापि कदाचिदपि न उद्विजते नोद्वेगं लभत इत्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य दृढामविनाशिनीं विशालां अनेकसहस्रयोजनायतां परि सर्वतोभावेन खावृत्या-
आकाशावरणेन श्रितां परिभ्रमणेन खावृत्तिं श्रितां वा शोभनं हृत् येषां ते सुहृदः तेन भवन्तीत्य-
सुहृदोऽनिर्मलहृदयाः यद्वा असून् प्राणान् हन्तीत्यसुहृतः प्राणापहारकाः हिंसादिकर्मयुक्ता इति यावत्
दुराशया दुरभिप्रायाश्च तैरभेद्यरूपां विद्यया देवलोकइति विद्यावतामेव सूर्यमण्डलभेदनेनोर्ध्वगतिश्चुतेरिति
भावः श्रिया तेजस्सम्पत्त्या ज्वलन्तीं समुन्नतां अत्युन्नतस्थितां च पुरीं सूर्यलोकाख्यामधिष्ठितः स प्रसिद्धो
भवान् कदापि नोद्विजते तथा च भवता वर्तितव्यमिति भावः ॥

४०२. मुखे इति ॥ हे राजन् यस्य राज्ञः मुखे सम्मुखे पण्डितः शास्त्रज्ञः पुरुषः निवासी
निवसतीति तथा खल्विति वाक्यालङ्कारे शास्त्रज्ञपुरुषसहकारेण कार्यं कृतवतः परैरभिभवासम्भवादिति
भावः । यस्य च चरमे पृष्ठभागे पृष्ठसहायतयेत्यर्थः । सखा सूहृत् तथाभूतोऽपि बुधार्चितः । पण्डितैस्सेवितः
पण्डितसंसर्गीत्यर्थः । खलुसंसर्गित्वे कदाचिद्भिद्येतेति भावः । यद्वा स्वयमपि पण्डितः पण्डितो हि
पण्डितैरभ्यंते, पण्डितोऽपि वरं शत्रुनैमूर्खो हितकारक, इत्युक्तेर्मूर्खसहायकरणस्यानुचितत्वादिति भावः ।

४०३. तथाविधस्यापि रिपोर्निवेशनं समीक्ष्य शूरः कृततन्मृतिस्थितिः ।
स्वस्वरिसन्मित्रममुष्य सन्धिधौ निवास्य चाच्छन्नतया सुखी भवेत् ॥

तथाभूतो राजा पृष्टरक्षकतया स्थित इत्यर्थः ॥ अथ तथापि एवमपि मन्दश्चासौ शात्रवश्च मूढशत्रुः । 'द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्यु शात्रव शत्रव' इत्यमरः । अतिदूरे यस्य स्थित इत्यर्थः । पण्डितोऽपि वरं शत्रुरित्युक्तेः शत्रोरपि पण्डितस्य समीपस्थितिर्वरं न तु कदाचिदपि मूर्खशत्रोरिति भावः । तथाभूतस्य अस्य राज्ञः कदापि कदाचिदपि सिंहासनं राजासनं सुस्थिरं नैव भ्रश्यतीत्यर्थः ॥

सूर्यपक्षे ॥ इतः प्रभृति त्रिभिः श्लोकैः ज्योतिश्चक्रे ग्रहाणां द्वादशराशिगृहकल्पनं सूर्यगृहापेक्षया दूरान्तिकत्वे सप्रयोजनं प्रदर्शयन्नाह, मुखे इत्यादिभिः । हेसूर्य यस्य ग्रहराजस्य मुखे अग्रभागे स्वगृह-सिंहराज्यपेक्षया अग्रभूतकन्याराशावित्यर्थः । पण्डितः बुधग्रहः निवासी निवासशाली कन्याया बुधक्षेत्रत्वात् सखा मित्रभूतो राजा चन्द्रः । मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजीवा इति चन्द्रस्य सूर्यमित्रत्वात् बुधार्चितस्सन् चरमे पृष्ठभागे निवासी इत्यर्थः । तथा च सिंहस्य पृष्टराशिः कर्कटः स तु चन्द्रस्य स्थानं तत्पृष्टराशिर्मिथुनं बुधक्षेत्रमिति बुधार्चितत्वम् चन्द्रस्येति बोध्यं अथ पक्षान्तरे मन्दनामा शात्रवः शत्रुभूतज्ञानिरित्यर्थः । सौरिशानैश्वरो मन्द इत्यादि तन्नामानि तथा अतिदूरे यदपेक्षया दूरभवनं नास्ति तत्र निवासीत्यर्थः । मकरकुम्भौ शनेर्गृहे सिंहापेक्षया दूरतरे ज्ञेये अस्य ग्रहराजस्य भवत इत्यर्थः । सिंहासनं सिंहराशिरूपासनं कदापि सुस्थिरं यत्र कुत्रापि स्थितावपि तव सिंहगृहं नान्यस्य भविष्यतीत्यर्थः ॥

अथ दूरस्थेऽपि शत्रौ कर्तव्यमाह ॥

४०३. तथेति ॥ हे राजन् शूरो विद्वान्तोऽपि राजा तथाविधस्य अतिदूरस्थस्यापि रिपोः शत्रोर्निवेशनं प्रवेशोपवेशनादिकं समीक्ष्य चारैस्तदीक्षणे सावधानीभूयेत्यर्थः । अन्यथा कदाचित्सबलः समागत्योपद्रवेदिति भावः । कृता तन्मृतौ तस्य रिपोर्मरणे विषये स्थितिरवस्थानं येन स तथाभूतस्सन् समये दुष्टो रिपुर्हन्तव्य एव श्रियमिच्छतेति भावः । अमुष्य रिपोः सन्धिधौ समीपप्रदेशे स्वस्याः मनः सूरिः समयोचितकार्ये पण्डितस्सन् मित्रे निष्कापक्यादिना सायुश्च तथाभूतं मित्रं सखायं आच्छन्नतया गुप्ततया रिपोरज्ञेयतयेत्यर्थः । निवास्य स्थापयित्वा च सुखी भवेत् शत्रुणा नाभिभूयेतेति भावः ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य शूरस्तल्पदवाच्यो भवानित्यर्थः । 'शूरश्चारुभटे सूर्ये' इति विश्वः तथाविधस्य अतिदूरस्थस्यापि रिपोर्मन्दशत्रोः निवेशनं गृहं कुम्भराशिमित्यर्थः । समीक्ष्य सप्तमदशा दृष्ट्वा, पश्यन्ति सप्तमं सर्वे इत्युक्तेः सिंहराशिं प्रति कुम्भस्य सप्तमत्वादिति भावः । कृता तस्य मन्दनिवेशनस्य मृतौ अष्टमस्थाने स्थितिर्निवासी येन सः मकरराशेरपि ज्ञानिभवनत्वात् तं प्रति सिंहास्याष्टमत्वादिति भावः । रन्ध्रायुर्मृतयोष्टमे इत्यादिना अष्टमस्थानस्य मृतिसंज्ञा ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धा तथाभूतस्सन् स्वस्य सूरिः सूरिपदवाच्यः 'सूरिर्दानवपूजितश्च सच्चिवा' वित्यादौ सूरिपदेन बृहस्पतिरुक्तः सन् सौम्यग्रहश्च बृहस्पते-श्शुभग्रहत्वात् तथाभूतं मित्रं मित्रभूतं बृहस्पतिमित्यर्थः । बृहस्पतेरपि सूर्यमित्रत्वोक्तेः आच्छन्नतया तद्भवनाभ्यामेव सस्पुटिततया स्थितस्येत्यर्थः । अमुष्य शनेर्गृहस्य मकरकुम्भोभयरूपस्येत्यर्थः । सन्धिधौ तदव्यवहितपार्श्वेऽथप्रदेशे धनुर्मौनराशोरित्यर्थः । निवास्य निवासं कारयित्वा सुखी भवेत् अथ च शोभनं स्वमाकाशमस्यास्तीति तथाभूतो भवेत् राशिग्रहादिस्थित्याकाशस्य शोभनत्वादिति भावः ॥

४०४. परोपि साधुप्रकृतिः कविस्तु यो वरं हि तस्यान्तिकवासनं प्रभोः ।

कुजन्मनः क्रूरदृशोऽपि मित्रतां गतस्य वक्रस्य न जातु शोभनम् ॥

४०५. वितत्य सत्यं विदधाति यः क्रियाः सदा र्जवाकृपाय्यपथादविच्युतः ।

अपि प्रतापीह चिरं क्षमापरस्ततोऽन्ततो विष्णुपदे स मोदते ॥

४०४. पर इति ॥ हे राजन् परश्शत्रुरपि यस्तु कविः पण्डितः साधुप्रकृतिः सस्वभावः तस्य जनस्य प्रभोर्जनाधिपस्य अन्तिकवासनं समीपे स्थापनं वरं मनाकप्रियं मित्रतां गतस्य प्राप्तस्यापि कुजन्मनः । कुत्सितजन्मनः । अकुलीनस्येत्यर्थः । क्रूरा कठिना निर्दया घालुका वा दृक् दृष्टिर्दयस्य तस्य क्रूरकर्मण इत्यर्थः । 'नृशंसो घालुकः क्रूरः क्रूरो कठिननिर्दया' विति चामरः वक्रस्य कुटिलाशयस्य तथाकुलशीलादिरहितस्य पुरुषस्येत्यर्थः । जातु कदाचिदपि न शोभनं अन्तिकवासनं शुभकरं नैव भवेदित्यर्थः । 'पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्नमूर्खो हितकारक' इत्युक्तेरिति भावः ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्ये प्रभोर्ग्रहाधिपस्य तवेत्यर्थः परः शत्रुरपि, शत्रूमन्दसितौ समश्च शशिजो मित्राणि शेषारवेरिति शुक्रस्य सूर्यशत्रुत्वात् यस्तु ग्रहः साधुप्रकृतिः शोभनस्वभावः तस्यापि शुभ-ग्रहत्वात् कविस्तत्पदवाच्यः 'शुक्रो दैत्यगुरुः काव्यउशना भागवः कवि' रित्यमरः तस्य शुक्रग्रहस्ये-त्यर्थः अन्तिकवासनं समीपवासिता कुजग्रहापेक्ष्येत्यर्थः वरं मित्रतां गतस्य मित्रत्वं प्राप्तस्यापि कुजन्मनः कोः पृथिव्या जन्म यस्य तस्य भूमिपुत्रस्य क्रूरदृशः क्रूरा दृक् यस्य तस्य वक्रस्य वक्रपद-वाच्यस्य तथाभूतस्य मङ्गलग्रहस्येत्यर्थः आरोवक्रः क्रूरदृक्चावनेय इत्यादि तत्पर्यायाः प्रसिद्धाः जातु अन्तिकवासनं न शोभनं रवेः क्षेत्रभूतसिद्धराशिं प्रति शुक्रक्षेत्रयोर्वृषतुलयोरन्तिकत्वात् कुजक्षेत्रयो-र्मेषवृश्चिकयोस्तदपेक्षया दूरत्वात् तथा क्षेत्रकल्पनं ग्रहराजस्य तव युक्तमिति भावः 'कुजशुक्रधु-न्द्रर्कसौम्यशुक्रावनीभूवां । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणिश्युरजादयः' इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

४०५. वितत्येति ॥ हे राजन् आर्जवमव कृता तस्मात् तदाश्रित्येत्यर्थः न्याय्यपथात् न्याया-नपेतमार्गात् न्यायादनपेतो न्याय्यः धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत् सचासौ पन्थाश्च क्रूरपूरब्धपथामित्यः तस्मात् अविच्युतः नीयनुसारिन्यायमार्गोपेत इत्यर्थः अन्यथा त्रयीसंवरणेन्यार्जवं प्रसज्येत उक्तञ्च राजधर्मे आर्जवं सर्वकार्येषु श्रेयथाः कुहनन्दन । पुनर्नयविचारेण त्रयोसंवरणेन चेति नयो नीतिः स्वरन्ध्रगोपनं पररन्ध्रान्वेषणस्य स्वेन क्रियमाणस्य परेभ्यो गोपनं मन्त्रगोपनं चेति तयोस्संवरणे नीतिरूपे आर्जवं हित्वेति तत्रार्थः तथाभूतो यः राजा सदा सत्यं वितत्य विस्तृत्य । 'न हि सत्यादते किञ्चिद्वाज्ञां वै सिद्धिकारकं । सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दती'त्युक्तेः सत्यनिरतोभूत्वेत्यर्थः क्रियाः राजकर्मणि विदधाति यद्वा नवविधा अपि क्रियाः आरम्भो निष्कृतिः शिक्षापूजनं सम्प्र-धारणं । 'उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नवक्रियाः' ॥ इत्यमरौक्तरूपाः ताः विदधाति करोति तथा इह पृथिव्यां प्रतापी दुष्टेषु प्रभाव्यपि क्षमापरः सज्जनेषु शान्तियुक्तः यद्वा क्षमा क्षितिः 'क्षिति क्षान्त्योः क्षमे' त्यमरः तत्परस्तापालनासक्तः भवतीति शेषः ततस्तस्माद्धेतोः स राजा अन्ततः मरणा-दनन्तरमित्यर्थः विष्णोः पदं स्थानं तस्मिन् वैकुण्ठरूपे चिरं चिरकालपर्यन्तं मोदते तत्र स्थित्वा

४०६. इतीरितां तां सवितुः सधर्मिणीं निधाय धीरो हृदिनीतिविस्तृतिम् ।

व्यधाच्च राज्यं परितः प्रचारयन् प्रधानतो मानवधर्मसंहिताम् ॥

४०७. यथायथं तत्कथया वशीकृता जनास्समस्ता अपि जातिभेदतः ।

स्वधर्मकर्माचरणैस्तमन्वयुः प्रलभ्यवृत्तिं च परां च निर्वृतिम् ॥

नन्दतीत्यर्थः । एवं सर्वांनिमात्राजा व्यवहारान्समापयन् । व्यपोह्य किस्त्रिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गति-
मित्यादि स्मृतेरिति भवः ॥

सूर्यपक्षे ॥ हे सूर्य आर्जवात् प्राक्पश्चिमयोः ऋजुभावात् न तु दिगन्तरव्यस्तभावादिति भावः
न्याय्यपथात् दक्षिणोदगधनयोरुचितरूपात् अविच्युतः यः ग्रहराजः सत्यं वितत्य । सूर्यस्तपति सत्येन
सोमस्सत्येन राजते । इत्यादि पौराणिकस्मृतेः सत्यमवलम्ब्येत्यर्थः क्रियाः गमनागमनरूपाः सदा
विदधाति प्रतापी प्रकर्षेण तापयितुं शीलं यस्य स तथाभूतोऽपि इह लोके क्षमापरः क्षान्तिगुणयुक्तः
अन्यथा प्रतापेन लोका विनश्येयुरिति भावः तथाभूतश्च भवतीत्यर्थः सग्रहराजः ततस्तस्माद्धेतोः
विष्णुपदे आकाशे 'विषद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' त्यमरः । अन्ततः मध्ये सार्वविभक्ति-
कस्तसिन् आकाशमध्ये इत्यर्थः चिरं मोदते ॥

उपसंहरति ॥

४०६. इतीति ॥ धीरो धारणाशक्तिमान् स रामचन्द्रदेवो राजा इति उक्तरूपेण ईरितां
कथितां सवितुः सूर्यस्य समानो धर्मोऽस्याभस्तीति सधर्मिणीं तां सूर्यायोक्तनीतितुल्यामित्यर्थः तां
प्रसिद्धां नीतिविस्तृतिं राजनीतिततिं हृदि मनसि निधाय नितरां धारयित्वा प्रधानतः प्राधान्यात्
भावे व्युद् मानवधर्मसंहितां मनुप्रोक्तस्मृतिं 'स्मृतिस्तु धर्मसंहिते' त्यमरः तत्प्रतिपादितधर्मानित्यर्थः
परितः समन्तात् स्वदेशे इत्यर्थः प्रचारयन् प्रवर्तयन् राज्यं स्वराजकर्म व्यधात् कृतवान् ॥

मनुपक्षे ॥ सवितुः निजजनयितुः सूर्यस्य मानवधर्मसंहितां स्वोक्तां तस्मात्तस्मिन् स्मृतिं अन्यत्समानम् ॥

४०७. यथायथमिति ॥ तत्कथया तस्य राज्ञो रामचन्द्रस्य कथनेन वशीकृताः स्वायत्तीकृताः
समस्ता अपि जनाः जातिभेदतः ब्रह्मक्षत्रविद्शूद्रादिरूप स्वस्वजातिभेदमनुसृत्येत्यर्थः । ल्यबर्थे पञ्चम्यां
तसिन् स्वधर्मकर्माचरणैः श्रुतिस्मृत्युक्तस्वकीयधर्मकर्मानुष्ठानैः उपलक्षिता इत्यर्थः । यथायथं यथायोग्यं
यथा स्वे यथायथमिति वीप्सायामव्ययीभावः वृत्तिं जीवनं प्रलभ्य तस्मादेव राज्ञो लब्ध्वा परां महतीं
निर्वृतिं सुखं च प्रलभ्येत्यर्थः । तं रामचन्द्रदेवं राजानं अन्वयुः अनुगता अभवन् ॥

मनुपक्षे ॥ तत्कथया तदुक्तमनुसंहितारूपया वृत्तिं क्रतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रकृतेन वा
इत्यादि मनुकरूपां अन्यत्समानम् ॥

४०८. प्रजेशवर्यो यदिमं प्रजापतिं क्षितौ महाराजपदे न्ययोजयत् ।
असार्थमन्यत्रगतं श्रुतौ तदाऽमुना विराजाजनिसार्थमेव तत् ॥

४०९. अनन्यलभ्यामितसद्गुणैर्वशीकृता हि यस्यैव भुजावलम्बिनी ।
श्रियाधिकाऽशोभत नामपूर्वतोऽभिमानयुक्ता च पुरत्रयी समम् ॥

४०८. प्रजेशोत्यादि ॥ प्रजानां जनानामीशास्त्वामिनो नृपाः तेषां तेषु वा वर्यो मुख्यः श्रीभारत-
चक्रवर्ती (वैश्वराय) पदवाच्यो वा प्रजापतिं जनाधिपतिं इमं रामचन्द्रदेवं क्षितौ पृथिव्यां महाराज इति
पदं वाचकशब्दः तस्मिन्न्ययोजयत् वाच्यतया नियोजयामास महाराजपदं ददावित्यर्थः ॥ इति यत्
तस्मादेवेत्यर्थः । अन्यत्र विद्यमाने राजान्तरे अर्थेन सह वर्तत इति सार्थं न सार्थमसार्थं स्वावयवार्थत्व-
विशिष्टपुरुषान्तराभावात् अतएव श्रुतौ वेदादिशास्त्रे श्रवणेन्द्रिये वा गतं स्थितं नलो महाराजः युधिष्ठिरो
महाराजः इत्यादिप्रयोगेषु श्रुतत्वादिति भावः । तन्महाराजपदं तदा तस्मिन्समये विशेषेण राजत इति
विराट् तेन अमुना नृपेणैव सार्थमन्यत्रगतं जनि जातं महाराजशब्दस्यान्यत्र नाममात्रेण स्थितावपि अस्मिन्नेव
राज्ञि सार्थकत्वमिति भावः । द्वाविंशत्यधिकानविंशति (१९२२) शताब्द्यां महाराजपदप्राप्तिरस्येति
बोध्यम् ॥

मनुपक्षे ॥ प्रजेशा मनुमरीचिप्रमुखाः तेषामपि प्रजापतित्वात् तेषु वर्यः ब्रह्मा तस्यापि प्रजापति-
त्वान्मुख्यत्वाच्च इमं प्रजापतिं मनुं महाराजपदे न्ययोजयत् यत् तस्मादेवेत्यर्थः । तदा सृष्ट्यादौ अन्वय-
सार्थं राजान्तरस्याप्यभावात् श्रुतौ वेदे गतं प्राप्तं तत् महाराजपदं विराजा विराट्पदवाच्येन अमुना मनुना
एव सार्थमजनि, “सर्वेषान्तु समानानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
निर्ममे इति । तपस्तप्त्वा सृजयन्तु सस्वर्गं पुरुषो विराट् । तं मां वित्तास्य सर्वस्य खट्वारं द्विजसत्तमाः ।
अहं प्रजासिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरं । पतीन् प्रजानामसृजं महर्षीनादितो दश ” इति च मनुः ॥

४०९. अनन्येति ॥ अन्यैर्लभ्या अन्यलभ्या सा न भवतीत्यनन्यलभ्या स्वपित्रादिभिर्बहुप्रयत्नैरपि
दुष्प्रापा यस्य राज्ञो रामचन्द्रस्य अमिता अपरिमिता ये सद्गुणादयो दाक्षिण्यादयस्तैर्वशीकृता स्वायत्ती-
कृता यस्यैव राज्ञः भुजमवलम्बत इति भुजावलम्बिनी बाहुबलमाश्रिता अतएव श्रिया सम्पदा अधिका
ससृष्ट्वा नाम्नां स्वाभिधानानां पूर्वं नामपूर्वं ततस्सार्धविक्रिकस्तसिद्धत्वाच्चकशब्दानामादौ इत्यर्थः ।
भी ; मा ; न, इत्येतैर्वर्णैर्युक्ता भीष्म कटक, माङ्गुलु, नवरङ्गपुर इत्येतानामभिः प्रसिद्धेत्यर्थः । तथाभूता
पुरत्रयी नगरत्रयं च समं तुल्यं यथातथा अशोभत शुशुभे चकारोऽत्र पित्राद्युपभुक्तजयपुरादीनां
समुच्चायकः अयं रामचन्द्रदेवः स्वपितृराज्यसमयएव नवरङ्गपुरराज्ञी सकाशात् मदनन्तरं मदीयं राज्यं
त्वमेव भोक्ष्यसीति लेखपूर्वं तल्लब्धवान् माङ्गुलमपि स्वपितुः पितृव्यपुत्र्यास्सकाशात् स्वराज्यसमये
तथा भीष्मकटकं क्रेयादिनेति तत्पुरत्रयं तत्स्वार्जितमिति बोध्यम् ॥

मनुपक्षे ॥ यस्य मनोः लब्धुं शक्या लभ्याः अन्यत्र लभ्या न भवन्तीत्यनन्यलभ्या ये सद्गुणास्तै-
र्वशीकृता स्वस्यैव भुजावलम्बिनी पुरत्रयी त्रयोऽवयवा यस्यास्सन्ततेः सा त्रयी सङ्ख्याया अवयवे तथप
द्वित्रिभ्यां तयस्येत्ययच् टिड्ढणोत्यादिना ङीप् पुराणां स्वर्गमर्त्यपातालानां त्रयी पुरत्रयी पूर्वतः ततः पूर्व-

४१०. कदा च कालेन्तरपां पतेः समुच्छ्रितां महापोतमिवोपकारिकाम् ।
स्वयं विनिर्माप्य च तत्र संवसन्सुखेन कांश्चित्समयाभिनाय सः ॥
४११. तमोभिभूते समये पुरः क्रियाचयस्य निर्बाधतया विधित्सया ।
अविन्धनज्योतिरतिप्रदीपनैर्दिवं भुवं चापि समं व्यभासयत् ॥

समयापेक्षया श्रिया सम्पदा अधिका अतएव समं तुल्यं यथातथा अभिमानयुक्ता अकाराऽत्रप्रच्छिष्टः
तुल्याभिमानिनी सती अशोभत नामेति सम्भावनायाम् ॥

४१०. कदाचेति ॥ स रामचन्द्रदेवः कदा च काले कस्मिंश्चित्समये अपारपतेः समुद्रस्य अन्तः
प्रान्ते अन्तिके वा 'अन्तः प्रान्तेन्तिके मध्ये' इति कोशात् विशाखपत्तने समुद्रतटे इत्यर्थः ॥ महापोतं
वृहद्वह्निमिव तर्क्यमाणमित्यर्थः ॥ समुद्रतटेस्थितत्वात्तथोत्प्रेक्षा ॥ समुच्छ्रितां अत्युन्नतां उपकारिका राज-
सदनविशेषः 'सौधोऽस्त्रीराजसदनं मुपकार्योपकारिके'त्यमरः ॥ तां स्वयं विनिर्माप्य कारुभिः कारयित्वा
तत्र च सुखेन संवसन् निवसन् कांश्चित्समयान् कालान् निनाय नयति स्म इयं हि महोपकारिका तत्र
(हवामहत्) इति नाम्ना प्रख्यायते ॥

मनुपक्षे ॥ स मनुः कदा च काले कस्मिंश्चित्समये अपारपतेः प्रलयकालीनसमुद्रस्य
अन्तर्मध्ये समुच्छ्रितामुपकारिकामिव महापोतं वेदरूपं महद्वह्निं विनिर्माप्य भगवता मत्स्यरूपिणा
सम्पाद्य स्वयं च तत्र संवसन् सुखेन कांश्चित्समयाभिनाय अत्रार्थे प्रमाणं एकस्मिन्समये प्रलयजलेना-
प्लाविते जगत्स्ये तत्र मत्स्यरूपिणा भगवता समर्पितां सर्वदेवनिकायविनिर्मितां वेदनावं मत्स्यशृङ्गे
भुजङ्गरज्वा बध्वा तत्रोपविश्य भगवतोमुखात् मत्स्यपुराणचरितं श्रुतवान्मनुरित्यादिकं मत्स्यपुराणादाव-
वगन्तव्यं समुद्रयानभूता नारेव पौतवहित्रादिशब्देनोच्यते तथा च गीतगोविन्दे 'प्रलयपयोधिजले
धृतवानसि वेदं विहितवहित्रचरित्रमखेद'मिति ॥

४११. तम इति ॥ अत्र पूर्वश्लोकात् स इत्याकृष्यते च कारणेन स रामचन्द्रदेवः तमसान्ध-
कारेणाभिभूते अभिव्यासे समये रात्रावित्यर्थः ॥ निर्बाधतया अप्रतिबद्धतया यातायातादिरूपक्रियाप्रति-
बन्धकीभूततमो निरसनेनेत्यर्थः ॥ पुरो नगर्याः 'पूः स्त्री पुरी नगर्यौ'वैयमरः ॥ क्रियाचयस्य व्यापार-
कलापस्य विधित्सया विधातुमिच्छया विपूर्वाद्वाजः "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वे"ति सन्
"सन् यज्ञो"रिति द्विवचं सनिमीमेत्य च इत् अत् लोप इत्यभ्यासलोपः सः सीतितः अः प्रत्ययादित्यः
ततष्टाप् अङ्गिरिन्ध्यते प्रकाश्यते इत्यविन्धनो विद्युद्यन्त्रनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ 'यो ज्योतिरग्निः ज्योतिरग्नौ
दिवाकरे' इति मेदिनी । तस्यातिप्रदीपनैरतिशयितप्रकाशनैः दिवमाकाशं भुवं भूतलमपि समं तुल्यं यथा-
तथा व्यभासयत् सौधाष्टपुरमागादीनामधोर्ध्वप्रदेशान् सर्वानपि प्रद्योतयति स्मेत्यर्थः ॥ एतेनायमेवात्र
जयपुरे प्रथमं (एलकटिक् सिटी) इति नामकं आलोकयन्तं स्थापितवानिति फलितम् ॥

मनुपक्षे ॥ स मनुः तमोभिभूते जलेनाप्लाविते जगत्यालोकाभावाद्बन्धकाराच्छृङ्गे समये प्रलयाव-
सानकाले इत्यर्थः ॥ पुरोऽग्रतः 'स्यापुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । निर्बाधतया आलोकभावप्रयुक्तवाधा-

४१२. सविश्वविद्यानिलयस्थितौ जगत्प्रसारितौदार्यगुणप्रमाणितः ।

व्यकल्पयन्नन्दनकल्पवाटिका सुधासमुद्गासि सुरालयानपि ॥

४१३. अयं विधाताखिललोककर्मणां प्रजासमृद्धिं विदधत्स्वतेजसा ।

हिरण्यगर्भात्मभुवं स्वमेव किं तदा बभासास्पदमाततानन ॥

रहिततया क्रियाचयस्य सृष्टिक्रियासमुदायस्य विधित्सया विधातुमिच्छया अविन्धनानां अङ्गिः प्रकाश-
मानानां तेषाममम्यत्वात् ज्योतिषां नक्षत्राणां अतिप्रदीपनैरन्यन्तप्रकाशनैः दिवं स्वर्लोकं भुवं भूलोकं चापि
समं व्यभासयत् प्रकाशयामास निर्मावित्यर्थः अन्नं मनुं प्रति मत्स्यवचनं 'ततस्सदेवनक्षत्रं जगद्यास्यति
संक्षयं । एकस्थ्यास्यसि देवेषु दग्धेष्वपि परन्तप । एतदेकार्णवं सर्वं करिष्यति जगत्स्यं । ततो लयान्ते
सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च । प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ? ॥ इत्यादि मत्स्यपुराणे प्रथम
द्वितीयाध्याययोर्दृष्टव्यम् ॥

४१२. स इति ॥ विश्वविद्यानिलयस्य आन्ध्रविश्वविद्यालयस्य स्थितिः प्रतिष्ठापनं तत्र विषये
जगति लोके प्रसारितेन प्रख्यापितेन औदार्यगुणेन दातृतागुणेन लक्षसङ्ख्यकधनदानादिति भावः ॥ प्रमा-
णितः मर्यादीकृतः ॥ 'प्रमाणं हेतुमर्यादा शास्त्रेयत्ताप्रमातृषु' इत्यमरः ॥ यदवधिकएव दातृतागुण इति
भावः ॥ तथाभूतः सः रामचन्द्रदेवः ईषदूनं नन्दनं नन्दनकल्पानन्दनवनसदृशाः 'ईषदसमासौ कल्पप्'
बन्धुश्रौरः सुहृद्वादीकल्पः प्रस्थः प्रभः समः । देशीयदेश्यरिप्वाभाः सोदराद्या इवार्थका इति कविकल्प-
लता । वाक्यएव वाटिकाः ॥ गृहोद्यानानि स्वार्थे उक्त्वाटीकास्तौ गृहोद्यानेत्यादिहैमः नन्दनकल्पाश्च ताः
वाटिकाश्च सुधा चूर्णलेपः 'सुधा लेपोऽमृतं स्नुही'त्यमरः ॥ सुधाभिस्समुद्गासन्त इति सुधासमुद्गासिनः
ताच्छील्ये णिनिः ते च ते सुरालयाः प्रासादमण्डपादयश्च तानपि व्यकल्पयत् निर्मापयामास ॥

मनुष्ये ॥ ज्योतिः प्रदीपनानन्तरं सृष्टिप्रकारः प्रदर्श्यते स इति ॥ विश्वेषां सर्वेषां विद्यानां
वेदादीनां भुवनानां शिल्पविद्याया वा निलय आधारभूतः स्वर्परेशरिवा विसर्गलोपो वक्तव्य इति
वैकल्पिको विसर्गलोपः 'विश्वं कृत्स्ने च भुवने' इति विश्वः ॥ स्थितौ पालने विषये जगत्सु भुवनेषु प्रसारितेन
औदार्यगुणेन महत्त्वगुणेन प्रमाणितो निश्चितः 'उदारो दातृमहतो' रित्यमरः ॥ तथाभूतः स मनुः नन्दनं
इन्द्रोद्यानं तदास्याकल्पवृक्षप्रधाना वाटिका सुधा पीयूषं च उपलक्षणं चैतद्भूयं तेनान्येऽपि स्वर्गसम्भारा
गृह्यन्ते ताभ्यां समुद्गासिनो ये सुराणामिन्द्रादीनामालया भवनानि तानपि व्यकल्पयत् विशेषेण
ससर्जैत्यर्थः ॥

४१३. अयमिति ॥ अखिलानां समस्तानां लोककर्मणां स्वकीयलौकिकक्रियाणां विधाता
विदधातीति तथा स्वर्थं निर्वाहक इत्यर्थः ॥ अयं रामचन्द्रदेवः स्वतेजसा स्वकीयप्रभावेण प्रजासमृद्धिं
जनानामधिकषि 'अधिकर्षिः समृद्धिःस्या' दित्यमरः ॥ विदधत् सम्पादयन् सन् हिरण्यानि सुवर्णादि-
नानाविधद्रव्याणि गर्भे कुक्षौ यस्यास्सा समृद्धिशालिनीत्यर्थः ॥ तथाभूता आत्मनो भूः स्वकीया भूमिर्यस्य
बहुव्रीहिरर्भको बहुव्रीहिः तं तथा भूतं स्वमेव स्वात्मानमेव तथा तेन रूपेण यो अवभासः ॥ अयं ब्रह्मे-
स्याकारक आभासः तस्यास्पदं स्थोनं कृत्वा न आततान किं ? आततान एवेत्यर्थः ॥ ब्रह्मापि अखिललोक-

४१४. श्रुतश्रुतिर्लोकसमुन्नतिर्धराभरो नृसिंहो बलिपूजितो जयी । स रामनामाऽजनि कामपः कृपानिधिः सुधर्मा दशमूर्तिवद्वरेः ॥

कर्मणां सकलभुवनकर्मणां विधाता स्वतेजसा प्रजासमृद्धिं विदधाति । हिरण्यगर्भाख्यया आत्मभूपदवाच्य-
श्चेति उभयोस्साम्यम् ॥

मनुपक्षे ॥ हिरण्यगर्भस्यात्मभूः पुत्रः तं तथाभूतं स्वं स्वात्मानं अन्यत्सर्वं पूर्ववत् यद्यपि स्वायम्भु-
वस्यैव हिरण्यगर्भोत्पत्तत्त्वं मनुस्मृतावभिहितं तथापि साक्षात् । परम्परया वा वैवस्वतस्यापि तदक्षतं
'स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्विंश्यामनवोऽपरे । सृष्टवन्तः प्रजास्त्रास्त्रामहात्मानो महौजसः' इत्यत्र
मनुभाष्ये सर्वे हि साक्षात् ब्रह्मणा सृष्टा इत्येककुलसम्भवाद्दृश्या उच्यन्ते इति साक्षाद्ब्रह्मणा सृष्टत्वं
मेधातिथिनोक्तं । सौरसृष्टावपि 'सङ्कर्षणोऽपः सृष्ट्वा दौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्भूमं सर्वत्र
तमसा वृत'मित्यादिना सूर्यस्यैव हिरण्यगर्भत्वं प्रतिपादितं सूर्यसिद्धान्तादाविति तदात्मभूत्वं निर्बाधमेव
तस्येति मन्तव्यम् ॥

एवं ब्रह्मसादृश्यं प्रदर्श्य विष्णोर्दशावतारसादृश्यं प्रदर्श्यते ॥

४१४ श्रुतश्रुतिरिति ॥ सोयं नृपः श्रुता गुरुमुखात् श्रवणेन्द्रियविषयीकृताः श्रुतयो वेदादि-
शास्त्राणि येन स तथोक्तः अन्यत्र श्रुता लोके प्रख्याताः श्रुतयो वेदाः प्रलयजलोद्धृताः शङ्खासुराप-
हृता वा यस्माद्धेतोस्स तथोक्तः एतेन मत्स्यावतार उक्तः लोकेषु जनेषु मध्ये समुन्नतिः सम्पदा-
द्यौन्नत्यं प्राशुत्वं वा यस्य स तथाभूतः न सम्पदादिहीनः नापि वा खर्व इत्यर्थः अन्यत्र लोकानां
पृष्टोद्धृतभुवनानां समुन्नतिरुत्तोलनं यस्मात्सः एतेन कूर्मावतारः कथितः भरति विभर्तीति वा भरः
पचाद्यच् धराया भरो धराभरः पृथ्वीपालकः अन्यत्र दंष्ट्रायां भुव उद्धारकः एतेन वराहावतार-
स्सूचितः नृषु मनुष्येषु मध्ये सिंह इव सिंहः श्रेष्ठ इत्यर्थः । 'स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका' इत्यमरः अन्यत्र नाचासौ सिंहः अपरकाये नरइव पूर्वकाये
सिंह इवेति उभयाकारत्वात् एतेन नृसिंहावतारः प्रतिपादितः बलिभिर्बलशालिभिः पुरुषैः पूजितः
केनच पूजायामिति षष्ठीसमासप्रतिषेधः अन्यत्र बलिनामासुरेण पूजितः एतेन वामनावतारो बोधितः
जयोऽस्यास्तीति जयी जययुक्तः अन्यत्र क्षत्रकुलहन्तकतया विजयवान् एतेन परशुरामावतारः सूचितः
राम इति नाम यस्य स रामनामा रामचन्द्रनामेत्यर्थः विनापि प्रत्यथं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपी वाच्य
इत्यनुशासनादिति भावः अन्यत्र रामनामेत्यनेन दाशरथिरुपावतारोऽभिहितः कामान् याचकानां
मनोरथान् पाति रक्षति पिपतिं पृणाति पूरयतीति वा कामपः पा रक्षणे इत्यस्माद्धातोः आतोऽनुप-
सर्गे इति कः पुपालनपूरणयोरित्यस्माद्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति डः अन्यत्र कामपालत्वात्कामपः
'रेवती रमणो रामः कामपालो हलायुध' इत्यमरः एतेन बलरामावतार आख्यातः निधीयतेऽस्मि-
न्निति निधिः कृपाया निधिः कृपानिधिः दद्यानिधानं दीनदयालुरित्यर्थः अन्यत्र यागादावपि पशु-
हिसाया निषेधकत्वात् कृपानिधिः उक्तञ्च जयदेवेन 'निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं सदयहृदय-
दर्शितपशुघात'मिति 'पौलस्त्यं जयते हलं कलथते कारुण्यमात्मन्वते' इति च एतेन बुद्धावतारः
प्रतिपादितः शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा धर्मादनिष् केवलादित्यनिष् अन्यत्र शोभनो धर्मो

४१५. तथा समर्थः सहने प्रतर्पणे प्रतापने जीवनवर्तनार्पणे ।
प्रकाशनाह्लादनदेवपूजनेप्यसौ महेशाष्टतनूपमोभवत् ॥
४१६. मुखेन्दुबिम्बे मधुरा सरस्वती विलोचनाब्जे कमला च कोमला ।
ततश्च तस्याखिलशक्तिरूपिणी तनौ भवानी विललास सर्वदा ॥
४१७. स्वराज्यमुत्सृज्य कदाचिदाग्रहात् सतीर्थसेवी परिपूतविग्रहः ।
समेत्य देवानपि सिद्धपूरुषानुवास सल्लक्षणपत्तने सुखी ॥

यस्मात् सः अधार्मिककुलोन्मूलनेन धर्मसंस्थापकत्वात् एतेन कल्प्यवतारो व्यञ्जितः अतएव हरे-
नारायणस्य दशानां मूर्तीनां मत्स्यादीनां समाहारो दशमूर्तिसङ्घ्यापूर्वो द्विगुः द्विगुरेकवचनं स
नपुंसकं तेन अवतारदशकेन तुल्यं दशमूर्तिवत् तेन तुल्यं क्रियाचेद्वृत्तिः दशावतारतुल्यमजनि जातः
सम्पन्न इत्यर्थः ॥

मनुपक्षे ॥ ब्रह्ममुखात् मत्स्यरूपिणो भगवतो वा श्रुतः श्रुतिः रमते युगयुगान्तादिषु क्रोडत
इति रामं रमणीयं वा नाम यस्य स रामनामा अन्यत्सर्वं पूर्वार्थसम्भ्रम् ॥

इदानीं शिवसादृश्येन विशिष्यते ॥

४१५ तथेति ॥ असौ रामचन्द्रदेवः मनुश्च सहने सहिष्णुतायां विषये तथा पृथिवीतनूपमः
समर्थः शक्तः प्रतर्पणे सतां प्राणिनां वृत्तिसम्पादने विषये तथा जलतनूपमः प्रतापने दुष्टानां ताप-
दानेविषये तथा अग्नितनूपमः जीवन्त्यनेनेति जीवनं वृत्तिः वर्तन्ते अस्मिन्निति वर्तनं वासः अन्यत्र
प्राणधारणावकाशश्च तयोरर्पणे दाने विषये तथा क्रमेण वाक्चाकाशतनूपमः प्रकाशनं च आह्लादनं
च देवानां पूजनं च प्रकाशनाह्लादनदेवपूजनं सर्वोऽपि द्वन्द्वो नपुंसकैकवद्भावनिष्पत्त्यादेकवद्भावः
तस्मिन्विषयेऽपि तथा क्रमेणार्कादितनूपमः अर्थात् प्रकाशने अर्कोपमः आह्लादने चन्द्रोपमः देवपूजने
यागार्दां विषये यज्वतनूपमः समर्थ इत्यर्थः अतएव महेशस्य शिवस्य अष्टौ तन्वोमूर्तय एव उपमा
यस्य स तथोक्तोऽभवत् “भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोष्टौ प्रकीर्तिताः” इति सुप्रसिद्धम् ॥

एवं ब्रह्मविष्णुशिवसम्बन्धिनि तस्मिन् तच्छक्तिप्रथसम्बन्धश्च प्रदर्श्यते ॥

४१६ मुखेति ॥ ततः तस्माद्धेतोः ब्रह्मविष्णुशिवसम्बन्धादित्यर्थः तस्य रामचन्द्रदेवस्य मनोश्च
मुखेन्दुबिम्बे मुखमेवमुदुबिम्बं तस्मिन् सर्वदा कथनोपकथनादौ मधुरा माधुर्यगुणयुक्ता सरस्वती
वाग्देवी विललास विलसितवती विलोचनाब्जे नेत्रपक्षे कोमला सुकुमारा कमला लक्ष्मीश्च विलला-
सेत्यर्थः तनौ शरीरे अखिलशक्तिरूपिणी सर्वशक्तिस्वरूपा भवानी दुर्गा च विललास शक्तिरूपेणेति
भावः एतेनास्य मधुरभाषित्वं दृष्टौ सदयत्वं लक्ष्मीप्रदत्वं च एवं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं च सूचितम् ॥

४१७ स्वेति ॥ स रामचन्द्रदेवः कदाचित् कस्मिंश्चित्समये त्रिशदधिकोनविंशतितशततमे (१९३०)
क्रीस्ताब्दे मार्गशीर्षमासीत्यर्थः स्वराज्यं स्वकीयजनपदं उत्सृज्य परित्यज्य आग्रहात् आदरातिशयात्

४१८. अथाल्पकालेऽत्र निवर्त्य लौकिकं स्वकृत्यमस्मिन्समयातिपातिनि । अभूदनाथा जगती हतक्रिया विसन्ततौ सद्भिजदेवसन्ततिः ॥

तीर्थानि पुण्यस्थानानि सेवत इति तीर्थसेवी कृततीर्थपर्यटन इत्यर्थः अतएव परिसर्वतोभावेन पूतः पवित्रीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य सः देवान् शिवविष्णुप्रतिमादीन् सिद्धपुरुषान् सन्यासिवैष्णवादीनपि तत्तत्पुण्यस्थानस्थितानित्यर्थः समेत्य दर्शनपूजनादिना सङ्गत्य सुखी लब्धानन्दस्सन् सत् शोभनं यत् लक्षणार्थं पत्तनं (लक़्को) इति प्रसिद्धं तस्मिन् उवास न्यवसत् नानातीर्थानि परिभ्रम्यागत्य बलरामपुरे स्वश्वभूष्यालकादिभिर्बहुमानेनाभिनन्दितः (लक़्को) पुर्यां बलरामपुरीयराजभवन एव स्थितवानिति बोध्यम् ॥

मनुपक्षे ॥ परिपूतविग्रहः पवित्रात्मा स मनुः कदाचित् सत्ययुगावसाने इत्यर्थः स्वराज्यं स्वकीयराजकर्म उत्सृज्य स्वपुत्रादिषु इक्ष्वाकुप्रभृतिषु समर्प्य सत् सत्यमेव लक्षणं चिह्नं यस्य तस्मिन् पत्तने सत्यलोकास्थब्रह्मपुरे इत्यर्थः 'सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशास्तेऽभ्यर्हिते च सत्' । इत्यमरः आग्रहात् तीर्थं स्वगुरुं ब्रह्माणं सेवितुं शीलं यस्य स तथाभूतः 'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजलेगुरा' वित्यमरः देवान् अच्युतप्रमुखान् चतुरो देवनिकायान् उक्तञ्च योगभाष्ये तृतीये ब्रह्मणस्सत्यलोके चत्वारो देवनिकायाः अच्युताः शुद्धनिवासाः सत्याभाः संज्ञा संज्ञिनश्चेत्यादि सिद्धपुरुषान् वशिष्ठ-नारदप्रभृतीनपीत्यर्थः समेत्य सङ्गत्य सुखीसन्नुवास सत्ये मनुरेव राजासीत् ततः इक्ष्वाकुप्रभृतयो मनोः पुत्रपौत्रादयः पृथ्वीपालकाः मनुस्तु ब्रह्मलोकमभ्यास्ते इति भागवतादिमतम् ॥

४१८. अथेति ॥ अथ समयान्तरे कास्सन्धेन वा विसन्ततौ विगतसन्ततौ पुत्रादिरहित इत्यर्थः ॥ अस्मिन् रामचन्द्रदेवे राज्ञि अल्पकाले अल्पसमये युवावस्थायामेवेत्यर्थः ॥ लौकिकं लोके प्रसिद्धं हितं वा ङक् तत् लोकव्यवहारसिद्धं स्वकृत्यं स्वकीयं राजकार्यं निवर्त्य परिसमाप्य अत्र लक्षणपुरएव समयस्य कालस्यातिपातो अतिक्रमोऽस्यास्तीति समयतिपाती 'पर्यथोतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यथ' इत्यमरः ॥ तस्मिन्समयातिपातिनि समयमतिक्रम्य लोकान्तरं गते सतीत्यर्थः ॥ द्विजा ब्राह्मणादयः देवा विष्णुप्रतिमाद-यश्च तेषां सन्तत्यासमुद्रायेन सह वर्तमाना जगती जयपुरक्षितिः 'जगती जगतिच्छन्दो विशेषेऽपि क्षिता-वपी' त्यमरः ॥ अनाथा पतिहीना सती हता विनष्टाः क्रियाः कर्माणि यस्यां सा तथाभूता अभूत् लोकान्तरं गते तस्मिन् राज्ञि तदानीं जपहोमदेवयात्रा पूजादिराजकीयं सर्वं कर्म निवृत्तमासीत् नियोजकाभावात् निथोज्य कर्मनिवृत्तिरिति भावः ॥ अयं हि राजा रामचन्द्रदेवः स परिवारस्तीर्थयात्रां कृत्वा नानातीर्थानि परिभ्रम्यागत्य लक्षण (लक़्को) पुर्यां गोमतीतीरे निवसन् तत्रैव एकत्रिंशदधिको नवविंशतिशततमे (१९३१) क्रीस्ताब्दे फाल्गुणशुक्लतृतीयायां स्वर्गसोपानमारुरोह इति ॥

मनुपक्षे ॥ अथास्मिन्वैवस्वते मनो अल्पे ब्रह्मणो दिवसार्धभागपरिमिते काले, 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इत्युक्तेः तद्दिनमध्यएव चतुर्विंशतानां मन्वन्तराणां शास्त्रसिद्धत्वात् चतुर्विंशधा विभक्तस्य ब्रह्मदिवसस्य सप्तमभागएव वैवस्वतमनोः कालः तन्मध्ये इत्यर्थः ॥ लौकिकं पुराणादिप्रसिद्धं स्वकृत्यं स्वसृष्ट्यादिकर्मनिवर्त्य विगताः सन्ततयः इक्ष्वाकुप्रभृतयः पुत्रपौत्रपरम्परा यस्य तस्मिन् तथाभूते अत्र

४१९. तदाधराधीश्वरमन्त्रिमुख्यका बुधावली प्राप्य विशाखपत्तने ।

अपालकं पालयितुं प्रजाकुलं व्यबोधयद्विक्रमदेवनामकम् ॥

४२०. तथा श्रुतेः स्वं समर्थं विनिर्णयन् विधेयसावर्णसुतप्रतीक्षया ।

ततस्समागत्य सहैव तैरलञ्चकार सखर्णमहीभृदासनम् ॥

सत्यलोके समपातिपातिनि ब्रह्मदिनस्य सप्तमभागरूपसमयमतिक्रामति सति तत्समथमतिक्रम्यान्तभूते सतीत्यर्थः ॥ सद्भिज्जदेवसन्ततिः तदानीं स्थिता ये देवर्षिप्रभृतयस्तस्सन्तत्या सहिता जगती जगजातं अनाथा अनीश्वरा सती हतक्रिया लुप्ताचारविचारा अभूत् एकैकमन्वन्तरे एकैकेन्द्रस्य नियमितत्वात् तदानीं मनोरभावे इन्द्रान्तरस्थाप्यभावात् मनुसन्ततेः पार्थिवस्याप्यभावात् शासकाभावेन स्वर्गमर्त्या-दिस्थितं सर्वं क्रियाशून्यप्रायमासीदिति समुदितोऽर्थः ॥

राज्ञो लोकान्तरगमनानन्तरं किमासीत्तदाह—

४१९. तदेति ॥ तदा तस्मिन्समये धराया भारतभूमेरधीश्वरः सन्नाद् 'राजा तु प्रणताशेष सामन्तस्यादधीश्वर' इत्यमरः तस्य ये मन्त्रिणः (एजंटगवर्नरु) प्रभृतयः तएव मुख्याः प्रधानाः यत्र स बुधानामाङ्गलपण्डितानामावली पङ्क्तिः विशाखपत्तने तदाख्ये नगरे विक्रमदेव इति नाम यस्य स विक्रमदेवनामकः वैकल्पिकस्समासान्तः कप्रत्ययः तं पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणरूपं च कृष्णचन्द्रदेवस्य पुत्रं प्राप्य अपालकं पालकरहितं अराजकमिति यावत् प्रजाकुलं जयपुरीयजनजातं पालयितुं रक्षितुं व्यबोधयत् प्रबोधयामास राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य पुत्ररहितस्य स्वर्गमनवार्ता प्राप्य मान्द्राजगवर्नरु-प्रभृतयः धर्मशास्त्रदृष्ट्या सम्यग्विचिच्य निरूप्य च विशाखपत्तनस्थैरेजंटप्रमुखैः विक्रमदेवं जयपुरस्य राजानं प्राबोधयन्निजि बोध्यं इतः प्रभृति वंशस्थग्रन्थसमासिपर्यन्तं वर्ण्यमानस्य विक्रमस्य प्राशस्त्य-द्योतनाय उपमानत्वेन ब्रह्मापि प्रस्तूयते तदेत्यादिना तदा वैवस्वतमनोरनन्तरसमये धरस्य कैलास-स्याधीश्वरश्शिवः गिरीशत्वात् मन्त्री देवमन्त्री वृहस्पतिश्च तां मुख्यां यत्र सा बुधावली देवपङ्क्तिः 'ज्ञातृचान्द्रिबुधा' इति कोशात् खपत्तने शून्यपत्तने ब्रह्मपुर्यामित्यर्थः विशतीति विशा प्रविष्टा सती विशाधातोरिपुपधलक्षणः कप्रत्ययः ततष्टाप् विना हंसरूपपक्षिणा वा तत्पक्षिणि वा क्रमस्सञ्चारो यस्य हंसवाहनत्वात् स च दीव्यतीति देवश्च नाज्ञा कोनामकश्च को ब्रह्मणीति कोशात् विशेष्यविशेषण-समासां तं हंसवाहनं देवं ब्रह्माणं प्राप्य सङ्गस्य अपालकं मनोरभावादारक्षकं प्रजाकुलं प्रजायन्त इति प्रजाः भूतग्रामचतुष्टयं तत्कुलं पालयितुं व्यबोधयत् तस्य प्रजापतित्वादिति भावः ॥

तथा प्रबोधनानन्तरं विक्रमः किं कृतवान् तदाह ॥

४२०. तथेति ॥ स विक्रमदेवः तथा तेन प्रकारेण श्रुतेः श्रवणात् स्वस्य जयपुराधिपत्ये सत्या-वेशश्रवणानन्तरमित्यर्थः स्वं स्वकीयं समर्थं वार्धकावस्थारूपं विनिर्णयन् विवेकेन निश्चिन्वन् ममेदानीं वार्धकस्समयः मां विना अस्मद्वंशस्य जयपुरस्य वा रक्षकः कोऽपि नास्ति दत्तकपुत्रस्वीकारादिना तदुभयं रक्षणीयमिति विनिर्णयन्नित्यर्थः समानी वर्णः सवर्णः सवर्णाञ्जवः सावर्णः सचासां सुतश्च सावर्ण-सुतः स्वसमानजातीयपुत्र इत्यर्थः तस्य प्रतीक्षया उपयुक्तपुत्रग्रहणेच्छेत्यर्थः ततः विशाखपत्तनात्

४२१. सुखोषितं स्निग्धमहाशिलोरसं स्वपार्श्वसंयद्युगवाहुशोभितं ।

सुरक्तगौराङ्गरुचा समुज्ज्वलं मनश्शिलालिसमुमेरुशृङ्गवत् ॥

तैः गवर्नमैट्ट प्रतिनिधिप्रमुखैः सह सममेव समागत्य जयपुरं समागत्य सम्प्राप्य महीं विभर्तीति महीभृत् नृपः 'भूशृङ्गमिधरे नृपे' इत्यमरः तस्यासनं महीभृदासनं स्वर्णघटितं महीभृदासनं शाक-पार्थिवादिः तस्मिहासनं अलञ्चकार सिंहासनमारोहेत्यर्थः 'नृपासनन्तु यद्ब्रदासनं सिंहासनं तु तदितिहैम' मित्यमरः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ स ब्रह्मा तथा तेन रूपेण श्रुतेः श्रवणात् वेदं निरीक्ष्य वा ल्यबर्थे पञ्चमी स्वं समयं स्वदिवसस्य सप्तमभागरूपं विनिर्णयन् तदवसानं विनिश्चिन्वन् सवर्णायाः सूर्यपत्न्या भवः सावर्णः सचासौ सुतः सर्वे हि मनवः साक्षाद्ब्रह्मणा शृष्टा इति सावर्णैरपि ब्रह्मसुतत्वप्रतिपादितत्वात् सौरसृष्टावपि "सङ्कर्ष-णोऽपस्त्वृष्टादां तासु बीजमवाशृजत्" इत्यादिना सूर्यस्यापि सूर्यसिद्धान्ते हिरण्यगर्भत्वप्रतिपादनात् तस्य प्रतीक्षया सावर्णिमनुमपेक्ष्येयर्थः ॥ तैदेवैस्सहैव ततः ब्रह्मपुरात् समागत्य स्वर्णमहीभृत् स्वर्णमहीध्रो मेरुः स पत्रासनं तत्र वा आसनं उपवेशनस्थानं तत् अलञ्चकार देवतमां प्रविवेशेयर्थः ॥ सप्तमाद्वैवस्वतमनो-रन्तरमष्टमस्सावर्णो मनुः उक्तञ्च विष्णुपुराणादां 'छाया संज्ञासुत' इत्यादि चतुर्दशमनवोयथा । 'मनुस्स्वायम्भुवोनाममनुस्स्वारोचिषस्तथा । उत्तमिस्तामसिश्रैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेस्पुतः । वैवस्वतोऽप्यं यस्यैतःसप्तमो वर्तते युगं । सावर्णोदक्षसावर्णो ब्रह्मसावर्ण इत्यपि । धर्मसावर्णरुद्रस्तु सावर्णो रौच्यर्भात्यवत्' इति ॥

इतःप्रभृति पञ्चभिः कुलकम्—

४२१. सुखोषितमित्यादिभिः ॥ अखिलः पुरमाश्रितस्तं तुष्टावेति परत्र सम्बन्धः तं विह्वलं किम्भूतं सुखेनोषित उपविष्टस्तं स्निग्धा चिक्रणा या महतो शिलादृषत् तद्वत् उरो वक्षस्थलं यस्य तं स्वपार्श्वयोः संयतौ सन्नद्धौ सम्पूर्वात् यती प्रत्ये इत्यस्माद्वातोः कर्तरि क्तिप् यम उपरमे इत्यस्मात् कर्तरि क्तिपि मलोपस्तुक् इणातावित्यस्माच्छतृप्रत्यये इणोयणिति यणि स्वपार्श्व संयन्तौ सङ्गच्छन्तौ इति वा यौ युगा-विव बाहू दीर्घभुजां ताभ्यां शोभितस्तं युगो हलाङ्गविशेषः ॥ 'बाहो भुजे पुमान् मानभेदाश्ववृषवायु'ष्विति मेदिनी । सुष्टु रक्तगौरस्य तद्द्वर्णस्याङ्गस्य रुचा कान्त्या समुज्ज्वलो जाज्वल्यमानस्तं अतएव मनश्शिलया धातुविशेषेण लिप्तं विच्छुरितं यत् समुमेरुशृङ्गं तेन तुल्यं तद्वत् स्थितमित्यर्थः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ स्वपार्श्वयोः संयज्ञिः युगसङ्ख्याकैर्बाहैः चतुर्भिर्भुजैश्शोभितं युगशब्दोऽत्र चतुः-सङ्ख्याबोधकः अन्यत्सर्वं समानं । ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं चतुर्भुजमित्यादि तद्यानमत्रानुसन्धेयम् । मेरुशृङ्गेऽपि सर्वाणि विशेषणानि प्रयोज्यानि तत्र सुष्टु खे आकाशे उषितं अभङ्गपत्वात् स्निग्धमहाशिला उरसि यस्य तं स्वस्य पार्श्वयोः पार्श्वोभ्यां वा सम्यक् यन्तौ निर्गच्छन्तौ युगभूतौ युगभूतौ यौ बाहौ प्रवाहौ युगस्य सम्भवात् गङ्गायमुनयोर्युगमस्य वा यौ प्रवाहौ ताभ्यां शोभितं उक्तं च कथासरित्सागरे "यत्राचिराज्यधुमादिमागाविव समागता । गङ्गायमुनयौर्बाहौ भातः सुगतये नृणा"मिति मनश्शिला-लिप्तत्वात् सुरक्तगौराङ्गरुचा समुज्ज्वलं च ब्रह्मणि साम्यलाभाय स्वपार्श्वेषु संयज्ञिः युगसङ्ख्याश्रुतु-

४२२. प्रसिद्धमाहुर्निगमागमेषु यं पुराणमूर्तिं बहुवक्त्रसंस्तुतं ।
तपस्त्रिभिर्ज्ञानधनार्थिभिर्द्विजैर्गुणं गृणद्भिः परितोऽपि सेवितम् ॥

४२३. विधेर्निषेधस्य च लोककर्मणां बुभुत्सुभित्तैर्विबुधैर्विमण्डितं ।
विचित्रनानाविधवाग्विलासयुक्प्रबन्धविस्तारकृतौ सुपण्डितम् ॥

स्सकृत्स्यैर्वाहैः गङ्गाप्रवाहैः शोभितमिति समर्थनीयं । गङ्गायाश्चतुर्धात्वमुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ यथा
“विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्धाऽसीत् । विष्णुभाचलमस्तकशस्तसरः सङ्गता गता वियति
शीताख्या भद्राश्वं साळकनन्दा च भारतं वर्षं । चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुरून् यातेति ” ॥

४२२. प्रसिद्धमिति ॥ यं विष्णुं निगमागमेषु निगमा वेदाः आगमानि तद्भिन्नतन्त्रशास्त्राणि च
'आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते' इत्युक्तलक्षणानि
तेषु प्रसिद्धं तद्विषयेषु वेत्तृत्वेन ख्यातमित्यर्थः 'प्रसिद्धौ ख्यातभूषिता' वियमरः । आहुः वदन्ति
पण्डिता इति शेषः 'पुराणानां सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं
पञ्चलक्षण'मित्युक्तरूपाणां मूर्तिरिव मूर्तिर्यस्य तं पुराणतत्त्वाभिज्ञमित्यर्थः । बहुषु अनेकेषु वक्त्रेषु जनमुखेषु
संस्तुतं प्रशंसितं ज्ञानं धनं चार्थयितुं शीलं येषां तैः कैश्चिद्ज्ञानार्थिभिः कैश्चिद्धनार्थिभिः इत्यर्थः । अतएव
गुणं विद्वत्त्वादात्त्वादिरूपं गृणद्भिः कीर्तयद्भिः तपस्त्रिभिः वैष्णवादिभिः द्विजैर्ब्राह्मणादिभिरपि परितः
समन्तात् सेवितं ज्ञानोपदेशेन धनदानेन च तान् प्रीणयित्वा आश्रयतां प्रापितमित्यर्थः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ यं ब्रह्माणं निगमागमेषु प्रसिद्धं प्रतिपादितमाहुः पुराणमूर्तिं पुरातनविग्रहं जगदादि-
भूतत्वात् 'पुराणे प्रतनप्रल पुरातन चिरन्तनाः' इत्यमरः । बहुभिश्चतुस्सङ्ख्याकैर्वक्त्रैस्संस्तुतं प्रस्तुतं
बहुवक्त्र इति संस्तुतं वा ज्ञानं तत्त्वज्ञानमेव धनं तदर्थिभिः गुणं सर्वज्ञत्वादिकं गृणद्भिस्तपस्त्रिभिर्द्विजैः
नारदादिभिः परितस्सेवितं परिवेष्टनेन आराधितमित्यर्थः ॥

४२३. विधेरिति ॥ लोकानां लोकसम्बन्धनां लौकिकानामित्यर्थः ॥ कर्मणां कर्तव्याकर्तव्यरूपाणां
विधेः कर्तव्यतायाः निषेधस्य अकर्तव्यतायाश्च शेषत्वविवक्षायां षष्ठी विधिं निषेधं चेत्यर्थः ॥ बुभुत्सुभिः बोद्धु-
मिच्छुभिः बुध अवगमने इत्यस्माद्वातोः सन्नन्तादुः एकाचोबशोभषिति भूभावः तैः प्रसिद्धैः कर्मकुशलै-
रित्यर्थः । विबुधैः विशेषज्ञैः प्राङ्घ्रिवाकादिभिरित्यर्थः 'विबुधोऽज्ञे सुरे' इति कोशात् । विमण्डितं विशेषेणा-
वेष्टितमित्यर्थः पण्डिता अपि संशयितस्थलेषु यं पृच्छन्तीति भावः । विचित्राणां चमस्कृतिजनकानां
नानाविधानां संस्कृतोत्कलत्रैल्लिङ्गाङ्कुरूपबहुप्रकाराणां भाषाणां वाचां विलासैर्विन्ध्यासैः युज्यन्त इति
युजः युजेः सस्वद्विषेत्यादिना किप् तेषां प्रबन्धानां सन्दर्भाणां विस्तारकृतौ विस्तृतिकरणे विषये
सुपण्डितं प्रवीणमित्यर्थः एतत्कर्तृकग्रन्था नामतोऽस्य निर्दिश्यन्ते श्रीराधामाधवनाटकं श्रीनिवासकल्याण
कृष्णाञ्जुनचरितटीका । मानवतीचरितं । नीतिगीतिततिः गोविन्दमञ्जरीकावलिः । सन्ध्याप्रयोगः । द्विजा-
चमनविधानं । कादम्बरीकथासारः । श्रीतुलसीविक्रमरामायणमादिकाण्डात्मकं । सरसगीतावली ।
भक्तिरत्नमालिका । बौद्धनाटकं । कुन्दमालानाटकाजुवादश्च इत्यादयो ग्रन्थाः केचन उत्कलभाषया ।
केचन त्रैलिङ्गभाषया । केचिच्च संस्कृतभाषया निर्मितास्सन्तीति वेदितव्याः ॥

४२४. स्मृतं जनुष्मानिति कृष्णदेहतः स्वबाहुजातोन्नतिसाधितेप्सितं ।
स्वभूप्रजापाल पितामहात्मभूपदेरितं लोकहिते सदा रतम् ॥

४२५. अवाप्य तद्ब्रह्मसमागमात्परं सुखं समासाद्य तदा तमादरात् ।
प्रकाश्य तुष्टाव समन्ततोमुखं जयेति पूर्वं पुरमाश्रितोऽखिलः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ लोककर्मणां भुवनसम्बन्धिकर्मणां विधेः निषेधस्य च बुभुत्सुभिः तैः लोकपालकै-
रित्यर्थः । विबुधैर्देवैर्विमण्डितं परिवेष्टितमित्यर्थः विचित्राणां नानाविधानां वाचः सरस्वत्या देव्याः
विलासयुजां शृङ्गारक्रियाविशेषयुक्तानां प्रबन्धानां प्रकृष्टरतिबन्धानां विस्तारकृतां सुपण्डितं तथाभूतं
यं आहुरिति पूर्वेण सम्बन्धः यद्वा वेदगर्भत्वात् वाक्पतित्वात् विश्वसृक्त्वाच्च विचित्रनानारूपवचन-
विन्यासयुक्तसन्दर्भाणां तत्कालोचितानां विस्तारकृतां सुपण्डितं रचयितारमिति पूर्वार्धसमम् ॥

४२४. स्मृतमिति ॥ कृष्णदेहतः कृष्णचन्द्रवर्मणः शरीरात् जनुष्मान् जन्मवान् इति स्मृतं
प्रख्यातं “यशोदयाप्याथितमूर्तिरन्यज” इत्यल श्लोकप्रतिपादितस्य कृष्णचन्द्रदेवस्य तनूज इति कथित-
मित्यर्थः ॥ स्वबाहुजातया निजभुजबलोपार्जितया उन्नत्या महत्त्वेन साधितं सम्पादितं ईप्सितं मनोरथो
येन तं स्वस्य सम्बन्धिनी था भूः जयपुराख्या स्वज्येष्ठसन्तानैः परिपालिता तस्यां प्रजापालः जनपालक
आसीत् यासन्नस्वर्गतो रामचन्द्रदेव इत्यर्थः ॥ तस्य पितामहस्य कनिष्ठपितामहस्यात्मनो भवतीत्यात्मभूः
पुत्र इति पदेन शब्देन ईरितः ॥ लोकैः कथितस्तं राज्ञो रामचन्द्रस्य पितामहवैमात्रेय भ्रातुष्पुत्र इत्यभि-
हितमित्यर्थः ॥ सदा सर्वदा लोकानां समस्तजनानां हिते इष्टसाधने विषये रतम् ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ कृष्णस्य भगवतो बालमुकुन्दस्य देहतः नाभिपद्मादित्यर्थः ॥ जनुष्मान् उत्पन्न इति
स्मृतं पुराणादिषु ख्यातं स्वबाहुजातस्य स्वकीयबाहुसमुत्पन्नस्य अष्टममनोरित्यर्थः ॥ क्षत्रियजातेर्बाहुज-
त्वात् उन्नतिसाधिते चतुर्दशभुवने आधिपत्यप्रदानेन उत्कर्षसाधने विषये ईप्सितं यस्य तं भावेक्तप्रत्यये
स्वेनैव भवतीति स्वभूः ‘स्वभूनांब्रह्मणि हरा’विति कोशात् प्रजाः पालयतीति प्रजापालः कर्मण्यण् प्रजा-
पतिपदवाच्यत्वात् अग्निष्वात्तादीनामपि पितृणां पितेति पितामहः आत्मनः परमात्मनो विष्णोस्स-
काशात्भवतीत्यात्मभूः इत्येतद्रूपैः पदैः पर्यायशब्दैः ईरितोऽभिहितस्तं लोकानां भुवनानां हिते सदा रतं
तत्परमित्यर्थः ॥

४२५. अवाप्येति ॥ जयेति शब्दः पूर्वं वाचकशब्दे यस्य तत्पुरं जयपुरमित्यर्थः ॥ आश्रितः
अखिलो जनसमूह इत्यर्थः ॥ तं उत्कल्पं विक्रमदेवमित्यर्थः ॥ समासाद्य समागम्य तदा ब्रह्मसमागमात्
ब्रह्मणो विधातुः समागमात्साक्षात्सङ्गमादित्यर्थः ॥ यत्परं सर्वोत्कृष्टं सुखं तत् तत्सजातीयसुखं परमानन्द-
रूपमित्यर्थः ॥ अवाप्य प्राप्य आदरात् समादरात् समन्ततः परितः मुखं प्रकाश्य तुष्टाव सर्वोऽपि जनः
मुखचितननपूर्वकं उच्चैर्गुणकीर्तनं चकारेत्यर्थः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ पुरं शरीरं ‘पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं । पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि
पुरं पुरी’ति धरणिः । तदाश्रितोऽखिलः सर्वोऽपि प्राणीत्यर्थः ॥ समन्ततः चतसृष्वपि दिशासु मुखानि

४२६. क्रमादवर्तन्त यथायथं पृथग्व्यवस्थितास्ते न चतुर्विधाः प्रजाः ।

पतिं तमासाद्य तदाज्ञया रता यथा नियोगं निजधर्मकर्मसु ॥

४२७. सहर्षिभिर्च्युससुभाषितैः कृपापरैश्च रामाह्वयदीप्तिवन्मुखैः ।

क्रियासु मुख्यैः सुतपोऽमितप्रभैः सुपूजितैर्देवगणैश्च दिद्युते ॥

यस्य स समन्ततोमुखः चतुर्मुख इत्यर्थः ॥ तं तथाभूतं ब्रह्माणं समासाद्य सङ्गत् तदा तस्मिन् समये ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यं परमात्मतत्त्वं तस्य समागमात् साक्षात्कारात् यत् परं नित्यनिरतिशयं सुखं ब्रह्मानन्दरूपं तत् अवाप्य जयेति पदं पूर्वं प्रथमं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा क्रियाविशेषणं चेतत् प्रकाश्य उच्चैरुद्घोष्य तुष्टाव जयजय ब्रह्मन् इत्यादि रूपेण स्तुतिं चकारेत्यर्थः ॥

४२६. क्रमादिति ॥ तेन विक्रमदेवेन यथायथं यथायोग्यं यथा स्वे यथायथमिति निपातनात्सायुः पृथक् व्यवस्थिताः नानाप्रकारजाति देशकुलधर्माचारादिव्यवस्थया स्थापिताः चतस्रो विधाः प्रकाराः यासां ताश्चतुर्विधाः ब्रह्मक्षत्रविदशूद्ररूपेण चतुः प्रकारा इत्यर्थः ॥ प्रजा जनाः तं विक्रमदेवं पतिं पालकमासाद्य प्राप्य क्रमात् ब्राह्मणात्क्रमात् कालक्रमाद्वा नियोगं नियोजनमनतिक्रम्य यथानियोगं निजधर्मकर्मसु स्वकीयवेदादिविहितकृत्येषु यजनपालनवाणिज्यसेवादिरूपेष्वित्यर्थः ॥ रता आसक्ता अवर्तन्त आसन् ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ तेन ब्रह्मणा यथायथं पृथक् व्यवस्थिताः चतुर्विधाः प्रजाः देवर्षिपितृमनुष्यरूपाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जकरूपा वा तं ब्रह्माणं पतिमासाद्य तदाज्ञया तस्य ब्रह्मणः शासनेन यथानियोगं क्रमात् निजधर्मकर्मसु रताः स्वस्वव्यापारेषु निरताः अवर्तन्त ॥

उक्तपुत्रार्थो विशदीक्रियते ॥

४२७. सहर्षिभिरित्यादि ॥ व्यासस्य महर्षेः सुभाषितानि शोभनोक्तयः अष्टादशमहापुराणो-पुराणमहाभारतानीत्यर्थः ॥ तैः तत्पठनश्रवणादिभि रित्यर्थः ॥ सहर्षोऽस्त्येषामिति सहर्षिणस्तैः परस्परस्पर्धां शालिभिः हर्षयुक्तैर्वा 'सहर्षस्पर्धनेहर्षे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृपा दयैव परं प्रधानं येषां तैस्तथाभूतैश्च राम इत्याह्वयो रामाह्वयः रामनाम तेन दीप्तिमन्ति जाडव्यमानानि मुखानि येषान्तैः सर्वदा रामनामो-च्चारणेन प्रसन्नवदनैरित्यर्थः ॥ क्रियासु स्वस्वकर्मसु यद्वा आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा यजनं सम्प्रधारणं । 'उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नवक्रिया' इत्युक्तरूपासु मुख्यैः प्रधानैः निपुणैरित्यर्थः ॥ सुतपोभिः शोभनकृच्छ्रादिकर्मभिः अमिता अपरिमिताकान्तिर्येषां तैः अमृतप्रभा इति पाठे अमृता देवाः तेषां प्रभेव प्रभा येषां तैः निष्पापत्वाज्ज्वलच्छरीरैः इत्यर्थः तथाभूतैर्जनैरित्यभ्याहार्यं तथा सुपूजितैः सुष्ठु अर्चितैः देवगणैः प्रासादादिस्थितदेवमूर्तिसमूहैश्च दिद्युते धीतितं कर्मणि तद् ॥ अस्य राज्ञः शासनात् सर्वेऽपि जनाः सद्धर्मकर्मपरायणा आसन् समस्तदेवकार्यमपि सम्यगनुष्ठितमासीदिति भावः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ तदानीं तेन व्यवस्थिता देवा ऋषयश्च प्रदर्श्यन्ते व्यासेन सह सुभाषितैः सुष्ठुक्तैः पुराणेष्वित्यर्थः कृपापुत्रोऽस्यो येषु तैश्च राम इत्याह्वयो नाम यस्य स रामाह्वयः स च दीप्तिमांश्च तौ मुखं प्रारम्भो येषां तैस्त्वभृतिभिरित्यर्थः ऋषिभिः गालवद्रौप्यैश्चक्रेर्मिलित्वा रुसभिः ऋषिभि-

४२८. प्रसिद्धगन्धर्वविहारसादरोऽनुयायिरक्षः कुलदीपनः प्रभुः ।
प्रचारयामास तदा प्रजापतिः क्षितौ सविद्याधरनामसार्थकम् ॥
४२९. युतो जयन्तामृतकल्पनन्दनश्रिया च शच्या समया च पद्मया ।
अभूत्पुरोदेशविशेषपालकः सुधीः सुरेन्द्रः कलितप्रभावलिः ॥

रित्यर्थः । सह तत्सहितैरित्यर्थः । मुख्यैस्तदाख्यैः सुतपाश्चात्प्रभाश्च तैस्तत्तन्नामभिश्च सुपूजितैः सर्वैर-
प्यर्चितैः देवगणैर्देवसमूहैश्च क्रियासु तन्मन्वन्तरविहितकर्मसु दिव्युते उक्तं च विष्णुपुराणे तृतीयेशे
द्वितीयेऽध्याये “सावर्णिस्तु मनुयोंसौ मैत्रेय भविता ततः । सुतपाश्चात्प्रिताभाश्च मुख्याश्चापि तदा
सुराः ॥ तेषां गणस्तु देवानामेकैको विशकः स्मृतः । सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान्मुनिसत्तम ।
दीसिमान्गालवो रामः कृपो द्रौणिप्लथापरः । मत्पुत्रस्तु तथा व्यासःकृप्यश्चस्रश्च सप्तमः । विष्णुप्र-
सादादनघः पातालान्तरगोचरः । विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यती”त्यादि । अत्र अमिताभा
इत्युक्तं भागवते तु अमृतप्रभा इति ॥

४२८. प्रसिद्धेति ॥ तदा राज्ञोऽस्य राज्यसमये प्रसिद्धो वेगादिगुणैः प्रख्यातः यो गन्धर्वो
घोटकः ‘घोटकेपीति हुरगहुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः । वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसस्य’ इत्यमरः । तेन विहारे
परिक्रमे सादरः आदरसहितः अक्षरारोहनिपुण इत्यर्थः । रक्षतीति रक्षः पचाद्यच् अनुयायिनां अनुगतानां
जनानां रक्षो रक्षकः अनुयायिनां रक्षा यस्मात्स इति वा कुलस्य निजवंशस्य दीपनः प्रकाशकः
कर्तारि व्युः कुलश्रेष्ठ इत्यर्थः प्रभुरीशिता प्रजायत इति प्रजा दुहिता तस्याः पतिः राज्ञोऽस्य विक्रमस्य
जामातेत्यर्थः । प्रजापतिर्ब्रह्मराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे । बन्धौ त्वष्टरि दक्षादा”विति हैमः । सः तथा प्रसिद्धो
विद्याधरसिंहः क्षितौ भूमण्डले विद्याधरनाम विद्याधर इति स्वनामधेयं अर्थेन स्वाभिधेयेन सहितं
सार्थकं स्वार्थं कप्रत्ययः तत् अन्वर्थमित्यर्थः प्रचारयामास धरतीति धरः पचाद्यच् । विद्यानां
संस्कृताङ्गादिरूपाणां धर इति व्युत्पत्त्या स्वस्य विद्याधरनाम्ना सह विद्वत्तामपि जगति प्रख्यापयति
स्मेत्यर्थः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ पूर्वत्र श्लोके देवर्षिविशेषानुत्तवा देवसामान्यमपि यथाधिकारं स्थापितवानिति
सूचयन्नाह प्रसिद्धेति ॥ तदा सावर्णमन्वन्तरे प्रभुर्जगतामीश्वरः स प्रजापतिर्ब्रह्मा क्षितौ पृथिव्यां
प्रकर्षेण सिद्धानां गन्धर्वाणां च देवयोनिविशेषाणां विहारेषु परिक्रमणेषु विषये सादरः कृतादर
इत्यर्थः । अनुयातुमनुगन्तुं शीलं येषां तेषां रक्षसां कुलस्य दीपनस्सन् सार्थकं स्वार्थैर्विद्याधरैः सहितं
विद्याधर इति नाम प्रचारयामास विद्याधरान् प्रचरय्य तन्नामापि जगति प्रख्यापयामासेत्यर्थः तथा च
विशिष्टदेवर्षिगणान् संस्थाप्य इतरान् सर्वानपि देवादीन् यथास्थानं यथाधिकारं नियोजयाञ्चकारेति
तात्पर्यार्थः ॥

४२९. युतइति ॥ किञ्चेति चार्थः जयन्तः पाकशासनिः इन्द्रपुत्र इत्यर्थः सचासौ अमृतो देवश्च
‘अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते । अथाचिते च यज्ञे च ना धन्वन्तरिदेवयोरिति मेदिनी’
तत्कल्पस्तत्तुल्यः ईषदसमाप्तौ कल्पप् यो नन्दनः पुत्रः सएव श्रीः सम्पत् तथा जयन्ताख्यदेवप्रतिमपुत्रस-

४३० ववर्ष काले जलदो वसुन्धराऽऽचकर्ष चित्तं बहुसस्यबन्धुरा ।

प्रकर्षमाप्त्वा जनताधिकैर्धनैर्जहर्ष नित्यं पितृदेवतार्चनैः ॥

४३१. स इत्थमास्थाप्य समं यथास्थितं स्वकार्यजातं ग्रथयन् प्रसूनवत् ।

सुरक्षकान् ग्रन्थिवदास्थितान्स्वयं समीक्ष्य सूत्रप्रतिमस्थितोऽभवत् ॥

म्पत्या उपलक्षितयेत्यर्थः । अन्यत्र जयन्तस्तन्नामा पुत्रः अमृतं सुधा कल्पः कल्पवृक्षः नन्दनं इन्द्रोद्यानञ्च तद्रूपप्रियोपलक्षितया अतएव शच्या पुलोमजया समया समानया पद्मया तदारुयया पद्मावतीनाञ्च व्यवहृतया स्वभार्ययेत्यर्थः । युतस्सहितः । इत्थं पद्मवती ऋणिदेवी आसन्नमृतस्य राज्ञो रामचन्द्रदेवस्य समानोदर्या सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेति क्विप् सम्प्रसारणं च शोभना धीर्बुद्धिर्यस्य स तथोक्तो वा विद्वानित्यर्थः कलिता प्रकल्पिता प्रभावलिः प्रभावपटली यस्य येन वा स तथाभूतश्च सुरेन्द्रः तन्नामा राजपुत्रः सुरेन्द्रप्रतापसिंह इति प्रसिद्धः पुरोऽग्रतः 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रत' इत्यमरः । आदावेवेत्यर्थः । देशविशेषाणां जयपुरराष्ट्रान्तर्गतानां कियतां देशानां पालकः पालयिता अभूत् ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ तदानीं बलिरिन्द्रत्वेन योजित इत्याह युत इति सुधीः विष्णुभक्तत्वात् कलिता प्रकर्षेण भाः प्रभा येन स कलितप्रभाः 'भाश्च दीप्ताविलस्याद्भातोः क्विप् 'भाः प्रभावे मयूखे च' इति कोशात् तथाभूतो बलिः बलिनामासुरः । जयन्तश्चामृतञ्च कल्पश्च नन्दनं च तान्येव श्रीः सम्पत् तैः सहिता वा या श्रीः इन्द्रसम्पत् तथा युतः पद्मा लक्ष्मीः 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मे' ल्यमरः । तथा समया समानया शच्या शचीदेव्या च युतः पुरोऽग्रभूतो यो देशविशेषः देशभेदः पूर्वदिग्भू इत्यर्थः तस्य पालकः पूर्वदिक्पतिश्च सन् सुराणां सुरेषु वा मध्ये इन्द्रः अभूत् सावर्णमन्वन्तरे बलेरिन्द्रत्वे प्रमाणं प्रागुक्तम् ॥

सुवृष्ट्यादीनां धर्ममूलकत्वात् धर्मस्य च राजानुगतत्वात् राज्ञोऽस्य धार्मिकत्वं ध्वनयन्नाह ।

४३०. ववर्षेति ॥ जलदो मेघः काले उचितसमये एव ववर्षं ततश्च वसुन्धरा पृथिवी बहुभिः सस्रथैः शाल्यादिभिः बन्धुरा उन्नतोन्नता रम्येति यावत् 'बन्धुरन्तून्नतानत'मित्यमरः तथा सती चित्तं मनः द्रष्टुरिति शेषः आचकर्ष आकृष्टवती सर्वस्यसम्पन्नतया मनोहारिणी आसीदित्यर्थः ततश्च जनता जनसमूहः ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्लिति समूहार्थे तत् अधिकैः धनैः धान्यादिरूपैः हेतुभिः प्रकर्षमुत्कर्षमाप्त्वा नित्यं प्रतिदिनं पितृदेवतार्चनैः पितॄणां देवतानाञ्च पूजनैः क्रियाभिः जहर्ष हृष्टासीदित्यर्थः कारणमालालङ्कारः ब्रह्मपक्षेऽपि समानोऽर्थः किन्तु ब्रह्मणो निदेशात् देवा ऋषयः पितरों मनुष्याश्च यथा नियोगं धर्मकर्मादिना परस्परोपकारका अभूवन्निति तात्पर्यम् ॥

४३१. स इति ॥ स विक्रमदेवः इत्थं अनेनप्रकारेण समं सर्वं स्वकार्यजातं स्वकीयकार्यैर्धं "जातं जात्थोघजन्मसु" इति हैमः यथा स्थितं पूर्वस्थितिमनतिक्रम्य आस्थाप्य सर्वतोभावेन स्थापयित्वा प्रसूनेन तुल्यं प्रसूनवत् ग्रथयन् संयोजयन् ग्रन्थिवत् ग्रन्थिभिस्तुल्यं यथा तथा आस्थितान् संयोजितान् सुरक्षकान् उक्तमरक्षिपुरुषान् स्वयं समीक्ष्य सम्यगवलोक्य सूत्रं प्रतिमोपमा यस्य स सूत्रसदृश इत्यर्थः स्थितः अभवत् यथा विभिन्नानि कुसुमानि यथास्थानस्थित्या सङ्गृह्य प्रत्येकग्रथितकुसुमगुम्फानां श्लथत्वाना-

४३२. यएव विख्यापितभूतभव्यभावयितृताऽभाव्यविभुत्ववैभवः ।
स्मृतो विधातव्य विधायको विधिप्रवर्तकश्चापि सवोध्यबोधकः ॥
४३३. कचिन्मृदुः कापि कठोरमूर्तिमान् लघुर्गरीयानपि कुत्रचिद्विभुः ।
सुवृत्तदुर्वृत्तसमासमेषु यो व्यवस्थितः कापि च तत्तदात्मना ॥

पत्तये तत्र तत्र सुदृढं ग्रन्थयस्थाप्यन्ते सूत्रं चानुस्यूततया वर्तते । तथा इतः पूर्वं रक्षकाभावात् भिन्नभिन्नं निखिलमपि लौकिकं स्वकीयं कार्यजातं यथास्थानं संयोज्य रक्षिवर्गानपि तद्रक्षणार्थं प्रत्येकत्र नियोज्य स्वयञ्च तत्कार्यकलापं पर्यालोकयन् अवर्ततेत्यर्थः ब्रह्मपक्षेऽपि समानमेतत् ब्रह्मापि सूत्रात्मतया सर्वत्र वर्तत इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥

४३२. य इति ॥ य एव विक्रमदेवः विख्यापितं सर्वत्र प्रकटीकृतं भूतानां सर्वेषामपि प्राणिनां यानि भव्यानि मङ्गलानि मङ्गलं शुभं भावुकं भविकं भव्यमित्यमरः । तेषां भावयितुर्भावः भावयितृता तथा तच्चित्तकृतया गुणेनेत्यर्थः अभाव्यं भावयितुमनहं भावयतेरर्थाथं यत् अचिन्त्यमित्यर्थः विभुः वैभवं प्रभुतातिशयो येन स तथोक्तः अत्र विभवस्य भावो वैभवमिति भावे अणिकृते विभुत्वस्य वैभवमैश्वर्यातिशयोऽर्थः । विभव एव वैभवमिति स्वार्थेऽणिकृते विभुत्वरूपं यत् वैभवं सम्पदिति समर्थनीयं स एव विक्रमः विधातव्यानां कर्तव्यानामेव कर्मणामित्यर्थः विधायकः कारकः नत्वकर्तव्यानां निषिद्धानामिति भावः विधीनां शास्त्रोक्तविधानानां प्रवर्तकः प्रचारयिता च तथा बोध्यानां बोधयोग्यानां बोधकः यस्तु यद्वोधिषु योग्यः यत्तु यस्य बोधयिषु योग्यं तद्वोध्ययिता चापि स्मृतः कथित आसीदित्यर्थः ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ पूर्वत्र श्लोके सूत्रात्मतया स्थित इत्युक्तं । तदेव विशदीक्रियते यएव ब्रह्मा विख्यापितं श्रुतिस्मृत्यादिषु प्रकटीकृतं यच्च भूतमतीतं नित्यसिद्धं वस्तु भव्यं भवनाहं भाविसाध्यरूपमित्यर्थः । भव्य-नेथेत्यादिना यत् । यश्च भावयतीति भावयिता भवनस्य निष्पादयिता तेषां भावस्तत्ता तथा हेतुना अभाव्यमचिन्तनीयं विभुत्ववैभवं व्यापकत्वरूपमैश्वर्यं येन यस्य वा स तथोक्तः स च ब्रह्माविधातव्यं चासौ विधायकश्च कर्तव्ययागादिकर्मरूपः यजमानादिकारकरूपश्चेत्यर्थः । विधेः यज्ञादिक्रियायाः प्रवर्तकः कारयिता च विधिश्चासौ प्रवर्तकश्चेति तदुभयरूपो वा तथा बोध्यं ज्ञेयरूपञ्चासौ बोधको ज्ञाता ज्ञापयिता च तदुभयरूपोऽपि स्मृतः 'पुरुषएवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमित्यादयश्श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः ॥

४३३. कचिदिति ॥ यः विभुः प्रभुर्विक्रमः सुवृत्ताः शोभनचरित्रास्सज्जनाः दुर्वृत्ता दुष्टचरित्रा दुर्जनाः समाः समदर्शिन उदासीनाः असमा अनन्यसाधारणाः विद्वत्तादिना आत्मश्लाघानिरताश्च तेषु मध्ये इत्यर्थः । निर्धारणे सप्तमी क्वचित् सुवृत्तेषु मृदुः अतीक्ष्णस्वभावः कोमलात्मा वा 'मृदुचा-तीक्ष्णकोमला' वित्यमरः । कापि दुर्वृत्तेष्वित्यर्थः कठोरा नूष्टरा मूर्तिशरीरमस्यास्तीति कठोरमूर्तिमान् अतिकठिनात्मा मनुष्या काठिन्यातिशयो व्यज्यते यद्वा मूर्तिमच्छब्दोऽपि कठोरपर्यायः 'कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं । जरठं मूर्तिमन्मूर्तं' मित्यमरः । कठोराणामपि मूर्तिमान् कठोरः कठोरतम इत्यर्थः

४३५. यथाश्रुतं कर्म समस्तमात्मनः स्वबुद्धिपूर्वं विदधानमेव यम् ।

परोपकारैकपरप्रवृत्तिसद्गुणं प्रधानं समुदीरयन्ति च ॥

४३६. दिगीशवृन्दस्य कलाभिरस्य यत्प्रपालनार्थं खलु मूर्तिकल्पनम् ।

ततश्च तस्याखिलदैवतात्मनस्समस्तकार्येषु विशिष्यते स्थितिः ॥

“तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्ससरूपविनिवृत्तां । प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितस्वच्छ” इति तेन विवेकज्ञानेनेत्यर्थः गुणास्तूतां गुणानां सत्त्वरजस्तमसां आस्तूतां विस्तृतिरूपप्रपञ्चे उदासीनतया मध्यस्थतया स्थितं हि स्वसन्निधानात् प्रकृतिकर्तृके प्रपञ्चे केवलं कृतस्थसाक्षिस्वरूपमित्यर्थः । उक्तञ्च तत्रैव “तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गं । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीन” इति विशेषेषु शब्दावेषु केवलं कारस्वयेन असक्तप्रनासक्तं सोकरनिर्लिप्ततामरसपलाशवत् कर्तृत्वभोक्तृत्वनिर्लिप्तमित्यर्थः विवेकः प्रकृतेः पृथगात्मता सोऽस्यास्तीति विवेकी तं “विवेकः पृथगात्मते”त्यमरः । तथाभूतं पुरुषं पुरेशेति इति पुरुषः पृषादरादित्वात्साधुः तं आहुः “पुराह्वनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः । शैते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषोह्यसौ” ॥ इति भागवते ॥ स्क ७ अ १४ श्लो ३ ॥

४३५. यथाश्रुतमिति ॥ किञ्चेति चार्थः यं विक्रमदेवं श्रुतं शास्त्रमनतिक्रम्य यथा श्रुतं मन्वादिधर्मशास्त्रानुसृत्येत्यर्थः आत्मनः स्वस्य समस्तं लौकिकं वैदिकं च कर्म स्वबुद्धिपूर्वं निजबुद्धिपुरस्सरमेव विदधानं कुर्वाणं अन्यैः शास्त्रज्ञैः उपदिष्टमपि स्वमत्या शास्त्रतत्वं विविच्यैव निखिलं कर्म विदधानं न तु परोपदिष्टमात्रमिति भावः । परेषां जनानां उपकारएव एकमद्वितीयं प्रधानं यासु ताः तथाभूताः प्रवृत्तयः प्रवर्तनानि यस्य सचासौ सन्तस्तसाधवो गुणादयः दाक्षिण्यादयो यस्य स च तं अतएव प्रधानं पुरुषेषु श्रेष्ठमित्यर्थः । समुदीरयन्ति सम्यक्प्रयन्ति विपश्चित इति पूर्वत्रानुसन्धेयं चकारेण ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ पूर्वश्लोके ब्रह्मणः पुरुषात्मकत्वं प्रतिपाद्य इदानीं प्रकृत्यात्मकत्वमपीति पुरुषप्रकृत्यो-रभेदविवक्षया सः प्रस्तूयते यं ब्रह्माणं ‘प्रधानं प्रकृतिं च समुदीरयन्ति विपश्चित’ इत्यन्वयः ‘प्रधानं प्रकृतिः स्त्रिया’मित्यमरः किम्भूतं प्रधानं ? तदेव विशिनष्टि—यथेत्यादि यथा येन प्रकारेण श्रुतं श्रुतौप्रतिपादितं तथेत्यर्थः आत्मनः स्वस्य स्वस्याद्वा समस्तं कर्मप्रपञ्चरूपं स्वा स्वकीया स्वोत्पन्नेत्यर्थः या बुद्धिर्महत्त्वं सैव पूर्वं प्रथमं यस्य तत् तथाभूतं विदधानं महदादिक्रमेण सृष्टिं कुर्वाणमित्यर्थः । उक्तञ्च सप्तत्यां “प्रकृतेर्महान्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गुणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात्पञ्चम्यः पञ्चभूतानी”त्यादि । परस्य स्वेतरस्य पुरुषस्येत्यर्थः उपकारो भोगापवर्गरूपेष्टसम्पादनं स एवैकं परं प्रधानप्रयोजनं यस्यास्तथाभूता प्रवृत्तियस्य तत् सन्तो विद्यमाना गुणाः सत्त्वरजस्तमसि यस्य तच्च कर्मधारयः “सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च स” दित्यमरः । तत्तथाभूतं समुदीरयन्तीत्यर्थः उक्तञ्च सप्तत्यां “नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः । गुणव्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरती”ति ‘त्वामामनन्तिप्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनो’मिति कालिदासः ॥

४३६. दिगीति ॥ अस्य राज्ञो विक्रमस्य यत् यस्मात्कारणात् दिशामीशादिगीशाः तेषां वृन्दस्य समूहस्य कलाभिरंशैः मूर्तिकल्पनं शरीरघटनांप्रपालनार्थं प्रकर्षेण पालनमेवार्थः प्रयोजनं यस्य तस्मात्प्रशं-कविति वाक्यात्कङ्कारे माने वा मन्वादिभिः प्रमाणितमित्यर्थः । ‘खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च

४३७. अनन्तगोभूतिविसारकल्पितप्रभूततेजोबलविक्रमोदयः ।

चिरं विदध्यादिह लोकपालकः स्थितिं सर्वंशस्थसमुज्ज्वलश्रियः ॥

सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययो "रिति मेदिनी । ततश्च हेतोः अखिलदैवतात्मनः सकल-
देवस्वरूपस्य सर्वदेवमयो हि स इति मनूक्तेः इति भावः । तस्य राज्ञः समस्तकार्येषु । " प्रजानां रक्षणं
दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासत " इत्याद्युक्तरूपेषु निखिलराजकृत्येषु
मध्ये इत्यर्थः । स्थितिः संस्था केवलं निर्णीतत्वेन विशिष्यते अतिशय्यते स्थित्यर्थत्वात्पालनस्येति भावः
उक्तञ्च मनुना । " रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः । इन्द्रान्खिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रानिहृदयं शाश्वतीः ॥ यस्मादेवां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभि-
भवत्येष सर्वभूतानि तेजसा " इति ॥

ब्रह्मपक्षे ॥ प्रजापालनार्थं दुष्टनिग्रहसाधुपालनादिना सृष्टस्य जगतो रक्षार्थं अस्य ब्रह्मणः कलाभि-
रंशैः दिगीशबृन्दस्य इन्द्रादेः मूर्तिकल्पनं यत् ततश्चाखिलदैवतात्मनः एष उद्योव सर्वे देवाः 'स ब्रह्म
सशिवस्सहरिस्सेन्द्रः तदेवाभिस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचन्द्रमाः ।' इत्यादि श्रुतिभ्यः इन्द्रादीनामपि देवानां
ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनात्तेषां लोकपालत्वाच्चेति भावः ॥ तस्य ब्रह्मणः समस्तकार्येषु सृष्टिस्थितिप्रलयरूपेषु
मध्ये स्थितिः केवलं विशिष्यते इति ॥

४३७. पूर्वत्र श्लोके अखिलदैवतात्मनस्तस्य समस्तकार्येषु स्थितिर्विशिष्यत इत्युक्तं इदानीं स्वाभि-
मतस्थितिविधानांशसनमुखेन वंशस्थ प्रन्थस्य समाप्तिं द्योतयित्वा राज्ञा सह ब्रह्मादयो देवाः प्रस्तूयन्ते
अनन्तेत्यादिना ॥

तत्रार्द्धं राजपक्षे ॥ लोकानां जनानां पालकः पालयिता स प्रसिद्धः ॥ अनन्ता विपुला या गौरुमिः
तस्यां भूतिस्सम्पत्तिः तद्रूपा वा भूतिः तस्याः विशेषेण सरणं सारः भावे घञ् तेन तत्प्राप्त्येत्यर्थः ॥ विशिष्ट-
स्थिरांशेन वा 'सरो बले स्थिरांशे च' त्यमरः ॥ कल्पितं सम्पादितं प्रभूतं प्रचुरं तेजोबलं प्रभावशक्तिर्यस्य
तस्य विक्रमस्य तन्नाम्नो राज्ञः उदयोऽभ्युत्थितिः धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् धर्मप्राधान्यविवक्षया निर्देशः
उदयविशिष्टविक्रम इत्यर्थः ॥ उदयशब्दः पूर्वपर्वते रुढोऽपि प्रादुर्भाव प्रकाशांशोत्पत्तिदर्शनादिरूपार्थेषु
प्रयुज्यते कविभिः । इह पृथिव्यां चिरं चिरकालपर्यन्तं वंशस्था निजसूर्यवंशप्रतिष्ठिता समुज्ज्वला विशदा च
या श्रीः राजलक्ष्मीस्तास्याः स्थितिं अविच्छिन्नसन्तत्यावस्थानं विदध्यात् विदधत्तु अथ च वंशस्थैर्वंशस्थवृत्तैः
समुज्ज्वलस्य अमुष्य प्रन्थस्येत्यर्थः ॥ श्रियः शोभायाः स्थितिं विदध्यात् मुद्रापनादिभिश्चिरं प्रतिष्ठापयत्व-
त्यर्थः ॥ " गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि ।
नृक्षिणोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदग्बाणलोमसु " इति केशवः ॥

अथमेव लोकपालको राजा प्रकारान्तरेण व्याख्यायते स किम्भूतः ? अनन्तः केशवः श्रीकृष्णः
' अनन्तः केशवे शेषे पुमाननवधौ स्त्रि 'त्विति मेदिनी । गौश्रन्द्रः गम्यते पुण्यवज्जिरस्मिन्निति अधिकरणे
डोः प्रत्ययेन व्युत्पादितोऽपि गोशब्दश्चन्द्रवाचक इति विश्वः एताभ्यां शब्दाभ्यां लक्षितलक्षणया
कृष्णचन्द्रनामा लभ्यते यत्र शक्यपरम्परारूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेऽप्युच्यते यथा द्विरेफपदस्य शक्य-
रेफद्वयवदितभ्रमरपदद्वारा तदर्थं मधुकरे वृत्तस्तद्वदिहापि बोध्यं तस्मात्प्रकृत्यतिर्यक्त सः कृष्णचन्द्र-

देवाज्जात इत्यर्थः । इत्येकं विशेषणं विशिष्टस्यारो विसारः तेन सर्वातिरिक्तबलेन कल्पितो युक्त इत्यपरं विशेषणं प्रभूतानां सर्वेषामपि प्राणिनां तेजसा अत्रजुनातो यत्रलविरभिभावीत्यर्थः इति तृतीयं विशेषणं अवपूर्वात् लृञ् छेदने इत्यस्माद्वातोः अच इरित्याणादिक इः अवोपसर्गस्य असाकल्यार्थतया अवल-
विरिवावलविरित्यर्थकल्पनया वा अभिभावित्वरूपार्थो बोध्यः 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो
नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसे'ति वचनात् राज्ञः सर्वभूताभिभावित्वं बोध्यं क्रमेण
कालक्रमेण उदयऔन्नत्यं यस्य स इति चतुर्थं विशेषणं अन्तिम विशेषणत्रयेण "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वते-
जोभिभाविना । स्थितसर्वोन्नतेनेति कालिदासोक्तेः समानार्थेना बोध्या अत्र चतुर्णामपि विशेषणानां
पूर्वपूर्वं प्रति उत्तरोत्तरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेष्यविशेषणसमासः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति
बहुलग्रहणात् कुब्ज, खञ्ज, पाचक, पाठक इत्याद्याविव बोध्यं एवमुत्तरत्रापि उक्तरूपः सोयं लोकरपालकः
इह वंशस्थसमुज्ज्वलश्रियः स्थितिं चिरं विदध्यादिति पूर्ववत् ॥ २ ॥

अथास्य जन्मकालीनवैक्रमशकं पुनर्व्याख्यान्तरेण प्रदर्श्यते अत्र शकाङ्का नयने वररुचिसङ्केतो
प्राह्यः स च वृद्धैरुक्तो यथा 'कटपथवर्गभवैरिहपिण्डान्त्यैरङ्का ज्ञेयाः । नङ्कि च शून्यं ज्ञेयं तथास्वरे केवलं
कथितं' इति अत्र कादयो नव टादयो नव पादयः पञ्चयादयोऽष्टौ इति पिण्डान्यवर्णसङ्ख्याया अङ्कसङ्ख्यायाः
तथा च स लोकपालको राजा किम्भूतः? नास्ति अन्तस्वरूपं निश्चयो वा येषां सङ्ख्यानां ते तथोक्ताः
अङ्कानां वा मतो गतिरिति नियमरहिताः क्रमविन्यता इत्यर्थः । 'अन्तस्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चय-
नाशयोः । अवथवेऽपी'ति हैमः । तथा गार्नवसङ्ख्याएव भूः स्थानं येषां ते तथोक्ताश्च एकादिनवाङ्कानां
मध्ये एकैका अवशिष्टा अङ्का प्राह्या अन्ये नवभिस्तष्टाः कार्या इत्यर्थः गोशब्दस्य नवसङ्ख्या बोधकत्वे
च गोऽग्रयश्शनिमन्दश्वेत्यादि प्रयोगाः सूर्यसिद्धान्तादां प्रसिद्धाः यद्वा अनां नकाररहितः न्तः तकारः
तेन उक्तसङ्केतात् तकारेण षट्सङ्ख्या गोपदेन त्रिसङ्ख्या उभयोर्योगे क्रमेण व्युत्क्रमेण वा समुदाये
नवभिस्तष्टे च नवसङ्ख्या लभ्यन्ते तन्मध्यएव भूः स्थानं येषां ते तथाभूता इति उक्तवदर्थः एतत्पक्षे
उच्यमानसङ्ख्याङ्कानां व्युत्क्रमविन्यासे विक्रमशकस्यासम्भवात् क्रमविन्यासां बोध्यः अनन्तगोभुवो
येति वयश्च साराश्च कल्पिताश्च प्रभूततेजोबलाश्च तेषां समाहारेण सङ्ख्या समुदायेनोपलक्षितो थो
विक्रमः कालज्ञापकविक्रमशकः विक्रमशब्दोत्र विक्रमादित्यस्य राज्ञो गताब्दकालबांधकः तथा व्यवहा-
रदर्शनात् एवं शकशब्दोऽपि यद्यपि शकशब्दः शालिवाहनशके रूढः तथापि विक्रमशकः हूणशकः
आङ्गशक इत्यादिरूपेणापि सामान्येन गताब्दकालज्ञापकतयैव प्रयुज्यते सांत्वत्सैरित्यवगन्तव्यं तस्मिन्
षट् द्विनवैकमिति विक्रमाब्दे उदयउत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः अन्यत्पूर्ववत् अत्र (ति, वि,) पदात्
तकारेण षट्सङ्ख्या अन्तस्थवकारेण चतुस्सङ्ख्या पुञ्जिते तदुभये नविभिस्तष्टे (१) एकश्शिष्यते
एवं सारपदात् (२) नव कल्पितपदात् (३) द्विः प्रभूततेजोबलपदात् (४) षट् एतेषां क्रमेण पङ्क्तौ
षट्द्विशत्यधिकनवशतोत्तरसहस्रपरिमितः । (१९२६) विक्रमस्थितिकालप्रभृति गताब्दा एतस्य जन्मसमये
आसन्निति बोध्यम् ॥ ३ ॥

अथाङ्गमानेनास्य राज्याभिषेकसमयो व्याख्यायते । पुनस्सलोकपालकः किम्भूतः? नाम्तः प्रान्तो-
ऽनन्तः अङ्कानां मध्ये आदिरित्यर्थः तेन (१) एकोऽङ्कः गोपदेन पूर्वोक्ताक्षरसङ्केतात् (२) त्रिः भुवः
पृथिव्याः ऊतयो भागाः भूखण्डाः तेन (३) नव, 'नवखण्डा च मेदिनी'त्युक्तेः नवाङ्गद्वारभूखण्डकतुरा-

वरणमस्तका इत्यादि कविकल्पलता च ऊतिरिति अव रक्षण गतिकान्तिप्रीतितुल्यवगमप्रवेशश्रवण-
स्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु इति भागार्थकादवतेः क्तिन् ज्वरत्वरे-
त्यादिना झला दानुपधावकारथोरूढ विपरीतौ साकाररकारौ यस्मिन् वाचकशब्दे स विसारो रसा
पृथिवीत्वर्थः तेन (१) एकः पृथिवीपर्यायाणामेकसङ्ख्याबोधकत्वं गणितशास्त्रप्रसिद्धं एतैरङ्कानां
वामतो गतिरिति एकत्रिंशदधिकनवशतोत्तरसहस्रपरिमिताः सङ्ख्या लभ्यन्ते तैः कल्पितः कल्पनया
निरूपितो हूणशकइत्यर्थः । कल्पितस्य बौद्धत्वात् हूणादिपदोल्लेखाभावेऽपि अभ्याहारेण तद्वोधः प्रकर्षेण
भुवा पृथिव्या सह उतमालिङ्गितं अवतेः क्तः उक्तवत्प्रक्रिया यत् तेजः कोशदण्डोऽथ बलं चतुरङ्ग-
सैन्यञ्च ताभ्यां सह विक्रीडत इति विक्रा विहारिणी क्रीड विहारे इति धातोरन्यत्वापि दृश्यत इति
डः तथाभूता या मा लक्ष्मीः 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहैरिप्रिया । इन्दिरा लोकमाता'
'मैत्यादि कोशात् । जयपुरीयराजलक्ष्मीरित्यर्थः तथा तस्या वा उदयोऽभ्युन्नतिर्यस्य सः तथाभूतः
एकत्रिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे क्रिष्टाब्देऽस्य राज्याभिषेको जातइति फलितोऽर्थः अन्यत्सर्वं
पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अथ स लोकपालको राजा पुनः किम्भूतः अनन्तासु निखिलास्वपि गोषु दिक्षु भूतरैश्वर्यस्य
विशेषेण सरणं सारः प्रख्यातिः कीर्तिरिति यावत् । तेन कल्पितं सहितं यत् प्रभूतं तेजः प्रतापः
तेन कीर्तिप्रतापाभ्यामित्यर्थः अबलौ दुर्बलौ पराजितावित्यर्थः वीनां पक्षिणां क्रमो गतिर्यस्मिन् तदाकाशं
पक्षिणां खगादिपदवाच्यत्वात् तस्मिन्नुदयोऽभ्युदयो ययोस्तां चन्द्रसूर्यौ यस्य स तथोक्तः अन्य-
त्पूर्ववत् ॥ ५ ॥

2. इतः पूर्वं राज्ञा सह श्लेषेण ब्रह्मणो वर्णितत्वात् पूर्वत्र श्लोकेऽखिलदेवतात्मकत्वकथनाच्च अत्र
सर्वप्राधान्यादादौ ब्रह्मविष्णीशाः प्रस्त्यन्ते ॥ तत्रादौ ब्रह्मपक्षे स प्रसिद्धो लोकपालको ब्रह्मा प्रजापतित्वात्
लोकपालश्चासौ कश्चेति वा को ब्रह्मणीति कोशात् इह वंशे एतत्प्रबन्धवर्णिते वंशे तिष्ठतीति वंशस्थः तस्य
राज्ञोऽस्य विक्रमस्येत्यर्थः ॥ समुज्ज्वला सम्यक् विक्रासिनी या श्रीः राजलक्ष्मीः वंशस्थवृत्तप्रकाशित-
काव्यलक्ष्मीश्च तस्याः स्थितिं प्रतिष्ठां चिरं चिराय विदध्यात् सम्पादयतु एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र समर्थनीयं
सब्रह्मा कीदृशः ? अनन्ता अपरिमिता गोभूतिः वर्णपदवाक्यादिरूपा वाक्सम्पत्तिर्यस्मिन् स अनन्तगोभूति-
र्वेदः वेदस्य शब्दमयत्वात् तस्य विसारात् प्रसारात् वेदविस्तरादवगत्येत्यर्थः ॥ ल्यबर्थे पञ्चमी । यद्वा
तस्माद्देदात् विसारैर्विभिन्नस्थिरांशैः सत्कार्यवादिमते कारणत्मना सूक्ष्मरूपेण स्थितैरित्यर्थः ॥ सूक्ष्मात्
स्थूलोत्पत्तिं श्रुतेश्चेति भावः । कल्पितानां समुत्पादितानां प्रभूतानां महाभूतानां आकाशादीनां प्राणिनां वा
तेजोवीर्यं बलं शरीरं रूपं वा बलं गन्धरसे रूपे इत्यादिकोशात् विक्रम उत्साहश्च तेषां तदुपलक्षितानां
नाम कर्मणां च उदयउत्पत्तिर्येन यस्माद्वा स तथोक्तः तथा च महदादिसृष्टिमुपक्रम्य मनुः 'सर्वेषान्तु स
नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे' इति ॥ ६ ॥

ब्रह्मैव प्रकारान्तरेण समर्थ्यते अनन्तानां गवां वेदवचनानां भूतिरुत्पत्तिर्यस्मात् भूतिस्थितिर्वा
यस्मिन् सः अथवा अनन्ता गोः वादेव्याः सरस्वत्याः भूतिरैश्वर्यं यस्मात्सः विस मृणालमृच्छति इत्यतीति वा
विसारं पद्मं विसप्रसूनत्वात् ऋगतौ प्रापणे चेत्यस्मात् भौवादिकात् श्लु विकरणाद्वा कर्मण्यण् पचाद्यधि

वाशेषपद्यथा समासः तत्र कल्पितस्थितश्च तस्माद्वा कल्पितो जातः कमलासनत्वात् पद्मथोनित्वाच्च विषु पक्षिषु मध्ये सारः श्रेष्ठः तस्मिन् पक्षिश्रेष्ठे हंसे इत्यर्थः ॥ कल्पित इति वा हंसवाहनत्वात् प्रकृष्टो भूतः प्राणी प्रभूतः ब्रह्माण्डरूपो विराडित्यर्थः ॥ तेजो रेतः 'शुक्रं तेजो रेतसीचे'त्यमरः ॥ अप् शब्दो जलवाचकः अलमत्यर्थविक्रमोऽलविक्रमः पृषोदरादित्वात्साधुः यद्वा अलति पर्याप्तातीत्यलः पचाद्यच् सचासौ विक्रमश्चेति सप्तम्यर्थः ॥ विक्रमः सङ्क्रमः सम्मेलनमित्यनर्थान्तरं 'विक्रमस्तु पुमान्क्रान्तिमात्रेत्याच्छक्तिरुत्पदी'ति मेदिनी । उदयउत्पत्तिः तथा च प्रभूतस्य विराट्पुरुषस्य तेजोबलविक्रमेण ब्रह्मरेतसोऽङ्गिरप्सु वा अत्यन्त-सम्मेलनेन हेतुना उदयउत्पत्तिर्यस्मात्स तथोक्तश्च बहुपदो बहुव्रीहिलांघवात् तेजो बलविक्रमेण उदय इति तृतीया तत्पुरुषानन्तरं प्रभूतस्य तथाविध उदयो यस्मादिति समासद्वयाश्रयणेऽप्यविशेषात् उभयत्रापि व्यधिकरणबहुव्रीहिं विना गत्यन्तरासम्भवात् । यद्ब्रह्मणो बीजस्य जलेषु अत्यन्तसङ्क्रमात् ब्रह्माण्डरूपो विराट्पुरुषः समुत्पन्न इति तदर्थः ॥ 'अपएव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्द्वैमं सहस्रांशु समप्रभ'मिति मनुः । अनन्तगोभूतिश्चासौ विसारकल्पितश्चासौ प्रभूततेजोबलविक्रमोदयश्चेति त्रयाणामपि विशेषणानां विशेष्यविशेषणसमासः प्रमाणं तूक्तम् ॥ ७ ॥

3. विष्णुपक्षे ॥ 'एकान्शेन स्थितो विष्णुः करोति परिपालनं । मन्वादिरूपी चान्येन कालरूपी परेण च । सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः । सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तम' इति विष्णुपुराणादौ विष्णोः पालकत्वं सुप्रसिद्धमेव उक्तरेपएवात्र विष्णुः प्रस्तूयते ॥ सलोकपालको विष्णुः कीदृशः ? अनन्तगः अनन्तमाकाशं गच्छति स्वशरीरत्वेन प्राप्नोतीति तथा 'आकाशशरीरं ब्रह्मे'ति श्रुतेः आकाशवक्षिरवाच्छङ्खसर्वव्यापिस्वरूप इत्यर्थः ॥ स तथाभूतोऽपि भुवः पृथिव्याः उतिरवनं रक्षणमित्यर्थः ॥ अवरक्षणादावित्यस्मात् क्तिन् तस्यै भुवो रक्षणाय विसरणं विसारः विभिन्नगतिरूपा क्रिया विसारैः सूर्य-स्पन्दादिरूपक्रियाभिः कल्पितो विसारकल्पितः कालः परिस्पन्दादिरूपोपाधिना हि क्षणलवमुद्गृत्तया-माहोरात्रादिभेदेन कालोऽवधार्यते अतीतानागतवर्तमानघटादीनां सूर्यस्पन्दरुम्बन्धो नसंयोगसमवाया-दिरिति कालएव रुम्बन्धघटकः कल्प्यते अतएव कालिकसम्बन्धेन जगदाधारी महाकाल इत्याद्यन्यत्र विस्तरः एतेन कालरूपत्वमभिहितं प्रभूतः सर्वभूतात्मरूपश्च एतेन सर्वभूतेषु स्थितस्त्वमुक्तं । तेजः प्रभावः क्षात्रं तेज इति यावत् 'तेजः प्रभावे दीप्तौ' चेति । सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डज'मिति चामरः ॥ तद्वेव बलं सामर्थ्यं यस्य स तेजोबलो मन्वादिरूपो राजा एतेन मन्वादिरूपत्वं सूचितं क्रमणं क्रमरुञ्जारः क्रामत्यनेनेति वा क्रमो यानं विः पक्षी गरुडः विनावीविरेव वा क्रमो यस्य स विक्रमः गरुड-सञ्चारो विष्णुरित्यर्थः ॥ एतेनांशावतारः प्रतिपादितः भूत्यै विसारकल्पितश्च प्रभूतश्च तेजोबलश्च विक्रमश्च तैश्चतुर्भिर्मूर्तिभेदैरुदयः प्रकाशो यस्य स चतुर्धामूर्तिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथोक्तमेव भेदचतुष्टयं पृथक् व्याख्यायते तत्र लोकपालको विष्णवंशः कीदृशः ? अनन्तगः शेषगः शेषशायी हि भगवानित्युक्तेः भुवः भूदेव्याः उतिः रक्षणं प्रीणनं वा यस्मात् स भूतिः वराहाद्यवतार इत्यर्थः ॥ श्रीधरास्त्रिष्टुपाश्रमित्याद्युक्तेश्च विसारः पक्षिश्रेष्ठो गरुडः खगेश्वरत्वात् तस्मिन् कल्पितः गरुडवाहन इत्यर्थः ॥ प्रभूतं प्रसुरं तेजः पराक्रमो यस्य तेन बलेन बलभद्रेण सह विक्रामतीति प्रभूततेजोबलविक्रमः कृष्णावतारे गोपादौ इक्षानीमपि नीलाद्रौ क्रमु धातोः अन्यत्रापि दृश्यत इति डः नक्रेत्यादाविध भाषा लक्षणा उदय-औचित्यं यस्मात्स च पूर्ववत् विशेष्यविशेषणसमासः ॥ ९ ॥

4. लोकपालको मन्वंशः कीदृशः अनन्तासु अपरिमितासु गोषु जलेषु प्रलयकालीनास्त्रित्यर्थः भूतिराविर्भावो यस्य तेन विसारेण मत्स्येन पृथुरीमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः । विसारश्शकली चेत्यमरः यद्वा अनन्तानां गवां जलानां भूतिः सम्पत्तिर्यस्मिन् तस्मिन् प्रलयकाले प्रलयाम्बुधौ वा विसारेण मत्स्यावतारिणा विष्णुनेत्यर्थः कल्पितः सम्पादितः प्रभूतं प्रचुरं तेजः प्रभावः बलं शारीरसामर्थ्यं विक्रमः सृष्ट्यादावुत्साहशक्तिश्च तेषामुदयः प्राप्तिः तत्करणकाभ्युदयां वा यस्य स तथोक्तः यथा च मत्स्यरूपी भगवान् प्रलयकालीने जले मनुं संरक्ष्य राजानं प्राबोधयत् तत्सर्वं मत्स्यपुराणादाववगन्तव्यम् ॥ १० ॥

5. लोकपालकः कालरूपी स कीदृशः? अनन्तोऽपरिच्छिन्नस्वरूपः कालस्यापरिच्छिन्नत्वात् 'अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षरः पर' इति कौर्मोक्तेः । गोः सूर्याद्भूतिरूपत्तिरेषां तैर्विसारैर्विभिन्नसरणैः गतिविशेषैरिति यावत् कल्पितः परिच्छिन्नस्वरूपश्च दिनमासर्तुभेदेषु सूर्यगतीनां तारतम्यस्य ज्यांतिश्शास्त्रप्रसिद्धत्वात् सूर्यगतिवशादेव आपाधिकक्षणादि तत्कालभेदस्य परिच्छित्तेरिति भावः प्रभूतानामाकाशादीनां धर्मिरूपाणां तेजोबलविक्रमाणां प्रभावादीनां धर्मरूपाणां च उदय उत्पत्तिराविर्भावो वा यस्मिन् स तथोक्तश्च पूर्ववत्समासः 'जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो हि स' इत्युक्तेरिति भावः ॥ ११ ॥

6. सर्वभूतात्मस्वरूपः सः किम्भूतः? अनन्तमाकाशं गोजलस्य भूतिरूपत्तिर्यस्मात् तदग्न्यात्मकं भूतं अग्नेराप इति श्रुतेः गोभूमेभूतियस्मात् इति गोभूति जलं च गोजलात् भूतियस्येति व्युत्पत्त्या पृथिव्यात्मकं भूतं च 'अद्भ्यः पृथिवी चात्पद्यत' इति श्रुतेः त्रयाणामपि गोभूतीनां पृथिव्यसेजोरूपाणां सरूपाणामित्येकशेषः विशेषेण सरतीति विसारो वायुश्च सारो वायुरिति जटाधरः तेषु पञ्चसु भूतेषु कल्पितस्त्थितः प्रभूतेषु उत्पत्तिमत्सु भौतिकेषु तेजोबलविक्रमेषु वीर्यबलपराक्रमेषु च तत्तद्रूपैर्वा उदयः प्रकाशो यस्य स च सकलभूतभौतिकादिरूपेण प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ १२ ॥

7. 'सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थित' इत्यत्र आकाशादीनां जडत्वेन तत्र जीवचैतन्यमेव विष्णवंशरूपमिति मत्वा जीवरूपोऽत्र व्याख्यायते लोकपालकः स किम्भूतः? अनन्तः शरीरभेदेनापरिमितः गोः सूर्यस्य भूतिः स्थितिर्यस्मिन् सूर्यस्येव भूतिः सम्पद्यस्येति वा तत्तथाभूतं यत् विसारं पद्मं प्राणिनां हृदयपुण्डरीकमित्यर्थः सूर्यस्य द्वादशात्मत्वात् हृत्पद्मस्यापि द्वादशदलत्वात् साम्यात् हृत्पद्मं सूर्यात्मकं सूर्यपद्मं चेत्यादिमन्त्रशास्त्रप्रसिद्धे तत्र कल्पितः स्थितः हृदमन्तुजे ब्रह्मकन्दसम्भूते ज्ञाननालके 'आराग्रमात्रो जीवस्तु चिन्तनीयो मनीषिभि'रित्युक्तेः । यद्यपि जीवाधारपद्ममष्टदलमित्यागमप्रसिद्धं तथापि द्वादशारपद्मस्य हृदयसन्निहितत्वात्तदुपलक्षकमिति बोध्यं प्रभूतानां समस्तानामपि जन्तूनां तेजोबलविक्रमाणां प्रभावादीनां उदय उत्पत्तिर्यस्मात्स च जीवहीनस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । उक्तवत्समासः ॥ १३ ॥

8. अथ ईशपक्षे व्याख्यायते ॥ लोकेश्वरत्वादीशानदिकपतित्वाच्च लोकपालकः यद्वा 'डलयोरल-थोश्चैव शसथोर्वेद्यथोस्तथा । वदन्त्येषां च सावर्ण्यमलङ्कारविदो जनाः' ॥ इति रलयोरैक्यात् लोकानां पारयतीति पारकः कर्मरूपापकः संहारक इत्यर्थः । पारतीरकर्मसमाप्ताविति धातोः कर्तरि ण्वुल् स

महेश्वरः कीदृशः ? अनन्तमाकाशं घूर्णलोकः गार्भलोकः तन्त्रावीचेः प्रभृतिमेरुपृष्ठं यावदित्येष भूर्लोक इति योगसूत्रभाष्ये तदूर्ध्वं सर्वं ब्रह्माण्डं घूर्णलोकः द्यावा भूमी जनयन् देवएक इत्यादिश्रुतेः भूति-भ्रंश भूतिभ्रंशनि सम्प "दीति कोशात् विशिष्टः सारः स्थिरांशो विसारः प्रभूतं तेजो रौद्रतेजः अवलंबो व्युच्छेदः अवोपस्पृष्टात् लून् छेदने इति धातां ऋदो रप् सोऽस्यास्तीत्यवलंबीक्रमोदयः क्रमो-त्पत्तिः तथा च अनन्तगावौ द्यावापृथिव्यौ स्थूलप्रपञ्चरूपावित्यर्थः भूतिरेव विसारो विशिष्टस्थिरांशो यथांस्ते तथाभूते कल्पिते भस्ममात्रावशेषीकृते येन आहिताग्न्यादित्वात्समासः तेन प्रभूतेन प्रचुरेण तेजसा स्वकीयकालाग्निरूपेण सह अवलंबोव्युच्छिन्नः व्युत्क्रमेण लीन इत्यर्थः क्रमोदयो महदादिक्रम-सृष्टिः सूक्ष्मप्रपञ्च इति यावत् । यस्मिन् स इति तथोक्तः अनन्तगावोः द्यावापृथिव्योः भूतिरूप-विसारस्य कल्पितं कल्पनं यस्मादिति वा समर्थनीयं अन्यदुक्तवत् यः कल्पान्ते कालाग्निरूपेण ब्रह्माण्डशरीरं भस्मसात्कृत्य तेन सह क्रमोत्पन्नसूक्ष्मजातमपि व्युत्क्रमेण स्वस्मिन् संहरतीत्यर्थः तथा च कर्मैः प्राकृतप्रलयकथनप्रस्तावे गते 'पराद्धे द्वित्येकाले लोकप्रकालकः । कालाग्निर्भस्मसात्कर्तुं करोति निखिलं मतिं । आत्मन्यात्मानमावेक्ष्य भूत्वा देवो महेश्वरः । दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम्' ॥ इत्यादिना पृथिव्यादिमहत्त्वान्तलयमुक्त्वा 'एवं संहृत्य भूतानि तत्वानि च महेश्वरः । नियोजयत्यथा-न्योन्यं प्रधानं पुरुषं पर'मिति ॥ १४ ॥

अथेश्वरएव प्रकारान्तरेण व्याख्यायते अनन्तो वासुकिरिति शब्दमाला गांर्धुषभः भूतिभ्रंश च एतत्तूर्यं विशेषेण सारं न्याय्यं धनं वा यस्य स तथोक्तः 'सारो बले मज्जनि च स्थिरांशे न्याय्ये च नीरे च धने च सार'मिति कोशात् कल्पितं दत्तं प्रकर्षेण भूतानां देवयोनिविशेषाणां तेजोबलं प्रभावशक्तिर्येन स तथोक्तश्च भूतेशत्वात् 'पिशाचो गुह्यकस्सिद्धो भूतोऽमी देवयोनय' इत्यमरः । विः पक्षी मयूरः तेन क्रमो यस्य स मयूरवाहनः कार्तिकेय इत्यर्थः तस्य उदय उत्पत्तिर्यस्मात्सतथोक्तश्च पूर्ववत्समासः ॥ १५ ॥

अथवा स ईशः कीदृशः अनन्तमाकाशं गूर्जलस्य भूतिरूपत्तिर्यस्मात् सोऽग्निः गोर्भूमेर्भूतिर्यस्मात् स जलाध्मागूर्जलात् भूतिर्यस्य पृथिव्यात्मा चन्द्रश्च अब्जत्वात् गवां रश्मीनां भूतिरूपत्तिर्यस्मात् स्थितिर्वा यस्मिन् गाव एव भूतिस्सम्पत् यस्येति वा स सूर्यः सहस्रांशुत्वात् पञ्चानामप्येकशेषे गोभूत-योऽग्निजलपृथिवीचन्द्रसूर्याः विसारो वायुः कल्पितो विधिना आहितः प्रभूतं तेजो दीप्तिर्यस्य सोऽग्निर्येन स आहिताग्निर्ज्वेत्यर्थः स च तेषां भूतार्कचन्द्रयज्वनाबलैः रूपैः विक्रमैः विभिन्नक्रमैश्च उदय आवि-र्भावो यस्य सोऽष्टमूर्तिर्महेश इत्यर्थः भूतार्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टाप्रकीर्तिता इत्युक्तेरितिभावः ॥ १६ ॥

१. अथेशपुत्रो गणेशः प्रस्तूयते ॥ विघ्ननाशकत्वेन लोकपालकः स कीदृशः नास्त्यन्तस्वरूपं-यस्यसोऽनन्तः युद्धे पराभूतस्सन् स्वरूपरहितो मूषिकरूपधारित्यर्थः तथाभूतो यः गोस्सूर्याद्भूति-रूपत्तिर्यस्य स यम इत्यर्थः तस्मिन् वाहनभूते विसरणं विसारः सञ्चारइति यावत् तेन हेतुना कल्पितः लोके प्रख्यापितः प्रभूततेजोबलविक्रमाणां प्रचुरप्रभावशक्तिपराक्रमाणां उदय औचल्यं येन यस्य वा स तथोक्तः यथा च युद्धे पराभूयमूषिकरूपधारिणं यमं स्ववाहनत्वेन गृहीतवान् गणेशः तत्सर्वं शिवपुराणादाववगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

पक्षान्तरे स गणेशः कीदृशः अनन्ता अपरिमिता या गोभूतिर्वाक्सम्पत्तिः पाण्डित्यं वक्तृता-
शक्तिर्वा तथा विसारः कल्पितः निस्सारः कृतः सुस्पुपेति समासः । तुच्छोऽकृत इति यावत् प्रभूततेजो-
बलस्य प्रचुरप्रभावशक्तेः विक्रमस्य वा पक्षिणि क्रमो यस्य तस्य शिखिवाहनस्य उदयऔन्नत्यं उद्योगो
वा येन स तथोक्तः गणाधिपत्ये अहमहमिकया विवदमानयोः स्कन्दविनायकयोः निखिलभूमण्डलं
परिक्रम्याग्ने यस्समागमिष्यति स गणाधिपतिर्भविष्यतीति शिवेनादिष्टयोः विनायकः शिवं परिक्रम्याग्ने
स्थित्वा वाचो युक्त्या स्कन्दं निर्जित्य गणापत्येऽभिषेचित इत्यादिपौराणिकी कथास्तानुसन्धेया ॥ १८ ॥

अथवा स गणेशः कीदृशः अनन्ता गोभूतिर्वाक्सम्पत्तिर्यस्य सः सकलविद्याधीशत्वात् विसारे पञ्चे
कल्पितः स्थितः 'विमलकमलमभ्यासीनमीडे गणेश'मिति तन्मानोक्तेः प्रकर्षेण भूतानां देवयोनिविशेषाणां
तेजः पराक्रमो यस्मात् स प्रभूततेजाः शिवः तस्य बलानि सैन्यानि प्रमथगणाः तेषु विक्रमोदयो पराक्र-
माभ्युदयो यस्य स च गणाधिपत्वात् ॥ १९ ॥

10 अथ सकलदेवसेनाभ्यक्षत्वात् लोकपालानामपि पालक इति लोकपालकः कार्तिकेयः
कीदृशः गाँः स्वर्गएव भूस्थानं येषां ते गोभुवः स्वर्गिणो देवाः अनन्तानां तेषां उत्थै अवनाय विसा-
रकल्पितो विशिष्टबल्युक्तः प्रकर्षेण भूतानां देवयोनिविशेषाणां तेजोबलविक्रमाः पराक्रमादयो यस्मात्
तस्मात् भूपतेरीश्वरात् । उदयउत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तश्च ॥ २० ॥

यद्वा अनन्तानां गवि स्वर्गे भूतिः स्थितिर्येषां तेषां देवानां विशिष्टैस्सारैः स्थिरांशैः कल्पितानि
समुत्पादितानि अतएव प्रभूततेजांसि प्राज्यपराक्रमाणि यानि बलानि देवसैन्यानि तेषु मध्ये विक्रमेण
शक्यतिशयेन उदयऔन्नत्यं यस्य स तथोक्तः देवसेनाभ्यक्षत्वादिति भावः । यथा च स्कन्दसैन्यानि
स्वांशैर्देवैस्समुत्पादितानि स्कन्दश्च देवसैन्याधिपत्येऽभिषिक्तस्तत्सर्वं वामनपुराणादां द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

11. पूर्वत्र श्लोके दिगीशचन्द्रस्य कलाभिरस्य मूर्तिकल्पनमित्युक्तमिद्यत्र इन्द्रादयो दिक्पालाः
क्रमेण प्रस्तूयन्ते इन्द्रादीनां लोकपालकत्वं सुप्रसिद्धं । तत्र लोकपालकः इन्द्रः कीदृशः ! अनन्ता
निरवधिका गवि स्वर्गे या भूतिरैश्वर्यं तस्या विसारेण प्रसारेण कल्पितस्सम्पादितः तेजोबलविक्रमाणां
प्रभावादीनां उदयोऽभ्युन्नतिर्यस्य सः प्रभावादिकरणकाभ्युदयो वा यस्य स तथोक्तः ॥ २२ ॥

अथवा स इन्द्रः कीदृशः अनन्ता अपरिमिता गोर्वज्रस्य भूत्या सम्पत्त्या वज्ररूपसम्पत्त्या वा यो
विशिष्टैस्सारो बलंतेन कल्पिताः सम्पन्नाश्च प्रभूततेजसि महाप्रतपे बले बलनामा सुरे ये विक्रमाः
पराक्रमाः तैरुदयऔन्नत्यं यस्य स तथोक्तः अनन्तानां गवां लोचनानां भूतिर्यस्मिन् सहस्राक्षत्वात् स
इति वा पृथग्विशेषणं एतत्पक्षे विसारो विगतबलः कल्पितः प्रभूततेजा, बलस्तन्नामा सुरो यैस्तै-
र्विक्रमैः उदयऔन्नत्यं यस्येति समर्थनीयम् ॥ २३ ॥

12. लोकपालकोप्तिः किम्भूतः बले बलनामासुरे विक्रमः पराक्रमो यस्य तस्मादिन्द्राहुदयो
यस्य स बलविक्रमोदयोऽर्जुनः अनन्तगोभूतेः अपरिमितबाणसम्पत्तेः विसारेण प्रसारेण तत्प्राप्त्येत्यर्थः
अनन्तबाणसम्पत्त्या विशिष्टबलेन वा कल्पितं प्रभूतं तेजः पराक्रमो यस्य स तथाभूतो बलविक्रमोदयः

इन्द्रसमुत्पन्नः पाण्डवमध्यमो यस्मात् स तथोक्तः अग्नेरपकाशात् प्रासानेकशस्त्रास्त्रोऽर्जुनः खाण्डववन-
दहने विक्रमितवान् इति पौराणिकी कथा महाभारतादौ ज्ञेया ॥ २४ ॥

अथवा सोऽग्निः किम्भूतः अनन्तानां गवां जलानां भूतिरूपस्तिर्यस्मात् सः विशेषेण सरतीति
विसारो वायुः तस्मात्कल्पितो जात इत्यर्थः प्रभूतं तेजो दोस्तिर्यस्य स च यद्वा विशेषेण सारं धनं
कल्पितं प्रभूतं तेजो यस्य सः विभावमुत्वात् बडबा तद्रूपोऽग्निः तदाधारभूता घोटी वा बडवानलस्य
घोटीमुखरूपत्वात् सा अस्यास्तीति बडबो समुद्रः व्रीह्यादित्वादिन् तस्मात्क्रमेण उदयउत्पत्तिर्यस्य स च
समासस्तुकरूपः बद्धिर्हि ब्रह्मरेतसा समुद्राज्जात इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे 'ब्रह्माक्रोधानलं
शम्भोर्धक्षन्तं सकलान् जनान् । बडबारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदेत्यादि बडबोत्पत्तिविवरणं समुद्रे
तन्निधानञ्च कालिकापुराणादौ द्रष्टव्यं' ॥ २५ ॥

13. लोकपालको यमः कीदृशः नास्त्यन्तो सृष्ट्युर्यस्य यस्माद्वा सः तस्यैव सृष्ट्युपदवाच्य-
त्वादनन्तत्वाच्चेति भावः अन्तो नाशो 'द्वयोर्नृथुर्मरणं निधनोऽस्त्रिया' सित्यमरः गोस्सूर्याद्भूति-
रूपस्तिर्यस्य स च विशेषेण सारेण वायुना कल्पितानि वायवीयशरीराणीत्यर्थः पिशाचादीनां वायवी-
यशरीरत्वं सुप्रसिद्धं यद्वा 'असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयं । काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाग्निः
साधुसेवन'मित्याद्युक्तरूपं सारं विगतं सारं काशीवासादिरूपं येषां तानि विसराणि असाराणि
कल्पितानि यानि प्रभूतानि जन्तवः पिशाचादयो वा 'भूतं श्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबे 'त्रिभूचिते
प्राप्ते घृष्टे समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु नैति मेदिनी तेषु तेजोबलविक्रमाणां प्रभावादीनां तेजआदि-
भिर्वा उदयो यस्य स तथोक्तश्च प्रेतपतित्वात् दण्डधरत्वाच्चेति भावः ॥ २६ ॥

अथवा स यमः कीदृशः अनन्ता अनेका याः गवि भूसौ भूतयो जन्मानि ता विसारा असारा इति
कल्पितेन विचारेण भावेक्तः प्रभवन्तीति प्रभुवः प्राणिनः क्विप् तेषु उक्तं अनुस्यूतं सूत्रात्मत्वात् यत् तेजः
ब्रह्मात्मकं यद्वा अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति पराङ्गतिमित्युक्तेः अनन्तासु गविभूतिसु बहुषु भुवि-
जन्मसु गच्छत्सु सत्सु इत्यर्थः ॥ विशेषेण सारं श्रेष्ठमिति कल्पितं कल्पनया निश्चितं यत् प्रभूतं तेजः ॥
सर्वप्राणिषु अनुस्यूतं ब्रह्मतेजः तद्वलेन विक्रामन्ति सञ्चरन्तीति तादृशतेजोबलविक्राः इः संसारविरक्ता
आत्मज्ञानिन इत्यर्थः ॥ तेषु मोदं यातीति मोदथः आतोऽनुपसर्गे कः यमराट्त्वात् धर्मराजत्वाच्चेति
भावः ॥ २७ ॥

14. नैर्ऋतः कीदृशः अनन्तो नागाधिपः गोस्सूर्याद्भूतिर्यस्य स यमः तयोर्भ्यन्तर इत्यर्थः ॥ ताभ्यां
सहवा विशेषेण सारो न्याय्यः कल्पितः प्रभूतानां प्राणिनां तेजोऽवलुनातीत्यवलविरुच्छेदकः अवपूर्वात्
लुञ् छेदने इति धातोरैणादिक इः क्रमादनुक्रमादुदयः प्रकाशो यस्य स नैर्ऋत इत्यर्थः ॥ नैर्ऋतस्यैव
र्मध्ये पूजनीयस्यानन्तस्य घोरसर्पात्मकत्वात् यमस्याप्यन्तकत्वात् तयोर्मध्ये राक्षसात्मकस्य यस्य नैर्ऋतस्य
क्रमोदयः प्राणिनां भयावहत्वेन तेजोऽपहरणे उचितएवेति भावः ॥ २८ ॥

यद्वा अनन्ता गोभूतिर्दिवस्पत्तिर्यस्य सः नैर्ऋतदिवस्पत्तित्वात् विगतस्सारः प्राणवायुर्यस्य स
विसारो विगतासुः तत्र कल्पितः स्थितश्च शवसन्निविष्ट इत्यर्थः ॥ उक्तं च चम्बिकायां 'रक्षोऽधिपं कपिल-

वर्तुल्लोचनान्तं नीलोत्पलाभवपुषं सकृपाणपाणिं । दंष्ट्राकरालवदनं शवसन्निविष्टमुत्कृष्टभ्रूमनुचिन्त्य-
करोत्पूजामिति प्रकर्षेण भूतानां पिशाचादीनां रक्षोगणानां मित्यर्थः ॥ तेषु वा तेजोबलविक्रमैः प्रभावा-
दिभिरुदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मात् यस्य वा स तथोक्तश्च रक्षोऽधिपत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

15. लोकपालको वरुणः कीदृशः अनन्तासु अपरिमितासु गोषु लोमसु भूतिस्थितिर्येषां ते तथोक्ताः विशेषेण सारैर्जलैः कल्पद्रवाचरिताः कल्पवृक्षसदृशा मेघा इत्यर्थः ॥ जलदत्त्वात् आचारक्रिबन्तात् कल्पशब्दात् कर्तैरिक्तः अनन्तगोभूतयोऽपरिमितलोमस्थितयो विसारकल्पिता मेघा यस्य स तथोक्तः यद्वा अपरिमितजलसम्पत्त्या विसरन्तीति ते समुद्रनदीप्रस्रवणादयः तैः कल्पितो निरूपितः ते कल्पिता यस्मिन् स तथोक्तो वा यस्य लोमिस्थिता मेघा सन्ध्यां सागरनिम्नगाः । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नम इत्युक्तेः प्रभूतं तेजो दीप्तिर्यस्य स प्रभूततेजाःसूर्यः प्रभाकरत्वात् तस्य अबलो दुर्बलः विक्रमः शक्तिसम्पत्ति-
र्यत्र दिशि तत्र सूर्यस्य नास्ति बलविक्रमो यत्र वा तत्र पश्चिमदिशीत्यर्थः ॥ क्षिपदो बहुव्रीहिः उदयऔन्नत्यं यस्य स तथोक्तश्च पश्चिमदिक्पतित्वादिति भावः ॥ ३० ॥

यद्वा अनन्ता गोभूतिर्जलसम्पत्तिर्यस्य सः अप्तित्वात् विसारा मत्स्याः तेषु तदुपलक्षितेषु याद-
स्यु कल्पितं प्रभूतं तेजः पराक्रमो यस्य येन वा यादसां पतित्वात् बलविनि समुद्रेकामतीति बलविक्रः
समुद्रसञ्चारित्वात् माया लक्ष्म्या उदयउत्पत्तिर्यस्मात्स च लक्ष्म्या वरुणपुत्रीत्वं सुप्रसिद्धम् ॥ ३१ ॥

16. लोकपालकोऽनिलः कीदृशः अनन्तगोभूतिना निरवधिकस्वर्गसम्पत्तिना देवेन्द्रेण विसार-
कल्पितो विवलः कृतः सप्तसप्तकृत्वः खण्डितइति भावः सचासौ तथा भूतोऽपि प्रभूततेजोबलविक्रमाणं
प्रचुरप्रभावशक्तिपराक्रमाणं प्रभूततेजादिभिर्वा उदयऔन्नत्यं यस्य स च ॥ ३२ ॥

यद्वा सोऽनिलः कीदृशः । अनन्तगइत्येकपदं निरवधिकगतिमानिति तदर्थः सदागतित्वात् भूतौ
उत्पत्तिकाले गर्भंएवेति भावः विसारः कल्पितः इन्द्रेणेत्यर्थः ॥ यद्वा भूतं भवनं भावे क्तः भूतमेषामस्तीति
भूतिनः तेषामुत्पत्तिमतां विसारे विभिन्नसरणे व्यूहनादां विषये कल्पितः सर्वेषां प्राणरूपत्वात् क्रियात्म-
कत्वाच्चेति भावः प्रकृष्टं भूतं प्रभूतं महाभूतपदवाच्यश्च तेजसो भूतविशेषस्याग्नेः बलं प्राणनं सामर्थ्यं वा
यस्मात्स च यद्वा प्रभूतं प्रचुरं तेजो दीप्तिर्यस्य स प्रभूततेजा अग्निः बृहन्नानुत्वात् तस्य बलं यस्मात्स च
अग्नेर्वायुप्रभवत्वात् वायुसखत्वाच्चवीनां पक्षिणां क्रमो गतिर्यस्मिन् तस्मादाकाशादुदय उत्पत्तिर्यस्य
स च 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि'रित्याद्युत्पत्तिश्चुतेरिति भावः वीनाङ्गत्वेन विक्रमपदेनाकाशमिति
पूर्वमुक्तम् ॥ ३३ ॥

17. लोकपालको वित्तेशः किम्भूतः गवि स्वर्गे भूतिः स्थितिर्येषान्ते गोभूतयो देवाः
अनन्तानां तेषां तेषु वा मध्ये इत्यर्थः विशिष्टैस्सारैर्धनैः कल्पितस्सम्पादितः प्रभूततेजोबलविक्रमाणं
प्रचुरप्रभावादीनामुदयो येन स तथोक्तः धनाधिपत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

यद्वा । अनन्तागोस्वर्गस्य भूतिस्सम्पत्तिर्यस्मिन् सः देवकोशाच्यक्षत्वात् विशिष्टैस्सारैर्धनैः
कल्पितः कल्पद्रवाचरितः कल्पवृक्षसदृश इत्यर्थः धनदत्त्वात् आचारक्रिबन्तात् क्तः प्रकृष्टं भूतानां

देवयोनिविशेषाणां तेजो यस्मात् स प्रभूततेजाश्शिवः भूतपतित्वात् तद्वलात् विक्रमोदयो पराक्र-
माभ्युदयो यस्य स च शिववरेण हि कुबेरस्य सर्वसमृद्धिप्राप्तिरिति काशीखण्डादां ॥ ३५ ॥

18. ईश ब्रह्माणौ व्याख्याता अनन्तोऽत्र प्रस्तूयते लोकपालकृत्स कीदृशः अनन्तस्तपदवाच्यः
'शेषोऽनन्त' इत्यमरः गोः पृथिव्याभूतिस्थितिर्यस्मिन् स च शेषो भुवं बिभर्तीत्यागमोक्तेः । 'व्यादिश्यते
भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्ग्रहनाय शेष' इति कालिदासः विशेषेण विभिन्नं वा जिह्मगत्वात् सरन्तीति
विसाराः सर्पाः तेषु कल्पितैः यद्वा विसारं पूर्वोक्तरूपेण चक्रं तेन कल्पिताः विह्वितास्सर्पाः चक्रि-
पदवाच्यत्वात् तेषु तेषां वा प्रभूतैः तेजोबलविक्रमैः प्रभावादिभिरुदयौन्नत्यं यस्य यस्माद्वा स तथोक्तश्च
सर्पराजत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

यद्वा अनन्तसद्रूपः गोभूतिः शब्दसम्पत्तिः महाभाष्यरूपा विगताः सारा रोगा येभ्य इति
विसाराश्चरकादिप्रतिपाद्यारोगापनथनोपायाः कल्पितं कल्पना च एकाग्रतया भावना चेत्यर्थः कल्पनाया
अपि मनोव्यापाररूपत्वादिति भावः तैः प्रभूतानां भूयिष्ठानां यद्वा कल्पितः योगशास्त्रे निरूपितो
यः प्रभुः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः तस्य ऊतं अवासिर्यस्मात् स योगइत्यर्थः ऊतमिति
अवतेर्भावे क्तः तैः गोभूत्यादिभिः तेजः प्रागल्भ्यं ज्ञानैधर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरित्यादि शाङ्कर-
भाष्ये तेजःप्रागल्भ्यमिति तद्व्याख्यातारः बलं शरीरसामर्थ्यं विक्रमः अणिमादिशक्तिश्च तेषामुदयः
सम्प्राप्तिर्यस्य यस्माद्वा स तथोक्तश्च मनोवाक्कायसिन्धुर्थं योगसूत्रमहाभाष्यचरकरूपशास्त्रत्रयप्रणेतृत्वादिति
भावः । उक्तञ्च कैयटेन 'योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन । योपाकरांतं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मीति ॥ ३७ ॥

यद्वा अनन्तोऽपि गोभूतेः वाक्सम्पत्तेः महाभाष्यरूपायाः विसाराय विस्तृतीकरणाय लोके प्रचाराय
वा कल्पितः प्रभूतप्रागल्भ्यशरीरबलोत्साहशक्तिभिराविर्भावां यस्येति लाघवार्थं समर्थनीयम् ॥ ३८ ॥

19. अथ ग्रहरूपी जनार्दन इत्युक्तेः सूर्यादयो नवग्रहाः क्रमेण प्रस्तूयन्ते तत्र सूर्यः कीदृश
अनन्तगोभूत्या निरवधिकरश्मिसम्पत्त्या विसारा निस्साराः कल्पिताः निस्तेजस्कीकृता इति यावत्
प्रभूततेजसश्चन्द्रतारकादयो यस्मात् सूर्यकिरणैस्तेषामभिभवसम्भवात् बलवा बडबा डलयारैक्यात्
सा घोटीरूपा भायां अस्यत्येति बडबा च ब्रह्मादिः 'वान्यश्चाबडबे'त्यमरः अतएव क्रमेण यातायात-
रूपगतिक्रमेण मन्दशीघ्रादिरूपगतिक्रमेण वा उदयो यस्य स च अन्यथा जगद्भिन्वस्तं स्यादिति
भावः सूर्यतेजोऽसहमाना सूर्यपत्नी संज्ञा बडबारूपधारिणी आसीदिति पुराणम् ॥ ३९ ॥

पक्षान्तरे च स सूर्यः अनन्तानां गवां रश्मीनां भूतिरूपसिर्ष्यत्वात् अनन्ता गोभूतीरश्मि-
सम्पत्तिर्यस्य वा सः सहस्रांशुत्वात् सहस्रशब्दोऽनन्तबोधकः 'सहस्रशीषां पुरुष' इत्यादां तथात्वात्
विशेषेण सारैर्जलैः कल्पिताः चन्द्रतारकादयः तेषामम्मथत्वात् तेषां प्रभूतं तेजोदीप्तिर्यस्मात् स च
सूर्यकरैः पूरिताश्चन्द्रतारकादयो दोष्यन्त इति ज्योतिषिकाः अवलस्य अनूहत्वात् दुर्बलस्य वेः
पक्षिणः अरुणस्येत्यर्थः क्रमेण उदयो यस्मात्स च यमाश्रित्यारुणः क्रमेणोदेतीत्यर्थः समासः
पूर्ववत् ॥ ४० ॥

20. लोकपालकश्चन्द्रः कीदृशः अनन्ता या गोभूतिः किरणसम्पत् तस्या विसारैः प्रसारण-
क्रियाभिः कल्पितः विधापितः प्रभूतानां उत्पत्तिमतां चतुर्विधभूतग्रामाणामित्यर्थः तेजोबलविक्रमाणां
उदयोऽभ्युदयो येन सः चन्द्रस्यामृतमयकिरणसम्पर्काद्धि व्रीहियवादयो वर्धन्ते तैश्च सर्वे प्राणिनः
जीवन्तीत्यादि सुप्रसिद्धम् ॥ ४१ ॥

यद्वा अनन्तानां गवां जलानां भूतिस्सत्तास्थितिरिति यावत् यस्मिन् अनन्ता गोभूतिर्जल-
सम्पत्तिर्यस्य वा सः अनन्तगोभूतिस्समुद्रः अभेदोपचारात् क्षीरसमुद्र इत्यर्थः तस्य विशिष्टस्सारो नव-
नीतं सारो नवनीतमिति राजनिर्घण्टः मन्थनजातत्वाच्चनवीतपदेन चन्द्रोऽमृतं चाभिधीयते मेदिन्यादौ
अमृतं वा तदर्थः तेन कल्पितं प्रभूतं तेजो दीप्तिर्यस्य सः सुधांशुत्वात् बललिनः समुद्रस्य क्रम-
उत्क्रान्तिर्यस्मात् स तथाभूत उदयो यस्य स च चन्द्रोदये हि समुद्रउत्क्रामतीति प्रसिद्धिः बललिनः
समुद्रात् क्रमेण उदयो यस्य स तथोक्तो वा ॥ ४२ ॥

21. भौमः कीदृशः । अनन्तो विष्णुः गौर्भूमिश्च ताभ्यां अनन्ताद्भवि वा भूतिरुत्पत्तिर्यस्य सः
यथा च विष्णुरेतसा पृथिव्या भौमोत्पत्तिः ब्रह्मवैवर्ते नवमाध्याये द्रष्टव्यं विसारकल्पितः कमलासनो
ब्रह्मा तेन हेतुना तदाराधनेनेत्यर्थः प्रभूतं संजातं तेजोबलं ग्रहोचितं यस्य स च उक्तञ्च पाद्ये
“जातन्नेहेन मेदिन्या वर्धितः पृथिवीपते । तपसाराभ्य ब्रह्माणं ग्रहत्वमुपसेदिवा”निति वीनां पक्षिणां
क्रमो गतिर्यस्मिन् तस्मिन्नाकाशे उदयः प्रकाशो यस्य स च ग्रहाणां खेचरत्वादिति भावः ॥ ४३ ॥

22. लोकपालको बुधः कीदृशः । अनन्तगोभूतेः समुद्रस्य विशिष्टस्सारो नवनीतं कल्पित-
श्चन्द्रः समुद्रनवनीतपदेन चन्द्र इत्युक्तं तस्मात्प्रभूतो जातः तेजएव बलं यस्य तेन सूर्येण सह
विक्रमस्सञ्चारः उदयः प्रकाशश्च तौ यस्य स च इतरग्रहापेक्षया बुधस्यैव सर्वदा सूर्यसन्निहितत्वा-
दिति भावः ॥ ४४ ॥

23. गुरुः कीदृशः ? अनन्ता निरवधिका गोभूतिर्वाक्सम्पत्तिर्यस्य सः वाचस्पतित्वात् विसार-
कल्पितो ब्रह्मा तस्यैव प्रभूतं तेजो यस्य स च ब्रह्मसमानमहातेजा इत्यर्थः बले बलनामासुरे विक्रमो
यस्य तस्येन्द्रस्य उदयऔन्नत्यं यस्मात्स च मन्त्रित्वात्पुरोहितत्वाच्चेति भावः ॥ ४५ ॥

24. शुक्रः कीदृशः । अनन्ते आकाशे गवि वृषराशौ भूतिरैश्वर्यं आधिपत्यमिति यावत् यस्य
सः वृषराशिः तुलाराशिश्च क्षेत्रद्वयं शुक्रस्येति ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं विसारकल्पितः पद्मसंस्थश्च उक्तञ्च
ग्रहयज्ञतत्वे तच्चापाने शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवं च नवाकुलं । पद्मस्थमाह्वयेत्सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुज-
मिति । प्रभूतं निखिलतारापेक्षया अधिकं तेजोदीप्तिर्यस्य स च बलस्य बलनामासुरस्य विक्रमोदयो
पराक्रमाभ्युदयो यस्माद्धेतोः स च बलविक्रमस्येन्द्रस्य विरोधिनां अवलविक्रमा असुराः इन्द्रा-
रित्वात् तेषामुदयऔन्नत्यं यस्मात्सच्चेति वा दैत्यगुरुत्वात् ॥ ४६ ॥

25. शनैश्चरः कीदृशः । ‘नान्तोऽनन्तोऽनिकटः अनन्तः स्वरूपे निकटे’ इति कोशात् अति-
दूरस्थइत्यर्थः सर्वेषामपि ग्रहाणामुपरि स्थितत्वात् गोः सूर्याभूतिरुत्पत्तिर्यस्य स च यद्वा अनन्ताद्-

परिच्छिन्नव्यापकात्मनो गोः सूर्याद्भूतिर्यस्य सः न तु हीनप्रसूत इत्यर्थः विसारे पक्षिश्रेष्ठे गृध्रे कल्पितः स्थितः बृहत्कायत्वादिनाल गृध्रस्य श्रेष्ठ्यं प्रभूतैर्भूयिष्ठैः तेजोबलविक्रमैः सह उदयो यस्य स च ॥४७॥

26. राहुः कीदृशः नास्ति अन्तः स्वरूपं अवयवो वा यस्य सः भूच्छायारूपत्वात् भुवः भूगोलस्य उत्तिरालिङ्गनं भूतिः गोः सूर्यस्य भूत्या भूगोलालिङ्गनेन तदाच्छन्नतयेत्यर्थः यो विसारो सञ्चारः तेन कल्पितः तथा च भूगोलान्तरितसूर्यालोकाभावरूपस्य छायाग्रहस्य राहोः रूपावयवादेर- वास्तवात् प्रत्यक्षाभाव इति भावः । तच्छायाभिमानिद्वैवतात्वेन राहोर्ग्रहत्वमवसेधे प्रकर्षेण भूतं प्राप्तं वृत्तं वा तेजः सूर्यकररूपं यस्मिन् तस्य प्रभूततेजसश्चन्द्रमसोऽवलविरुच्छेदकः तदाच्छादक इत्यर्थः यः क्रमः क्रान्तिः गतिरिति यावत् तस्य उदयएव उदयो दर्शनं यस्य स च तथा च चन्द्रमण्डलाश्रित- भूच्छायाक्रान्तिदर्शनमेव तदावेदकमिति भावः ॥ ४८ ॥

यद्वा अनन्तगोभूतिविसारः समुद्रनवनीतं चन्द्रोऽमृतञ्चेति पूर्वमुक्तम् तस्मिन् चन्द्रे तेनामृतेन वा प्रभूतं तेजोबलं प्रभावशक्तिर्यस्य सः विधुन्तुदत्वात् अमृतपानेनामरत्वाच्चेति भावः विक्रमेण विपरीतक्रमेण उदयो गतिर्यस्य स च ग्रहचक्रे राहुकेत्वोर्विपरीतगतित्वं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धम् ॥ ४९ ॥

27. केतुः कीदृशः? अनन्तो रूपादिरहितः गोश्चन्द्रस्य भूत्या भुवआलिङ्गनेन तदावरकत- येत्यर्थः यो विसारः सञ्चारस्तेन कल्पितः प्रभूततेजसः सूर्यस्य अवलविरुच्छेदको यः क्रमः चन्द्र- गोलक्रान्तिः सूर्यमण्डलाच्छादकचन्द्रगोलक्रान्तिरित्यर्थः तस्य उदयो दर्शनमेवोदयो यस्य स च अन्यत्सर्वं राहोः प्रथमार्थेन तुल्यम् ॥ ५० ॥

यद्वा अनन्ता गोभूतिः किरणसम्पत्तिर्यस्य तस्मिन् सूर्ये विशेषेण सारं न्याय्यं कल्पितं प्रभूतं तेजोबलं प्रभावशक्तिर्यस्य सूर्यमण्डलप्रासिक्त्वादिति भावः विक्रमेण विपरीतक्रमेण उदयो यस्य स च ॥

अथवा स केतुः किम्भूतः अनन्तस्यान्तरिक्षस्य गोः स्वर्गस्य दिव इत्यर्थः भुवः पृथिव्याश्च ऊत्या आलिङ्गनेन यो विसारो । विभिन्नसञ्चारः तेन कल्पितो निरूपितः प्रभूतानि बहूनि नानाविधा- नीत्यर्थः यानि तेजोबलानि अनलादिरूपाणि बलं रूपमित्युक्तं तेषां विक्रमैः भिन्नक्रमैरुदयो दर्शनं यस्य स च उक्तञ्च केतुचाराध्याये संहितायां । 'दर्शनमस्तमयो वा नगणितविधिनास्य शक्यते ज्ञातुं । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः स्युः केतवो यस्मात् ॥ अहुताशेऽनलरूपं थास्मिन्केतुरूपमेवोक्तं । खद्योत- पिशाचाचालयमणि रत्नादीन्परित्यज्य ॥ भ्वजशस्त्रभवनतरुत्तुरगकुञ्जराद्येष्वान्तरिक्षास्ते । दिव्या नक्षत्रस्था भौमास्स्युरतोऽन्यथा शिखिनः ॥ शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतूनां । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः केतु मित्यादि ॥ ५२ ॥

28. अथ इन्द्राग्नीचाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः । स्तूयन्ते वेदवाक्येषु नतथाभ्या हि देवता इति चरकाद्युक्तेः अश्विनीकुमारयोः प्राधान्यात्सावल प्रस्तूयेते ॥

यथा अनन्तात् स्वरूपहीनात् धोटकरूपिण इत्यर्थः गोः सूर्यात् भूतिरूपपत्तिर्यथोक्ता तथोक्ता विशेषेण सारेभ्यो रोगेभ्यः तानपनेतुमित्यर्थः कल्पितौ निरूपितौ च क्रियाथोपपद्येत्यादिना चतुर्थ्यः

समासः सारो रोग इति धरणिः यद्वा विसारेण विशिष्टस्थिरांशेन देवांशेनैव न तु घोटकरूपपश्वंशेनेति भावः कल्पिता समुत्पादिता अतएव प्रभूततेजसां प्रचुरप्रभावां च या बलविना बलवा घोटीरूपा जननी अस्त्यनयोरिति तथा तयोरश्विनीकुमारयोरित्यर्थः क्रमोदयः क्रमेणाविर्भावः अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ५३ ॥

29. अथ नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महानित्युक्तेः भगवदवतारविशेषः सः प्रस्तूयते यथा अनन्तो विष्णुरूपः गोज्जलाद्भूतिरूपस्तिर्यस्य स शङ्खः गवि जले भूतिः स्थितिर्यस्य स जलौ काश्यो जलजीवविशेषः अरेण चक्राङ्गविशेषेण सहितं सारं विशिष्टं सारं चक्रं अमृतं च धर्मादयः किमगुणेन च काक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः इति (7) (6) (25) भागवतपद्य-
व्याख्याने सारममृतमिति श्रीधरस्वामी गोभूतिपदयोः विसारपदयोश्च पृथगोक्तशेषे द्वंद्वसमासे च कृते गोभूतिविसाराणि शङ्खजलौकश्चक्रामृतानि तैः कल्पितस्सहितः प्रभूतं तेजोदीप्तिर्यस्य स च बलविनः समुद्रात् क्रमेणोदयो यस्य स तथोक्तश्च शङ्खं चक्रं जलोकां दधदमृतघटमित्यादि तत्त्वरूपमत्राव-
गन्तव्यम् ॥ ५४ ॥

अथ लाघवात् अनन्तगोभूतिविसारः समुद्रनवनीतपदबोध्यममृतं तेन कल्पितो गृहीतामृत-
घट इति वा समर्थनीयं अन्यदुक्तरूपं ततोऽमृतघटं पूर्णं गृहीत्वा पयसां निधेः। धन्वन्तरिस्समुत्त-
स्थावित्यादि नृसिंहपुराणम् ॥ ५५ ॥

30. अथ सर्वेषामपि कामाधिष्ठातृत्वात् कामदेवोऽत्र प्रस्तूयते स कीदृशः नास्त्यन्तः प्रान्तो नाशो वा येषान्तेऽनन्ताः अनवधिकगतयो अप्रतिहतगतयो वा तदर्थः तथाभूता ये गावो बाणाः तद्भूत्या तत्सम्पत्त्या अनन्त इति कामस्य वा विशेषणं नास्त्यन्तो अवयवो यस्य स तथोक्तः अनङ्ग-
त्वात् स तथाभूतोऽपि गोभूत्या बाणसम्पत्त्या विसाराः कल्पिताः विवलाः कृताः स्वायत्ततां नीता इत्यर्थः प्रभूताः प्राणिनो येन सः तेजोबलेषु शुक्रलेषु जनेषु 'शुक्रं तेजो रेतसी' चेत्यमर- विक्रम-
स्यातिशक्तिताया उदयो यस्य स च शुक्रोद्रेकाद्दि कामोद्रेकादिति भावः ॥ ५६ ॥

यद्वा अनन्तगोभूत्या असीमबाणसम्पत्त्या धनुषि बाणसन्धानमात्रेणैवेति भावः विसारः कल्पितः
विवलः कृतः परिशुक्तधैर्यैः कृत इत्यर्थः। 'हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यै' इत्यादि कुमारसम्भवे तथाभूतो
यः प्रभूततेजाश्शिवावः तेन तद्धेतानल्लेनेत्यर्थः अवलवी विनाश्यपि क्रमेण कालक्रमेण उदयउत्पत्तिर्यस्य स च
शिखनेत्रानलदग्धः कामः पार्वतीपरिणयानन्तरं शिवेन पुनरुज्जीवित इति परिणेष्यति पार्वती यदेत्यत्र
तत्रैवोक्तं द्वापरयुगे वा प्रद्युम्नरूपेण पुनरुत्पत्तिर्बोद्धितव्या ॥ ५७ ॥

31. अथ विश्वगर्भस्यापि विष्णोर्वाहनोर्गरुडः प्रस्तूयते ॥ स किम्भूतः ? अनन्तगोभूतिविसारः
समुद्रनवनीतं अमृतमित्यर्थः यद्वा गोभुवः स्वर्गिणो देवाः अनन्तैस्त्वरुतिरवर्नं यस्य स विसारोऽमृतं
तस्मै निखिलदेवैरक्षितमपि तदा हर्तुमित्यर्थः कल्पितैः प्रदर्शितैः प्रभूततेज आदिभिः उदयऔषत्थं
यस्य स गरुड इत्यर्थः मातृविनताया दासीत्वमोचनार्थं स्वर्गादमृतमाहृतवाम्भारुड इति पुराणम् ॥ ५८ ॥

32. अथ गरुडरथैवावतारविशेषो हनूमान्प्रस्तूयते स कीदृशः? अनन्तेऽनिकटे अतिदूरे लङ्कायामित्यर्थः गोः पृथिव्या भवतीति गोभूर्भूतान्दिनी सीता तस्या ऊर्त्यै अवास्ये विशेषेण सारं जलं यस्मिन् स विसारो जलधिः तस्मिन् समुद्रे तदुल्लङ्घनसेतुबन्धनादां समुद्रमध्ये लङ्कायां वा कल्पितैः प्रकटितैः तेजोबलविक्रमैः पराक्रमादिभिरुदयऔन्नत्यं यस्य स तथोक्तो हनूमानित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अथ विष्णोः दशावताराः प्रस्तूयन्ते ॥

33. तत्र मत्स्यपक्षे ॥ अनन्तगोभूतां अनवधिकजलसम्पत्तां प्रलयसमुद्रे इत्यर्थः यद्वा अनन्तानां गवां शब्दानां भूः स्थानं वेदः तस्य ऊर्त्यै अवनाय विसारे मत्स्यशरीरे कल्पितैः प्रकाशितैः प्रभूततेजोबलविक्रमैः प्रचुरप्रभावादिभिरुदयआविर्भावो यस्य स तथोक्तः ॥ ६० ॥

यद्वा अनन्तोऽनिश्चितः स्वरूपहीनो वा वेदानपहृत्य असुरस्वरूपं त्यक्त्वा शङ्करूपेण समुद्रे लुक्कायित इत्यर्थः तथाभूतो यः गोर्जलाद्गतिरुत्पत्तिर्यस्य स गोभूतिः शङ्कः शङ्कासुरः इत्यर्थः तेन विसारे विशेषजले समुद्रे कल्पितं प्रकटीकृतं यत्प्रभूतं तेजः पराक्रमः तस्यावलविरुच्छेदकः लुनातेरिः क्रमेणोदयआविर्भावो यस्य स मत्स्यरूपी भगवानित्यर्थः उक्तञ्च शारदातिलके दशावतारस्तोत्रे आदाय वेदाः सकलास्समुद्राङ्घ्रिहृत्य शङ्कासुरमत्युदग्रं । दत्ता पुरा येन पितामहाय विष्णुं तमाद्यं भजमत्स्यरूपमिति ॥ ६१ ॥

34. कूर्मपक्षे ॥ विशेषेण सारे जले विशिष्टजलप्रदेशे वा कल्पितः स्वात्मरक्षणे निरूपितः स्थितो वा विसारकल्पितः कूर्मः कच्छपकमठादिपदेषु तथा व्युत्पत्तिदर्शनात् पल्लवावासेत्यादि पर्यायैरपि शब्द-रत्नावल्यादावभिहितत्वाच्च अनन्तगोभूतां समुद्रे तन्मन्थनसमये इत्यर्थः ॥ विसारकल्पिते कूर्मे मूर्तौ प्रभूतः संवृत्तः तेजोबलविक्रमैः मन्धरधरणोचितैरित्यर्थः ॥ उदयो यस्य स तथोक्तः उक्तञ्च भागवते 'विलोक्य विघ्नं च विधिं तदेश्वरो दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः । कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्यतोयं गिरिमुज्जहारे'ति ॥ ६२ ॥

यद्वा । अनन्तेन सहस्रफणेनाहिना सहिता गौः पृथिवी तस्या भूतिः स्थितिर्यस्मिन् तस्मिन् विसारकल्पिते कूर्मे मूर्तौ प्रभूततेजोबलविक्रमोदयः पूर्ववत् । फणासहस्रैरनन्तो भुवं विभर्ति तं कूर्मइत्या-द्यागमं उक्तञ्च शारदायां । 'आधारशक्तिं प्रयजेत्पङ्कजद्वयधारिणीं । मूर्ध्नि तस्य समारूढं कूर्मं नीलाभ-मर्चयेत् । ऊर्ध्वं ब्रह्मशिलासीनमनन्तं कुन्दसन्निभं । यजेच्चक्रधरं मूर्ध्नि धारयन्तं वसुन्धरा'मिति ॥ ६३ ॥

35. वराहपक्षे ॥ अनन्तेभ्यो गोभ्यः प्रलयकालीनजलेभ्यः भुवः पृथिव्या ऊर्त्यै अवनाय उद्धारणायेत्यर्थः ॥ विसारकल्पितात् कमलासनात् ब्रह्मणः तन्नासाविवरादित्यर्थः ॥ प्रभूतो निर्गतो यस्तेजो-मयो बलमस्यास्तीति बलो वराहः अर्श आद्यच् बलीवराह इति जटाधरः तस्य विक्रमोदयः शक्तिरुत्पत्तेरा-विर्भावः उक्तञ्च स्वायम्भुव उवाच कुल प्रजास्थास्यन्ति पृथिवी तावत्प्रलयाण्वे मग्ना तस्याः धरणे यत्नं कुरु इति श्रुत्वा ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् ध्यायतस्तस्य नासाविवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो तेजोमयो वराहपोतः निरगात् स च आकाशस्थस्सन् क्षणमात्रेण पर्वतोपमो बभूव तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव स च तेन स्तुतः

प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रेण पृथिवीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्तर्हितो बभूवेति भागवते ॥ ६४ ॥

यद्वा ॥ अनन्ते आकाशे गोभूतेः भूस्पपत्तेः भूगोलस्य स्थितेर्वा विद्यतीति विसः प्रेरकः विसप्रेरणे इति धातोर्देवादिकस्य इगुपधलक्षणः कः प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ आकाशे दन्ताग्रोद्धृतवमुन्धर इत्यर्थः ॥ अरिरेव आरः प्रज्ञाद्यन् तस्मिन् हिरण्याक्षे इत्यर्थः ॥ कल्पितैः प्रकटितैः प्रभूततेजोबलविक्रमैः प्रचुरप्रभावशक्ति-पराक्रमैरुदयऔन्नत्यं यस्य स हिरण्याक्षहन्ता वराहरूपी भगवानित्यर्थः ॥ उक्तञ्च भागवते 'हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा । हिरण्याक्षो धरोद्वारे बिभ्रता सौकरं वपु'रिति ॥ ६५ ॥

36. नृसिंहपक्षे ॥ अनन्ते आकाशमण्डले गोभूतेर्लोमसस्पपत्तेः सटात्मिकाया इत्यर्थः ॥ विसारैः प्रंसारैः विक्षेपैरिति यावत् कल्पः क्षयः सञ्जात एषामिति कल्पितानि इतच् विलोपितानीति यावत् प्रभूत-तेजांसिअनल्पज्योतींषि नक्षत्रादीनि येन सः सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिरित्यर्थः ॥ तथोक्तो यः बलेन स्वशक्त्या विक्रामति पराक्रमत इति बलविक्रमसिंहः विक्रमो सिंहः इति राजनिर्घण्टः तस्य तथाभूतस्य नृसिंहरूपिणो भगवत उदय आविर्भावः ॥ ६६ ॥

यद्वा अनन्तगोभूतीनां निखिलदेवानां विसः प्रेरकः शासक इत्यर्थः ॥ राजा हिरण्यकशिपुर्दिशं यां निषेवते । तस्यां तस्यां नमश्चक्रुर्देवता ऋषिभिस्सहेत्युक्तेः सर्वेऽपि देवा यदाज्ञावशवर्तिन इति भावः ॥ अथवा स्वात्मना सकलदेवानां प्रवर्तक इत्यर्थः ॥ तथा चोक्तं वह्निपुराणे । 'एवं प्रभावो दैव्योऽभूद्धिरण्य-कशिपुः पुरा । स्वयमग्निश्च सूर्यश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयं । भूत्वा चकार राज्यं समन्वन्तरचतुर्दश । तस्यासीन्नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किले'ति सचासौ अरिरेव आरः स्वार्थेऽण् हिरण्यकशिपुरित्यर्थः ॥ तस्मिन् कल्पितं प्रभूतं तेजोबलं प्रभावशक्तिर्येन सचासौ विक्रमोऽस्यास्तीति विक्रमसिंहः अशं आद्यच् नृसिंहरूपो विष्णुरित्यर्थः ॥ तस्योदय आविर्भावः ॥ ६७ ॥

37. वामनपक्षे ॥ अनन्तमाकाशं गौः स्वर्गः भूः पृथिवी च तासु उतेः याचनात् आदानात् वृद्धेर्वा अवतेरनेकार्थता पूर्वमुक्ता याचनाद्यनन्तरमित्यर्थः ॥ विसारैः प्रसारणक्रियाभिः चरणानामित्यर्थः ॥ कल्पितं प्रकटितं प्रभूतं तेजः प्रभावः पराक्रमो वा येभ्यः तैः क्रमैः त्रिभिः चरणैरित्यर्थः ॥ पादविक्षेपैर्वा उदयऔन्नत्यं यस्य स त्रिविक्रम इत्यर्थः ॥ क्रमु पादविक्षेपे इत्यस्माद्घातोः करणे भावे वाचन् बलिवञ्जनार्थं वामनरूपी भगवान् पादत्रयपरिमितां भूमिं याचयित्वा त्रिभिश्चरणैः भूव्योमस्वर्गान् विक्रमितवानिति पुराणम् ॥ ६८ ॥

यद्वा अनन्तस्य शेषसर्पस्य या गौर्भूमिः पातालपुरमित्यर्थः ॥ तत्र भूत्या स्थित्या स्थापनेनेत्यर्थः ॥ यद्वा अनन्ते अप्रान्ते आद्ये इति यावत् गोभुर्वा स्वर्गमर्थ्यौ यस्य तत् अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पाताल-मित्यर्थः ॥ तत्र ऊत्या अवनेन विसारः कल्पितो दुर्बलः कृतः प्रभूतं तेजोबलं यस्य स बलिनामासुरो यैस्तै-र्विक्रमैस्त्रिभिः पादविक्षेपैरुदयो यस्य सः त्रिविक्रमरूपी भगवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥

38. परशुरामपक्षे ॥ अनन्ते अनन्तिके स्वस्य समीपानवस्थितिदशायामित्यर्थः गोभूतेः धेनु-सस्पपत्तेः गोभूतेरुत्पत्तिस्य तस्य वत्सस्य वा विसारणं विसारः अपहरणमित्यर्थः तस्माद्देवोः कल्पितः

विरुद्धलक्षणया क्षणितः कल्पः क्षय इत्यमरः प्रभूतैर्भूयिष्ठैः तेजोबलविक्रमैर्वीर्यादिभिरौघैस्त्यं यस्य स कार्तवीर्यो येन स परशुराम इत्यर्थः उक्तञ्च महाभारते 'न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभि'रिति । यद्वा प्रभूतं तेजः प्रभावो यस्य सचासौ बलं चक्रं 'वरुधिनी-बलं चक्र'मित्यमरः लक्षितलक्षणया सुदर्शनचक्रं तस्यैव विक्रमेण विशिष्टशक्त्या उदयो अवतारः तद्रूपः कार्तवीर्यो येन सः परशुराम इत्यर्थः । 'अथेष्टदानमनून्वक्ष्ये कार्तवीर्यस्य गोपितान् । यत्सुदर्शनचक्र-स्यावतारः क्षितिमण्डले' ॥ इत्यादि मन्त्रशास्त्रं । एकदा रामचिरहिताश्रमात् गोवत्सापहारापराधाद्गामेण निपातितः कार्तवीर्यः संवंश इति पुराणम् ॥ ७० ॥

यद्वा ॥ गवि पृथिव्यां भूतिरैश्वर्यं येषां अनन्तानां तेषां पार्थिवानां विसाराय विबलाय दौर्ब-ल्यायेति यावत् विरूपस्थिरांशायवाकल्पितैः भूयिष्ठप्रभावशक्तिपराक्रमैः उदयो यस्य सः क्षणिय कुलनि-र्मूलनकर्ता परशुराम इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

39. अथ श्रीरामपक्षे अनन्तो लक्ष्मणः तस्य शेषावतारत्वात् गोः पृथिव्याभूतिरुत्पत्तिर्यस्याः सा भूनन्दिनी सीता च ताभ्यां सह विसारेषु विभिन्नविपिनेषु 'सारं विपिन'मिति कोशान्तरं कल्पितः प्रभूतानां पिशाचानामिव तेजो येषां तेषु बलेषु खरदूषणप्रमुखराक्षससैन्येषु विक्रमादुदयो यस्य स राम इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

यद्वा ॥ अनन्ते स्वस्या निकटे गोभूतेः सीतायाः विसारकल्पिते विबलरूपनेविषये चञ्चुचरण-घातादिनेति भावः प्रभूतं तेजः पराक्रमो यस्य तस्य बलस्य काकस्य विक्रमेण विकृतविधिना 'कल्पे विधिक्रमा'वित्यमरः उदय उद्गमनं उड्डीयपलायनं यस्मात् स राम इत्यर्थः एकदा वनाश्रमे रामः मांसलोभेन चञ्चुचरणाघातैः सीतां पीडयन्तं काकं चक्षुषा विकृतं कृतवानिति रामायणम् 'बलं नाकाकसीरिणो'रित्यमरः ॥ ७३ ॥

अथवा ॥ अनन्ते अनिकटे अतिदूरेस्थितेत्यर्थः या गोभूर्भूयुद्गवा सीता तस्या ऊर्यै अवास्ये विशेषेण सरतीति विसारो वायुः तस्मात्कल्पितं प्रभूतं प्रभवो जन्म यस्य भावेक्तः तस्य वायुपुत्रस्य हनूमत इत्यर्थः तेजसा पराक्रमेण बलविनि समुद्रे तन्मध्ये तत्पारप्रदेशे वा लङ्कायामित्यर्थः क्रमोगतिः उदयौघैस्त्यं च यस्मात् स राम इत्यर्थः यमाश्रित्य हनूमान् समुद्रलङ्घनादौ समर्थो बभूवेति भावः ॥ ७४ ॥

पक्षान्तरे च ॥ अनन्तगोभूतयो देवाः तेषां विस्यतीति विसः प्रेरकः स्वसेवायां देवानां नियोजक इत्यर्थः तथाभूतो यो अरिरेव आरो रावणः तस्मिन् कल्पितं प्रभूतं तेजः पराक्रमो येन स तन्नाशक इत्यर्थः बले तन्नामासुरे विक्रामतीति बलविक्र इन्द्रः तस्य माया लक्ष्म्याः स्वर्गसम्पदइत्यर्थः उदयो यस्मात्स च यः रावणं सगोत्रं हत्वा इन्द्राय स्वर्गसम्पदं दत्तवानिति भावः ॥ ७५ ॥

40. बलरामपक्षे ॥ अनन्तशेषावतारः गोः सूर्याद्भूतिरुत्पत्तिर्यस्याः सा कालिन्दी तस्याः विसाराय हलाकर्षणेन निस्सारणाय कल्पितैः प्रकटितैः प्रचुरप्रभावादिभिरौघैस्त्यं यस्य सः कालिन्दीभेदनो बलराम इत्यर्थः यथा च स कालिन्दीं हलाग्रेण भित्वा वृन्दावनं निस्सारयामास हरिवंशे द्रष्टव्यम् ॥ ७६ ॥

यद्वा ॥ अनन्तेन श्रीकृष्णेन सह गवां सुरभीणां भूतिः सम्पत्तिर्यस्मिन् तस्मिन् विशिष्टे सारं विपिने 'सारं विपिन'मिति शब्दरत्नावली वृन्दावने इत्यर्थः कल्पिता मिलिताः ये प्रधाना भूताः कुमाराः 'भूतः कुमारेऽपी'ति मेदिनी । तेषु गोपकुमारेषु मध्ये तेजोबलविक्रमैः प्रभावादिभिर्हृदयो यस्य स बलदेव इत्यर्थः ॥ ७० ॥

41. बौद्धपक्षे ॥ अनन्ता गोभूतिः शब्दसम्पत्तिर्यस्मिन् तस्मिन् वेदे विसारो अन्याय्य इति कल्पितः अविशुद्धैर्दूषित इत्यर्थः प्रभूतानां प्राणिनां तेजसां बीजानां तदा दीनामित्यर्थः अवलवउच्छेदोऽस्त्यस्मिन्नित्यवलवी अत इन् पशुबीजादिवधसाधनमित्यर्थः क्रमो यज्ञविधिर्येन स वेदनिन्दकबुद्धदेव इत्यर्थः तस्योदय आविर्भावः निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं सदयहृदयतः किञ्चिद्भ्रुवातमिति गीतगोविन्दे अविशुद्धिः सोमादि यागस्य पशुबीजादिवधसाधनतेति वाचस्पतिमिश्रः ॥ ७८ ॥

यद्वा ॥ अनन्तगोभूत्या अनेकवाचो युक्त्या विसारकल्पितः असार इति निरूपितः सर्वं क्षणिकं क्षणिकमित्यादि रूपेण तुच्छीकृत इति यावत् प्रभूतस्य उत्पत्तिमतो भावस्य तेजसः अर्थक्रियाकारित्वरूपायाः सत्ताशक्तेश्च अवलविच्छेदकः क्रमोदयः क्रमपरिणामात्मकस्संसारो येन स बुद्धदेव इत्यर्थः बुद्धदेवेन हि सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं शून्यं शून्यं इति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं तलक्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधर पटलं सन्तश्चामी भावा इति उक्तञ्च ज्ञानश्रिया 'यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी सत्ताशक्तिरिद्वार्थकर्मणिमितेः सिद्धेषु सिद्धानसा' इत्यादि ॥ ७९ ॥

42. अथ कल्किपक्षे ॥ अनन्तो विष्णुरूपः गौः स्वर्गएव भूः स्थानं येषां ते गोभुवो देवाः तेभ्य ऊतिः प्राप्तिर्यस्य स गोभूतिर्देवदत्तः तथा भूतो यः विशेषेण सारस्सरणं येन स यानभूतो घोटक इत्यर्थः तेन सह कल्पितः प्रकर्षेण भूतानामिव तेजो येषां तेषां पिशाचसदृशानां म्लेच्छानामित्यर्थः अवलवुच्छेदीयः क्रमस्सञ्चारस्तेनोदयो यस्य स कल्कीत्यर्थः उक्तञ्च भागवते 'अश्रमाशुगमाह्लादेवदत्तं जगत्पतिः । असिनाऽसायुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः । विचरन्नाशुनाक्षोण्यां ह्येनाप्रतिमद्युतिः । नृपलिङ्गच्छन्दो दस्युन् कोटिषो निहनिष्यती'ति ॥ ८० ॥

यद्वा ॥ अनन्तानामनेकेषां गोभूतौ वेदे गवि पृथिव्यां भूत्या ऐश्वर्येण हेतुना वा विसारकल्पितमन्याय्यकल्पनं येषां तेषां प्रभूतानां प्राणिनां पापात्मनामित्यर्थः तेजोबलवीप्रभावोच्छेदीयः क्रमः सञ्चारः तस्मै उद्ययोऽवतारो यस्य स कल्किरूपो भगवानित्यर्थः ॥ ८१ ॥

43. एवं पुरुषदेवान् प्रस्तुत्य इदानीं 'गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीस्सरस्वती । सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चधा स्मृता' ॥ इति देवीभागवतादौ पञ्चानामेव प्रकृतीनां प्राधान्यात् क्रमेण ताः प्रस्तुयन्ते ॥ तत्रादौ दुर्गापक्षे ॥ अनन्तानामपरिमितानां गोभूतीनां देवानां विसारैभ्यो विशिष्टस्थिरांशेभ्यः कल्पितं समुत्थितं यत् प्रभूतं तेजः तद्वलेन तद्रूपेण विक्रामतीति विक्रा सञ्चारिणो या, मा, मान्यते पूज्यते सर्वैरिति व्युत्पत्त्या लोकमाता दुर्गात्यर्थः । तस्या उदयआविर्भावः उक्तञ्च मार्कण्डेये 'अतुलं तत्र तपेजः सर्वदेव शरीरजं । एकस्यै तदभूत्तारी व्याप्तलोकत्रयं त्विषे'त्यादि चण्डिकास्तोत्रे ॥ ८२ ॥

यद्वा ॥ अनन्तानां गोभृतीनां देवानां विसारकल्पिते विबलकल्पने प्रभूतं तेजः प्रभावो यस्य सचासौ अप्सु अलति पर्याप्नोतीति अवलो महिषः पचाद्यच् लुलापत्वात् कासारत्वाच्च 'लुलापो महिषो-वाहद्विषत्कासरसैरिभा' इत्यमरः ॥ यद्वा बलमस्यास्तीति बलः अर्श आद्यच् बली महिष इति जटाधरः तस्मिन् महिषासुरे विक्रमः शक्तिस्संपत्तिः सञ्चारो वा यस्यास्सा महिषमर्दिनी दुर्गैत्यर्थः ॥ तस्या उदयः ॥ ८३

अथवा ॥ अनन्ता नित्यत्वादिना तत्पदवाच्या अनन्ता पार्वतीति मेदिनी गोभृतिर्जलजः शङ्खः विशिष्टं सारं चक्रञ्च ताभ्यां कल्पिता शङ्खवक्रधरैत्यर्थः ॥ प्रभूतं तेजः पराक्रमो यस्य स प्रभूततेजाः सिंहः भीमविक्रमः, विक्रान्तः विक्रमीत्यादि सिंहापर्यायाणां शब्दरत्नावल्यादौ दृष्टत्वात् अवलो बलो वा महिषश्च तयोरुपरिविक्रामतीति विक्राच तथाभूताया, मा लोकमाता दुर्गा तस्या उदय इत्यर्थः ॥ एतेन 'चतुर्भुजां शङ्खचक्रधरां बालां सुरूपिणीं । उद्यन्तिशूल निर्भिन्नमहिषां सिंहवाहिनी'मिति ध्यानस्वरूपमुक्तं वेदितव्यम् ॥ अत्र सर्वत्र विशेष्यविशेषणसमासे भाषितपुंस्कत्वात् पुंवत्कर्मधारयेति स्त्रियां पुंवद्भावो बोध्यः एवमुत्तरत्रापि ॥ ८४ ॥

यद्वा ॥ अनन्तस्सर्पः गौर्वृषभः भूतिर्भस्म च तान्येव विशिष्टं सारं धनं कल्पितं यस्य तस्य हीनोपकरणस्यापि शिवस्यैत्यर्थः ॥ प्रभूतं तेजो यथाहेतुना तस्या बलविक्रमाया महिषमर्दिन्या दुर्गाया उदय इत्यर्थः ॥ 'शिवश्शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितु'मित्याद्यत्र प्रमाणम् ॥ ८५ ॥

44. राधापक्षे ॥ अनन्ते आकाशमण्डले नास्त्यन्तो नाशो यस्येति व्युत्पत्त्या अविनाशिनि वागवि गोलोके भूतिर्भवनं यस्य तस्मिन्विसारे विपरीताः सकाराकाररकारावाचकशब्दे यस्य तस्मिन् रासे इत्यर्थः ॥ कल्पितो निरूपितो यः प्रभुः श्रीकृष्णः तेनोताभ्यामालिङ्गिताभ्यां तेजोबलाभ्यां रूम्रूपाभ्यां विक्रीडत इति विक्रा, या, मा, लोकमाता राधा तस्या उदयभाविर्भाव इत्यर्थः ॥ गोलोके राधाकृष्णयो रासक्रीडाया नित्यता ब्रह्मवैवर्तादाववगन्तव्या ॥ ८६ ॥

अथवा ॥ अनन्ता अपरिमिता गवां सुरभीणां भूतिस्सम्पत् यस्मिन् तस्मिन् विसारे विशिष्टविपिने वृन्दावने इत्यर्थः ॥ कल्पितं प्रभूतं तेजो दीप्तिर्यासां तास्तथाभूता अबला गोपस्त्रियो येन यस्माद्वा स श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ तेनसह विक्रा वृन्दावने गोपिकापरिवेष्टितश्रीकृष्णेनसह विहारिणीत्यर्थः ॥ यामामाता राधिका तस्या उदय इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

यद्वा ॥ अनन्ताय श्रीकृष्णाय तं प्रीणयितुमित्यर्थः ॥ गोः सूर्याद्भूतिदत्पत्तिर्यस्याः सा गोभूतिर्यमुना तस्यां विसारेभ्यो नल्लिनेभ्यः कल्पिता अवतीर्णां तेषु स्थिता वा प्रभूत तेजोबलाभ्यां अतिज्ञयित-लावण्यरूपाभ्यामुपलक्षिता सती विक्राविहारिणी विनिर्गता वा या, माराधिका तस्या उदय इत्यर्थः ॥ यथा च कालिन्दीपद्मषण्डात् राधायाः प्रादुर्भावः तस्मिन् स्थितिश्च तद्विस्तरं वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठादिपटलेषु द्रष्टव्यम् ॥ ८८ ॥

अथवा ॥ अनन्तेन श्रीकृष्णेन सह गोभूतेर्यमुनायाः विसारेषु तत्तटविपिनेषु विशेषेण जलेषु वा कल्पिताभ्यां प्रसाधनादिना समुत्पादिताभ्यां प्रभूताभ्यामुचिताभ्यां लावण्यरूपाभ्यामुपलक्षीभूय विक्रा-विहारिणी या मा जगज्जननी राधिका तस्या उदयऔचित्यमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

45. लक्ष्मीपक्षे ॥ अनन्ता अपरिमिता गोभूतिस्वर्गसम्पत्तिः तस्या विसारो विगमः विशेषेण सारस्समागमश्च तयोरेकशेषः ताभ्यां कल्पितं क्षयितं सम्पादितं च कल्पितं च कल्पितमिति द्वन्द्वैकशेषे नपुंसकैकवचनं प्रभूतं प्रचुरं तेजः प्रभावो यस्य स तथाभूतो बलविक्र इन्द्रो यथा सा तथोक्ता या मा लोकमाता लक्ष्मीः तस्या उदयआविर्भावः ॥ ९० ॥

अयमर्थः पृथग्वा समर्थनीयः अनन्तगोभूतेर परिमितस्वर्गसम्पत्तेः विसारेण विगमेन विनाशेनेति यावत् कल्पितं क्षयितं प्रभूतं तेजो यस्य स तथाभूतो बलविक्र इन्द्रो यथा तस्या माया लक्ष्म्या उदय इत्येकोऽर्थः ॥ ९१ ॥

अनन्ताया गोभूतेस्वर्गसम्पत्तेः विशेषेण सरणं सारः समागमः प्राप्तिरित्यनर्थान्तरं तेन कल्पितं सम्पादितं प्रभूतं तेजो यस्य स तथाभूतो बलविक्र इन्द्रो यथा तस्या माया उदय इत्य-
परोऽर्थः अत्रोक्तार्थेषु दुर्वाससज्ञापेन लक्ष्म्या विरहितो हतसर्वसम्पदिन्द्रः पुनः समुद्रमथनादाविर्भूतया तथा प्राप्तसर्वसम्पत्तेति पौराणिकी कथा वेदितव्या ॥ ९२ ॥

अथवा ॥ अनन्तगोभूतेरपरिमितजलसम्पत्तेः समुद्रात् विसारेण संसरणेन आविर्भावेनेत्यर्थः कल्पितप्रभूततेजोबलः प्राप्तप्रचुरदीप्यतिशयः विक्रो गरुडसञ्चारी विष्णुर्यथा तस्या माया उदयः ॥ ९३ ॥

यद्वा ॥ अनन्तस्य विष्णोः गवोर्नेत्रयोः भूतिस्सम्पद्रूपा विसारे पक्षे ताभ्यां पद्माभ्यां वा कल्पिता उपविष्टा युक्ता वा पद्मस्थितत्वात् पद्मकरत्वाच्च प्रभूतं तेजो दीप्तिर्यस्यास्सा च काम्या काञ्चनसन्निभेत्यादिभ्यानमत्रानुसन्धेयं प्रभूतानां प्राणिनां तेजो दीप्तिर्यस्या हेतोरिति वा सा तथोक्ता प्राणिनां सम्पद्रूपत्वादिति भावः बलविनः समुद्रात् क्रामति सञ्चरतीति बलविक्रा च क्षीराब्धि-
तनयात्वात् उक्तरूपा या मा लक्ष्मीस्तस्या उदयः प्रादुर्भाव इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

46. सरस्वतीपक्षे ॥ अनन्ते विष्णो तस्समीप इत्यर्थः यद्वा अनन्ताय विष्णवे तं सम्भोक्तु-
मित्यर्थः गोभूतिर्वाक्सम्पत्तिः सैव विशिष्टस्सारः पाशकः द्यूतमितियावत् । ' सारः पाशक ' इति शब्द-
रत्नावली तेन वाक्कलहरूपद्युतविशेषेण कल्पितं क्षयितं प्रभूतं तेजोबलं प्रागल्भ्यशक्तिर्यस्यास्सा अतएव
विरुध्य क्रोशति । अथि दुष्टे ? इत्यादिरूपेणाह्वयति क्रुष्यतीति वा विक्राच कृश आह्वाने रोदने च
क्रुध क्रोधे इत्यस्माद्वा धातोः अन्यत्रापि दृश्यत इति डः तथाभूता मा लक्ष्मीर्यथा सा सरस्वतीत्यर्थः
तस्याः उदय आविर्भावः सरस्वत्या विष्णुपत्नीत्वमपि पुराणप्रसिद्धम् ॥ ९५ ॥

यद्वा ॥ अनन्तानां गवां वेदादिवचनानां भूतिर्वादानेनोत्पत्तिर्यस्यात्तथाभूतं विशिष्टस्सारः
कोणार्थं धनुराद्याकार वीणादिवादनं तदेव सारः सारिः सारिकेत्यादिनामभिर्व्यवहित्यते तस्य कल्पितं
कल्पनं भावे क्तः नियोजनमित्यर्थः तस्य प्रभूः प्रकृष्टा भूमिश्च अथवा विसारो मत्स्यः तत्कल्पः
तत्सद्भाः कच्छपः स सञ्जातोऽस्य विसारकल्पितः कच्छपाकाराकारितावयवविशेषः तस्य प्रभूस्थानं
विशेषेण सारं जलं यस्मिन् तस्मिन् जलप्राये प्रदेशे कल्पितो निरूपितः कच्छपः तदाकार इत्यर्थः
तस्य प्रकृष्टा भूस्थानमिति वार्थः सरस्वत्यास्तु कच्छपीति तद्वीणायास्तदाकारचिह्नितत्वात् तथाभूतं यत्
तत् वीणावाद्यं " तत् वीणादिकं वाद्य "मित्यमरः तत् ईजेते प्राप्नुत इति ईजर्सा ईज गति-

कुत्सनयोरिति धातोः सर्वथा पुभ्योऽसुञ्जित्यसुन् प्रत्ययः बलं रूपं विक्रमः पराक्रमश्च तौ यस्यास्सा तथोक्ता यथोक्तवीणानुरूपरूपपराक्रमशालिनीत्यर्थः तस्यास्सरस्वत्या उदयः ॥ ९६ ॥

अथवा ॥ अनन्ता गोभूतिर्वाक्सम्पत्तिर्यस्यास्सा वागधिष्ठात्रीत्वात् विसारे षष्ठी कल्पिता उपविष्टा च प्रभूततेजोबला प्रचुरप्रभावशक्तियुक्ता प्रचुरलावण्यरूपगुणा वा 'या कुन्देन्दुतुषारहार धवला या श्वेतपद्मासने' त्यादि तच्चानं यद्वा विसारकल्पितस्य कमलासनस्य ब्रह्मणः प्रभूतेषु उत्पत्तिमत्सु भूतभौतिकसृष्टिष्वित्यर्थः तेजोबलं प्रभावशक्तिर्यस्या हेतोः सायां वाक्शक्तिं समाश्रित्य वेदविद्वद्ब्रह्मा जगन्निर्माणे शक्त इति भावः वा पक्षिणि हंसे क्रामतीति विक्रा च या मा लोकमाता सरस्वती तस्या उदय इत्यर्थः सरस्वत्या हंसवाहनं "दिव्यैराभरणैर्विभूषिततनुं हंसाधिरूढां भजे" इति तच्चानान्तरे उक्तं ब्रह्मशक्तित्वमपि सुप्रसिद्धम् ॥ ९७ ॥

यद्वा अनन्तगोभूत्या असीमवाक्सम्पत्त्या विसारा निर्धना अपि कल्पिता ये प्रभूता जनाः तेषां तेजोबलं प्रागल्भ्यशक्तिर्यस्या हेतोः सा तथोक्ता या मा सरस्वती तस्या उदय इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

47. सावित्रीपक्षे ॥ अनन्ता अविनाशिनी गोभूतिः ज्योतीरूपा सम्पत् यस्मिन् ज्योतिषः किरणात्मकत्वात् तस्मिन् नित्ये ज्योतिर्मये सत्यलोकाख्ये ब्रह्मभुवने इत्यर्थः अनन्तगोभूतिरिति ब्रह्मणो वा विशेषणं नित्यज्योतिस्वरूप इति तदर्थः विसारकल्पितः कमलासनो यः प्रभुः लोकोशो ब्रह्मा तेन उताभ्यामालिङ्गिताभ्यां तेजोबलाभ्यां रूपपाभ्यां सह विक्रीडते विक्रामतीति वा विक्रा सत्यलोके ब्रह्मसहचारिणीत्यर्थः तथाभूता यामा लोकमाता सावित्रीत्यर्थः तस्या उदय आविर्भाव इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

यद्वा ॥ अनन्तगोभूतेः निखिलवाङ्निधानस्य वेदस्य विसारकल्पितं विस्तृतिकल्पनं यतः सा वेद-मानुस्वात् यद्वा अनन्तमन्तरिक्षं भुवो रूपं गौस्वर्गः स्वस्वरूपं भूश्च तासां भूर्भुवस्वःस्वरूपाणां व्याहृ-तीनां ऋतिः संश्लेषः समष्टिरूपतेत्यर्थः ॥ विसारो विस्तृतिश्च व्यष्टिरूपतेत्यर्थः ॥ ताभ्यां कल्पिता समष्टि-रूपेण ओरपदवाच्या व्याहृतिपदवाच्या वा व्यष्टिरूपेण भूरादिपदवाच्या सावित्र्यादिपदवाच्या वेत्यर्थः ॥ प्रभूततेजसा सत्यात्मब्रह्मतेजसा अवति दीप्यत इति प्रभूततेजोऽवा अवतेः पचाद्यच् "लवौ रवौ सूर्यमण्डले" इत्यर्थः ॥ रलयोरैक्यात् विक्रीडत इति विक्रा च या मा सावित्री तस्या उदय इत्यर्थः ॥ १०० ॥

अथवा ॥ अनन्ता अपरिच्छिन्नस्वरूपा गोसूर्यस्य भूतानुदये विसारे विगमे अस्तमये इत्यर्थः ॥ उपलक्षणात्मन्मप्याह्वे च कल्पिता ध्येयत्वेन प्यातृभिर्निरूपिता सन्ध्यास्तयस्वरूपेत्यर्थः ॥ सन्ध्यापदेन तदभिमानिनी देवतोच्यते सन्ध्यामुपासीतेत्यादि श्रुतेः प्रथमं भूतं भूतिरूपत्तिर्येषां ते प्रभूता अग्रजन्मनः तेषां ब्राह्मणानां तेजोबलं ब्राह्मं यस्या हेतोः सावौ हंसे क्रामतीति विक्रा च या मा सावित्री तस्या उदय इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

अथ सन्ध्यारूपाया एव तस्या गायत्री सावित्री सरस्वती रूपैर्भेदत्रयं क्रमेण व्याख्यायते यथा अनन्ते नित्ये सत्यलोकाख्ये गवि भूमौ ब्रह्मलोक इत्यर्थः ॥ भूतिस्त्वितिर्यस्यास्सा ब्रह्मणीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीमित्युक्तेः यद्वा अनन्ता नित्यस्वरूपा गवि सूर्यमण्डले भूतिस्त्वितिर्यस्यास्सा च

विसारकल्पितः कमलासनो ब्रह्मा तस्यैव प्रभूततेजोबलविक्रमा यस्याः सा तथोक्ता च ब्रह्मसमानदीप्तिरूपपराक्रमशालिनीत्यर्थः ॥ तस्यास्तदुपलक्षितायाः प्रातस्सन्ध्याधिष्ठात्र्याः गायत्रीरूपाया ब्रह्मोक्तेरित्यर्थः ॥ उदयआविर्भावः उक्तञ्च महाप्रयोगसारादौ गायत्रीमुपक्रम्य । 'कुमारीमृगवेदयुतां ब्रह्मरूपां विचिन्तयेत् । हंसस्थितां कुशहस्तां सूर्यमण्डलसंस्थिता'मिति ॥ १०२ ॥

अन्यत्र अनन्तस्य विष्णोः गवि भूमौ वैकुण्ठे इत्यर्थः ॥ भूतिस्थितिर्यस्यास्सा अनन्ता नित्या गोभूतिः सूर्यमण्डलमध्यस्था वा पूर्ववत् विषु पक्षिषु सारः श्रेष्ठो गरुडः तस्मिन् कल्पितो विष्णुः तस्यैव प्रभूततेजआदयो यस्याः सा तथोक्ता च विष्णुसमानतेजोरूपादिमतीत्यर्थः ॥ तस्यास्तदुपलक्षिताया मध्याह्नसन्ध्याधिष्ठात्र्याः सावित्रीरूपाया विष्णुशक्तेरुदयः उक्तञ्च तच्चाने "मध्याह्ने विष्णुरूपां च तार्क्ष्यस्थां पीतवाससीं । युवतीं च यजुर्वेदां सूर्यमण्डल संस्थिता"मित्यादि ॥ १०३ ॥

अपरञ्च अनन्तगोभूतयो वासुकिवृषभस्मानि ताएव विसारं न्याय्यं वस्तु यस्य सोऽनन्तगोभूतिविसारो रुद्रः तस्यैव कल्पिताः प्रभूततेजआदयो यस्याः सा तथोक्ता रुद्रसमानरूपा सायंसन्ध्याधिष्ठात्री सरस्वतीरूपा रुद्रशक्तिरित्यर्थः ॥ तस्या उदयः उक्तञ्च "सायाह्ने शिवरूपां च वृद्धां वृषभवाहिनीं । सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुता"मिति ॥ १०४ ॥

अथवा ॥ अनन्तो विष्णुः गवि वृषे भूतिस्थितिर्यस्य स गोभूतिवृषवाहनो रुद्रः विसारकल्पितः पद्मासनो ब्रह्मा च तेषामेव प्रभूतैस्तेज आदिभिः सावित्रीगायत्रीसरस्वतीभेदभिर्भैरित्यर्थः ॥ विक्राविहारिणी या मा माता परब्रह्मशक्तिः तस्या उदयइत्यर्थः ॥ अत्रोक्तव्याख्यात्रये सावित्र्या रुद्ररूपत्वं सरस्वत्या विष्णुरूपत्वं स्मृत्यन्तरसम्मतमिति तथैव वा व्याख्येयं वङ्गोत्कलशिष्टसम्मतपक्षएवास्माभिस्समर्थितः किन्वन्नापि केचिद्यजुशशाखिनः सरस्वतीं शुभ्रवर्णादित्वेन सावित्रीं कृष्णवर्णादित्वेन वर्णयन्ति । ऋग्वेदिनः सावित्रीं रुद्ररूपिणीं वर्णयन्ति तत्र शाखाभेदेन सर्वमेव सप्रमाणं प्रत्येतव्यम् ॥ १०५ ॥

48. अथ षट्चक्रदेवताः प्रस्तुयन्ते ॥

तत्रादौ कुण्डलिनीमुपक्रम्य व्याख्यायते यथा अनन्तं नित्यमपरिच्छिन्नस्वरूपं वा अतिसूक्ष्मत्वात् दुर्लक्ष्यत्वात् केवलं ज्ञानगम्यत्वाच्चेति भावः गोः पृथिव्याः भूतिस्थितिर्यस्मिन् तथाभूतं यत् विसारं मूलाधारपद्मं चतुर्दलपद्ममित्यर्थः ॥ तस्मिन् कल्पितो निरूपितो यः प्रभुः स्वयम्भुल्लिङ्गरूपः तत्रउत्तमाल्लिङ्गितं सार्धत्रिवलयकारेण संश्लिष्टमित्यर्थः ॥ यस्तेजः तद्वलेन तद्रूपेण ज्योतीरूपेणेत्यर्थः ॥ विक्राविहारिणी या मा लोकजननी कुण्डलिनीशक्तिरित्यर्थः ॥ तस्या उदयआविर्भावः उक्तञ्च तन्त्रसारे 'ध्यायेत्कुण्डलिनीं सूक्ष्मां मूलाधारनिवासिनीं । तामिष्टदेवतारूपां सार्धत्रिवलयान्वितां । कोटिसौदामिनीभासां स्वयम्भुल्लिङ्गवेष्टिनी'मित्यादि ॥ १०६ ॥

19. तत्रैवाधारचक्रे देवतान्तरपक्षे ॥ अनन्ते अतिसूक्ष्मत्वादिगुणयुक्ते अनन्ता इति देवानां वा विशेषणं गोभूतिविसारे भूपुरपक्षे कल्पिताः योगज्ञैर्निरूपिताः प्रभूतं तेजो दीप्तिः बलं रूपं सामर्थ्यं वा विक्रमस्सञ्चारश्च ते येषान्ते ङाकिनी ब्रह्मादयः तेषामुदयएकत्वेनाविर्भावः एवमुत्तरत्रापि अत्र चक्रे

अधिष्ठात्री ङाकिनो ब्रह्मशक्तिः अधिष्ठाता ब्रह्मा मतान्तरे गणेशः खड्गीश वारुण्यादयो दलदेवताः इत्यादि तद्विस्तरः तत्त्वचिन्तामणिसमुच्चयादिषु द्रष्टव्यः ॥ १०७ ॥

50. अथ स्वाधिष्ठाने ॥ अनन्ते अनन्तानां वा पूर्ववत् गौर्जलस्य भूतिर्यस्मिन् तस्मिन् विसारे षड्दले स्वाधिष्ठानाख्ये लिङ्गपद्मे कल्पितप्रभूततेजोबलविक्रमाणां राकिनी विष्णवादीनामुदय इति पूर्ववत् अल चक्रे राकिनी विष्ण्वोरधिष्ठानत्वं च गलण्डकपर्दिन्यादयो दलदेवता बोध्याः ॥ १०८ ॥

51. अथ मणिपुरे अनन्ते अनन्तानां वा गोः जलस्य भूत्पत्तिस्थानं गौर्जलान्नवतीति वा गोभूरग्निः अग्नेर्जलप्रभवत्वे जलोत्पत्तिकत्वे च प्रमाणं पूर्वमुक्तं तस्याग्नेरुत्तिराच्छेषः द्युतिः प्राप्तिर्वा यस्मिन् तस्मिन् विसारे नाभिपद्मे दशदले मणिपुरचक्रे इत्यर्थः ॥ अन्यत्पूर्ववत् अत्र लाकिनीरुद्रावधिष्ठातारौ दलदेवता ज्ञातव्याः ॥ १०९ ॥

52. अधानाहते अनन्ते अनन्तानां वा गोस्सूर्यस्य भूतिस्थितिर्यस्मिन् सूर्यस्येव वा भूतिस्सम्पत् यस्य तस्मिन् ॥ विसारे हृदयपद्मे द्वादशदले अनाहतचक्रे इत्यर्थः द्वादशदलपद्मस्य सूर्यात्मकत्वमागम-प्रसिद्धं । अन्यत्पूर्ववत् अत्राधिष्ठातारौ काकिनीश्वरौ श्रीधीशमहाकाल्यादयो दलदेवताः ॥ ११० ॥

53. अथ विशुद्धे ॥ अनन्तमाकाशरूपाया गौर्भूमिः तस्याभूतिस्थितिर्यस्मिन् तस्मिन् विसारे कण्ठपद्मे षोडशदले विशुद्धचक्रे इत्यर्थः अत्र शाकिनीसदाशिर्वा मुख्या श्रीकण्ठपूर्णोदयादयो दल-देवताः अन्यत्पूर्ववत् ॥ १११ ॥

54. अधाज्ञाचक्रे ॥ अनन्ते नित्यत्वादिगुणयुक्ते गवोर्नेत्रयोः तदुपरिभागे भ्रूमध्ये इत्यर्थः ऊतिः स्थितिर्यस्य तस्मिन् विसारे पद्मे यद्वा अनन्ते अविनाशिन्यपरिच्छिन्नस्वरूपे परब्रह्मणि तत्साक्षात्कारे विषये इत्यर्थः गौर्नेत्रस्येव भूतिस्सम्पद्यस्य तस्मिन् ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारभूते इत्यर्थः तदेव ब्रह्मद्वार-मित्यागमं अथवा अनन्तो हकारः अनन्ता क्षकारश्च शुक्रश्चाथहकारोऽशः प्राणस्सान्तश्शिवो वियत् । अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी । अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाट ज इति क्षकार-मुपक्रम्य मुखं कव्यवहानन्ता कालजिह्वागणेश्वर इति च वर्णाभिधानं तयोः पुमान् स्त्रियेत्येकशेषे अनन्तौ हक्षवर्णौ तयोः गौर्भूतिर्भूत्सम्पत्तिर्यस्मिन् तस्मिन्विसारे हक्षबीजाश्रये भ्रूमध्ये द्विदलकमले आज्ञाचक्रे इत्यर्थः अल हाकिनीशिर्वा प्रधानौ लकुलीशमहालक्ष्मादयो दलदेवताः । अन्यदुक्तवत् ॥ ११२ ॥

55. अधाज्ञाचक्रोपरि प्रणवस्वरूपं प्रस्तूयते अनन्तगौर्भूतिरपरिमितवाक्सम्पत्तिर्वेदः तस्य विशेषेण सारः स्थिरांशरूपः प्रणवः आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतःपरमित्यादिप्रणवबीजाभिधानं तन्त्रे तेन प्रणवरूपेण कल्पितं यत् प्रभूतं तेजः तद्वलेन तद्रूपेण विक्रमःसञ्चारो यस्य तस्योदयः प्रणवात्मकनित्यज्योतीरूपेण प्रकाशमानस्य परब्रह्मण आविर्भावः ॥ ११३ ॥

56. अथ शान्ताकारः प्रस्तूयते । अनन्तो विष्णुः तेन अकारः गौर्भूतिर्बृषवाहनो महेश्वरः तेन उकारः विसारकल्पितः पद्मासनो ब्रह्मा तेन मकारः तथाचोक्तं 'अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोपयते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मता' इति ॥ तेषामकारोकार मकाराणां समाहार ओङ्कारः

तस्मिन् प्रभूतः तदुपरि प्राप्नो विन्दुः तत्र तेजोनादात्मकं तस्मिन् बलं शक्त्यात्मकं तदुपरि विक्रम-
स्सञ्चारो यस्य वेः पक्षिण इव क्रमस्सञ्चारो यस्य स हंसरूप इतिवार्थः हंसशब्दो जीववाचकः
परमवाचकोऽपीत्यागमं शक्युपरि विरतक्रमः शान्ताकारो वा तदर्थः तथाभूतो यः परमात्मा तदुदय
इत्यर्थः अत्र क्रमेणोक्ता अकारोकारमकारविन्दुनादशक्तिशान्ताख्या ओङ्कारस्य सप्तावयवा योगशास्त्रेषु
प्रसिद्धा वेदितव्याः ॥ ११४ ॥

57. अथ सहस्रारं प्रस्तूयते ॥ अनन्ता अविनाशिनी गोभूतिज्योतिस्सम्पत्तिः स्वर्गसम्पत्तिर्वा
यस्मिन् तस्मिन्विसारे शिरस्स्थाधोमुखसहस्रदलकमले इत्यर्थः कल्पितं निरूपितं यत्प्रभूतं तेजः पर-
ब्रह्मात्मकं तद्वलेन तद्रूपेण तच्छक्त्यात्मना वा विक्रामति विक्रीडत इति वा विक्रायामामातापरां
वा तस्या उदयः परब्रह्मात्मकतेजश्शक्त्या सहविक्रमस्सञ्चारो यस्य परशिवस्य तदुदयो वा तत्तेज-
श्शक्त्या सञ्चारो येषां दलदेवतानां तदुदय इति वा समर्थनीयं सहस्रदले निखिलदेवतानां स्थितत्व-
मागमप्रसिद्धम् ॥ ११५ ॥

॥ इति शम् ॥

- 1 जीयाच्छ्रीजगदीश्वरो जगदिदं यः पाति मूर्त्यैकया
यो जार्जाद्यभिधानभागपरया तद्वत्तया भारतम् ।
यश्चापीह तृतीयया जयपुरं भर्तुं तथैव स्वयं
सोऽयं सम्प्रति राजते नरवरः श्रीविक्रमाख्याङ्कितः ।
- 2 भूनन्दाद्रिशशाङ्कसम्मितशके कृष्णे चतुर्थ्यां शुचौ
सूर्याहे वसुदैवतोडुनि रवौ युग्मे कविज्ञान्विते ।
साहीन्दौ मकरे कुजे मृगपतौ कर्केऽप्यगौ कौर्प्यगे
शौरौ लग्नयुते गुरौ क्रियगते यः प्रादुरासीत् क्षितौ ॥
- 3 काश्यालोकपदव्यतिष्ठितिवशाल्लोके प्रतिष्ठां गते
शीकाकोल इति प्रशस्तनगरे गञ्जामध्यास्त्रिते ।
यस्मात्पर्वतपेठनामकमधिष्ठानं द्विजानां कलौ
कल्क्याविर्भवतोद्भवामचकलच्छ्रीशम्भलस्य प्रभाम् ॥
- 4 गोत्रोत्पन्नविमाननप्रमथितं घूर्णाविनिर्णीतभू-
भागं स्वं जनकं परापहृतसर्वस्वं नदीनं तदा ।
यो जातो निजराजचिह्नकलितो देवः कलानां निधि-
दृष्टोऽसौ विदधे प्रमोदनसुधाकल्लोललोलत्तनुम् ॥

1 जार्जः पञ्चमजार्जः अत्रादिपदेन अष्टमपङ्क्यादेः परिग्रहः ॥

2 १७९१ परिमिते शके तदनुसारेण १८६९ परिमिते क्रिष्टाब्दे गौणाषाढबहुलचतुर्थ्यामस्य जन्मे-
त्यादिकं बोध्यम् ॥

3 पर्वतपेठेति पर्वतालपेडा इति प्रसिद्धं ब्राह्मणशासनम् ॥

4 गोत्रेति कुलं मन्थाचलश्च स्वं जनकं कृष्णचन्द्रदेवाख्यं क्षीरसमुद्रं च नदीनो निर्भीकः नदी-
नामिनश्च राजा नृपश्चन्द्रश्च कला नृत्यादिकाः षोडशभागाश्च ज्येष्ठे भ्रातरि रामचन्द्रदेवे सिंहासन-
मधिरुढे वैमात्रेयभ्रातृतया तदवमानितोऽयं कृष्णचन्द्रदेवः पर्वतपेठे निवसतिस्मेत्यादि पूर्वश्रुतं
वेदितव्यम् ॥

- 5 विश्लिष्टं विधिना स्वनिष्क्रमवशादाक्रम्य सिंहासनं
शक्रोऽयं निजविक्रमेण भविता भूमौ हि दिव्यद्रुपुः ।
इत्यालोच्य कुलक्रमाधिगतया नामक्रियोपक्रमे
चक्रे विक्रमदेव इत्यभिधया यं तत्पिता साङ्कितम् ॥
- 6 सोऽयं स्फीतवपुः क्रमादनुदिनं कृष्णान्तचन्द्रः स्वयं
स्वं तेजोविभवं व्यवर्धयदमुं रेखोदरान्निस्सृतम् ।
अप्याप्तो नगरीपदाढ्यकटकं यो वंशधारातटो-
पान्ते स्पष्टयति स्म यद्विलसनेस्तं चन्द्रभागाश्रिया ॥
- 7 प्रारम्भाद्धि विनोपदेशमपि यं प्राक्कर्मबीजाश्रयं
प्रापद्यन्त खलं कपोतकुलवद्विद्यास्समस्ता अपि ।
शास्त्रीयाखिलसाम्प्रदायिककथातत्वस्य लेशोऽर्पित-
स्तच्चित्ते विततिं किमाप न जले तैलस्य विन्दुर्यथा ॥
- 8 आदौ दत्तकपुत्रतामुपगतः श्रीमल्लदुर्गेशितुः
प्रीभीकौन्सिलसद्विचारणदृशा पश्चान्ततोऽपि च्युतः ।
यो मातापितृवञ्छित्तोऽल्पसमये वृत्त्याविहीनोऽपि सन्
सत्कार्याञ्चलति स्म नाचलद्भव स्वं बाहुवीर्यं श्रयन् ॥

5 विक्रमेण विश्लिष्टस्याक्रमणात् दिव्यद्रुपुष्पाच्च विक्रमदेवनामास्य सार्थकमिति भावः ॥

6 कृष्णान्तचन्द्रः कृष्णचन्द्रदेवः कृष्णपक्षान्ते चन्द्रश्च तेजोविभवं रेतः प्रभवं कान्तिसम्प-
त्तिञ्च रेखा तन्नाम्नी देवी कृष्णचन्द्रदेवस्य पत्नी चान्द्री लेखा च ॥

7 वृद्धा युवानः शिशवः कपोता खले यथामी युगपत्पतन्तीति न्यायात् पूर्वजन्माभ्यस्ता-
स्सर्वा अपि विद्याः प्रापद्यन्तेत्यर्थः एतेनास्य ग्रहणधारणपठनपटुत्वं ऊहापोहवत्त्वञ्च सूचितम् ॥

8 अस्य दशमेवर्षे मातुः पञ्चदशे वर्षे पितुश्च लोकान्तरगतित्वेदितव्या बाल्यसमयएवार्थं मल्ल-
दुर्गाधिपस्य (माडगुल इति प्रसिद्धनगराधिपतेः) कृष्णभूपतेः दत्तपुत्रत्वं गतोऽपि तस्मात्परिभ्रष्ट इत्याद्यन्यत्र
विस्तरः ॥

- 9 सत्संसेवनसत्कथाश्रवणसद्विद्यालक्षणव्रती
यः स्थित्वा सुचिरं विशाखपटणे मान्योभिदीशानुगैः ।
वाण्या संस्कृतया परिष्कृततनूरौद्रभाप्ररूढिं गत-
लौलिङ्गभात्र च लिङ्गितो मुदमगादाङ्गभाविदन्निङ्गितम् ॥
- 10 योपि स्वीयधिया जडीकृतचिराचारक्रियावस्थली-
प्रोद्भूताखिलनव्यनीतियवसान् कृत्वा स्वयं गर्भसात् ।
चिक्रीडे पुरुषर्षभोऽमितगुणो वाङ्मैचिकीप्रस्फुर-
द्रोष्ठीषु प्रणदन्मुहुस्तत इतो भ्राम्यन्कुतो वाप्यभीः ॥
- 11 वारं वारमनिष्टचिन्तितवतो भ्रातृव्यभावाश्रया-
दाबाल्याज्जरयाभिसन्धिततनोरास्कन्दनाच्छेदिनः ।
यस्याचिन्त्यचरित्रविक्रमविभोरुद्राह आभाविते
श्रीकृष्णस्य हि रुक्मिणीपरिणयस्त्वान्तं समारोहति ॥
- 12 बन्धुव्यस्तपितृद्विजाश्रयकुटीजातं सरित्पारभू-
त्रातं लब्धसमुन्नतिं परपुरे तं वीक्ष्य पृथ्वीपतिम् ।
कः कंसार्दिततातवन्दिगृहजं कालिन्दिकान्यत्तटी-
गुप्तं साधितगौरवं मधुपुरे न द्वारके शं स्मरेत् ॥

10 जडीकृतेति मूकीकृता जलीकृता च ॥

11 भ्रातृव्यभाबो भ्रातृजाभिप्रायः वैरञ्च तदाश्रयात् प्रकृते वैमात्रेयभ्रातृजाश्रयानुयायिनः
कस्याशित् वैरपक्षात् ॥ जरयावाद्धंकावस्थया जरानाञ्जी काचिद्राक्षसी जरासन्धस्य माता तथा ॥

12 बन्धुः स्ववैमात्रेय भ्राता रामचन्द्रदेवो जयपुराधीश्वरः तेन व्यसः पिता कृष्णचन्द्रदेवो
यस्यां तस्यां द्विजाश्रयकुट्यां शासनस्य क्षुद्रगृहे जातं सरित् बंशधारानदी परपुरे विशाखपत्तनादौ ॥

13 साकारास्थिरलक्ष्णैर्ननु निराकारात्मनो या मही
राधा तत्परपूर्ववर्णविलसद्धामापहाराद्भुवम् ।
सैषा राजमणेः समान्द्रुततमा राज्ञीति हीराह्वया
धत्ते राजसधर्मिणी कुलशिरोऽलङ्कारहीरश्रियम् ॥

14 अस्यागर्भपटस्फुटा नरमणेस्तेजः प्रशस्तिच्छटां
विभ्राणाभ्रमकृतसुवर्णविकसद्रेखेति तन्नामिका ।
तातस्य स्वसृमातृनाम गुणयुग्यादेहलीदीपिका
सौभाग्यं सुभगा तनोति नितरां पित्रोः कुलोदीपिका ॥

15 प्राक्प्रह्लादनकृतसुरेश्वरभुवः सा सौरभासन्निभा
लक्ष्मी सत्पदपूजितामजनयत्यद्वावतीं पद्मिनीम् ।
तत्पश्चादभवत्प्रतापजननी यस्मिन्नु दुर्मागिणां
त्राणाय श्रवणेन्द्रियस्य विषयो नारायणस्मारितः ॥

16 तार्तीयिकमपूरयत्स्ववपुषा यं वैधवांशं च सा
भूमावीश्वरशेखरोयमुदितो दिष्टश्चा समृद्धिं गतः ।

13 निराकरः निराकारसिंहनामा राज्ञ्याः पिता आकारशून्यश्च महीपृथिवी तद्गता महनीया वा
राधा गोलोकवासिनी गोपिका विशेषः विद्युद्वा वर्णोरूपमक्षरं च धाम तद्रूपक्षरद्वयं तेजश्च हीति विस्मये ॥
राजत इति हीरा तन्नामिका राज्ञः पट्टमहिषी ॥

14. तन्नामिका सुवर्णरेखा नाम्नी तातस्य राज्ञः स्वसृनाम सुवर्णदेवी मातृनाम रेखादेवी ॥

15. सुरेश्वरस्तन्नामा राजपुत्र्याः श्वशुर इन्द्रश्च तस्य भूः इच्छानामकदुर्गा पूर्वा दिक्च । राजपुत्र्याः
प्रथमगर्भोत्पन्नाया दुहितुः लक्ष्मीः पद्मावती चेति नामद्वयं तन्नामजः प्रतापनारायणनामा । अत्र
दुर्मागिणामित्यत्र दुर्मागेशब्दो विपथपर्यायः । व्यञ्चोदुरञ्चो विपथ इत्यादि कोशात् ॥ ततो मत्व-
धीये प्रत्यये न कापि क्षतिः सुकृतीत्यादिवत् यद्वा एकदेशत्वादिभ्यश्चात् सापुत्वम् ॥

16. विद्युर्विष्णुश्चन्द्रमाश्च । तस्सम्बन्धी वैधवः ईश्वरः शिवः स्वामी च मातृवंशो मातामह-
वंशः मोक्षकृत् अर्थं हि ब्रजेः नारायणनामा राज्ञा विक्रमेण स्वर्धरक्षार्थं पुत्रिकापुत्रत्वेन स्वीकृतोपि
पुनर्वत्सकत्वेन परिगृहीत इति परत्र बोध्यम् ॥

सम्भाव्यस्सहिमावृवंशविततौ यातो नरापत्यतां
तत्कृष्णप्रतिमो ब्रजेन्द्रपदयुङ्गनारायणाख्योऽभवत् ॥

17 शाके वह्निशिखा शराद्रिकुमिते ज्येष्ठे द्वितीयातिथौ
शुभ्रे शुभ्ररुचोदिने नरमणेर्दत्तात्मजत्वं गतः ।
यो राजद्युवराजराजिषु धराखण्डे नभोमण्डले
विभ्राड्भावलिषुव्यभाद्रिधुरिव श्रीरामकृष्णाभिधः ॥

18 इत्थं पुत्रकलत्र नम्रसहितो द्वात्रिंशताकल्पिते
सोपानैः क्षितिपासने विलसितः श्रीविक्रमार्कश्रिया ।
यदशङ्कारिगदाम्बजैर्भगवतो व्यस्तं करस्थैस्तनो-
र्भेदानामिह सूर्यवंशजनुषामुद्गासयत्यन्यताम् ॥

19 हन्तास्माकमिहोत्कले जनिमतामान्ध्रोद्भवानां तथा
सद्विद्याभ्यसनार्जितोन्नतिकथा शून्यात्मनां सर्वथा ।
मन्ये प्राक्तनपुण्यमेव फलितं यद्विश्वविद्यालया-
ध्यक्षस्थानमितोऽयमान्ध्रविषये स क्षमाधवो विक्रमः ॥

20 पूतापूततमं गभीरहृदया गाम्भीर्यसीमातिगं
तत्त्वज्ञानकथावगाहनपरा संसेवितं तत्परैः ।

17. शाकेति 1857 परिमिते शके तदनुसारेण 1935 परिमिते क्रिष्टाब्दे जून्मासस्य नृतीय दिवसेऽस्य दत्तकपरिग्रहविधिना राज्ञा परिग्रहणं च कृतमिति बोध्यम् ॥

18. जयपुरस्य पूर्वराजधानी नन्दपुरे आसीत् । तत्र द्वात्रिंशत्सोपानकल्पितं सिंहासनं प्रसिद्धम् ॥ विष्णोः शङ्खचक्रगदापद्मैः केशवादिमूर्तिभेदाः चतुर्विंशतिप्रकाराः सुप्रसिद्धाः तत्रान्तिमः कृष्णः ॥

19. एतस्य राजसिंहासनारोहणोत्तरकालमेव आन्ध्रविश्वविद्यालयाधिकृतत्वमपि प्राप्तमिति बोध्यम् ॥

20. भारतीतीर्थं इति विशाखपत्तनप्रतिष्ठापितपण्डितसभाविशेषः स च प्रतिवर्षं वसन्तसमये भवति । तत्रार्यं महाराजः सभापतित्वेन निरूपित इति बोध्यम् ॥

दानध्यानपरोपकारनिरतैर्जुष्टा च तेषूत्कटं
सत्तीर्थं पतिरूपतो वृतवती यं भारती तीर्थभूः ॥

- 21 सानेनैव नभस्थलीव विधुना तारावलीकल्पिता
वन्या पल्लवितद्रुमौघवितता मान्येव भूमीभृता ।
उत्फुल्ला वकुलेन पुष्पनिवहैर्वाटीव वासन्तिका
विद्वद्राजियुतात्र राजकविना रेजे वसन्तोत्सवे ॥
- 22 पादस्पर्शविकासितैः सुमनसां वारैः स्वकीयैर्यथा
चन्द्रं कैरविणी रविं कमलिनी सौभाग्यदं स्वात्मनः ।
नारीतल्लजमप्यशोकवनिका लोकस्य पूजाश्रया
पूजाहैरपि पूजनीयमपि सा तैस्तं तथाऽपूजयत् ॥
- 23 पात्रौघान्तरसंस्कृतोर्चनभुवं शङ्को विशेषार्घ्यभाक्
दीप्तो वा शतवर्तिमध्यकलितः कर्पूरपुञ्जो यथा ।
मुक्ताहारविराजितश्च तरलो वक्षोजभूमिं स्त्रियाः
सोयं पण्डितमण्डलीविलसितोऽप्येनां तथाऽमण्डयत् ॥
- 24 तिग्मांशुर्हिमगुश्च दिक्कतिमिव व्याप्तां स्वकीयांशुभिः
कीर्णा ध्मातधनञ्जयो रसवतीं स्वीयैस्फुलिङ्गैरिव ।
पूर्णां पर्णपुटीं सुन्दरमुलस्वैर्वा परागैश्च तां
युक्तां स्वानुगतैरभासयदयं तीक्ष्णैरतीक्ष्णैरपि ॥

21. सा भारतीतीर्थभूः ॥

22. पादो रश्मिः चरणं च सुमनसः पुष्पाणि पण्डिताश्च ॥

- 25 वाचोयुक्तिसमर्थवाक्पतिवचो विन्याससंसेविनी
 तर्कात्सान्यसमर्थयत्कविगिरां सम्पर्कसन्यासिनी ।
 नासत्यप्रथिता च या वसुमती या यत्र नाकोन्नतिः
 सा तेनैव दधौ बुधाधिपतिना धन्या सुधर्मा श्रियम् ॥
- 26 यद्वत्कीर्तनमण्डलीं परिवृतो मार्दङ्गिकस्तालिकै-
 र्यद्वन्नाट्यभुवं नटैरभिमतः सत्सूत्रधारोऽपि वा ।
 ऋत्विग्भिः परिपूजितोऽप्यथ यथा वेदिं समिद्धोऽनलः
 तां नालङ्कृतवान् स किं विविधवाग्विद्विस्समाराधितः ॥
- 27 या रम्भाधिकचातुरीविलसितैर्विद्याधरैश्शोभिनी
 विज्ञानाश्रितविश्वकर्मकलितप्रावीण्यविद्योतिनी ।
 या चाप्यादरभूमिका सुकृतिनां प्राप्या न दुष्कर्मणां
 सम्प्राप्यैव च देवराट् श्रियमधाद्वन्यस्सुधर्मास ताम् ॥
- 28 यामासाद्य नृपोऽभ्यषेचि विबुधैस्साहित्यसम्राट्पदे
 यं भर्तारमुपेत्य यापि विदुषां संसत्सु साम्राज्यभाक् ।
 या सूते स्म च मादृशानपि महोपाध्यायनामादिकान्
 तां तीर्थान्वितभारतीपरिषदं वन्दे विदां मातरम् ॥

25. वाक्पतिः वाग्मी वृहस्पतिश्च कविः काण्ठरचयिता शुक्रश्च नासत्येति असत्यं वितथं
 नासत्यौ स्ववैद्यौ वसवो देवभेदाः वसुनि धनानि च नाकेत्यत्र अकं दुःखं नाकः स्वर्गश्च बुधाधिपतिः
 पण्डिताधिपतिः सुराधिपतिश्च ॥

27. या रम्भेति आरम्भो रम्भाख्याप्सरोविशेषश्च विद्याधराः मन्त्रयन्त्रादि विद्यानां धराः
 देवयोनिविशेषाश्च विश्वकर्म निखिलकर्म विश्वकर्मा देवशिखी च देवराट् देवशासौ राट् इन्द्रश्च ॥

28. 1933 परिमिते क्रिष्टाब्दे उपाधिप्राप्तिर्वैदित्त्या ॥

- 29 येनान्ध्रौद्दहितैषिणात्र नितरां वैदेशिकाहिस्फुर-
हुर्भाषाविषमूर्च्छितामरनुता विद्यानवद्यापि सा ।
निस्तन्द्रं तरसा नरेन्द्रपरिषच्चन्द्रेण सम्मन्त्रिता
प्राणैर्युज्यत इत्यमन्दकृतितनं तञ्चापि वन्दामहे ॥
- 30 यो विद्याभवने विशाखपटणे तीर्थेशितुः स्पर्द्धया
वाद्धैस्तत्सविधेः स्वकं प्रकटयन् तीर्थाधिपत्यं तथा ।
दूरागन्तुकदूरदर्शिमहितस्फूर्जद्वचोवीचिभि-
र्गर्जन्नश्चतरं स्म तर्जयति तं तद्बोधमामोषयन् ॥
- 31 यस्यान्तर्निहितस्सदा मधुरिपुर्योजातलक्ष्मीस्स्वयं
सङ्कल्पं परिकल्पयन् श्रितवतां कल्पद्रुभावाश्रयात् ।
क्षीरोदं हसतः सुधामधुरिमोद्गैरैर्गिरां सद्यश-
श्चन्द्रं दीपयतोऽस्य संसदि बुधश्रेण्यां गुणान् किं स्तुमः ॥
- 32 भाषावारविलासिनी विटमतिप्रज्ञं त्रिटीशाधिपैः
संयोज्य प्रथमं श्रुतान्वितममुं प्रीत्या डिलेट् सत्पदे ।
अस्मै यद्विरुदं व्यतारि च महाराजेति राजार्हते
हित्वाऽन्यत्र यथार्थतां स्थितमभूदत्रैव सार्थं हि तत् ॥
- 33 उन्मीलन्नृदये क्रमादनुचरन्नित्यं सहस्रैः करै-
र्गृह्णन् यस्य गुरुप्रभावविभवाल्लेशं दिनाद्धै रविः ।

29. अमरनुता विद्या संस्कृतविद्या नरेन्द्रा राजानः विषवैद्याश्च अत्र जयपुरे आङ्गुविद्याप्राब-
ल्यात् संस्कृतभाषा लुप्तप्राया आसीत् ॥ तदवलोक्यार्यं महाराजः एकां संस्कृतविद्याशालां स्थापितवान् ॥

31 कल्पद्रोभाः स्वभावो जन्मच बुधानां पण्डितानां देवानाञ्च श्रेण्यो यस्यां संसदि ॥

32 (१९३५) एतत् परिमिताङ्गलाब्दादौ एतस्य महाराज डिलिट्ट इति पदद्वयप्राप्तिर्बोध्या ॥

33 सहस्रैरिति बहुवचनं नाडीनां सहस्रत्वेऽपि रश्मीनामनेकसहस्रत्वात् यद्वा हसन्ति प्रका-
शन्ते निरर्थकमिति इत्याः । हसधातोः स्फुरितञ्जीत्यादिना रक् तैः स रविः ॥

- तज्ज्वालाकुलितो विसृज्य च तथा तं पश्चिमान्भोनिधौ
मग्नशशान्तवपुर्व्यवस्यति पुनस्तद्वत्प्रभाते लघुः ।
- 34 सर्वत्रैव सदा विकासि विमला क्षीणावदातद्युते-
र्यत्कीर्तिस्तुलनालवं जिगमिषुस्वाङ्कस्य निर्मुक्तये ।
लावं लावमयं निजानवयवान् सञ्जायते निर्लवः
पक्षान्ते पुनरोधितो नवनवं धत्ते वपुश्चन्द्रमाः ॥
- 35 जिष्णुश्चित्रगतिः परासुनयनेऽखिन्नोप्यलक्ष्याकृतिः
स्तोतव्यस्थितिराहवेषु सदयो योऽवर्णवादिक्षयी ।
धर्माह्लादिसुधानिधानवचनो दाने सुरदुर्गुणा-
धानो वीरवरो दिगीश्वरवपुः सोऽयं नृपो विक्रमः ॥
- 36 वेदानामिव मन्त्रयन्त्रितहृदामोङ्कारवन्मन्त्रिणा-
माद्यो राजमणेः प्रधानसचिवः श्रीरामकृष्णाभिधः ।
यद्बुद्ध्या जगतीतले किमपि नासाध्यं यदग्रे पुन-
र्हीणस्याद्विषणोऽपि तस्य कृतिनो वाच्याः किमन्ये गुणाः ॥
- 37 जामातास्य सुहृत्तमो विजयते स्वेच्छानुरूपस्सुधी-
रिच्छादुर्गनरेशवंशनळिनप्रोद्भासि भासां निधिः ।
सद्विद्यानिलयोऽतिवादविवदन्मत्तेभसिंहोद्यम-
श्श्रीविद्याधरसिंह इत्यभिहितो देवः सदेवोपमः ॥

35 अत्र पद्ये क्रमेण शोभाविलासेत्यादिनोक्ता अष्टौ पौरुषगुणाः इन्द्रतन्त्रेणैतद्विचित्रोक्तं
अष्टानां दिक्पालानां धर्मः चतुःप्रकारवीरगुणाश्च उक्ता वेदितव्याः ॥

37 इच्छा दुर्गमिति उल्कले सिंहभूमौ प्रसिद्धम् ॥

- 38 सन्दिग्धेषु यथार्थवादविदुरः श्रीकृष्णजाताधिक-
प्रेमा भीमपराक्रमोऽर्जुनरुचीराजक्रियानाकुलः ।
सन्मन्त्रैस्सहदेववद्वितनुते योऽजातशत्रोर्नृप-
स्यास्य क्ष्मावलयेऽत्र निर्मलतरं यौधिष्ठिरं सद्यशः ॥
- 39 नानारत्नविचित्रचारुरुचिभिः शक्रायुधं द्योतयन्
चञ्चत्काञ्चनचालनैश्च चपला मालां तनौ खेलयन् ।
दारिद्र्यानलदग्धयाचकवनीमाप्लावयन् सन्ततं
यत्कोशो द्रविणानि तद्रणझणत्कारस्वनैर्वर्षति ॥
- 40 त्यक्तायव्ययनिर्णयावधितया शाल्यादिकैकैकया
यज्जात्यापि समुद्रसान्द्रसिकतामानं समानम्भवेत् ।
तैरुत्तुङ्गसुमेरुशृङ्गसदृशागारोदरापूरितै-
र्धन्यो धान्यधनैर्जनो जनपतेरस्मान्न चान्यः क्वचित् ॥
- 41 श्रेणीबद्धतयायतास्तृतवपुः कान्तिप्रवाहैः पृथक्
तन्वानाननु जह्नुभानुतनुजायुग्मश्रियं यत्नतः ।
प्रामारण्यतटाश्रया बहुपया यद्गोमहिष्यावली
सङ्गत्य क्वचिदेव योजनशतं धत्ते प्रयागभ्रमम् ॥
- 42 पूर्वं सर्वभुजोपभुक्तककुभं लिङ्गत्कलिङ्गं स्पृशन्
गौतम्यामवगाह्य पुण्यजनभूप्रान्तेऽस्य देशो महान् ।

38 विदुरो ज्ञाता कौरवमन्त्री च भीमो भयानकः पाण्डवद्वितीयश्च अर्जुनो विशदः पाण्डव-
मध्यमश्च अनाकुल इत्यत्र नकुलएव नाकुलः पाण्डवचतुर्थश्च ॥

41 जह्नुभानुतनुजायुग्मं गङ्गा यमुनाद्वयं पयः क्षीरमम्बु च ॥

42 सर्वभुक् अग्निः क्षेत्रं पुरुषोत्तम क्षेत्रं पूर्वाग्नेयादां विजयनगरादयः नैर्ऋत्यां गोदावरी पश्चिमे
बस्तदमहाराज्यं वायव्योत्तरयोः मध्यप्रदेशान्तर्गतरायपुर । खडियालयादयः ऐशान्यां पारलाखेमण्डि ।
बृहत्खेमण्डिप्रभृतयः ॥ एतन्मध्यवर्तिं जयपुरमहाराज्यमिति बोध्यम् ॥

- पश्चात्प्रावृत्तवस्तराञ्चलवपुर्मध्यप्रदेशोत्तरा-
सङ्गीशस्य दिशोत्कले भगवतः क्षेत्रोन्मुखं धावति ॥
- 43 साहस्रैरपि राष्ट्रोत्पत्तितैः क्रोशार्धखण्डैः स्फुट-
स्तत्रानेकवसुन्धरासुसहितो रत्नाकराणां शतैः ।
शश्वल्लक्षयसरित्सपक्षशिखरित्राताप्रशस्यञ्चत-
त्प्रांशुत्वात् क्षितिमूर्ध्निभात्युदधितो हस्तैस्सहस्राधिकैः ॥
- 44 यश्चाष्टादशसङ्ख्यमुख्यनगरी शाखा पुराणां श्रिया
द्वीपाष्टादशकं जिगीषतितरां सम्पद्भूराणां क्रमात् ।
वास्तव्यैर्नियुताधिकैरपि नरैर्भाषाशतैस्सस्तुते
राज्ये प्राज्यतरे वरे नरवरो यस्मिंश्च साम्राज्यभाक् ॥
- 45 पूर्वे दुर्गमपर्वतो गुरुतरः पश्चान्महासागरो
मध्ये राजति नामतो जयपुरी यद्राजधानी शुभा ।
दूराकृष्टहिमाद्रिसिन्धुजठरास्तीर्णस्फुरद्भारत-
क्ष्मासर्वस्वसमर्पिका नयनयोर्या घूर्णनादन्तिके ॥
- 46 तत्रान्तर्जितवैजयन्तभवनं प्राकारशोभाकरं
सिंहद्वारसुशोभितं च नृपतेरावासदुर्गद्वयम् ।
साक्षाद्यस्य च रक्षिणी पृथगिह प्रासादमध्यासिता
दुर्गा दुर्गतिहा तथा भगवती सौभाग्यदा सर्वदा ॥

43 रत्नाकरः रत्नखनिः समुद्रश्च सपक्षः सहायी पक्षसहितश्च जयपुरराज्यस्य परिमाणं त्रयोदश-
सहस्रपरिमितक्रोशार्धखण्डैः (मैल्लुइति प्रसिद्धैः) समितं औन्नत्ये समुद्रसमस्थलात् सहस्राधिकहस्तपरि-
मितम् ॥ पञ्चदशशतस्फुट इत्यत उपरीति बोध्यम् ॥

44 जयपुरराज्यान्तर्गतानि नवरङ्गपुर कोटपारि । रायगड । गुणपुर । सिंहपुरादीनि अष्टादश-
शाखा नगराणि वेदितव्यानि अत्र जनसङ्ख्या (१०००००) एतद्दृपरिबोध्या ॥

- 47 दिङ्घ्रातङ्गजिगीषया दिशिदिशि भ्राम्यत्करोत्क्षेपणा-
च्छन्नोर्द्ध्वयनयत्प्रभिन्नगजताभित्तिप्रतिष्ठम्भनात् ।
पूर्वास्ताद्रिसुमेरुसागरवियत्प्रोल्लङ्घने विम्रिता
रुद्धाधःक्षितिमुल्लिखन्ति हि सुरैर्यद्वाजिनां राजयः ॥
- 48 सप्ताश्रित्य तुरङ्गमानपि घटी षष्ट्यैकवारं भुवं
भ्राम्यन्नेव कथं तथोच्चपदवीभागेकचक्रो रथः ।
इत्यन्तर्ज्वलितानलाकुलतया धूमान्वमन्दः स्वनै-
र्धावन्त्युड्डयनेच्छया स्वयमितो यन्त्रात्मयत्स्यन्दनाः ॥
- 49 अस्माभिर्नृपकिङ्करैरपि कृतं नैवालकालुण्ठनं
शीर्षादाहरणं मणेः फणिपतेर्नापीति यत्पत्तिभिः ।
नासाधस्थितवीरकेशनिचयो व्यस्तं द्विधादुर्यशः
स्वं मत्वोच्छ्रसितैः प्रकम्प्य च करैरुन्मृज्यते सन्ततम् ॥
- 50 यत्पौरास्सुरसन्निभाः सुमनसस्सन्तानलक्ष्मीस्फुर-
त्सौधामेयरसोपभोगविलसद्रम्भोरुसम्भाविताः ।
सिद्धाः सद्धरिनामकीर्तनविधौ तद्भावबद्धादरा
नृत्यादावपि किन्नरीकृतरसा गन्धर्वविद्याधराः ॥
- 51 काव्ये भाव्यधियो यदीयकवयो नासत्यकृत्यागदे
वैद्या यस्य च विश्वकर्मनिपुणाः शिल्पे पुनः शिल्पिनः ।

50. सुमनसः पण्डिताः देवाश्च सन्तानेतिपुत्रपौत्रादिपरम्परा । देववृक्षविशेषश्च । सौधं राजसदनं सौधो सुधासम्बन्धी च रम्भा कदलीवृक्षः अप्सरोविशेषश्च ऊरुस्सक्थि उरु महश्च सिद्धाः प्रसिद्धाः देवयोनिविशेषाश्च किन्नरा देवयोनिविशेषाः कुत्सितनराश्च रसा पृथिवी रसोऽनुरागश्च गन्धर्वविद्याधरा. गान्धर्वविद्यानिपुणाः देवयोनिविशेषाश्च ॥

51. काव्यं कविकर्म काव्यो दैत्यगुरुश्च नासत्यकृत्यं सत्यकर्म स्ववैद्यकर्म च विश्वकर्म निखिल-
कर्म विश्वकर्मा देवशिल्पी च गुरुरुपदेशकः बृहस्पतिश्च सोऽहं रामनाथनन्दशर्मा पण्डितः कविः
बुधश्च ॥

श्रौते कर्मणि तान्त्रिके च गुरवो यस्यैव ते शास्त्रिण-
स्तस्य श्रीक्षितिमण्डलामरपतेस्सोऽहं सभापण्डितः ॥

52 के. सी. आयिपदाङ्कितक्षितिपतेः श्रीविक्रमस्याग्रहात्
प्रारब्धा तनुजस्य तस्य समये संवर्धिता मत्कृतिः ।
सेयं विक्रमदेववर्मनृपतेः साहित्यसम्राट्पदो-
पेतस्यावसरे तदादरवशात्सम्पूर्य मुद्रापिता ॥

53 शब्दं केचिदुदाहरन्ति सुधियस्तद्गृह्यरूपं परे
शब्दार्थं तदिदं वचो युगमनादेयं जडत्वात्तयोः ।
या सूते निजसत्तया तदुभया भिन्नं समस्तं जगत्
सा स्वांशस्तुतिरूपयास्तु सुहिताकृत्यानया चिन्मयी ॥

इति श्रीमहोपाध्याय, श्रीजयपुरसंस्थानसभापण्डित,
विद्याभूषणोपाधिक, श्रीरामनाथनन्दशर्मणा विरचितं
श्रीजयपुरसूर्यवंश्यावलिनामकं काव्यं

समाप्तम् ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

ERRATA.

॥ शुद्धिपत्रिका ॥

	Page. पृष्ठसंख्या	Line. पङ्क्तिः	Error. अशुद्धम्	Correction. शुद्धम्
Introduction	1	15	Adores.	Adorns.
मूलम्	१	१	राज्यवंशावलिः	राजवंश्यावलिः
व्याख्यानम्	७	१२	पुरुषोत्तम	पुरुषोत्तम
मूलम्	१५	७	तारकामन्त्र	तारकमन्त्र
व्याख्यानम्	१६	३	अनेर्धमञ्जरी	अनेकार्थमञ्जरी
"	१८	१६	बभुव	बभूव
मूलम्	२०	४	बभूव	बभूव
"	२१	३	वनोल्लवणा	वनोल्लवणा
व्याख्यानम्	२२	२१	रश्मिन्यादि	रश्मिन्यादि
मूलम्	२३	२	निबन्धनात्	निबन्धनात्
व्याख्यानम्	२६	२१	द्रष्टृ	द्रष्टृ
"	२७	८	विष्णौ	विष्णौ
"	२८	२	शीर्षसञ्च	शीर्षसञ्च
"	३०	७	प्रस्मम्	प्रस्तम्
"	३१	२१	अस्मिह्रद्	अस्माह्रिद्
"	३७	१२	गुणवत्त्वेन	गुणवत्त्वेन
"	३८	१७	तस्माद्भानोः	तस्माद्भानोः
"	४५	२१	मिहिशे	मिहिरो
"	"	२४	मन्यन्ते	मन्यन्ते
"	"	२६	भाष्याध्ययनार्थम्	भाष्याध्ययनार्थम्
"	"	२७	राजाभावेन	राज्याभावेन
"	"	२९	पुत्रकेचित्	पुत्रइति केचित्
"	"	२९	दर्शनात्	दर्शनात्
"	४६	९	दर्शनात्	दर्शनात्
"	"	१२	दुर्गे	दुर्गे
"	"	१८	अङ्ग	आङ्ग
"	"	२१	कैन	कैन

	Page. पृष्ठसंख्या	Line. पङ्क्तिः	Error. अशुद्धम्	Correction. शुद्धम्
व्याख्यानम्	४६	२४	नेच्च	नेच्छ
"	४७	१८	सबत्र	सर्वत्र
"	४८	५	कमणि	कर्मणि
मूलम्	५१	५	कुलर्य	कुलार्थ
व्याख्यानम्	५७	२२	अजय	अज
मूलम्	६१	६	रूपनिर्दि	रूपनिर्दि
"	११०	१	लोकनष्टकृ	लोकनकृष्ट
व्याख्यानम्	१३०	१०	अमर्चयत्	अमर्दयत्
"	१३४	७	अशक्य	अशक्य
मूलम्	१५१	२	धनुंषि	धनुंषि
व्याख्यानम्	"	९	कपालो	कपोलो
मूलम्	१६२	२	विजहै	विजहौ
"	१८४	६	लोष्ठ	लोष्ट
"	२४४	९	अम्बजै	अम्बुजै

